

UO'K: 001.89

Barxayotjon ABDULLAYEV,
Toshkent Davlat transport universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: abdullayev_b@tstu.uz
Enajon NISHANBAYEVA,
O'zbekiston Miliy universiteti dotsenti, PhD
E-mail: enahon235@gmail.com

O'zMU professori, siyosiy fanlar doktori I.Ergashev taqrizi asosida

SIYOSIY TA'LIMOTLAR TARIXI FANINI O'RGANISHNING METODOLOGIK TAMOIYILLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola siyosiy ta'limotlar tarixi fanini o'rganishning asosiy metodologik tamoyillariga bag'ishlangan. Shuningdek, maqola siyosiy ta'limotlar tarixini o'rganishda obyektivlik, xolislik va ilmiylik tamoyillariga rioya qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Siyosiy ta'limotlar tarixi, siyosiy qarashlar, siyosiy ta'limot, siyosiy konsepsiya, siyosiy g'oyalar, siyosiy nazariya, siyosiy ta'limotlar tarixining manbalari, metodologik tamoyillar.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ

Аннотация

Данная статья посвящена основным методологическим принципам изучения истории политических учений. В статье также подчеркивается необходимость соблюдения принципов объективности, беспристрастности и научности при изучении истории политических учений.

Ключевые слова: История политических учений, политические взгляды, политическое учение, политическая концепция, политические идеи, политическая теория, источники истории политических учений, методологические принципы.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF STUDYING THE HISTORY OF POLITICAL DOCTRINES

Annotation

This article is dedicated to the main methodological principles of studying the history of political doctrines. The article also emphasizes the necessity of adhering to the principles of objectivity, impartiality, and scientific rigor when studying the history of political doctrines.

Key words: History of political doctrines, political views, political doctrine, political concept, political ideas, political theory, sources of the history of political doctrines, methodological principles.

Kirish. Ajdodlarimizning siyosiy mesrosini o'rganish, ijtimoiy-siyosiy fikrini bilish siyosiy fanlarning kategoriyalarini o'zlashtirishda katta ahamiyatga ega. O'tmish mutafakkirlarining adolatli jamiyat, davlat qurilishi va boshqaruvi tamoyillari haqidagi ta'limotlari bizni o'ylantiradigan ayrim savollarga javob topishga, ibratli ishlardan saboq olishga ko'maklashadi.

Insonlar doimo o'zlari yashab turgan zamonni anglashda va yorqin kelajakka yo'l topishda o'tgan zamonga, tarixiy tajribada sinab ko'rilgan qoidalar, tamoyillar, qadriyatlariga tayanadilar. O'tmish avlodlarning davlat, jamiyat, huquq, adolatli ijtimoiy tuzum haqidagi fikrlari va ularni qanday yo'nalishda rivojlanganligini bilish, ayniqsa yoshlar uchun, nihoyatda muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzuni o'rganish jarayonida qo'llaniladigan asosiy tushuncha va kategoriyalar – fikr, qarash, ta'limot, konsepsiya, g'oya, mafkura, nazariya atamalarining mazmun-mohiyatini bilib olish lozim bo'ladi. Buning uchun manbalarga murojaat qilib ularga qanday izoh berilganiga e'tibor qaratamiz.

Fikr - bu arabcha so'z "fkr(un)" shakliga ega bo'lib, "fkr(ladi)" ma'nosini anglatuvchi "fakara" fe'lining 1-bob masdariga teng; arab tilida "fikrlash jarayonining mahsuli" ma'nosini, o'zbek tilida esa, bundan tashqari, taklif, maslahat, niyat kabi ma'nolarni ham anglatadi[1].

Siyosiy qarashlar (siyosiy qarashlar/fikrlar, qarash "ma'lum nuqtayi nazardan yondashish") - siyosiy borliqni aks

ettiruvchi va uni baholashni o'z ichiga olgan tasavvurlar, fikrlar [2].

Ta'limot, 1) voqelikning muayyan sohasi haqidagi nazariy qoidalar majmui. 2) Biror olim yoki mutafakkirning asosiy qarashlari sistemasi [3].

Siyosiy ta'limot (doktrina) – 1) jamiyat siyosiy hayoti, siyosat, siyosiy hokimiyat va siyosiy faoliyat haqidagi nazariy qarashlar, qoidalar majmui; 2) har qanday olim yoki mutafakkirning siyosiy sohaga aloqador yaxlit holda olingan qarashlar tizimi [2].

"Ta'limotlar" deganda turli shakllardagi nazariy qarashlarning mohiyati, tegishli bilimlarning tarixan maydonga kelishi va rivojlanishi, siyosiy-huquqiy ko'rinishlarni bilish chuqurlashib borgan nazariy konsepsiyalar, g'oyalar va qoidalar nazarda tutiladi[4].

Konsepsiya (lot.), biror hodisani tushunish, izohlashning muayyam usuli, asosiy nuqtai nazar, tavsiflashning bosh g'oyasi; yetakchi fikr, prinsip [3].

Siyosiy konsepsiya (lot. conceptio - bog'lanish, yig'indi) - yagona, belgilovchi reja, asosiy, yetakchi fikr bilan singib ketgan, muayyan siyosiy muammolarni kun tartibiga qo'yish va hal etish yo'llarini o'z ichiga olgan siyosiy qarashlar, g'oyalar, maqsadlar tizimi [2].

G'oya tushunchasi aksariyat falsafiy tizimlarda ruh (keyinroq bilim) rivojlanishining yuksak taraqqiy qilgan shakliga nisbagan ishlatilgan. Xususan, uni predmetlarning

in'ikosi natijasida shakllangan hissiy obrazi obyektiv voqelikning subyektiv in'ikosi deb talqin qilish mavjud [5].

G'oya (arab. g'oyat so'zining shakli) — lug'aviy ma'noda nihoya, intiho, oxir, poyon hamda orzu, maqsad, niyat, murod, reja ma'nolarini anglatuvchi tushuncha [6].

Siyosiy g'oyalar - inson ongida siyosiy, hukmron voqelikni aks ettiruvchi, unga munosabatini bildiruvchi va uning dunyoqarashi, hayotiy pozitsiyasi hamda xulq-atvorini, shuningdek, siyosiy va umumiy madaniyatini belgilovchi asoslaridan biri bo'lgan tushunchalar, g'oyalar [2].

“Mafkura” (arabcha-fikrlar majmui) tushunchasining ta'rifiga kelsak, ko'pgina ta'riflar orasida uni muayyan bir davrda muayyan bir xalqni, millatni, ijtimoiy guruhning manfaatlaridan kelib chiqadigan maqsadlar sari yetaklovchi estetik, axloqiy, huquqiy diniy, falsafiy, siyosiy g'oyalar tizimi [11].

Nazariya - bu arabcha so'z “nazariyyat” shakliga ega, o'zbek tili “voqea-hodisalar haqidagi umumlashma fikr”, “fikrlashga asoslangan bilim” kabi ma'noni anglatadi [1].

Nazariya - ilmiy bilimning yetuk shakli. Borliqning muayyan jabhasidagi qonuniy va muhim bog'lanishlarni yaqlit holda aks ettiradi. Nazariyada borliq qonunlari, dunyoda mavjud bo'lgan real voqelik to'g'risida aniq, ishonchli va muvofiqlashtirilgan bilimlar ifoda etiladi [5].

Siyosiy nazariya — ilmiy jamoalar yoki alohida siyosatchilar va mutafakkirlar tomonidan ishlab chiqilgan siyosiy bilimlar sohasidagi asosiy g'oyalar tizimi. Siyosiy nazariyaning amaliyot bilan aloqasi, uning amaliyotga mosligi hal qiluvchi ahamiyatga ega [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Siyosiy ta'limotlar tarixi fanining tadqiqot obyekti — insoniyat tarixida mavjud bo'lgan siyosiy tasavvurlar, fikrlar, qarashlar, g'oyalar, konsepsiyalar, nazariyalar, ta'limotlar, ularning ko'rinishlari tashkil etadi.

Siyosiy ta'limotlar tarixi fanining tadqiqot predmetini — siyosiy tasavvurlar, fikrlar, qarashlar, g'oyalar, konsepsiyalar, nazariyalar, ta'limotlarning shakllanishi rivojlanishi hamda o'zgarishi qonuniyatlarini o'rganish tashkil etadi.

Siyosiy ta'limotlar tarixining vazifasi avlodlar avlodga o'tib kelayotgan siyosiy va huquqiy bilim sohasidagi tajribani o'rganish, umumlashtirishdan iboratdir. Siyosiy ta'limotlar keng ma'noda jamiyatdagi sinflar, tabaqa va toifalar, millatlar va ellatlar, shuningdek davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni ifoda etuvchi g'oyalar, qarashlar va vazifalarni o'z ichiga oladi. Bu qarashlarning o'zagini hokimiyat masalasi, davlat tuzish va boshqarish usullari masalalari tashkil qiladi. Shunga muvofiq siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixining predmeti ham rivojlanib, o'zgarib bordi.

Jamiyatda nazariy ta'limotlardan tashqari siyosiy va huquqiy voqelikni o'zida aks ettiruvchi turli tasavvurlar, his-tuyg'ular, e'tiqodlar, kayfiyatlar, fikrlar ham mavjud. Bular xalq og'zaki ijodida, badiiy asarlarda, jamoat va siyosiy arboblarning siyosiy va huquqiy hodisalar haqida aytgan fikr va mulohazalarida ifodalangan.

Siyosiy ta'limotlar tarixining manbalari to'g'risida so'z borganda shuni alohida ta'kidlash kerakki, har bir davrga xos siyosiy ta'limotlar mavjud siyosiy hokimiyatga nisbatan uch xil: - asoslash va qo'llab quvvatlash; - isloh qilish va takomillashtirib borish; - qarshilik va keskin tanqid qilish munosabatlaridan kelib chiqadi.

Tahlil va natijalar. Siyosiy qarashlar, ta'limotlar va nazariyalarni o'rganishga oid metodologik tamoyillar:

siyosiy ta'limotlarni o'z davriga xos siyosiy voqelik bilan bog'liq holda o'rganish;

siyosiy ta'limot muallifining ijtimoiy holati, jamiyatda egallagan o'rni, siyosatga, mavjud hukmron siyosiy hokimiyatga munosabati va pozitsiyasi nuqtai nazaridan o'rganish;

har bir siyosiy ta'limotni insoniyat siyosiy fikri uzluksiz taraqqiyotining bir bo'lagi sifatida talqin etgan holda keyingi siyosiy ta'limotlarning rivojlanishiga ta'siri nuqtai nazaridan o'rganish yaxshi samara beradi.

Siyosiy ta'limotlarni tahlil qilish usuli o'zaro munosabatda bo'lgan siyosiy va huquqiy maktablarning biri tomoniga o'tib olmasdan ularga nisbatan obyektiv, xolisona yondashishni talab qiladi. Tarixga sivilizatsion yondashish davlat, jamiyat, huquq va shu kabi ijtimoiy hodisalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi sabablarini o'rganishda ma'naviy, madaniy omillariga ko'proq ahamiyat berishni talab qiladi. Sivilizatsiyaning rivojlanish darajasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar davlat huquq tartibotini ta'minlash va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turish uchun doim kerak. Formatsion konsepsiyaga binoan davlat sinflar paydo bo'lishi bilan birga paydo bo'ladi. Formatsion yondashuv sinflar, tabaqalar o'rtasida ziddiyatni kuchaytiradi, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi. Hozirgi zamon ilmiy adabiyotida formatsion yondashuv asta-sekin o'z o'rini sivilizatsion yondashuvga bo'shatib bermoqda, chunki bu yondashuv ilmiy tahlil qilish imkoniyatini beradi. Siyosiy ta'limotlar tarixini o'rganishda ijtimoiy iqtisodiy shart-sharoitlarni ham, ma'naviy, madaniy omillarni xam hisobga olish zarur, eng muhimi bu omillarning bir-biriga qarama-qarshi qilib qo'yamalikdan iborat. Ular bir-birini to'ldirib, boyitib turishi kerak.

Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixini o'rganishda tarixiy yondashish tamoyili alohida o'rin egallaydi. Tarixiy yondashish ta'moyili o'rganilayotgan ta'limotlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi yo'nalishini mumkin qadar har tomonlama tahlil qilishni, uni baholashda voqea va hodisalarni tanqidiy o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, o'sha davr kishilarining ruhiyatini, an'analarni, ular borliqni qanday idrok qilishlarini o'rganishni talab qiladi.

Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixini o'rganishda xronologik va muammoviy yondashish uslubi ham qo'llaniladi. Xronologik uslub mutafakkirning hayoti va ijodi faoliyati, yaratgan ta'limotining mohiyati, siyosiy va huquqiy fikrning qanday oqim va yo'nalishlariga mansubligini yoritishni talab qiladi.

Muammoviy uslub ta'limotning nazariy mazmuni zaminida qanday falsafiy tamoyillar yotganligini, ta'limot muallifi uchun qanday g'oyalar yetakchi bo'lganligini ifodalaydi. Bu uslub vorislik va yangilik kabi nazariy muammolarni aniqlash va tahlil qilishni talab qiladi. Buning sababi shundaki har bir tarixiy davr, mamlakat o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi bilan birga umumiylik, takrorlanish belgilariga ham egadir.

Xronologik, muammoviy usullar bir-biri bilan uzviy bog'liq. Buni hisobga olish turli ta'limotlardagi umumiylik va alohidalik, takrorlanmas va takrorlanuvchi hodisalarni chuqurroq anglash, aniqroq ajratish imkoniyatini beradi.

Siyosiy ta'limotlar tarixini yoritishda qiyosiy tarixiy tadqiq qilish uslubi ham ishlatiladi. Bu uslub ta'limotlarga xos umumiy va xususiy belgilarni chuqurroq anglash imkoniyatini beradi. Ta'limotga baho berishda mutafakkirning dunyoqarashiga, uning o'z zamoni, ijtimoiy-siyosiy tuzumiga bo'lgan munosabati, g'oyaviy siyosiy xayrixohligi kabi subyektiv xususiyatlarga ham ahamiyat berish zarur.

Ajdodlarimizning davlatchilik g'oyalarini o'rganish, ijtimoiy-siyosiy fikrga xos xususiyatlarini bilish zaruriyati tobora oshib bermoqda. O'tmish mutafakkirlarini adolatli jamiyat va davlat qurilishi va boshqarish ta'moyillari haqidagi ta'limotlari bizni o'ylantirgan savollarga javob topishda, ibratli ishlardan saboq olishga ko'maklashadi. Ularning barchasi odamlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga va takomillashtirishga qaratilgan ijtimoiy idealni izlash, adolat va tenglik prinsiplariga asoslangan jamiyatni qurish g'oyalarini targ'ib qildilar. O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy fikriga xos

xususiyatlardan biri shundan iboratki, uning namoyondalari davlat, xokimiyat, davlat rahbari, adolat masalalarini siyosiy axloq, diniy siyosiy madaniyatga tayangan holda hal qilishga harakat qildilar. O'rta Osiyo xalqlarining ilg'or mutafakkirlarining siyosiy qarashlarida odil hukmdor g'oyasi markaziy o'rin egallaydi. Ular davlat tepasida turgan xukmdor adolatli, xulq-atvori pok, fuqarolarga rahm-shavqatli, g'amxo'r bo'lsa davlat qudratli, jamiyat faravon bo'ladi deb tushundilar. Shundan kelib chiqqan holda ular insonni ma'naviy kamolotga erishishga chaqirdilar va shu orqali adolatsizlik, xulqiy buzukliklarni bartaraf qilish mumkin deb hisobladilar.

O'zbekistonning ijtimoiy va siyosiy fikriga xos xususiyatlardan yana biri shundaki, unda axloq masalalari yetakchi o'rin egallaydi. Uning namoyondalari ezgulik, yaxshilikni bilishga intildilar, axloqiy qonun va tamoyillarga amal qilish insonning oliy ma'naviy burchi deb bildilar. O'zbekiston siyosiy fikrida mavjud siyosiy voqelikdagi muammolarning yechimini ma'naviyat va ma'rifatdan qilarishga katta e'tibor beriladi. Davlatni boshqaruvchi xukumdorning o'zi ham, uning atrofidagi mansabdorlar ham bilimli, adolatparvar kishilar bo'lishi zarur degan fikr izchillik bilan uqtiriladi.

Siyosiy ta'limotlar tarixi fanda qo'llaniladigan umumilmiy metodlar bilan bir qatorda o'zining, faqat unga xos bo'lgan tadqiqot usullariga ham ega. Bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: - xronologik; - muammoli-nazariy; - portret; - mamlakatshunoslik.

Tadqiqotning kontekstual metodini alohida ko'rsatish mumkin. Kengroq nuqtayi nazardan, allaqachon kontekst doirasidan chiqib, deyarli barcha fanlarda qo'llaniladigan tizimli yondashuvga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Siyosiy g'oyalarni o'rganishga qadriyatli (prakseologik) yondashuv ham o'ziga xos usul hisoblanadi [7].

Qadriyatli (prakseologik) metod yondashuv deb nomlandi. Buning uchun barcha asoslar bor. Xronologik, muammoli-nazariy, portret va mamlakatshunoslik metodlari haqida ham shunday deyish mumkin [8].

Xronologik metod ma'lum asoslarga ko'ra siyosiy ta'limotlarni davrlashtirishni nazarda tutadi. Portret metodi siyosat, huquq va davlat to'g'risidagi individual, faqat muayyan mutafakkiriga xos bo'lgan qarashlarni o'rganishga asoslanadi. Umumiy metodlar to'rtta: materialistik va idealistik; metafizik va dialektik metodlardir. Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixidagi metodlar, birinchi navbatda, g'oyalarning ilmiy asoslanganligini emas, balki ularning mazmunini tushuntirishga qaratilgan [8]. Materialistik metod jamiyat tarixiy taraqqiyotining qaysi bosqichida bo'lishidan qat'i nazar, uning evolyutsiyasida moddiy ishlab chiqarishning belgilovchi roliga asoslanadi.

Idealistik metod, - deb ta'kidlaydi V. V. Lazarev, - har qanday g'oyalar va ta'limotlarning manbaini kishilar hayotining moddiy sharoitlaridan tashqarida topishga qaratilgan. Shu bilan birga, subyektiv idealizm bu manbalarni inson ongida yoki ong ostida ko'radi, obyektiv idealizm esa ularni obyektiv ravishda (inson tug'ilishidan oldin ham) mavjud deb hisoblaydi va ko'pincha oliy ilohiy kuchlarga murojaat qiladi [7].

Siyosiy qarashlar va ta'limotlar tarixi shakllanishi va rivojlanishi xususiyatlari nuqtai nazaridan quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganiladi:

- Qadimga Sharqdagi siyosiy qarashlar va ta'limotlar (Misr, Mesopotamiya, Xitoy, Hindiston) – bu makon va zamonda ta'limotlar mustaqil bilim sohasi bo'lmay mifologik shaklga ega bo'lgan, davlat va hokimiyatning ilohiy kelib chiqishi haqidagi qarashlar ustuvor bo'lgan.

- Qadimgi Yunoniston va Rimdagi siyosiy qarashlar hamda ta'limotlar – bu davrda siyosiy ta'limotlarning mifologik qarashlardan nisbatan mustaqil falsafiy yo'nalishga

aylanib borishi, davlat, uning shakllari va ideal boshqaruv shakli tug'risidagi fikrlar rivojlangan.

- O'rta asrlardagi siyosiy ta'limotlar - asosan din arboblari tomonidan rivojlantirilgan. Siyosatda davlat va dinning o'zaro, siyosiy hokimiyatning teologik nazariyasi rivojlangan.

- Uyg'onish va ma'rifatparvarlik davridagi siyosiy ta'limotlarda gumanistik qarashlarning ustuvor bo'la boshlashi, ularning teologik qarashlardan xoli bo'lishi kuzatiladi. Inson huquqlari va erkinliklari, davlat va qonun, jamiyatda demokratik tamoyillar ustuvorligi masalalarining tahlil qilina boshlandi.

- Yangi davr va hozirgi zamondagi siyosiy-mafkuraviy ta'limotlar - liberal siyosiy mafkuraning shakllanishi, hokimiyat bo'linishi tamoyilining asoslanishi, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati, demokratiya, mafkuraviy plyuralizm, inson va fuqaro huquqlari konsepsiyalarining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq.

Bo'lg'usi huquqshunos mutaxassislar uchun Feruza Muxitdinova tomonidan tayyorlangan "Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixi" darsligida siyosiy-huquqiy ta'limotlar uchta davrga bo'lib o'rganiladi.

Umuman insoniyat tarixi singari siyosiy-huquqiy ta'limotlarning rivojlanishini ham quyidagi asosiy davrlarga bo'lgan qolda o'rganish mumkin.

Ulardan birinchisi - qadimgi dunyoning ilk siyosiy-huquqiy tasavvurlari shakllangan davr. Bunda inson tafakkuri, jumladan, siyosiy-huquqiy qarashlari ertak va diniy afsonalar shaklida rivojlangan. Afsonaviy tafakkur tarix rivojini xudolarga bog'liq deb bilgan. Insoniyat tarixi, dunyo tartiblari, yerdagi hokimiyat va mavjud qonunlar xudolar madadi va ishtirokida yaratilgan degan nazariya paydo bo'lgan.

Siyosiy va huquqiy ta'limotlar rivojlanishining ikkinchi davri (o'rta asrlar)da ilmiy ta'limotlar, tarixiy, falsafiy va siyosiy-huquqiy qarashlar diniy mafkura ta'sirida rivojlangan, shuning uchun ham bu davrda ijod qilgan ko'plab mutafakkirlar asarlarida ijtimoiy taraqqiyot jarayonlari idealistik nuqtai nazardan asoslangan

Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixining yangi davri ko'plab faylasuflar va mutafakkirlar tomonidan xudo tarix va taraqqiyot, jamiyat tartib va qonunlarining ijodkori degan aqiddan voz kechilishi bilan boshlangan. Dunyodagi voqea-hodisalarni, ijtimoiy munosabatlarni moddiy dunyoning o'zidan kelib chiqib o'rganila boshlandi [9].

Rus mualliflari tomonidan tayyorlangan "Siyosiy-huquqiy ta'limotlar tarixi" darsligida "Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixining tipologiyasi jamiyatning davlat paydo bo'lganidan keyingi asosiy davrlariga mos keladigan uchta asosiy davrni o'z ichiga oladi:

- 1) tabaqa-kastachilik jamiyatining siyosiy-huquqiy mafkurasi;
- 2) fuqarolik jamiyatiga o'tish davrining siyosiy va huquqiy ta'limotlari;
- 3) fuqarolik jamiyatining siyosiy-huquqiy mafkurasi" [10] ko'rinishida davrlashtiriladi. Ushbu darslikda siyosiy-huquqiy ta'limotlarning uchta asosiy tarkibiy qismi ko'rsatiladi:

- 1) falsafiy, mantiqiy-nazariy yoki boshqa (masalan, diniy) asos (ta'limotning metodologik o'zagi);

- 2) davlat va huquqning mohiyati, rivojlanish qonuniyatlari, ijtimoiy maqsadi va davlat tuzilishi tamoyillari, huquqning asosiy tamoyillari, uning davlat, shaxs, jamiyat va boshqalar bilan munosabati haqidagi savollarning mazmunli yechimlari, konseptual va kategoriyaviy apparat shaklida ifodalangan;

- 3) dasturiy qarashlar - mavjud davlat va huquqqa, siyosiy maqsad va vazifalarni baholash ko'rinishida.

Xulosa va takliflar. Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixini o'rganish juda muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, shuni ta'kidlash kerakki, davlatlarning paydo bo'lish tarixini bilmasdan turib chuqur tasavvurga ega bo'lish mumkin emas.

Ikkinchidan, bugungi kunni yaxshi va to'g'ri tasavvur qilish uchun ijtimoiy taraqqiyotning oldingi bosqichlarini bilish zarurligini taqozo qiladi. Shuning uchun ham o'tmishga murojaat qilamiz, undan saboq olish bilan birga bugungi ayrim muammolarning yechimini topish mmkoniyatiga ham ega bo'lamiz.

Darhaqiqat, o'zlikning anglash tarixni bilishdan boshlanadi. Tarix xotirasi insonni istiqbolga da'vat etadi, milliy istiqbol mafkurasini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat

qiladi. Tabiiyki bunda Markaziy Osiyo xalqlarining buyuk mutafakkirlarining siyosiy qarashlari munosib o'rin egallaydi. Talabalarning jahon siyosiy ta'limotlari tarixini o'rganishi o'ta muhim, xotirasidan bir umr o'chmaydigan ahamiyatga ega bo'ladi. Bu fan talabalarga erkinlik, adolatlilik, qonun va qonuniylik to'g'risida, odil ijtimoiy davlat tuzumi haqida, inson va hokimiyat o'zaro munosabatlarining tamoyillari va shakllari xususidagi tasavvurlarni chuqurlashtirishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). –Т., “Университет” нашриёти, 2003.
2. Халипов В.Ф., Халипова Е.В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. - М.: Луч, 1996.
3. Siyosatshunoslik: / Mualliflar jamoasi U.X. Bo'taev rahbarligida tayyoslangan darslik.T., Info Capital Books, 2024. -B.42. URL: <https://qr.me-qr.com/mobile/pdf/20307218> (murojaat sanasi: 08.05.2025)
4. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий ва ҳукукий таълимотлар тарихи. Дарслик. –Т., ТДЮИ нашриёти, 2011.
5. Фалсафа: энциклопедик луғат/ЎзР ФА, И. Муминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти. -Т., “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2010.
6. Маънавият асосий тушунчалар изохли луғати. - Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2010.
7. История политических и правовых учений. Учебник / Отв. ред.: Лазарев В.В.. - 2-е изд., испр. и доп. - М., 2008.
8. Корнев А. В. Базовые методы истории политических и правовых учений и возможная трансформация объекта юридической науки // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина. 2023. №4 (104). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bazovye-metody-istorii-politicheskikh-i-pravovyh-ucheniy-ivozmozhnaya-transformatsiya-obekta-yuridicheskoy-nauki> (Murojaat sanasi: 28.04.2025)
9. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий ва ҳукукий таълимотлар тарихи. Дарслик. –Т., ТДЮИ нашриёти, 2011.
10. История политических и правовых учений. Учебник для вузов / Под редакцией докт. юрид. наук, профессора О. Э. Лейста. М.: Издательство “Зерцало”, 2006. — С.4.
11. Ergashev I., Norboyev A., Abdullayev B., Xudaynazarov A. Jahon siyosiy mafkuraviy ta'limotlar tarixi. Uslubiy qo'llanma. -Т., 2023.

UDK: 681.42.37:371.3

Ilhom ABDURAZZOQOV,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: ilhomabdurazzoqovterdpi@gmail.com
Muqaddas MADAYEVA,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

PhD S.Sattorov taqrizi asosida

TA'LIM TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR TAJRIBASI (INFORMATIKA FANI MISOLIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada rivojlangan mamlakatlar – AQSH, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya va Finlyandiyaning informatika fanini o'qitishdagi ilg'or tajribalari tahlil qilinib, ularni O'zbekiston ta'lim tizimida qo'llash imkoniyatlari yoritilgan. Takliflar, metodlar va muammolar ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Informatika, ta'lim tizimi, dasturlash, rivojlangan mamlakatlar, algoritmik fikrlash, raqamli savodxonlik, axborot texnologiyalari, kompyuter savodxonligi, metodik yondashuv.

EXPERIENCE OF DEVELOPED COUNTRIES IN IMPROVING THE EDUCATION SYSTEM (ON THE EXAMPLE OF COMPUTER SCIENCE)

Annotation

This article analyzes the advanced experiences of developed countries - the USA, Great Britain, South Korea, Japan and Finland in teaching computer science, and highlights the possibilities of their application in the education system of Uzbekistan. Proposals, methods and problems are also considered.

Key words: Computer science, education system, programming, developed countries, algorithmic thinking, digital literacy, information technologies, computer literacy, methodological approach.

ОПЫТ РАЗВИТЫХ СТРАН В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ИНФОРМАТИКИ)

Аннотация

В статье анализируется передовой опыт развитых стран - США, Великобритании, Южной Кореи, Японии и Финляндии в преподавании информатики, а также освещаются возможности его применения в системе образования Узбекистана. Также рассматриваются предложения, методы и проблемы.

Ключевые слова: Информатика, система образования, программирование, развитые страны, алгоритмическое мышление, цифровая грамотность, информационные технологии, компьютерная грамотность, методический подход.

Kirish. Bugungi kunda dunyo miqyosida raqamli texnologiyalar jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgani sababli, har bir mamlakat o'z ta'lim tizimini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishga intilmoqda. Ayniqsa, informatika fani ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan bo'lib, u nafaqat kompyuter savodxonligini oshirish, balki o'quvchilarda algoritmik fikrlash, muammolarni tahlil qilish, raqamli muhitda ishlash kabi zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim rol o'ynamoqda. Rivojlangan davlatlarning informatika fanini o'qitishdagi ilg'or tajribalari bugungi kunda boshqa mamlakatlar, jumladan, O'zbekiston uchun ham ahamiyatli o'rganish manbai hisoblanadi. Chunki bu mamlakatlarda informatika fanini erta yoshdan o'rgatish, ta'lim dasturlarining interaktiv va amaliy bo'lishi, zamonaviy o'quv vositalaridan foydalanish, o'qituvchilarni doimiy ravishda qayta tayyorlash kabi jihatlar yuqori natijalarga olib kelmoqda. Ushbu omillar informatika fanining ta'limdagi samaradorligini oshirib, o'quvchilarni texnologik fikrlovchi, mustaqil qaror qabul qila oladigan va raqamli dunyoda muvaffaqiyatli faoliyat yurita oladigan shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qilmoqda. Shuning uchun informatika fanini o'qitishda xalqaro tajribalardan foydalanish, ularni mahalliy sharoitga moslashtirish va zamonaviy metodlarni joriy qilish bugungi kun ta'lim islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Informatika fanini o'qitish bo'yicha rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganishda asosiy e'tibor xalqaro va milliy adabiyotlarning chuqur tahliliga qaratiladi. Avvalo, OECD tomonidan tayyorlangan "Future of Education and Skills 2030" (OECD, 2018) hisobotida informatika fanining ta'limdagi o'rni, raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish zarurati, algoritmik fikrlash, kreativ yondashuv va kolaborativ muhitda ishlash kabi kompetensiyalar alohida ko'rsatib o'tilgan. Ushbu hisobot informatika fanining kelajak ta'limi uchun qanday asosiy rol o'ynashini tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, AQShda faoliyat yurituvchi Code.org tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan "Computer Science Education Guide" (2020) resursida boshlang'ich va o'rta maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan informatika darslari, ularning mazmuni, metodikasi va o'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirishga xizmat qiluvchi vositalar batafsil yoritilgan. Ayniqsa, Scratch dasturiy muhiti asosida o'qitishning samaradorligi va dasturlashni o'yin orqali o'rganish yondashuvi keng tahlil qilinadi. Yaponiyada "Information Studies" faniga oid o'quv adabiyotlari (Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology – MEXT, Japan, 2017) informatika fanining tanqidiy tafakkur, axloqiy mas'uliyat va axborot xavfsizligi bilan integratsiyalangan holda o'qitilishi zarurligini ko'rsatadi. Bu

yondashuvlar Finlyandiya maktablarida loyihaviy ishlar, real hayotiy masalalarni yechish va tanqidiy yondashuv asosida tashkil etilishini ko'rsatadi. O'zbekiston olimlari ham bu borada ilmiy tadqiqotlar olib bormoqda. Jumladan, M. Abdurahmonov, B. Normurodov va D. Yo'ldoshevlarning "Informatika o'qitish metodikasi" (Toshkent, 2021) nomli qo'llanmasida O'zbekiston maktablarida informatika fanining mazmuni, o'qitish uslublari va o'qituvchilar tayyorlash tizimi yoritilgan. Shuningdek, Mahmudova N. (2022) tomonidan yozilgan maqolalarda raqamli pedagogika vositalari, masofaviy ta'limda informatika o'qitishning afzalliklari va muammolari ko'rib chiqilgan. Shu tarzda adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlar informatika fanini zamonaviy metodlar, o'quv dasturlarining moslashuvchanligi, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish va o'qituvchilar salohiyatini doimiy oshirish orqali samarali yo'lga qo'ygan. O'zbekiston ta'lim tizimi uchun bu tajribalarni chuqur tahlil qilish va ularni mahalliy sharoitga moslashtirish muhim vazifa bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot informatika fanini o'qitishdagi rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish, ularni tahlil qilish va O'zbekiston ta'lim tizimida qo'llash imkoniyatlarini aniqlash maqsadida olib borildi. Tadqiqotda sifatli (kvalitativ) tahlil metodlariga asoslangan holda taqqoslov metodidan keng foydalanildi. Chunki mazkur mavzuning tabiati har xil mamlakatlar tajribalarini solishtirish, ularning o'ziga xos jihatlarini aniqlash va umumlashtirishni talab qiladi. Tadqiqot predmeti sifatida AQSH, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya va Finlyandiyaning informatika fanini o'qitishdagi amaliyotlari tanlab olindi. Bu mamlakatlar informatika ta'limini yuqori darajada yo'lga qo'ygan, ilg'or metodlar va zamonaviy yondashuvlarni joriy qilgan davlatlar hisoblanadi. Ma'lumotlar to'plash jarayonida rasmiy davlat portallari, ta'lim vazirliklari saytlarida chop etilgan o'quv dasturlari, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari, ilmiy maqolalar, metodik qo'llanmalar va statistik ma'lumotlardan foydalanildi.

Tadqiqotda kontent-tahlil metodi ham qo'llanildi. Ushbu usul yordamida turli mamlakatlarning o'quv dasturlari va metodik materiallari mazmun jihatidan tahlil qilinib, ularning o'xshash va farqli jihatlari ajratib ko'rsatildi. Natijalarning muayyanligini ta'minlash uchun amaliy tajribalarni ifodalovchi misollarga ham murojaat qilindi. Shuningdek, O'zbekiston informatika ta'limining holati, mavjud muammolari va imkoniyatlari haqidagi mahalliy adabiyotlar bilan xalqaro tajribalar qiyosiy ravishda o'rganildi. Tadqiqot yondashuvi tizimli, manbalar tanlovi esa mavzuning ilmiy asoslangan va amaliy yo'nalishini chuqur yoritishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar. Rivojlangan mamlakatlarda informatika fanini o'qitish tajribasini o'rganish ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy raqamli davr talablariga moslashtirish uchun muhimdir. Ushbu tahlil AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va Finlyandiya kabi davlatlarning informatika ta'limi tizimiga asoslangan bo'lib, ularning ilg'or yondashuvlari va amaliyotlari O'zbekiston uchun ham qimmatli tajriba hisoblanadi.

AQSHda informatika fanini o'qitish tizimi Code.org, ISTE (International Society for Technology in Education) kabi tashkilotlar tomonidan rivojlantirilmoqda. Bu yerda dasturlash asoslari vizual platformalar – xususan, Scratch dasturi orqali o'rgatiladi, bu yosh o'quvchilarga dasturlashni o'yin shaklida o'rganish imkonini beradi. Shuningdek, algoritmik fikrlash, muammoni hal qilish, hamkorlikda ishlash ko'nikmalari ta'lim jarayonida muhim o'rin tutadi. O'qituvchilarning malakasini oshirish uchun muntazam treninglar tashkil qilinadi, bu esa ta'lim sifatini doimiy ravishda yaxshilab borishga xizmat qiladi. AQSH tajribasida o'quvchilarni raqamli etikaga

o'rgatish, ya'ni onlayn xavfsizlik, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish kabi masalalar ham ko'p e'tibor qaratiladi.

Buyuk Britaniya esa National Centre for Computing Education (NCCE) markazi orqali informatika fanini maktab dasturlariga tizimli ravishda kiritgan. Bu yerda informatika o'quv dasturi bosqichma-bosqich murakkablik darajasiga ko'ra tashkil etilgan bo'lib, har bir yosh toifasiga mos dasturlash tillari va metodologiyalar tanlangan. Masalan, boshlang'ich sinflarda Scratch orqali vizual dasturlashga urg'u berilsa, o'rta maktablarda Python va boshqa yuqori darajadagi tillar o'rgatiladi. Buyuk Britaniya tajribasining asosiy afzalligi shundaki, ta'lim kontenti va baholash tizimi uzviy bog'langan, bu esa o'quvchilar rivojlanishini samarali kuzatishga imkon beradi.

Janubiy Koreya esa raqamli savodxonlikni milliy strategiya darajasida qo'llab-quvvatlaydi. Bu mamlakat informatika fanini maktab ta'limining ajralmas qismiga aylantirib, o'quvchilarni tezkor va sifatli raqamli ko'nikmalar bilan ta'minlashga katta e'tibor qaratadi. Ta'lim tizimida amaliy mashg'ulotlar, loyihaviy ishlar va interaktiv o'qitish metodlari keng qo'llaniladi. Shuningdek, Janubiy Koreyada o'qituvchilarning malakasini oshirish va yangi texnologiyalarni tatbiq etish uchun doimiy kurslar va treninglar tashkil etiladi.

Yaponiya informatika ta'limida axborot xavfsizligi va raqamli etikani chuqur o'rgatishga urg'u beradi. Bu davlatda informatika nafaqat texnik fan, balki shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyatlarni shakllantiruvchi fan sifatida qabul qilinadi. Maktablarda axborot xavfsizligi qoidalari, onlayn muomala madaniyati va axborotlarni tahlil qilish ko'nikmalari o'quv dasturiga kiritilgan. Bu yondashuv yoshlarni raqamli jamiyatda mas'uliyatli fuqarolar sifatida tayyorlashga xizmat qiladi.

Finlyandiya esa informatika ta'limida boshqa fanlar bilan integratsiyalashuv va loyiha asosida o'qitish usullarini qo'llaydi. Bu yondashuv o'quvchilarga mustaqil fikrlash, muammolarni aniqlash va yechish, hamda tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi. Finlyandiya ta'lim tizimida o'quvchilar turli fanlarni birlashtirgan loyihalarda ishlaydi, bu esa bilimlarni amaliyotga tatbiq etish va kreativ yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston ta'lim tizimida esa informatika fanini o'qitish ko'p jihatdan an'anaviy metodlarga tayanadi. O'quv dasturlari yangilanishga muhtoj, zamonaviy texnologiyalar va interaktiv usullar yetarlicha joriy etilmagan. Shuningdek, o'qituvchilarning malaka oshirish imkoniyatlari cheklangan va ular yangi metodlar bilan tanishish uchun ko'proq qo'llab-quvvatlashga muhtoj. Shu bilan birga, mamlakatimizda raqamli etikani o'rgatish ham kamdan-kam hollarda amalga oshiriladi, bu esa yoshlarni raqamli xavfsizlik va axborot madaniyatiga tayyorlashda muammo tug'diradi.

Tahlillar natijasida O'zbekiston ta'lim tizimini rivojlantirish uchun quyidagi asosiy yo'nalishlar tavsiya etiladi: informatika fanini maktab dasturlariga yoshga mos, bosqichma-bosqich rivojlanadigan tarzda kiritish; interaktiv, amaliy va loyiha asosida o'qitish usullarini keng qo'llash; o'qituvchilar uchun doimiy malaka oshirish kurslarini tashkil etish; zamonaviy dasturlash tillari va vizual platformalarni joriy etish; raqamli etikani ta'lim jarayoniga integratsiyalash; va maktablarda axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish. Ushbu chora-tadbirlar yosh avlodni raqamli dunyoga tayyorlash, ularga global raqobatda muvaffaqiyat qozonish imkonini berish uchun muhimdir.

Rivojlangan mamlakatlarning informatika ta'limidagi tajribalarini chuqur o'rganish va ularni O'zbekistonga moslashtirish mamlakatimiz ta'lim tizimini raqamli davrga muvaffaqiyatli moslashtirishga xizmat qiladi. Bu esa yoshlarni zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlab, kelajakdagi raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Rivojlangan mamlakatlarning informatika ta'limi sohasidagi tajribalarini o'rganish va tahlil qilish O'zbekiston ta'lim tizimini raqamli davr talablari darajasida takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi. Ushbu mamlakatlarda informatika fanini o'qitish tizimlari yuqori darajada rivojlangan bo'lib, ular yosh avlodni nafaqat texnik bilimlar bilan, balki kreativ fikrlash, muammolarni hal etish va raqamli etikaga oid qobiliyatlar bilan ham ta'minlashga qaratilgan. Bu esa raqamli texnologiyalar asrida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

AQSH, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya va Finlyandiya kabi davlatlarning informatika ta'limidagi ilg'or yondashuvlari, o'quv dasturlarining bosqichma-bosqich, yoshga mos ravishda ishlab chiqilishi, interaktiv va amaliy metodlarga asoslangan o'qitish tizimi, o'qituvchilarni doimiy malaka oshirish jarayonlari O'zbekistonda ham ta'lim sifatini oshirishda asosiy yo'nalishlar sifatida qabul qilinishi lozim. Ushbu tajribalar shuningdek, raqamli etikani ta'lim jarayoniga kiritish orqali o'quvchilarni mas'uliyatli raqamli fuqarolar sifatida shakllantirish imkonini beradi.

O'zbekiston ta'lim tizimida informatika fanini o'qitish hali ham ko'p jihatdan an'anaviy metodlarga tayanmoqda,

zamonaviy texnologiyalar va innovatsion o'qitish usullarining yetarlicha joriy etilmasligi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. O'qituvchilarning malakasini oshirish uchun doimiy va sifatli treninglar tashkil etilishi, o'quv dasturlarini yoshga mos va raqamli dunyo talablariga javob beradigan tarzda qayta ishlab chiqish zarur. Bundan tashqari, maktablarda raqamli etikani, axborot xavfsizligini o'rgatish va amaliy dasturlash ko'nikmalarini shakllantirish ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylantirilishi lozim.

Umuman olganda, rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida O'zbekistonda informatika fanini o'qitishni takomillashtirish yoshlarni global raqobatbardosh mutaxassislariga aylantirishda muhim omil bo'ladi. Bu esa nafaqat ta'lim sohasining, balki mamlakat iqtisodiyoti va innovatsion rivojlanishining mustahkam poydevorini yaratishga xizmat qiladi. Shu sababli, mamlakatimizda informatika ta'limini zamonaviylashtirish va rivojlantirish borasida kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, xalqaro tajribalarni o'rganish va amaliyotga tatbiq etish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu jarayon ta'lim tizimining raqamli asrga muvaffaqiyatli moslashuvi hamda yosh avlodni zamonaviy kompetensiyalar bilan ta'minlash uchun zarurdir.

ADABIYOTLAR

1. Rustamovich, A. I. (2024). Interactive methods of computer science used in foreign countries, new methods and tools of teaching were discussed. *Web of Agriculture: Journal of Agriculture and Biological Sciences*, 2(5), 175-180.
2. Rustamovich, A. I., Bahrom Yo'ldosh o'ga, B., & Ibodullo o'g, N. J. R. (2024). Jamiyatni axborotlashtirishni ta'lim tizimidagi ahamiyati. *образование наука и инновационные идеи в мире*, 45(7), 42-48.
3. Rustamovich. Лучшие интеллектуальные исследования, 22(2), 212-218.
4. Rustamovich, A. I. (2024). Internet imkoniyatlari va internetdan foydalanish bilan bog 'liq asosiy tushinchalar. *World scientific research journal*, 28(1), 76-81.
5. Rustamovich, A. I. (2024). Basic concepts related to internet capabilities and internet usage. *Web of Discoveries: Journal of Analysis and Inventions*, 2(5), 141-146.
6. Abdurazzoqov, I. (2024). Umumta'lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish. *acta nuuz*, 1(1.3. 1), 61-65.

UDK: 502.3(575.1)

Tuxtamish AZIZOV,

"ISFT" instituti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, "Gumanitar va tabiiy fanlar" kafedrası professori v.b.

Siyosiy fanlar doktori, professor N.Jo'rayev taqrizi asosida

ELIMINATION OF ENVIRONMENTAL EMERGENCIES: PUBLIC POLICY AND INSTITUTIONAL MECHANISMS

Annotation

This article examines the organizational-institutional and conceptual foundations of the state policy of the Republic of Uzbekistan in managing and mitigating the consequences of emergency environmental situations. The analysis covers the existing legal framework, interagency coordination systems, and monitoring mechanisms. The study also reviews international best practices and provides recommendations for their adaptation to Uzbekistan's context. The research outcomes offer important scientific and practical conclusions for enhancing the country's environmental security system.

Key words: Emergency environmental situations, environmental security, state policy, institutional mechanisms, monitoring system, international experience.

РЕАГИРОВАНИЕ НА ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ СИТУАЦИИ: ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ

Аннотация

В статье изучены организационно-институциональные и концептуальные основы государственной политики Республики Узбекистан по управлению и ликвидации последствий чрезвычайных экологических ситуаций. Проведен анализ действующей нормативно-правовой базы, межведомственного взаимодействия и механизмов мониторинга. Также исследован международный опыт и предложены рекомендации по его применению в условиях Узбекистана. Результаты исследования представляют собой важные научные и практические выводы для дальнейшего совершенствования системы экологической безопасности страны.

Ключевые слова: Чрезвычайные экологические ситуации, экологическая безопасность, государственная политика, институциональные механизмы, система мониторинга, международный опыт.

EKOLOGIK FAVQULODDA VAZIYATLARNI BARTARAF ETISH: DAVLAT SIYOSATI VA INSTITUTSIONAL MEKANIZMLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish va ularni bartaraf etish bo'yicha davlat siyosatining tashkiliy-institutsional va konseptual asoslari o'rganildi. Mavjud normativ-huquqiy baza, institutlararo muvofiqlashtirish tizimi va monitoring mexanizmlari tahlil qilindi. Shuningdek, xalqaro ilg'or tajribalar o'rganilib, O'zbekiston sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari O'zbekistonda ekologik xavfsizlik tizimini yanada takomillashtirish uchun muhim ilmiy va amaliy xulosalarni beradi.

Kalit so'zlar: Favqulodda ekologik holatlar, ekologik xavfsizlik, davlat siyosati, institutsional mexanizmlar, monitoring tizimi, xalqaro tajriba.

Kirish. Bugungi kunda global miqyosda ekologik xavfsizlik va atrof-muhit muhofazasi masalalari insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy va sanoat rivojlanishining jadal sur'atlari, urbanizatsiya va texnogen faoliyatning kengayishi natijasida tabiiy resurslardan haddan tashqari foydalanish, atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatib, ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, favqulodda ekologik vaziyatlarning yuzaga kelishi inson hayoti, sog'lig'i va iqtisodiyotga katta xavf tug'dirmoqda. Ushbu tahdidlar davlatchilik siyosati darajasida kompleks, tizimli va institutsional yondashuv asosida hal qilinishi lozim bo'lgan ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham ekologik xavfsizlikni ta'minlash, favqulodda ekologik vaziyatlarni barvaqt aniqlash, ularni oldini olish va oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha davlat siyosatining mustahkam huquqiy-me'yoriy bazasi shakllantirilgan. Jumladan, mamlakatda favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarishga oid bir qator normativ-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlari va konseptual hujjatlar ishlab chiqilgan bo'lib, ular davlat boshqaruv organlari, fuqarolik

jamiyati institutlari va aholi o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Biroq amaliyotda bu jarayonlarning samaradorligi, tashkiliy-institutsional mexanizmlarining natijadorligi va barqarorligi borasida muayyan kamchiliklar saqlanib qolmoqda.

Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning maqsadi – favqulodda ekologik vaziyatlarni barvaqt bartaraf etish va boshqarish bo'yicha davlat siyosatining tashkiliy-institutsional va konseptual asoslarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, milliy tajribani xalqaro tajriba bilan solishtirish hamda mavjud tizimni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqotning asosiy vazifalari sifatida favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarishning davlat siyosatidagi o'rnini aniqlash, amaldagi tashkiliy-institutsional tizimlarning afzallik va kamchiliklarini baholash, xalqaro tajribalarni tahlil qilish va ularni O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlarini aniqlash belgilab olingan.

Ushbu tadqiqot obyekti sifatida favqulodda ekologik vaziyatlarni bartaraf etish bo'yicha davlat siyosatining tashkiliy-institutsional tizimi, predmeti esa ushbu tizimning samaradorligini oshirish yo'llari va mexanizmlari etib

belgilanadi. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, xorijiy tajribalarni o'rganish, ekspert suhbatlari va tizimli tahlil metodlari qo'llanildi.

Metodologiya. Tadqiqotda favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish va bartaraf etishning tashkiliy-institutsional va konseptual asoslarini o'rganish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Avvalo, mavzuga oid milliy va xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlari, strategiyalar va konseptual hujjatlar chuqur o'rganildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Favqulodda holat to'g'risida"gi qonunlari, Prezident qarorlari va Vazirlar Mahkaması qarorlari tahlil qilindi. Shuningdek, favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarishda faoliyat yurituvchi davlat va nodavlat tashkilotlarining tashkiliy tuzilmalari, ularning funksiyalari va o'zaro hamkorlik mexanizmlari o'rganildi.

Tadqiqot metodologik jihatdan tizimli yondashuv, huquqiy-tahliliy, institutsional tahlil, komparativ (taqqoslash) tahlil, SWOT-tahlil va ekspert intervyu metodlaridan foydalanildi. Tizimli yondashuv asosida ekologik xavfsizlikka tahdid soluvchi omillar, davlat siyosatining samaradorligini ta'minlovchi tashkiliy-institutsional tuzilmalar va ularning funksional aloqalari o'rganildi. Huquqiy-tahliliy metod orqali milliy normativ-huquqiy hujjatlar chuqur tahlil qilinib, ularning amaldagi samaradorligi, ziddiyatli jihatlar va bo'shliqlari aniqlab berildi. Komparativ tahlil asosida AQSh, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya kabi rivojlangan davlatlarning ekologik favqulodda vaziyatlarni boshqarishdagi ilg'or tajribalari tahlil qilinib, ularni O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari baholandi.

Bundan tashqari, SWOT-tahlil usuli orqali O'zbekiston Respublikasida favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish tizimining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlari aniqlab berildi. Ekspert intervyular orqali soha mutaxassislari, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida faoliyat yurituvchi idora vakillari va mustaqil ekspertlarning fikrlari, amaliy tajribalari yig'ib o'rganildi. Shuningdek, ilmiy maqolalar, monografiyalar, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari, ekologik xavfsizlik bo'yicha amaliyotchi mutaxassislarning materiallari tahlil jarayonida asosiy ma'lumotlar manbai sifatida xizmat qildi. Barcha ma'lumotlar tahliliy sintez asosida birlashtirilib, ilmiy asoslangan xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Natijalar. Tadqiqot davomida O'zbekiston Respublikasida favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish va bartaraf etishga doir davlat siyosati va uning tashkiliy-institutsional tizimi chuqur o'rganildi va bir qator muhim natijalar aniqlandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, mamlakatda favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish bo'yicha huquqiy-me'yoriy baza yetarlicha shakllangan bo'lsa-da, ushbu tizimning amaldagi ishlash samaradorligi, davlat organlari o'rtasidagi muvofiqlashtirish darajasi va fuqarolik jamiyati institutlari ishtiroki past darajada qolmoqda. Xususan, ekologik xavfsizlikni ta'minlashda favqulodda ekologik holatlar oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan maxsus institutlar va ularning vakolatlari aniq belgilangan bo'lsa-da, ularning o'zaro hamkorlik algoritmlari va resurslar bilan ta'minlanganligi yetarlicha to'liq emasligi aniqlangan.

SWOT-tahlil natijalari O'zbekiston tajribasida kuchli tomon sifatida davlat tomonidan ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasida huquqiy va institutsional mexanizmlarning mavjudligi, sohada qabul qilingan strategiyalar va konseptual hujjatlarining mavjudligi, xalqaro ekologik tashabbuslarda ishtirok etilishi qayd etildi. Shu bilan birga, zaif tomonlar qatoriga sohada monitoring va nazorat mexanizmlarining samaradorligi pastligi, ma'lumotlarning tezkorligi va ishonchiligi past darajada ekanligi, ekologik tahdidlarni baholashda zamonaviy texnologiyalarning cheklangan qo'llanilishi kiritildi. Imkoniyatlar sifatida esa

xalqaro tajribalarni o'rganish va integratsiya qilish, ekologik xavfsizlikni ta'minlashga xususiy sektor, fuqarolik jamiyati va jamoatchilikni keng jalb etish ehtimoli aniqlandi. Tahdidlar esa global ekologik muammolarning keskinlashuvi, iqlim o'zgarishlari, texnogen avariylar va tabiiy ofatlar xavfini oshirishi bilan izohlandi.

Xalqaro tajriba tahlillari asosida AQSh, Germaniya, Yaponiya va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarishning samarali mexanizmlari ishlab chiqilgani, ularning kuchli institutsional bazaga, yuqori malakali kadrlarga, real vaqt rejimida ishlovchi monitoring tizimlariga, aholi va biznes tuzilmalarini faol jalb etuvchi mexanizmlarga ega ekanligi aniqlangan. Ushbu ilg'or tajribalardan kelib chiqib, O'zbekiston sharoitida favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi: milliy ekologik xavfsizlik strategiyasini qabul qilish, davlat va jamiyat o'rtasida favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarishda shaffoflik va axborot almashinuvi mexanizmlarini kuchaytirish, zamonaviy texnologiyalar va sun'iy intellekt asosida monitoring tizimlarini joriy etish, favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish bo'yicha maxsus tayyorlov dasturlari orqali kadrlar salohiyatini oshirish.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston Respublikasida favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish va ularni bartaraf etish bo'yicha davlat siyosatining tashkiliy-institutsional va konseptual asoslari mavjud bo'lsa-da, amaldagi tizimda bir qator tizimli muammolar va cheklovlar mavjud. Xususan, mavjud normativ-huquqiy baza yetarlicha keng qamrovli bo'lsa-da, ularni amaliyotga joriy etish, davlat organlari o'rtasida aniq vakolat taqsimoti va muvofiqlashtirish mexanizmlarining samaradorligi past darajada qolmoqda. Xalqaro ilg'or tajribalar tahlili esa, favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarishda institutlararo hamkorlik, real vaqt rejimida monitoring qilish tizimlari, fuqarolar va biznes tuzilmalarning faol ishtiroki hamda shaffoflik mexanizmlarining yuqori samara berishini ko'rsatmoqda.

Shu asosda O'zbekiston sharoitida favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagi amaliy va konseptual tavsiyalar ishlab chiqildi: birinchidan, milliy darajada "Ekologik xavfsizlik va favqulodda vaziyatlarni boshqarish to'g'risida" maxsus konsepsiya va davlat strategiyasini qabul qilish zarur. Ushbu hujjatlar orqali davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, axborot almashinuvi va shaffoflik mexanizmlarini kuchaytirish, xalqaro standartlarga mos monitoring va baholash tizimlarini joriy etish lozim. Ikkinchidan, favqulodda ekologik holatlar oqibatlarini bartaraf etishda ishtirok etuvchi barcha tashkilotlar uchun yagona favqulodda vaziyatlarni boshqarish markazini tashkil etish, uning tarkibiga tegishli idoralar, fuqarolik jamiyati institutlari va xususiy sektor vakillarini jalb qilish orqali boshqaruvda ko'p tomonlama ishtirokni ta'minlash tavsiya etiladi. Uchinchidan, zamonaviy texnologiyalar, xususan sun'iy intellekt, "aqlli" monitoring tizimlari, dronlar va raqamli platformalar yordamida favqulodda ekologik vaziyatlarni erta ogohlantirish va barvaqt aniqlash tizimlarini joriy etish zarur.

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar shuni ko'rsatdiki, favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarish masalalari davlat siyosatining barqaror va ustuvor yo'nalishi sifatida strategik darajada qayta ko'rib chiqilishi, mavjud tashkiliy-institutsional mexanizmlar esa xalqaro talablar va ilg'or tajribalar asosida yangilanishi lozim. Bu esa O'zbekiston Respublikasining ekologik xavfsizlikni ta'minlashda samaradorlikni oshiradi, aholi salomatligi, iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy himoya tizimlarini mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. FAO (2022). The State of the World's Forests 2022. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
2. GEF (2023). Strengthening National Capacities for Disaster Risk Management and Climate Resilience. Global Environment Facility Annual Report. Washington D.C.
3. IPCC (2023). Climate Change 2023: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change.
4. Ministry of Emergency Situations of the Republic of Uzbekistan (2024). National Action Plan for Emergency Situations and Environmental Disasters. Tashkent: MoES Uz.
5. OECD (2022). Environmental Performance Reviews: Uzbekistan 2022. Paris: OECD Publishing.
6. UNEP (2023). Global Environment Outlook 7 (GEO-7). Nairobi: United Nations Environment Programme.
7. United Nations (2022). Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030: Progress Report 2022. New York: UN Office for Disaster Risk Reduction.
8. World Bank (2023). Building Resilient Societies: Best Practices in Disaster Risk Management and Environmental Governance. Washington D.C.: World Bank Group.
9. Xalqaro Qonunchilik Asoslari (2023). Xalqaro ekologik xavfsizlik va favqulodda vaziyatlarni boshqarish sohasida asosiy huquqiy hujjatlar to'plami. Tashkent: Adolat Nashriyoti.
10. Yo'ldoshev, S. (2023). Favqulodda ekologik vaziyatlarni boshqarishning zamonaviy yondashuvlari: O'zbekiston tajribasi va xalqaro standartlar. Tashkent: Fan va Taraqqiyot.

UDK: 81'243(091):39

Гулжасавхар АЙТКУЛОВА,

Термезский государственный университет инженерии и агротехнологий

Преподаватель кафедры «Узбекский язык и литература»

E-mail: guljavxaraithkulova@gmail.com

Рецензент: Шукурова Бахорой, PhD по филологическим наукам

ИСТОРИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье рассматривается исторический опыт использования этнографических материалов в процессе преподавания русского языка. Анализируются различные этапы развития методики обучения, в которых этнографический контекст использовался как средство повышения мотивации учащихся, углубления межкультурной коммуникации и формирования лингвострановедческой компетенции. Особое внимание уделяется тому, как элементы народной культуры, традиций, обычаев и фольклора способствуют более глубокому пониманию языка, расширяют кругозор обучающихся и формируют уважение к национальным особенностям. Исторический подход позволяет выявить эффективность интеграции этнографических данных в образовательный процесс.

Ключевые слова: Этнография, преподавание русского языка, история методики, межкультурная коммуникация, фольклор, лингвострановедение, этнокультурный компонент, учебный процесс.

THE HISTORY OF USING ETHNOGRAPHIC MATERIALS IN RUSSIAN LANGUAGE TEACHING

Annotation

This article examines the historical experience of using ethnographic materials in the process of teaching the Russian language. Various stages in the development of teaching methodology are analyzed, where the ethnographic context was employed as a means of increasing student motivation, enhancing intercultural communication, and developing linguistic and cultural competence. Special attention is given to how elements of folk culture, traditions, customs, and folklore contribute to a deeper understanding of the language, broaden learners' horizons, and foster respect for national particularities. A historical approach makes it possible to identify the effectiveness of integrating ethnographic data into the educational process.

Key words: Ethnography, teaching Russian, history of methodology, intercultural communication, folklore, linguocultural studies, ethnocultural component, educational process.

RUS TILINI O'QITISHDA ETNOGRAFIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH TARIXI

Annotatsiya

Ushbu maqolada rus tilini o'qitish jarayonida etnografik materiallardan foydalanishning tarixiy tajribasi ko'rib chiqiladi. O'quv metodikasining turli rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi, bunda etnografik kontekst o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, madaniyatlararo muloqotni chuqurlashtirish va lingvostranovedik kompetensiyani shakllantirish vositasi sifatida qo'llanilgan. Xalq madaniyati, an'analar, odatlar va folklor elementlari tilni chuqurroq tushunishga, o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga va milliy xususiyatlarga hurmatni shakllantirishga qanday hissa qo'shishi alohida e'tibor beriladi. Tarixiy yondashuv etnografik ma'lumotlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Etnografiya, rus tilini o'qitish, o'quv metodikasi tarixi, madaniyatlararo muloqot, folklor, lingvostranovedeniye, etnomadaniy komponent, ta'lim jarayoni.

Введение. Язык и культура представляют собой тесно взаимосвязанные системы. Любой язык отражает историческое развитие народа, его национальные обычаи, культурные ценности и мировоззрение. Поэтому при изучении иностранного языка, в частности русского, важно учитывать не только лингвистические аспекты, но и культурно-этнографический контекст. Использование этнографических материалов в процессе преподавания языка обогащает обучение, знакомит учащихся с культурой носителей языка, повышает их интерес к предмету и способствует формированию культурного мышления.

История использования этнографических материалов в преподавании русского языка насчитывает долгие годы. В разные исторические периоды этот подход реализовывался по-разному — через тексты, основанные на народном творчестве, обрядах, традициях и национальных ценностях. Такие материалы

способствовали освоению языка в живом, жизненном контексте.

Данная статья посвящена анализу роли этнографических материалов в истории преподавания русского языка, их влиянию на образовательный процесс и возможностям применения в современной методике обучения.

Анализ литературы по теме. Современные подходы к преподаванию русского языка всё чаще ориентируются на интеграцию культурологических и этнографических аспектов в учебный процесс. Однако обращение к этнографическим материалам в методике обучения русскому языку имеет глубокие исторические корни. На протяжении XIX–XX веков педагоги и лингвисты неоднократно подчёркивали значимость культурного контекста при освоении языка, особенно при обучении неродному контингенту. Этнографические элементы — такие как обряды, традиции, народные

праздники, устное народное творчество — не только оживляют учебный материал, но и способствуют формированию у обучающихся целостного представления о менталитете и мировоззрении носителей языка.

Изучение истории применения этнографических компонентов позволяет не только понять истоки современных методических решений, но и выявить наиболее эффективные практики межкультурного обучения, проверенные временем. Настоящее исследование направлено на анализ исторических этапов использования этнографических материалов в преподавании русского языка и на определение их значения для формирования лингвострановедческой и коммуникативной компетенции учащихся.

Актуальность работы: В условиях глобализации и усиления межкультурных связей преподавание русского языка приобретает новое значение как средство не только лингвистического, но и культурного взаимодействия. Возрастающий интерес к этнокультурным особенностям народов, говорящих на русском языке, требует интеграции этнографических материалов в образовательный процесс. Особенно это актуально в обучении русскому языку как неродному, где знание языка должно сопровождаться пониманием культуры, традиций и национальной специфики.

История использования этнографических данных в преподавании демонстрирует, что включение элементов народной культуры способствует формированию устойчивого интереса к изучаемому языку, улучшает восприятие лексики и грамматики через живые культурные примеры, а также усиливает мотивацию обучающихся. Несмотря на значительный потенциал, данный аспект в методике преподавания до сих пор остаётся недостаточно систематизированным и требует более глубокого научного осмысления, особенно с исторической точки зрения. В связи с этим, исследование исторического опыта использования этнографических материалов в преподавании русского языка представляет собой важную и своевременную задачу.

Методология исследования. В процессе подготовки данной работы были использованы историко-педагогические источники, научные статьи, методические пособия и учебные программы, посвящённые преподаванию русского языка с этнокультурным компонентом. Также были проанализированы примеры внедрения этнографических материалов в практику обучения на различных этапах развития методики русского языка.

Методологическую основу исследования составили следующие методы:

историко-аналитический метод — для выявления этапов и форм использования этнографических данных в преподавательской практике;

сравнительно-сопоставительный метод — для анализа различий и сходств в применении этнографических подходов в различные исторические периоды;

описательный метод — для фиксации и классификации конкретных этнографических элементов, применявшихся в учебной деятельности.

Комбинированное применение этих методов позволило всесторонне рассмотреть роль этнографических материалов в обучении русскому языку с точки зрения их педагогической эффективности и культурной значимости.

Анализ и результаты. Исторический анализ показывает, что использование этнографических материалов в преподавании русского языка имеет глубокие корни и эволюционировало в зависимости от

общественно-политических и образовательных условий. Уже в дореволюционный период русские педагоги стремились включать в учебный процесс элементы народной культуры — пословицы, поговорки, народные песни и традиции — как средство связи языка с повседневной жизнью.

В советское время этнографический подход был адаптирован к идеологическим задачам, но всё же сохранял свою ценность в плане воспитания у учащихся интереса к народному творчеству, традициям и фольклору различных народов СССР. Учебники русского языка для национальных школ включали тексты, отражающие этнокультурную специфику учеников.

В постсоветский период акцент сместился на межкультурную коммуникацию и развитие лингвострановедческой компетенции. Этнографические материалы начали активно использоваться как способ развития культурной осведомлённости, толерантности и межнационального уважения. Особенно эффективными признаны методики, включающие сравнение этнографических реалий родного языка обучающегося с русскими культурными аналогами.

Таким образом, результаты анализа подтверждают, что этнографический компонент не только оживляет учебный процесс, но и служит мощным инструментом формирования мотивации к изучению языка, повышения уровня понимания и развития культурного мышления у студентов. Научная новизна данного исследования заключается в комплексном анализе исторического опыта использования этнографических материалов в процессе преподавания русского языка и в переосмыслении их дидактического потенциала. В работе язык рассматривается во взаимосвязи с культурой, а внимание акцентируется на роли народного творчества, обычаев, традиций и этнокультурных ценностей в обучении русскому языку.

Новизна проявляется также в том, что в исследовании анализируются как современные методические подходы, так и этапы исторического развития методики, где этнографический компонент играл значимую роль, что позволяет сделать выводы об их эффективности в обучении.

Практическая значимость работы заключается в возможности использования предложенных этнографических подходов преподавателями для формирования у обучающихся межкультурной компетенции. Это способствует не только лучшему усвоению языка, но и развитию культурного мышления, расширяет кругозор учащихся и повышает мотивацию к изучению русского языка.

Заключение и рекомендации. Проведённое исследование подтверждает, что использование этнографических материалов в преподавании русского языка имеет устойчивую историческую традицию и высокую педагогическую ценность. На разных этапах развития методики этнографические элементы — будь то фольклор, традиции, обряды или бытовые реалии — играли важную роль в формировании у обучающихся не только языковых знаний, но и культурного сознания.

Исторический опыт демонстрирует, что интеграция этнокультурного компонента способствует повышению мотивации, улучшает восприятие учебного материала и способствует развитию межкультурной компетенции. В современных условиях, когда акцент делается на диалог культур и глобальное взаимодействие, использование этнографических подходов приобретает ещё большую актуальность.

Таким образом, систематическое включение этнографических материалов в учебный процесс при

обучении русскому языку не только обосновано с методической точки зрения, но и необходимо для всестороннего и глубинного усвоения языка как явления культуры.

Рекомендации. При разработке учебных программ по русскому языку рекомендуется включать этнографические материалы, соответствующие возрасту и интересам обучающихся.

Преподавателям следует использовать сравнительный подход, сопоставляя русскую культуру с культурой родного языка учащихся.

Разработка и внедрение методических пособий с этнокультурным содержанием может существенно обогатить учебный процесс.

Рекомендуется активно применять мультимедийные ресурсы, содержащие этнографические сюжеты (видеофильмы, аудиозаписи, народные песни и сказки) как дополнительные учебные материалы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аверин, В. А. Методика преподавания русского языка как иностранного. — Москва: Русский язык, 2003.
2. Булыко, А. А. Язык и культура: этнолингвистические аспекты. — Минск: Наука и техника, 2000.
3. Виноградов, В. В. История русского литературного языка. — Москва: Просвещение, 1982.
4. Гальскова, Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика. — Москва: Академия, 2004.
5. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — Москва: Наука, 1987.
6. Костомаров, В. Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — Москва: Русский язык, 1999.
7. Никитина, С. Е. Этнография и язык: взаимодействие в обучении. — Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2010.
8. Пассов, Е. И. Коммуникативная методика обучения иностранным языкам. — Москва: Просвещение, 1991.
9. Стернин, И. А. Культура речи и межкультурная коммуникация. — Воронеж: ВГУ, 2002.
10. Хроленко, Л. В. Фольклор как средство обучения русскому языку. — Новосибирск: НГУ, 2011.

UDK:378.14

Guljaxan ALDJANOVA,
Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: gulyaaldzanova@gmail.com

O'zMU dotsenti U.Sodiqov taqrizi asosida

ISSUES OF DEVELOPING TEACHERS' ECONOMIC COMPETENCIES IN PEDAGOGY

Annotation

This article examines opinions, analyses, and scientific approaches to the development of teachers' economic competencies in pedagogy, competency-based approaches recognized by world scholars, and current issues in improving teachers' economic competencies.

Key words: Economics, finance, competence, technology, training, specialist, pedagogy, psychology, object and subject, conditions, market, dynamics, conflict, cognitive, creative, functional, professional, value, initial, level.

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЕЙ НА ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются мнения, анализы и научные подходы к вопросам развития экономических компетенций учителей в педагогике, компетентностные подходы, признанные мировыми учеными, актуальные вопросы совершенствования экономических компетенций учителей.

Ключевые слова: Экономика, финансы, компетенция, технология, подготовка, специалист, педагогика, психология, объект и субъект, условия, рынок, динамика, конфликт, когнитивный, креативный, творческий, функциональный, профессиональный, ценность, начальный, уровень.

PEDAGOGIKADA O'QITUVCHILARNING IQTISODIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada pedagogikada o'qituvchilarning iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalariga oid fikr-mulohazalar, tahlillar va ilmiy yondashuvlar, jahon olimlari tomonidan e'tirof etilgan kompetensiyaviy yondashuvlar, o'qituvchilarning iqtisodiy kompetensiyalarini takomillashtirishning dolzarb masalalari hususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Iqtisod, moliya, kompetensiya, texnologiya, tayyorgarlik, mutaxassis, pedagogika, psixologiya, ob'ekt va sub'ekt, shart-sharoit, bozor, dinamik, ziddiyat, kognitiv, kreativ, ijodkorlik, funksional, kasbiy, qadriyat, boshlang'ich, daraja.

Kirish. Mamlakatimizda zamonaviy ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar o'qituvchilarning malakasi va kasbiy mahoratini, shuningdek iqtisodiy kompetensiyasini rivojlantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Bunda o'z faoliyati natijalarini bashorat qila oladigan, ta'lim jarayonini modellashtira oladigan o'qituvchi qo'yilgan maqsadlarga erishishning garovi sifatida e'tirof tiladi. Shuning uchun ham shiddat bilan o'zgarib borayotgan dunyoda shaxsni tarbiyalashga qodir bo'lgan malakali, ijodkor, raqobatbardosh o'qituvchiga bo'lgan talab keskin oshadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganidek, «...yoshlarni yuksak ma'naviyatli, zamonaviy bilim va kasb-hunarli, mustaqil fikrlaydigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash eng muhim va dolzarb masalalardan biri ekanligini barchamiz yaxshi tushunamiz» [1]. Bunday vazifalar sirasiga yoshlarda iqtisodiy kompetensiyani rivojlantirish masalalari ham kiradi. Sababi, davlat iqtisodiy taraqqiyotining eng mustahkam poydevori bu insondir. Iqtisodiy madaniyat va iqtisodiy tarbiya uyg'unlikda insonning ijtimoiy faolligini aks ettiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'qituvchilar orasida yangi iqtisodiy mavqeni va shunga mos ravishda bugungi kun talabiga ega bo'lgan yangicha fikrlash uslubini shakllantirish zarurati paydo bo'ldi. Ta'lim shakli, sifati va mazmuni nafaqat davlat buyurtmalari, balki turli ijtimoiy guruhlarda yuzaga keladigan talablar bilan ham belgilana boshladi, ularning har biri uni amalga oshirish uchun o'z moliyaviy imkoniyatlariga ega [2]. O'qituvchi dars berish

uchun nafaqat o'z fanini yaxshi bilishi, samarali o'qitish metodikasiga ega bo'lishi, balki hayotning turli jabhalarida harakat qila olishi, madaniyatli inson bo'lishi kerak. Shuning uchun o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirishi uning kasbiy va ijtimoiy o'sishi va malakasini oshirishning asosiy vositasidir.

Dunyoda XXI asr nafaqat texnika va texnologiyalarning rivojlanish davri, balki iqtisodiy rivojlanishni qadriyatli, meyoriy asoslash muammolariga yechim topishga qiziqish uyg'ota oladigan asr sifatida tavsiflanadi. Har qanday jamiyatning mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni barqarorlashtirishga e'tibor qaratishi shundan dalolat beradiki, iqtisodiyot faqat mutaxassislar tomonidan qiziqadigan soha emas, balki barcha fan soha vakillari, jumladan, siyosat, iqtisod, sotsiologiya, psixologiya, pedagogika va boshqa fanlar ko'p e'tibor qaratadigan sohaga aylanmoqda. Sababi, hayotda iqtisodiy sharoitda [3] yuzaga keladigan muammoli jarayonlarning murakkabligi, ziddiyatli, uni bashorat qilib bo'lmazligi va turli obyektiv iqtisodiy qonunlarning butun majmuasini hisobga olishga imkon beradigan bilimlar tizimini yaratishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda jahon hamjamiyatining iqtisodiy sohasi aqlan yetuk shaxs turini talab qiladi va uning shakllanishida ma'lum darajada shart-sharoitlarni yaratishga intiladi. Buni yoshlarning kasbiy faoliyatga asosan iqtisodiy tayyorgarligini shakllantirish muammosini dolzarb etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning o'ziga xosligini ko'plab tadqiqotlarda ilmiy adabiyotlardan qayd etilganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan,

Angliyaning iqtisodchi olimi J.M.Keyns iqtisodiy subyektni to'liq emas axborotga ega bo'lgan va noaniqlik holatida bo'lgan shaxs sifatida ko'rib chiqadi. Bunday insonga vaziyatni aqliy takomillashtirish uchun iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish zarurligi e'tirof etadi [4].

V. G. Fedotovning "Iqtisodiy nazariyalarda inson ontologiyasi chegaralari" nomli asarida iqtisodiy nazariyalarda inson modelini tushuntirish va bu iqtisodiyotda insonning aqliy, ma'naviy-axloqiy o'rganishning yagona yo'li ekanligi borasida savollar qo'yiladi. Dastlabki olingan natija sifatida inson iqtisodiy modelining asosini uning xulq-atvor dominantlari va usullarini o'zida jamlagan fikrlarni oladi [5].

Jahon tajribalarida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning tobora jadallashib borayotgan sharoitda, asosan hozirgi sharoitda to'g'ri yo'l topa oladigan va ma'lum darajada harakat qila oladigan iqtisodiy kompetensiyaga ega mutaxassisni tayyorlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bozor iqtisodiyoti mexanizmlari bilan shartlangan mazkur jarayonning dinamik xususiyati, insondagi atrofda yuz berayotgan voqealarni mos ravishda aniqlash qobiliyati, kasbiy kompetensiyaning yuqori darajasi va o'zini va ijtimoiy-iqtisodiy muhitni o'zgartira olishga qaratilgan loyihalar va dasturlarni amalga oshirishga iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalarini yechishga qaratiladi. Shu bilan birga, mutaxassisning kasbiy kompetensiyasi, uning tayyorgarligi, o'z vazifalarini aqlan, maqsadga muvofiq bajara olish qobiliyati, faoliyatning meyoriy funksiyalari doirasidan tashqariga chiqishni nazarda tutadi.

Jumladan, Rossiya iqtisodiy sohasidagi global o'zgarishlar va inson omilining ahamiyati ortib borishi bilan tavsiflanib, uni yanada rivojlantirishda shaxsning kasbiy faoliyatga kompetensiyaviy tayyorgarligini shakllantirish jarayonini amalga oshirishning pedagogik tamoyillarini izlashni dolzarb qiladi. Sababi, aynan pedagogikada shaxs va jamiyat iqtisodiyoti o'rtasidagi o'zaro ta'sirchanlikning asosiy komponentlari o'ziga xos tarzda belgilanib, ta'lim jarayoni ustuvor ahamiyat kasb etadi va amaliyotda iqtisodiy muammolarni hal qilishda yordam beradi [6]. Albatta bu kabi innovatsion g'oyalar oliy ta'limda kadrlar tayyorlash jarayonida kasbiy-pedagogik faoliyatga iqtisodiy kompetensiyalarini shakllantirish, o'qituvchilarning malakaga, ko'nikma va tajribalarida yetarli darajada o'z aksini topishini ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar. Barchaga ma'lum oliy ta'lim muassasalarida talabalar turli sohalarida to'laqonli kasbiy hamkorlik uchun zarur bo'ldigan shaxsiy fazilatlarini, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda mavjud kompetensiyalarni shakllantirish uchun zarur bo'ladigan bilimlarni egallaydi. Shuning uchun pedagogikada o'qituvchilarning iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish tamoyillarining muhim jihatlari o'rganish va tadqiq etishda ustuvor ahamiyat kasb etuvchi shaxs va jamiyat orasidagi o'zaro ta'sirchanlikning asosiy yondashuvlari o'ziga xos tarzda belgilanadi.

Pedagogika ta'limi bo'yicha bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning amaliyotini o'rganish ko'plab qarama-qarshiliklarni aniqlash imkonini berdi. YA'ni bugungi kunda talabalarning iqtisodiy kompetensiyalarni to'liq shakllantirishni murakkablashtirdi. Bunda quyidagilarni asos sifatida ajratib ko'rsatish mumkin:

- iqtisodiy kompetensiyalarni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari yetarli darajada ishlab chiqilmagan;
- iqtisodiy kompetensiyalarni shakllantirish shart-sharoitlarining yetarli darajada tashkil qilinmagan [7].

Bu esa jamiyatning samarali ijtimoiy-iqtisodiy o'zaro ta'sir vositasi sifatida iqtisodiy kompetensiyaga ega bo'lgan mutaxassisga ehtiyoji va belgilangan tayyorgarlikni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari yetarli darajada ishlab chiqarishni, shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida

iqtisodiy kompetensiyalarni shakllantirish nuqtai nazaridan sezilarli shart-sharoitlarining shakllanishini talab qiladi.

Qolaberdi, pedagogikada o'qituvchilarning iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalarini pedagogik qadriyat sifatida ko'rib chiqishga undovchi quyidagi omillarni keltirib o'tish o'rinli bo'ladi. Jumladan:

1. O'qituvchilarning pedagogik faoliyatga tayyorgarligi davlat iqtisodiyotini rivojlantirishning zamon talablariga mos kelmasligi;
2. O'qituvchining iqtisodiy tushunchalarining lozim darajada shakllanmaganligi;

Bu esa o'qituvchilarning iqtisodiy faoliyatda ishtirok etish maqsadlari, tamoyillari, shakllari va natijalarini aniq belgilaydigan shakllangan iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalariga ta'sirchanligini orttirganligi bilan tavsiflanadi [8].

Bular kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismi sifatida iqtisodiy kompetensiyani shakllantirishning ahamiyati va bo'lajak o'qituvchi faoliyatida iqtisodiy ko'nikmalarning zarurligini belgilaydi.

O'qituvchilarning iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish bizningcha ta'lim - tarbiya maqsadlariga erishish uchun nazariy bilimlar va amaliy tajribadan foydalanishda kognitiv va operatsion-faoliyatni aks ettiruvchi shaxsning murakkab integrativ ta'limi muvofiqlashtirishga tayangan holda talqin qilinadi. Bu esa o'qituvchining oliy ta'lim muassasasida kasbiy tayyorgarligi tizimini aks ettiradi.

Ko'pchilik psixolog olimlar A.G.Kovalev, M.I.Dyachenko va boshqalar bu jarayonni holat va shaxsning barqaror xususiyati sifatida talqin qilinadi. Uning tarkibida qanday da bir faoliyat turiga ijobiy munosabatning faoliyat talablariga adekvat xarakter xislatlari, motivlar, zaruriy bilimlarni egallashda esa ko'nikma, malakalar, barqaror idrok, diqqat, tafakkur, emotsional va irodaviy ko'rinishlar aks ettiriladi [7]. Bundan, iqtisodiy kompetensiyani rivojlantirishga uzoq vaqt tayyor turish shaxsning barqaror xususiyati sifatida namoyon bo'lishini ko'rishimiz mumkin.

Ko'pincha kompetentlik va kompetensiya bir-biriga yaqin tushunchalar bilan bog'liq bo'ladi. Oliy ta'limda jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash natijalari tahlili tayyorlik bosqichida ajratiladigan kompetensiyalar tizimida keng ifodalanganligini ta'kidlash imkoniyatini beradi. Lekin, shaxsning potensial sifati namoyon bo'ladigan kompetentlikdan farqli ravishda, tayyorlik uzluksiz sifatni ifodalaydi. Tayyorlik shaxsning nisbatan o'zgartirilishi mumkin bo'lgan xususiyati ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, uni inson hayot faoliyatining qanday da bir bosqichida samadorlikka erishilgan kompetentlik darajasi sifatida ko'rib chiqiladi.

Shunday qilib, pedagogikada o'qituvchilarning iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonining asosiy maqsadida - olingan bilim, ko'nikma va malakalardan aqlan qabul qilish, kognitiv, kreativ va ijodiy foydalanish, shuning bilan birga shaxsiy fazilatlarini ro'yobga chiqarish orqali funksional majburiyatlardan xalos bo'lishga va moliyaviy vazifalarni amalga oshirishga qodir shaxsni rivojlantirishga ko'maklashish sifatida e'tirof etish o'rinli bo'ladi [9]. Chunki hozirgi zamonaviy ta'lim - bu shaxs, jamiyat va davlatning bugungi va kelajakdagi ehtiyoj va talablarini qondirish, jamiyatga ijtimoiy jihatdan moslasha oladigan, faoliyatiga erkin kirisha oladigan, o'z-o'zini tarbiyalash va bilim va salohiyatini takomillashtirish qobiliyatiga ega bo'lgan barkamol shaxsni tayyorlashdan iborat.

O'qituvchilarda iqtisodiy kompetensiyani rivojlantirishda, ijodiy individual bilimlarini mustahkamlash, pedagogik innovatsiyalarga ta'sirchanlikni shakllantirish, o'zgaruvchan pedagogik muhitga moslashish qobiliyatlarini takomillashtirish ahamiyatlidir. Chunki jamiyatning ijtimoiy-

iqtisodiy va ma'naviy yetukligi bevosita o'qituvchining iqtisodiy va kasbiy kompetensiyalariga bog'liq bo'ladi.

Sababi o'qituvchilarning iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantirish deganda iqtisodiy ta'lim mazmuni, shakllari, vositalari va usullari asosida insonning iqtisodiy rivojlanishi va tarbiyasi amalga oshiriladigan pedagogik jarayonni tushunamiz va xulq-atvorida bu xususiyatlar o'z ifodasini topadi. Demak, oliy ta'lim va boshqa o'quv maskanlari ma'naviy ishlab chiqarish sohasi bo'lib, uning mahsuli yangi bilimlar, maqsadlar, qadriyatlarini shunchaki o'zlashtirib qo'ymasdan, balki o'zida davlat va jamiyat iqtisodiyoti, shaxsiy iqtisodiy rivojlanishining subyektiga aylanishida muhim kuchlari va qobiliyatlarini namoyon etadi.

Jumladan o'qituvchining iqtisodiy kompetensiyasi deganda muvaffaqiyatli pedagogik faoliyat uchun zarur bo'lgan kasbiy va shaxsiy fazilatlar majmui tushunishimiz mumkin. O'qituvchining kasbiy kompetentligi esa o'qituvchining pedagogik faoliyati, pedagogik muloqoti va muayyan qadriyatlar, ideallar va pedagogik ong tashuvchisi sifatida o'qituvchi shaxsining shakllanishini belgilaydigan zarur bilim, ko'nikma va malakalarga egaligi [10] tushuniladi.

Kompetensiyaning ilmiy yondashuvlarda keng qo'llanilishi ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish zarurati bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, Ozarbayjonning umumta'lim mazmunini bo'yicha ta'lim strategiyasida ta'lim

muassasasining asosiy natijalari bilim, ko'nikma va malakalar tizimi bo'lmasligi kerakligi qayd etilgan. Bu yerda gap bilim olishda intellektual, huquqiy, axborot va boshqa sohalardagi asosiy kompetensiyalari haqida bormoqda.

Xulosa va takliflar. Ta'lim tendensiyalariga muvofiq malakasini oshirish, o'z imkoniyatlarini baholash, mustaqil o'rganish, mustaqil qaror qabul qilish, o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish, ishlash usullarini qayta ishlash va yangilikka intilish bularning barchasi umumiy pedagogik iqtisodiy kompetensiyalar hisoblanadi.

Xulosa o'rnida iqtisodiy kompetensiyaning rivojlantirilish masalalari shaxsga azaliy berilgan yoki unga immunitet sifatida o'ziga xos bo'lgan xususiyat emas, balki mehnat faoliyatning ma'lum bir shart-sharoitlarida qo'lga kiritiladi. Bunda faoliyat usullari, yondashuvlar, ko'nikma va malakalar yig'indisi shaxsiy sifatlar va individual iqtisodiy kompetensiya xususiyatlari ko'rinishida o'zgaradi va mustahkamlanib boradi. Bu jihatdan iqtisodiyot fani moliyaviy masalalarda emas, balki insonning shaxsiy xususiyatlarining dinamik, rivojlanuvchi tizimi sifatida gavdalanadi. Aynan shu orqali o'qitish va malakalarini oshirish jarayonida iqtisodiy tayyorgarlikning ma'lum bir boshlang'ich darajasi shakllanadi, bu esa o'qituvchining kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun alohida dolzarblik kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Demokratik islohotlarni izchil davom ettirish, xalqimiz uchun tinch va osoyishta, munosib hayot darajasini yaratish – barqaror taraqqiyot kafolatidir. / Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasining VIII s'ezdidagi ma'ruzasi. // «XXI ASR», 2016 yil 21 oktabr, 44-son.
2. Razzoqov. A., Toshmatov. Sh., N. O'rmonov., Iqtisodiy ta'minotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 50-bet
3. Дьяченко, М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности [Текст] / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск, 2008. – 176 с.
4. Зимняя, И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании [Текст] / И. А. Зимняя. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. – 40 с.
5. Исаев, И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя [Текст] : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. Ф. Исаев – М. : Академия, 2002. – 208 с.
6. Кейнс, Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] : монография / Дж. М. Кейнс. – Петрозаводск : Петроком, 1993. – 307 с.
7. Кобозева, И. С. Формирование профессиональной компетентности педагога-музыканта как средство обеспечения качества непрерывного образования [Текст] / И. С. Кобозева // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – № 4. – Т. II (Психологопедагогические науки). – С. 154–159.
8. Ковалев, А. Г. Психология личности [Текст] / А. Г. Ковалев. – М. : Знание, 1969. – 361 с.
9. Кузьмина, Н. В. Формирование педагогических способностей [Текст] / Н. В. Кузьмина. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1961. – 97 с.
10. Маркова, А. К. Психология труда учителя [Текст] / А. К. Маркова. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.

UDK:378.1

Mohinur ALISHEROVA,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: mohinuralisherova@gmail.com

ADPI professori, p.f.d D.Iroilova taqrizi asosida

ARGUMENTATIV YOZMA NUTQ, UNING TURLARI VA TA'LIMDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola argumentativ yozma nutq muhokamasiga bag'ishlangan asosiy ma'lumotlarni qamrab oladi. Unda argumentativ yozuvning muhim maqsad va funksiyalari, uning turli shakllari hamda ushbu yozuvning mantiqiy fikrlashni rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Maqolada, bundan tashqari, argumentativ inshoning tuzilishi, uning tarkibiy qismlari, matn kompozitsiyasi prinsiplari va ta'limdagi ahamiyati alohida e'tiborda tahlil qilinadi. Umuman olganda, maqolada rus va xorijiy olimlar tomonidan ilgari surilgan ta'rif va ilmiy xulosalar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Argumentative yozuv, muhokama insho, muammo va yechim insho, sabab-natija insho, fikr-mulohaza insholar.

АРГУМЕНТАТИВНАЯ ПИСЬМЕННАЯ РЕЧЬ, ЕЁ ВИДЫ И ЗНАЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Эта научная статья содержит исчерпывающую информацию, посвященную аргументативной письменной речи – направлению развития речевых и критико-аналитических навыков учащихся. Она охватывает основные цели и функции аргументативного письма разные формы этого направления, роль данного типа письма в формировании логического мышления. Особое внимание уделено структуре аргументативного эссе, его обязательным компонентам, методам рассуждения и принципам текстуальной композиции. В целом в статье производится анализ выдвигаемых определений российских и зарубежных выводов.

Ключевые слова: Аргументативное письмо, Дискуссионное эссе, проблема и решение эссе, причина и следствие эссе, Мнение эссе.

ARGUMENTATIVE WRITING, ITS TYPES AND IMPORTANCE IN EDUCATION

Annotation

This scientific article deals with the presentation and coverage of the main data regarding the argumentative kind of writing. It describes the important purposes and functions of an argumentative text with its various forms, and the role of the argumentative text in the development of logical thinking. The essay reflects the separate analysis of the structure of the argumentative essay, its constituents, and the principles of text composition. Generally, the analysis in this article edifies upon the definitions and scientific conclusions given by Russian and foreign scholars.

Key words: Argumentative writing, discussion essay, problem-solution essay, cause and effect essay, opinion essay.

Kirish. Argumentativ yozma nutq – bu muayyan mavzu bo'yicha o'quvchiga aniq bir pozitsiyani tushuntirish va uni tasdiqlovchi dalillarni keltirishga qaratilgan yozma uslubdir. Bu turdagi nutqning asosiy maqsadi tinglovchi yoki o'quvchini muallifning qarashlari to'g'ri ekanligiga ishonitirish, ularning e'tiborini jalb qilish va o'ylantirishdir. Argumentativ nutq dalillarga, mantiqiy tahlillarga va isbotlarga asoslanadi. Uning maqsadi — muallifning fikrini asoslash va o'quvchini shu nuqtai nazarini qo'llab-quvvatlashga undash. Bunday nutqda biror masalaga oid qarama-qarshi nuqtai nazar ham ko'rsatiladi va u tanqidiy tahlil qilinadi. Ushbu uslub muallifning o'z nuqtai nazarini

kuchliroq ko'rsatishi va o'quvchini to'g'ri fikrlashga undashi uchun ishlatiladi. Stephen Toulmin bu borada shunday deydi: "Argumentativ yozma nutqda har qanday fikr yoki pozitsiya dalillar bilan asoslanishi kerak. Mantiqiy xatolardan saqlanish, faktlar bilan qo'llab-quvvatlash, hamda raqib fikrlarini rad etish muhimdir." [1]. Wayne Booth bu haqida shunday yozadi: "Argumentativ yozma nutqning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun nafaqat muallifning o'z pozitsiyasini yaxshi dalillash qobiliyati, balki o'quvchining nuqtai nazarini ham hisobga olish muhimdir. Har qanday qarshi fikrlar tahlil qilinib, ularni rad qilish jarayoni muhim ahamiyatga ega." [2].

Argumentativ yozma nutqning bir nechta turlari mavjud bo'lib, ular turli xil vaziyatlarda ishlatiladi:

№	Tur	Tarifi
1	Tahliliy argumentativ nutq	muallif ma'lum bir masalani chuqur tahlil qilib, uning ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rsatish imkoniga ega bo'ladi
2	Taqdimlovchi argumentativ nutq	muallif o'zining fikrini yoki g'oyasini tasdiqlash uchun asosiy dalillarni keltiradi
3	Tanqidiy argumentativ nutq	muallif boshqa biror shaxsning yoki jamoaning fikrlarini tanqid qiladi va ularga qarama-qarshi dalillar keltiradi
4	Ma'lumotli argumentativ nutq	muallif biror muammoni misol qiladi va uning ijtimoiy, iqtisodiy yoki siyosiy oqibatlarini haqida ma'lumot beradi

Namuna:

Tahliliy argumentativ nutq: "O'zbekiston ta'lim tizimi islohotlariga qaramay, ba'zi jihatlarida islohotlar samaradorligini oshirish lozim. Jumladan, ta'lim texnologiyalarini yanada rivojlantirish masalalari chuqurroq ko'rib chiqilishi zarur" [3].

Taqdimlovchi argumentativ nutq "Iqlim o'zgarishi jahon miqyosida juda muhim muammoga aylangan, va biz o'z vaqtida chora ko'rmasak, bu bizning kelajak avlodlarimiz uchun halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin" [4].

Tanqidiy argumentativ nutq: "Ba'zi tadqiqotlar ta'kidlaganidek, internetda o'qitish an'anaviy ta'limdan samaraliroq emas. Aslida, u o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutmaydi" [5].

Ma'lumotli argumentativ nutq: "O'zbekistonning aholi soni yil sayin ortib bormoqda, bu esa aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishda qiyinchiliklar tug'diradi. Ayniqsa, uy-joy bilan ta'minlash muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda" [6].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Argumentativ yozma nutq mavzusida G'ulomov, Karimov, va Olimov kabi olimlar til va uslubning muhimligini ta'kidlab o'tishgan. G'ulomov yozishicha: "Argumentativ nutqning samaradorligi uning dalillari va mantiqiy tahliliga bog'liq. Yozuvchi o'z fikrini aniq dalillar bilan asoslab bersa, bu nutq o'quvchini ishonтира oladi" [7]. Karimov esa: "Bugungi kunda ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning rivoji bilan argumentativ nutqning o'rni yanada ortib bormoqda. Ayniqsa, ta'lim va siyosiy nutqlarda argumentlar mantiqiy asoslanishi zarur", - deb ta'kidlaydi [3]. Argumentativ yozma nutq — bu muallif o'z fikrini dalillash orqali himoya qilishga intilgan va muayyan masala yuzasidan qarama-qarshi nuqtai nazarlarni tahlil qiladigan yozuv shaklidir. Argumentativ yozuv, ayniqsa, ilmiy va akademik sohalarida keng qo'llaniladi. Bu turdagi yozma nutqda muallif o'z pozitsiyasini himoya qiladi va uni dalillar bilan isbotlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktab va akademik litseylarda ustozlar, albatta, ingliz tili yozma nutqini o'rgatishda eng avvalo uning tuzilishidan boshlashadi. Ana shunday argumentativ yozma nutqning tuzilishi ham o'ziga yarasha tuzilgan - Yaxshi argumentativ nutq aniq tuzilishga

№	Argumentative yozma nutq turlari	Tavsilari
1	Opinion Essay (Fikr-mulohaza inshosi)	muallif o'zining biror mavzu yuzasidan shaxsiy fikrini bildirib, dalillar asosida inshoni boyitadi va o'z pozitsiyasini isbotlaydi.
2	Cause and Effect Essay (Sabab va Oqibat inshosi)	muallif biror hodisa sabablarini va uning oqibatlarini tahlil qilib, masalaning ichki mantiqiy bog'liqliklarini ochib berishga harakat qiladi.
3	Problem-Solution Essay (Muammo va Yechim inshosi)	Ushbu inshoda muallifga muammo aniq bayon etiladi, keyin muallif turli yechim variantlarini ko'rib chiqib, eng maqbulini dalillar orqali isbotlaydi.
4	Persuasive Essay (Ishontiruvchi insho)	Bu inshoda muallif dalillarga tayanib, o'z nuqtai nazarini asoslab beradi va o'quvchini ishonтира shga urinadi.
5	Muhokama insho (discussion essay)	muallif muayyan mavzu yuzasidan turli qarashlarni tahlil qilib, o'quvchini har ikki (yoki ko'p) nuqtai nazar bilan tanishtirib, ularning qaysi biri yaxshiroq ekanini isbotlab ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Argumentative yozma nutq keng miqiyosda ingliz tilini o'rganmoqchi bo'lgan linguistlarga va maktablarida ingliz tilini ikkinchi til sifatida yoki chet tili sifatida o'qitiladigan davlatlarda juda muhim hisoblanadi, sababi ushbu yozuv rasmiy uslubda yozilishi hisobiga ingliz tilini biladigan insonlarga yoki talabalarga rasmiy yozishmalarda juda qo'l kelib, ularning ilmiy salohiyati yetarli darajada boyitilganligini ko'rsatib beradi. Bu yozuv uslubini maktab yoki oliy ta'lim dargohlarida ta'limga joriy etish natijasida ilm oluvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, mantiqiy fikrlashini yanada rivojlantirish, mustaqil fikr bera olish qobiliyatini mustahkamlash, omma oldida o'z fikrini ochiq yoritib bera olish kabi turli ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyati sezilarli darajada kengayishi shubxasiz. Shuningdek, bu yozuv turi orqali talaba yoki o'quvchi o'z fikrini yanada izchil, mukammal dalillar yordamida isbotlab, qarama-qarshi fikrni baholay olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ingliz tilni o'rganayotgan o'quvchilar uchun bu ko'nikma akademik yoki kasbiy hayotda juda muhim hisoblanadi, chunki bugungi globallashtirilgan davrda izlanuvchi xalqaro anjumanlarda maqola yozishga, rasmiy munosabatlarda xat

ega bo'ladi. Bu tuzilish muallifning fikrini osonroq tushuntirish va o'quvchini o'z pozitsiyasini qo'llab-quvvatlashga ishonтира sh uchun muhimdir.

Kirish qismi: Muallif mavzuni keltiradi va o'quvchini muammoning dolzarbligiga jalb qiladi. Bu qismda o'quvchiga nimani isbotlash maqsad qilganligi tushuntiriladi. Misol uchun: "Bugungi kunda sun'iy intellekt insoniyat hayotining ko'plab sohalarida inqilobiy o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, sun'iy intellektning rivoji ijobiy oqibatlar bilan birga salbiy tomonlarga ham ega ekanligini unutmashlik lozim" [9].

Asosiy qism : Asosiy qismda muallif o'zining asosiy dalillarini keltiradi. Har bir dalil alohida tasdiqlanadi va ularni isbotlash uchun faktlar va statistik ma'lumotlar qo'llaniladi. Bu qismda qarshi nuqtai nazar ham ko'rib chiqiladi va unga qarshi dalillar beriladi. M: "Garchi sun'iy intellekt inson hayotini osonlashtirayotgan bo'lsa-da, u hali ham insonlar uchun xavfli bo'lishi mumkin. Masalan, sun'iy intellekt yordamida yaratilgan qurollar va texnologiyalar ko'plab mojarolarni keltirib chiqarishi mumkin" [9].

Xulosa qismi: Yakuniy qismda muallif o'zining nuqtai nazarini yana bir bor isbotlaydi va o'quvchini ma'lum bir harakatga undaydi yoki qaror qabul qilishga chaqiradi. M: "Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellektning rivoji ijobiy bo'lishiga qaramay, uning salbiy oqibatlari ham hisobga olinishi lozim. Bu texnologiyalarni nazorat qilishda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish zarur" [9].

Argumentative nutq turida insho (essay)larning turlari xilma-xildir, va ular o'zaro struktura, maqsad va dalillashuv uslublari bo'yicha farq qiladi. Quyida argumentativ yozma nutqning asosiy turlari haqida ma'lumot berib o'tamiz:

chiqarishga hamda akademik yig'inlarda hech qiyinchiliksiz ishtirok eta oladi. Argumentativ yozuv nafaqat ilm oluvchiga, balki, ilm beruvchiga ham yetarli darajada ta'sir etadi, ya'ni bu yozuvning ta'lim jarayoniga integratsiyasi natijasida o'qituvchi yangicha yondashuvni, interaktiv metodlardan foydalanishni, zamonaviy kommunikativ yondashuvlarni qo'llashni yanda mustahkamlab oladi.

Xulosa va takliflar. Argumentativ yozma nutq turli xil turlarga ega bo'lib, har biri o'ziga xos maqsad va uslubga ega. Fikr-mulohaza, sabab va oqibat, muammo-yechim, taqqoslash va ishonтира vchi insholar eng keng tarqalgan argumentativ insho turlaridan bo'lib, har biri mantiqiy asos, dalillashuv va o'quvchini ishonтира sh usullari bilan ajralib turadi. Argumentative yozma nutqni ta'lim tizimiga joriy etish orqali til o'rganishdagi qiyinchiliklarni osonlashtirishga, samaradorlikni oshirishga, o'quvchilar nutqiy ma'daniyatini yuksaltirishga, xalqaro muloqot va fikr almashinuvi kabi ko'nikmalarini yanada rivojlantirishga imkoniyat yaratish mumkin. Bu esa zamonaviy jamiyatda faol, mustaqil fikrlovchi, axborotga tanqidiy yondashuvchi shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Toulmin, S. (1958). The Uses of Argument. Cambridge University Press.131p
2. Booth, W. C., Colomb, G. G., & Williams, J. M. (2006). The Craft of Research (3rd ed.). University of Chicago Press.p172.
3. Karimov, A. (2020). O'zbekistonda ta'lim islohotlari va argumentativ nutqning roli. O'zbekiston Ta'lim Jurnali, 12(3), 45-59b.
4. Niyozev, R. (2021). Iqlim o'zgarishi va jahon siyosati. O'zbekiston Ekologik Jurnali, 3(1), 30-44b.
5. Olimov, F. (2019). Internet va an'anaviy ta'limning taqqoslovi. Ta'lim va Texnologiya, 18(4), 89-102b.

6. Ismoilov, H. (2022). Aholining ijtimoiy ehtiyojlari va iqtisodiy siyosat. O'zbekiston Iqtisodiyot va Taraqqiyot Jurnali, 7(2), 110-124b.
7. G'ulomov, S. (2018). Argumentativ yozma nutqning nazariy asoslari. Tashkent State University.
8. Karimov, A. (2020). O'zbekistonda ta'lim islohotlari va argumentativ nutqning roli. O'zbekiston Ta'lim Jurnali, 12(3), 45-59b.
9. Rahimov, D. (2020). Sun'iy intellekt va uning ijtimoiy oqibatlari. Texnologiya va Jamiyat, 25(5), 65-78b.

UDK: 373.015.31:331

Xosiyatposhsho AXMADALIYEVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti, PhD
E-mail: xosiyatposhshoaxmadaliyeva@gmail.com

TDPU dotsenti, PhD G.Maqsudova taqrizi asosida

EFFECTIVE WAYS TO DEVELOP HIGHER-GRADE STUDENTS' PROFESSIONAL COMPETENCE AT SECONDARY SCHOOL

Annotation

This research investigates effective ways to develop students' professional competence at the secondary school level, by emphasizing soft skills, real-world applications and career-oriented learning. The role of digital tools, interdisciplinary teaching and active listening methods in providing learners with essential skills, such as critical thinking, teamwork and communication. Secondary school language learners of Genius international school were involved in the study, using interactive - methods approaches with pre – and post-test measuring improvements in professional competence. With the help of career-oriented learning activities, significant gains were realized in students' knowledge, communication and problem - solving skills through the findings.

Key words: Professional competence, secondary education, career readiness, soft skills, project-based learning, interdisciplinary teaching, long-term effects.

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Данное исследование рассматривает эффективные стратегии развития профессиональной компетентности учащихся старшей школы, акцентируя внимание на карьерно-ориентированном обучении, развитии гибких навыков и их применении в реальной жизни. Особое внимание уделяется междисциплинарному обучению, цифровым устройствам и активным методам обучения, которые помогают ученикам развивать такие важные навыки, как коммуникация, критическое мышление и командная работа. Исследование, основанное на смешанных методах, включало учащихся средней школы. Для измерения уровня профессиональной компетентности были проведены предварительные и итоговые тестирования. Результаты показывают значительный рост знаний учащихся, а также улучшение их навыков решения проблем и коммуникации после участия в карьерно-ориентированных учебных мероприятиях.

Ключевые слова: Проффессиональная компетентность, среднее образование, профессиональная подготовка, гибкие навыки, проектное обучение, междисциплинарное обучение, долгосрочные последствия.

UMUMIY O 'RTA TA'LIM MAKTAB YUQORI SINF O'QUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarida kasbiy mahoratni rivojlantirishning samarali strategiyalarini o'rganadi. Tadqiqot kasbga yo'naltirilgan ta'lim, insoniy fazilatlar va real hayotga tatbiq etiladigan bilimlarga e'tibor qaratadi. O'quvchilarning kommunikativ, tanqidiy fikrlash va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda fanlararo o'qitish, raqamli vositalar va faol ta'lim metodlarining o'rni ta'kidlanadi. Interfaol metodlardan foydalangan holda o'tkazilgan ushbu tadqiqotda "Genius" xalqaro maktab o'quvchilari ishtirok etdi. Tadqiqotdan oldin va keyin o'tkazilgan testlar natijalari kasbiy mahorat tadqiqot davomida qay darajada o'sganligini namoyon etdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kasbga yo'naltirilgan ta'lim faoliyatlaridan so'ng o'quvchilarning bilim, muammolarni hal qilish va muloqot qilish ko'nikmalari sezilarli darajada oshgan.

Kalit so'zlar: Kasbiy kompetentlik, o'rta ta'lim, kasbiy tayyorgarlik, insoniy fazilatlar, loyihaga asoslangan ta'lim, fanlararo o'qitish, uzoq muddatli natijalar.

Introduction. In the 21st century, secondary education plays an important role in preparing students for professional competence and fostering their confidence. It should be considered what is professional competence and what skills it does include? Professional competence means having the knowledge, skills, and abilities needed to do a job effectively. It involves valuing yourself in both academic and work settings. Professional competence is essential for helping students set up their professional skills with confidence and necessary knowledge. A combination of career - oriented learning, real-world experiences and skill development require fostering professional competence at the secondary school level. Students are able to develop their knowledge, mindset and abilities needed for professional success with the help of

these techniques and effective methods which are described below:

1. Integrating Career-Oriented Learning into the Curriculum

Students can understand the practical implementation of their academic subjects through career-oriented learning which prepares them for future professional atmosphere. Thus, career-related topics can be integrated into the curriculum by implementing project-based learning; students work on real-world challenges which related to their field of interest. Organizing career fairs and mentorship programs at school, students are able to interact with experts and know about different career paths.

2. Enhancing Critical Thinking and Problem-Solving Skills

Problem-solving and critical thinking skills are important for professional development. Students can analyze situations, make informed decisions and evaluate solutions with the support of these skills. One of the most effective methods is case study analysis, which enables students to practice real-life professional challenges, and make reasonable decisions. By means of this approach, students can learn how to think logically and use the knowledge to tackle the problem and analytical thinking can be improved effectively by structured discussions and debates.

3. Strengthening Communication and Interpersonal Skills

For professional success and collocation, interpersonal skills and strong communication are considered as the most necessary abilities. These skills can be fostered with public speaking exercises, where students present topics to the small audience, at least to their classmates. This technique can be very useful to improve students' ability to express their ideas confidently and clearly [1]. Professional communication in real-world scenarios can be practiced with role-play activities, such as workplace simulations and mock interviews. Furthermore, teaching students how to negotiate, listen to each other and work effectively with colleges, peer collaboration and group projects encourage teamwork.

4. Cultivating Ethical and Responsible Professional Behavior

A key aspect of professional competence is a strong sense of responsibility and ethics. Through ethical discussions schools can establish this value, especially students are able to discuss and analyze moral difficulties that they may come across in workplaces. Environmental responsibilities, workplace honesty and fair treatment of colleagues, for example might be discussed. Team-based challenges, such as cooperative leadership tasks can be integrated by schools to teach students collaboration and accountable. Combination of real-world experience, skill-building exercises and academic integration is required to develop pupils' professional competence

Literature review. In today's rapidly evolving world, preparing students for future careers requires more than just academic knowledge. Professional competence - the ability to apply skills, knowledge, and critical thinking in real-world scenarios is essential for students' success in higher education and the workforce. Secondary schools play a crucial role in fostering this competence by integrating career-oriented learning, practical skills, and personal development into their educational programs. Professional competence includes both technical skills and soft skills such as communication, critical thinking, and teamwork [9]. This article examines effective methods for developing pupils' professional competence and ensuring they are ready for future challenges. Pedagogical professionalism is mainly linked to a high level of personal development and the ability to create a unique teaching style [4]. However, many hesitate to share their concerns and ideas with management due to fear. Having the right amount of professional knowledge, skills, and abilities is essential for shaping a teacher's work, communication, and identity as someone who represents certain values. This is known as professional pedagogical competence, which is a key characteristic that combines both professional and personal qualities of a teacher [6]. Whether it's improving the curriculum or securing better resources and support, having the confidence to voice concerns is essential for fostering positive and effective learning environments. According to N.M. Muslimov, the English word "competence" directly translates to "ability," but the term itself encompasses knowledge, skills, and abilities [8]. The role of communicative

competence is also important to develop professional competence that refers to a specialist's acquisition of the knowledge, skills, and competencies required for professional activities and their effective application at a high level [2]. Competence involves continuously expanding professional knowledge, learning new information, understanding key social needs, and being able to find, process, and apply new knowledge in one's work [3; p.465]. Professional competence is demonstrated in some situations: handling complex processes, completing undefined tasks, managing conflicting information, developing contingency plans and knowledge [7].

Moreover, professional competence is a combination of personal qualities, strong professional skills, and advanced scientific, theoretical, and practical knowledge that work effectively with others using modern technologies to achieve excellent results [5; p.244].

The cognitive aspect of professional competence develops mainly through vocational education and self-learning, reaching a certain level of knowledge. The operational aspect includes skills such as anticipation, self-regulation, decision-making, professional creativity, communication skills, and realistic self-assessment [10].

E. Zeyer defines professional competence as a combination of professional knowledge, skills, and methods for carrying out work tasks. He identifies several key components:

Social and legal competence – knowledge and skills for interacting with public institutions and people, as well as proficiency in professional communication.

Special competence – the ability to independently perform specific tasks, solve common professional problems, assess work outcomes.

Personal competence – a commitment to ongoing professional development and self-improvement, as well as personal fulfillment within the profession.

Self-competence – an awareness of one's own social and professional qualities and the ability to use strategies to prevent professional burnout [5].

At secondary schools, students are prepared for future career via developing their professional competence from various aspects.

Research Methodology. This research was carried on to investigate the development of professional competence among secondary school students can be positively impacted through various educational strategies. Especially, integrating career-oriented learning and critical thinking activities to enhance students' professional skills were addressed by this study. To achieve this, a group of thirty secondary school students of Genius International school participated in the research. The study utilized a mixed-methods approach, incorporating quantitative and qualitative data collection to analyze comprehensively the impact of these strategies. Pre- and post-tests to gather quantitative data were used to measure students' professional competence, while weekly observations for qualitative insights were utilized to record their experiences and progress.

Both a broad statistical overview and a clear understanding of the effectiveness of various Instructional methods were provided by this very combination. Lesson plans, worksheets, pre- and post-tests, and various interactive activities were carefully selected and designed to support professional competence development during the preparation stage. The implementation period consisted of twelve 45-minute sessions, and during this time students worked on problem - solving activities, career - oriented learning and skill-building exercises like role-playing, case studies, teamwork exercises and topic-based discussions. To foster students' participation and motivation, each session began with engaging introduction, interactive warm-up activities and

quick assessment. Practical and hand-on activities such as ethical discussion-making exercises, workplace scenarios and cooperative projects were utilized throughout the study. Learning objectives were clearly introduced, materials were demonstrated, students were randomly split into experimental and control groups, and their performances were recorded for further analysis.

This research demonstrates new approach to develop students' professional competence by concentrating on the significance of soft skills like teamwork, problem-solving, adaptability, interpersonal communication and leadership in secondary school. Analysis and results. The analysis of students' pre-test and post-test scores provides insights into their performance improvement.

Paired Samples T-Test									
Measure1		Measure 2	t	Df	P	Cohen's d	SE Cohen's d		
pre-test	-	post-test	66.768	29	< .001	12.190	0.395		
Note. Student's t-test.									

Table 1

Students' average score in the pre-test was 58.03, while the post-test mean score increased to 76.90. This suggests an overall improvement in students' abilities after the intervention.

Descriptives									
	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation				
pre-test	30	58.033	5.209	0.951	0.090				
post-test	30	76.900	5.904	1.078	0.077				

Table 2

The standard deviation (SD) for the pre-test was 5.21, while for the post-test, it was 5.90. This indicates that while scores varied slightly more in the post-test, the overall performance still showed a positive trend.

The coefficient of variation decreased from 0.090 (pre-test) to 0.077 (post-test), indicating that students' scores became more consistent after the intervention.

Bar Plots (pre-test - post-test)

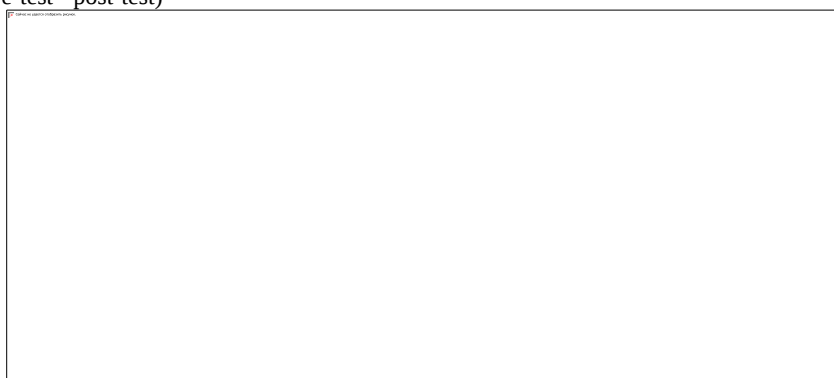

Table 3

The bar plot visually represents the increase in students' scores. The post-test scores are significantly higher, reinforcing the statistical findings that the intervention was effective in enhancing students' performance that demonstrate a substantial improvement.

Conclusion. This study explores the importance of secondary school for students' professional competence and career readiness. The results show that integration of career-oriented learning, skill-based activities and hands-on experiences significantly develop students' ability to use knowledge in real-world situations. In fostering essential skills like teamwork, critical thinking, and communication, this research proves the effectiveness of different Instructional techniques, such as problem-solving exercises, project-based learning, and role-playing. Educators can connect theoretical learning and practical implementation by incorporating

industry visits, service-learning projects and mentorship programs. To sum up, this study supports the importance of integrating skill-based education and experiential learning into the secondary school curriculum. Schools can play a crucial role in students' long-term success and it is recommended for teachers:

1. Long-term studies: examining the long-term effects of professional competence should be addressed by future studies. As this short-term study showed quick improvements, it does not explain whether these changes last over time.

2. Bigger and more diverse sample: future research should include a larger and diverse group of students to make the results more applicable and reliable. A clear picture of professional competence approach could be given by a bigger sample size.

REFERENCES

1. Abduxayotovna A.X. (2021). Akademik litseylarning aniq yo'nalishida ta'lim olayotgan o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini kommunikativ o'yinlar orqali rivojlantirish. Zamonaviy ta'lim. Современное образование, (109), 36-37.
2. Abdukhayotovna A. K. The Beneficial Angels of Learner-Centered Approach in Prospering Pupils' Communicative Competence in English Classes at Academic Lyceums. – 2022, 129.
3. Axmadaliyeva Xosiyatposhsho. Professinal ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan o'quvchilarning ingliz tilidan kommunikativ kompetensiyasini autentik materiallar orqali takomillashtirish// Ижтимоий-гуманитар фанларнинг

- долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences.-2023. VL 3.-B.461-469
4. Demchenkova, S.A. (2011). The main approaches to the interpretation of the concepts of "competence" and "adequacy" abroad and their meaningful content. Herald of TGPU, no 13(115). 243-246
 5. Hryhorenko, T. Competence approach in the context of professional training of psychologists (special, clinical). Pedagogical journal of Volyn: scientific journal, 1(2019) (12), 78-86. Lutsk: Lesya Ukrainka National University.
 6. Morokhova, N. N. (2017). Creating conditions for successful socialization and effective selfrealization of participants in the educational process. Scientific-practical conference: Ways and means of forming general and professional competencies of students.
 7. Muslimov N.A., et al. Technology for the formation of professional competence of teachers of vocational education // Monograph.-T.: Science and Technology Publishing House, 2013. - 96 p.
 8. Muslimov, N.A., (2007). Theoretical and methodological bases of professional formation of teachers of vocational education.: Diss. ... doc. ped. Sciences, Tashkent, 45 p.
 9. Myagkova, E. A. (2017). Competence of the teacher as a condition for improvement the effectiveness of the educational process. Scientific-practical conference: Ways and means of forming general and professional competencies of students.
 10. Koshonko, G. (2016). The essence and structure of professional competence of the teacher. In: GA Koshonko Theory and practice of professional training in the context of European integration processes: collection (p. 30-37). Science. Zhytomyr: FOP Levkovets.

UO'K 101.1: 323/324(470+571)

Risolat SADILLOYEVA,
SamDChTI "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari" kafedrası dotsenti
Xurshida BOBOQULOVA,
Ingliz tili fakulteti talabasi
E-mail: hurhidabobokulova1980@gmail.com

"Ipak yo'li" turizm va madaniy meros xalqaro universiteti dots. professor v.v.b. M.Sidokova taqrizi asosida

XUSUSIY SEKTOR VA FUQAROLIK JAMIYATINING TARAQQIYOTI, SHAKLLANISH BOSQICHLARI VA RIVOJLANISH JARAYONI

Annotatsiya

Fuqarolik jamiyatining shakllanishi, uning dastlabki namoyon bo'lishi va taraqqiyot bosqichlari tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil etiladi. Xususiy mulkchilik hamda nodavlat institutlarining rivojlanishi, ularning iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlardagi o'rni hamda turli tarixiy davrlarda davlat tomonidan qanday qabul qilinganligi yoritiladi. Maqolada o'zbek jamiyatida fuqarolik institutlarining shakllanish jarayoni, xususiy sektorning iqtisodiy taraqqiyotga qo'shgan hissasi va mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlarning natijalari batafsil tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tajriba va tarixiy o'zgarishlar asosida fuqarolik jamiyati hamda xususiy sektorning istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Xususiy sektor, fuqarolik jamiyati, nodavlat institutlari, tarixiy taraqqiyot, iqtisodiy islohotlar, davlat va jamiyat munosabatlari, mustaqillik yillari.

РАЗВИТИЕ ЧАСТНОГО СЕКТОРА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА, ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И ПРОЦЕСС РАЗРАБОТКИ

Аннотация

Формирование гражданского общества, его первоначальные проявления и этапы развития анализируются в тесной связи с историческими процессами. Освещается развитие частной собственности и негосударственных институтов, их роль в экономических и социальных процессах, а также отношения государства к этим институтам в различные исторические периоды. В статье подробно рассматриваются процесс становления гражданских институтов в узбекском обществе, вклад частного сектора в экономическое развитие и результаты реформ, проведенных в годы независимости. Кроме того, на основе международного опыта и исторических изменений анализируются перспективы дальнейшего развития гражданского общества и частного сектора.

Ключевые слова: Частный сектор, гражданское общество, негосударственные институты, историческое развитие, экономические реформы, отношения государства и общества, годы независимости.

DEVELOPMENT OF THE PRIVATE SECTOR AND CIVIL SOCIETY, STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT PROCESS

Annotation

The formation of civil society, its early manifestations, and stages of development are analyzed in close connection with historical processes. The development of private ownership and non-governmental institutions, their role in economic and social processes, as well as the state's attitude towards these institutions in different historical periods, are examined. The article provides a detailed analysis of the formation of civil institutions in Uzbek society, the contribution of the private sector to economic development, and the outcomes of reforms implemented during the years of independence. Furthermore, based on international experience and historical changes, the prospects for the future development of civil society and the private sector are discussed.

Key words: Private sector, civil society, non-governmental institutions, historical development, economic reforms, state and society relations, years of independence.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotida xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining roli muhim ahamiyatga ega. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan davlatlarda xususiy sektor iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biri bo'lsa, fuqarolik jamiyati ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va demokratiyani mustahkamlashning asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonning barqaror rivojlanish jarayoniga qo'shgan hissasi mamlakatning mustaqillikdan keyingi taraqqiyot yo'li bilan chambarchas bog'liq. 1991 yilda mustaqillikka erishgach, O'zbekiston jamiyatni demokratlashtirish, fuqarolik institutlarini rivojlantirish va barqaror iqtisodiyotni shakllantirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirishni boshladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Quyida "Xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining taraqqiyoti, shakllanish bosqichlari va rivojlanish jarayoni" mavzusiga oid adabiyotlarning har biriga alohida tahlil keltirilgan:

"Добровольный национальный обзор о реализации национальных целей и задач устойчивого развития Узбекистана до 2030 года (второй)" ("O'zbekiston Respublikasining 2030 yilgacha bo'lgan barqaror rivojlanish milliy maqsad va vazifalarini amalga oshirish bo'yicha ikkinchi ixtiyoriy milliy sharh") Ushbu rasmiy hujjatda O'zbekiston Respublikasining 2030 yilgacha bo'lgan barqaror rivojlanish maqsadlari va vazifalarini amalga oshirish bo'yicha ikkinchi ixtiyoriy milliy sharhini taqdim etadi. Unda xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining rivojlanishi, ularning

barqaror rivojlanishdagi o'rni va ahamiyati haqida ma'lumotlar keltirilgan. Hujjatda davlat va nodavlat tashkilotlari o'rtasidagi hamkorlik, xususiy sektorning iqtisodiyotdagi roli va fuqarolik jamiyatining ijtimoiy hayotdagi ishtiroki tahlil qilinadi[1].

История НКО в США Блог посольства США в Москве ("Nodavlat notijorat tashkilotlarining AQShdagi tarixi" – AQShning Moskvadagi elchixonasi blogi") - Ushbu maqolada AQShdagi nodavlat notijorat tashkilotlarining (NNT) shakllanishi va rivojlanish tarixi keng yoritiladi. Shuningdek, NNTlarning AQSh jamiyatidagi o'rni, ularning demokratik jarayonlardagi ishtiroki va jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hisssasi haqida batafsil ma'lumot berilgan. Bu maqola orqali boshqa davlatlardagi fuqarolik jamiyatining rivojlanish tajribasini o'rganish mumkin[2].

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi "Byudjetnoma 2024-2026", "Byudjetnoma 2024-2026" hujjati orqali O'zbekiston Respublikasining 2024-2026 yillarga mo'ljallangan davlat byudjeti va moliyaviy siyosatini aks ettirilgan. Unda xususiy sektorni qo'llab-quvvatlash, investitsiyalarni jalb qilish, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan moliyaviy choralar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Hujjat iqtisodiy rivojlanishning asosiy yo'nalishlarini belgilovchi tarixiy faktidir[3].

Fuqarolik jamiyati: tushunchasi, tuzilishi, funksiyalari (Гражданское общество: понятие, структура, функции) nomli maqolada fuqarolik jamiyatining asosiy tushunchalari, tuzilishi va funksiyalarini yoritadi. Fuqarolik jamiyatining demokratik jamiyatdagi o'rni, uning tarkibiy qismlari va bajaradigan vazifalari haqida batafsil ma'lumot beradi. Maqola fuqarolik jamiyatining nazariy asoslarini o'rganishda foydali manba hisoblanadi[4].

S.Sanovich. "Yevropa va AQShda fuqarolik jamiyati va NNTlarni o'rganish (qisqacha sharh) (Санович С. Исследования гражданского общества и НКО в Европе и США (краткий обзор). Материал подготовлен специально для информационно-аналитического портала "Socpolitika.ru") nomli maqolada esa Yevropa va AQShdagi fuqarolik jamiyati va nodavlat notijorat tashkilotlarini o'rganishga bag'ishlangan qisqacha sharhni taqdim etadi. Muallif turli mamlakatlardagi fuqarolik jamiyatining rivojlanish xususiyatlari, NNTlarning jamiyatdagi roli va ularning faoliyatini tahlil qiladi. Maqola xalqaro tajribani o'rganishda muhim manba hisoblanadi[5].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oila masalalari vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi farmoni (Национальная база данных по законодательству Республики Узбекистан. Указ Президента Республики Узбекистан «Об организации деятельности Министерства по поддержке махалли и семьи Республики Узбекистан».) - Ushbu farmon O'zbekiston Respublikasida Mahalla va oila masalalari vazirligining tashkil etilishi va uning faoliyatini tartibga solinganligi va fuqarolik jamiyatining muhim instituti bo'lgan mahallaning jamiyatdagi o'rni, uning funksiyalari va vazifalari haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, Farmon mahalla institutining rivojlanishiga qaratilgan davlat siyosatini aks ettiruvchi asos hisoblanadi[6].

Tadqiqot metodologiyasi. "Xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining taraqqiyoti, shakllanish bosqichlari va rivojlanish jarayoni" mavzusidagi maqolani yoritishda tarixiylik, ob'ektivlik, abstraklikdan konkretlikka qarab borish, sabab-oqibat (kauzal) tahlili, tizimli tahlil hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida mavzu tarixiy izchillikda o'rganilib, faktlarga asoslangan xolis tahlil amalga oshirildi, umumiy nazariy tushunchalardan aniq misollar va dalillarga tayangan holda mavzuning mazmuni chuqur ochib berildi. Shuningdek,

rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar va ularning oqibatlari o'rganilib, xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining tarkibiy qismlari o'zaro aloqadorlikda tahlil qilindi hamda xalqaro tajriba bilan solishtirish orqali O'zbekiston sharoitiga xos xususiyatlar aniqlab berildi. Bularning barchasi tadqiqotning ilmiy asoslanganligi va kompleks yondashuv asosida olib borilganini ta'minladi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, xususiy sektor rivojlangani sari jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish jarayoni ham kuchayib boradi. Bu holat ayniqsa rivojlangan kapitalistik davlatlarda, jumladan, AQSHda yaqqol namoyon bo'ladi. O'tgan o'n yilliklarda AQSHda yuqori sinf vakillarining tez boyib borishi kuzatildi. Tadqiqotlarga ko'ra:

- AQSH aholisining 0,1-0,2 foizini tashkil qiluvchi 200 mingdan 400 minggacha odam kamida 10 million dollarga teng mulkka ega bo'lib, yiliga bir necha million dollar daromad olgan;

- 200 ming nafarga yaqin oliy sinf vakillari yiliga 5-10 million dollar, yana 300 mingtasi esa 2-5 million dollar yillik daromadga ega bo'lgan.

AQSHda taxminan 1,5 mln.ga yaqin NNT faoliyat yuritadi. NNT jamiyatning hamma sohalarini o'ziga qamrab olgan bo'lib, ular tashqi siyosat, saylovlar, atrof-muhitni himoya qilish, sog'liqni saqlash, ayollar huquqi, iqtisodiy rivojlanish, yoshlar va qariyalarni ijtimoiy himoya qilish kabi yo'nalishlarda aholining manfaatlarini va ehtiyojlarini ifoda etadi va himoya qiladi. Shuningdek, NNT siyosat bilan bog'liq bo'lmagan, masalan, diniy tashkilotlar, kasaba uyushmalari, ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan aholi qatlamlari – qashshoqlar, ruhiy kasallar, yoshlar kabilarga yordam berish faoliyati bilan shug'ullanadi. AQSHdagi NNT faoliyati xususiy shaxslar, xususiy sektordagi tijorat kompaniyalari, xayriya jamg'armalari, a'zolik badallari yoki federal va mahalliy hokimiyat organlari (grantlar) kabilar tomonidan moliyalashtiriladi.[2]

O'zbekistonda ham mustaqillik yillaridan beri fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratib kelinish bilan bir qatorda NNTlarning faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ularning huquqiy asoslarini mustahkamlash va davlat bilan hamkorligini rivojlantirish borasida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada Jon Xopkins universiteti tomonidan ilgari surilgan tasnif asosida O'zbekistonda ham NNTlar quyidagi 12 loyiha yo'nalishi bo'yicha faoliyat olib borilgan bo'lib, bular quyidagi yo'nalishlardan iborat:

1. Madaniyat va dam olish – O'zbekistonda madaniyatni rivojlantirish va milliy merosni asrash bo'yicha qator NNTlar faoliyat yuritadi. Masalan, "Hunarmand" uyushmasi xalq amaliy san'ati va hunarmandchilikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

2. Ta'lim va tadqiqot – Nodavlat ta'lim muassasalari, ilmiy markazlar va yoshlar uchun nodavlat grant dasturlari shaklida rivojlanmoqda. Jumladan, "Yosh olimlar" assotsiatsiyasi yosh tadqiqotchilarga ko'mak berib kelmoqda.

3. Sog'liqni saqlash – NNTlar aholi salomatligini yaxshilash, nogironlar va ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarni qo'llab-quvvatlash bilan shug'ullanadi. Masalan, "Sog'lom avlod uchun" fondi tibbiy xizmatlarning rivojlanishiga hissa qo'shmoqda.

4. Sotsial xizmatlar – Kam ta'minlangan oilalar, yetim bolalar va nogironlar uchun yordam ko'rsatadigan tashkilotlar faoliyat olib bormoqda. "Mehribonlik" uylari, "Mahalla" jamg'armasi shular jumlasidandir.

5. Atrof-muhitni himoya qilish – "Ekosan" kabi ekologik NNTlar atrof-muhitni muhofaza qilish, suv va yer resurslaridan samarali foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash kabi muhim masalalar bilan shug'ullanadi.

6. Lokal hamjamiyatlarni rivojlantirish – Mahalla tizimi fuqarolik jamiyatining muhim bo'g'ini bo'lib,

mahallalarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotda ishtiroki oshirilmoqda. "Mahalla" jamg'armasi bu yo'nalishda yetakchi o'rin egallaydi.

7. Inson huquqlarini himoya qilish – O'zbekistonda inson huquqlari bo'yicha markazlar, xususan, "Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi milliy markazi" faoliyat yuritadi.

8. Filantropik uchun vositachilik qilish – Turli xayriya jamg'armalari, masalan, "Oltin meros" fondi madaniy obidalarni saqlash, ta'lim va sog'liqni saqlash sohasida yordam ko'rsatishga xizmat qilmoqda.

9. Xalqaro hamkorlik – O'zbekiston xalqaro nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik qilish orqali fuqarolik jamiyatini rivojlantirishni rag'batlantirmoqda. Masalan, BMTning Taraqqiyot dasturi (UNDP) doirasida qator loyihalar amalga oshirilmoqda.

10. Diniy tashkilotlar – O'zbekistonda diniy NNTlar asosan ma'rifiy yo'nalishda faoliyat olib borib, yoshlarni axloqiy tarbiyalash va milliy qadriyatlarni asrab-avaylashga xizmat qiladi.

11. Kasbiy uyushmalar va kasaba uyushmalari – Ishchilar va mutaxassislar manfaatlarini himoya qiluvchi kasaba uyushmalari faoliyat yuritmoqda. O'zbekiston Kasaba uyushmalari federatsiyasi bu borada yetakchi tashkilotlardan biri hisoblanadi.

12. Boshqa yo'nalishlar – Ijtimoiy innovatsiyalar, axborot texnologiyalari va startap ekotizimi yo'nalishida faoliyat yurituvchi nodavlat tashkilotlar ham shakllanmoqda.[5]

Mazkur loyiha mezonlari doirasida 35 ta mamlakatda (16 ta rivojlangan, 14 ta rivojlanayotgan, 5 o'tish davri iqtisodiyotini o'z boshidan kechirayotgan) NNTning strukturasi, hajmi, ular faoliyatidagi muammolar va natijalarga doir tadqiqotlar olib borilib, ularning yakunlari natijasi o'laroq quyidagilar aniqlandi: Bu mamlakatlarda YAIMdagi uchinchi sektor hissasi 1,3 trl. yoki YAIMlar yig'indisini 5,5 % ini tashkil etgan. NNTda deyarli 40 mln. odam (shundan 20 mln. kishi ish haqi olib ishlagan) faoliyat yuritib, bu ko'rsatkich 35 ta mamlakatdagi iqtisodiy faol aholining 4,5 foizini tashkil etgan.[6]

XXI asrga kelib, O'zbekiston BMTning "Dunyoimizni o'zgartirish: Barqaror rivojlanish sohasidagi kun tartibi – 2030" dasturini amalga oshirish bo'yicha 193 ta davlat bilan birgalikda qabul qilingan majburiyatlarini izchil bajarishga kirishdi.[1] Ushbu jarayon mamlakat tarixida muhim bosqichlardan biri bo'lib, 2018 yil 20 oktabrda "2030 yilgacha barqaror rivojlanish sohasida milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish choralari to'g'risida" va 2022 yil 21 fevralda "2030 yilgacha barqaror rivojlanish sohasida milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirishni faollashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" hukumat qarorlarining qabul qilinishi bilan yanada mustahkamlandi.

O'zbekistonning o'z taraqqiyot modelini ishlab chiqishi va uni amalga oshirishdagi uzluksiz sa'y-harakatlari mustaqillikdan keyingi yillarda qabul qilingan strategik hujjatlar orqali namoyon bo'ldi. Xususan, "O'zbekiston harakatlar strategiyasi" (2017-2021 yillar) va keyinchalik "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" (2022-2026 yillar)

davlat boshqaruvi, iqtisodiyot va fuqarolik jamiyatining rivojlanishi uchun muhim yo'nalishlarni belgilab berdi. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining asosiy tamoyili sifatida Prezident farmoni bilan "Inson qadr-qimmat va sha'ni uchun"[8] g'oyasi ilgari surilib, xalq farovonligini oshirish, iqtisodiy islohotlarni jadallashtirish, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirish ustuvor maqsad sifatida belgilandi.

O'zbekiston tarixiy taraqqiyot jarayonida iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash yo'lida muhim qadamlar tashladi. Natijada, 2030 yilga borib mamlakatni o'rtacha yuqori daromadli davlatlar qatoriga kiritish hamda aholi jon boshiga daromadni 4000 AQSh dollariga yetkazish maqsadi belgilandi. Ushbu strategik vazifalarni amalga oshirish uchun mustahkam huquqiy, institutsional va iqtisodiy asoslar yaratildi.

Mazkur milliy model boshqa davlatlar tajribalaridan farqlanib, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u davlatning barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo'lida samarali mexanizmlardan biriga aylandi. Shu bois, mahallalar tizimini yanada takomillashtirish va uni jamiyatning har bir jabhasida faollashtirish orqali kelgusida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini yanada jadallashtirishga erishish mumkin. Bunda mahallalar jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutib, aholining farovonligini oshirish va barqaror rivojlanishni ta'minlashda asosiy institutlardan biri sifatida shakllandi. Shu jihatdan, O'zbekistonning mahalla boshqaruvi modeli ham nafaqat ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash, balki iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo'shuvchi omil sifatida ham namoyon bo'lmoqda: "2020-yil fevral oyiga qadar mahallalar davlat tomonidan tashkil etilgan nodavlat tuzilmalar sifatida belgilangan bo'lib, ularning vazifalariga davlat tomonidan taqdim etiladigan manzilli ijtimoiy nafaqalarni taqsimlash kirgan"[7]

Mahallalar jamiyatda nafaqat ijtimoiy birdamlikni saqlash, balki mahalliy boshqaruvni tashkil etish, aholining turmush farovonligini oshirish, tadbirkorlikni rivojlantirish, bandlikni ta'minlash va qashshoqlikni kamaytirish masalalarini hal etishda asosiy ijtimoiy institut sifatida shakllandi. Bu milliy tarixiy tajriba boshqa davlatlarning tajribalaridan farq qiluvchi o'ziga xos model bo'lib, davlatning barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo'lidagi muhim vositaga aylandi.

Shuningdek, mamlakat boshqaruvida demokratik tamoyillar kuchayib, "ochiq byudjet" tizimi rivojlanmoqda.[9] Mahalliy darajada moliyaviy resurslarning adolati taqsimlanishini ta'minlash maqsadida "mahalliy byudjet" tizimi joriy qilindi.[3] Ushbu tizim orqali aholining real ehtiyoj va talablaridan kelib chiqib, mahalliy hokimiyat byudjet mablag'larini taqsimlashda bevosita ishtirok etishi yo'lga qo'yildi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, O'zbekistonning barqaror rivojlanish yo'lidagi tarixiy tajribasi mustaqillikdan keyingi islohotlar, milliy institutlarning rivojlanishi va xalq farovonligini oshirishga qaratilgan strategiyalar bilan chambarchas bog'liq. Mamlakat bu borada izchil harakat qilib, o'zining milliy taraqqiyot modelini yanada takomillashtirish ustida ish olib bormoqda.

ADABIYOTLAR

1. Добровольный национальный обзор о реализации национальных целей и задач устойчивого развития Узбекистана до 2030 года (второй)
2. История НКО в США Блог посольства США в Москве <http://embassy-voices.livejournal.com/19048.html>
3. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi "Byudjetnoma 2024-2026", T-2023 yil.
4. Boboqulova, X. (2024). Fuqarolik jamiyati qurish tarixini manbashunoslik asoslari. News of the NUUZ, 1(1.10. 1), 63-65.
5. Гражданское общество: понятие, структура, функции / <http://geum.ru/book/133/532.html>.
6. Санович С. Исследования гражданского общества и НКО в Европе и США (краткий обзор). Материал подготовлен специально для информационно-аналитического портала "Socpolitika.ru"// http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/foreign_experience/document4692_print.shtml.

7. Национальная база данных по законодательству Республики Узбекистан. Указ Президента Республики Узбекистан «Об организации деятельности Министерства по поддержке махалли и семьи Республики Узбекистан». <https://lex.uz/ru/>
8. <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
9. <https://www.gazeta.uz/oz/2021/07/12/open-budget/>
10. Boboqulova X., Abdullayeva Z., Uzoqova Y. Kamolot yoshlar ijtimoiy harakati //education and research in the era of digital transformation. – 2025. – Т. 1. – №. 1. – С. 526-530.

UDK:159.9.072

*Hamida VALIYEVA,
TDTU assistenti, MTTDMQTMOI mustaqil tadqiqotchisi*

DsC, professor K.Muhammadiyev taqrizi asosida

IMPROVED MECHANISM FOR MANAGING THE NATIONAL IMAGE OF A PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATION

Annotation

Increasing the image potential of the director in managing the national image of the preschool educational organization is of great importance in the educational environment of Uzbekistan. This will improve the quality of education, strengthen trust in society, introduce national values into the educational process, and adapt the preschool education system to modern requirements.

Key words: Image, management, preschool educational organization, education, national value, national image, modern, technology, structure.

УСОВЕРШЕНСТВОВАННЫЙ МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫМ ИМИДЖЕМ ДОШКОЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация

Повышение имиджевого потенциала директора в управлении национальным имиджем дошкольной образовательной организации имеет большое значение в образовательной среде Узбекистана. Это позволит повысить качество образования, укрепить доверие в обществе, внедрить национальные ценности в образовательный процесс, адаптировать систему дошкольного образования к современным требованиям.

Ключевые слова: Имидж, управление, дошкольная образовательная организация, образование, национальная ценность, национальный имидж, современный, технология, структура.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTINING MILLIY IMIDJINI BOSHQARISHGA DOIR TAKOMILLASHTIRILGAN MEKANIZM

Annotatsiya

Maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarishdagi direktorning imidj menejment salohiyatini takomillashtirish O'zbekiston ta'lim sharoitida katta ahamiyatga ega. Bu, ta'lim sifatini oshirish, jamiyatdagi ishonchni mustahkamlash, milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga joriy etish va maktabgacha ta'lim tizimini zamonaviy talablarga moslashtirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Imidj, menejment, maktabgacha ta'lim tashkiloti, ta'lim, milliy qadriyat, milliy imidj, zamonaviy, texnologiya, tarkibiy tuzilma.

Kirish. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotining imidji uning eng muhim xususiyatlaridan biriga aylangan bo'lib, ushbu omil tashkilotning raqobatbardoshligini oshirish, ota-onalar va hamkorlarni jalb etishda yetakchi o'rin tutadi. Imidj bir vaqtning o'zida vazifalarni amalga oshirish vositasi bo'lish bilan birga, boshqaruvning muhim obyektiga ham aylanadi.

Imidjni shakllantirish va rivojlantirish faqat uzoq muddatli, tizimli va izchil ishlar orqali samarali boshqaruv resursiga aylanishi mumkin. Bunda asosiy e'tibor ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarga qaratilishi kerak, chunki bunday yondashuv ruhiy va axloqiy muhitni shakllantirishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida xodimlarning motivatsiyasini oshirish va ularni faoliyatga rag'batlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada, imidj resursi jamoa ustidan boshqaruv ta'sirini amalga oshiruvchi avtonom mexanizm sifatida ishlaydi. Bu mexanizm tashkilotning imidj asosini tashkil etuvchi tamoyillar va yo'nalishlarga mos ravishda o'zgarishlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, xodimlarning mehnat samaradorligi ko'rsatkichlari bilan ular o'z kasbiy faoliyatidagi qoniqish darajasi va tashkilot bilan bog'liq shaxsiy ehtiyojlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud. Ushbu bog'liqlikka erishish ichki imidjni takomillashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu sababli, maktabgacha ta'lim tizimida tashkilotning har bir rivojlanish bosqichiga mos keluvchi ichki va tashqi imidj siyosatini ishlab

chiqish hamda qulay va jozibali imidjni shakllantirish mexanizmlarini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oida adabiyotlar tahlili. Maktabgacha ta'lim tashkilotining ichki imidji uning xodimlari, ota-onalari va tarbiyalanuvchilari tomonidan o'zaro aloqalar jarayonida shakllanadigan baho va taassurotlarni aks ettiradi. Ushbu imidjning muhim ko'rsatkichlari tashkilot ichidagi muhitning xususiyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, xodimlarning kasbiy faoliyatga bo'lgan munosabati, direktorga va tarbiyalanuvchilarning ota-onalariga nisbatan hurmati, ishga bo'lgan qiziqish va tashkilotga sadoqati kabi jihatlarni o'z ichiga oladi.

Tashkilotning tashqi imidji esa uning nomi, hudud va bino ichki qismlarining estetik jihatdan o'ziga xos bezatilishi, pedagoglar va mutaxassislarining nufuziga bog'liq bo'lgan ko'rinishlarni qamrab oladi. Tashqi imidj jamiyat ongida muayyan maktabgacha ta'lim tashkiloti bilan bog'liq bo'lgan va ijobiy taassurot qoldiradigan ramzlar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Odatda, ota-onalar va tashrif buyuruvchilar tashkilot haqida ilk fikrni uning tashqi imidji asosida shakllantiradi.

I.V. Alyoshina, korporativ imidjni shakllantirish mexanizmini tahlil qilishda, tashkilotning milliy va ijtimoiy imidjini mustahkamlashga qaratilgan muhim elementlarni ajratadi. U quyidagi asosiy elementlarni ko'rib chiqadi:

Ko'rinish – Bu tashkilotning hozirgi yoki kelajakdagi atrof-muhiti haqidagi tasavvur. Ko'rinishni shakllantirish

tashkilot direktorining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Tashkilotning qanday ko'rinishdagi tasavvurlari va kelajakdagi strategiyasi mavjudligi, uning jamiyatdagi o'rni aniqlash va milliy imidjini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu element, tashkilotning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi pozitsiyasini belgilashga yordam beradi.

Korporativ individualizm – Bu element, tashkilotning xodimlari tomonidan baholangan va qabul qilingan xulq-atvor me'yorlari va qadriyatlaridan iborat bo'lib, ular tashkilotning korporativ madaniyatining mohiyatini belgilaydi. Alyoshina fikricha, korporativ individualizm tashkilotning haqiqiy mohiyatini aks ettiradi va uning shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'ladi. Bu element, tashkilot ichidagi madaniyat va qadriyatlarning qanday shakllanishini, xodimlar tomonidan qanday baholanishini tushunishga yordam beradi. Korporativ individualizm tashkilotning jamiyatdagi o'rni belgilashda va uning imidjini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Korporativ identifikatsiya – Bu tashkilotning o'zini va o'zining individualizmini jamiyatga qanday taqdim etishini anglatadi. Korporativ identifikatsiya, tashkilot va uning xodimlarining aytadigan, qiladigan va yaratadigan barcha narsalarni shakllantiradi. Alyoshina bu elementni, tashkilotning jamiyatdagi imidjini qanday shakllantirishi va uning o'zini qanday taqdim etishi bilan bog'laydi. Tashkilotning korporativ identifikatsiyasi, uning jamiyatda qanday nufuzga ega ekanligini belgilaydi va uning milliy madaniyatni qanday aks ettirishini ta'minlaydi.

Alyoshina tomonidan taklif qilingan ushbu elementlar, tashkilotning korporativ imidjini shakllantirishda keng qamrovli yondashuvni ifodalaydi. Tashkilotning ko'rinishi, xodimlar tomonidan qabul qilingan xulq-atvor me'yorlari (korporativ individualizm) va uning jamiyatga qanday taqdim etilishi (korporativ identifikatsiya) o'rtasidagi muvofiqlik, jamiyatdagi ijtimoiy imidjini kuchaytirish va milliy qadriyatlarni saqlashda asosiy omil deb ayta olamiz.

G.G. Pocheptovning ta'kidlashicha, "ijobiy imidj yaratish jarayonidagi eng muhim bosqichlardan biri – bu obrazni shakllantirishdir. Bu jarayonni amalga oshirishda ommaviy ongning konservativligi va inertligi hisobga olinishi zarur, chunki ommaviy ong tezda o'zgarishlarga qarshi bo'ladi. Shu sababli, bir marta yaratilgan obrazni saqlab qolish tendensiyasi mavjud bo'lib, boshlang'ich obrazning ahamiyati juda katta. Bu obrazlarning o'zaro munosabatlarini imidjning uchburchak shaklida tasavvur qilish mumkin.

Biroq, I.V. Alyoshina ta'kidlaganidek, imidj turli ijtimoiy guruhlar uchun farq qilishi mumkin, chunki guruhlarining tashkilotga nisbatan xohlagan xulq-atvori o'zgarishi mumkin. Shu sababli, turli ijtimoiy guruhlar tomonidan tashkilot haqidagi shakllangan tasavvurlarni sintez qilish orqali umumiy va to'liqroq bir tasavvur yaratiladi (Alëshina, 2017).

O.V. Lisikova esa imidj yaratish mexanizmini, "ya'ni imidj mexanizmini shakllantirish uchun zarur vositalar va usullarni o'z ichiga olgan kompleks sifatida ko'rib chiqadi". Uning fikriga ko'ra, pozitsiyalash texnologiyasi obyektini ijobiy axborot muhitiga joylashtirishni nazarda tutadi va bu usul imidj yaratish jarayonida yetakchi hisoblanadi (Lisikova, 2015).

Shuningdek, imidjini shakllantirishning keng tarqalgan usullaridan biri — manipulyatsiya bo'lib, bu usul «afsona» yoki «mif» funksiyasini bajaradi va asl niyatlarni yashiradi. Mifologizatsiya esa ikki darajadagi kommunikatsiya orqali tasavvur yaratadi — ongli va ongsiz. K.G. Yungning konsepsiyasiga ko'ra, "har bir insonda miflar va arxetiplar mavjud bo'lib, imidj yaratuvchi shaxs ularni o'z foydasiga faollashtiradi. Emotsionalizatsiya ma'lum bir axborotni ratsional tildan emotsional tilga o'tkazish jarayonini anglatadi. Format esa kerakli imidjini shakllantirish uchun zarur bo'lgan kontekstlarni yaratish jarayonidir.

Verbalizatsiya va detallizatsiya jarayonlari imidj yaratuvchi shaxsning semantik maydonni boshqarish va axborotni ta'sirchan qilish maqsadida amalga oshiriladi. Distansiya yaratish obyekt va salbiy omillar o'rtasida masofa yaratish orqali imidjning ijobiylikni saqlashni maqsad qiladi. Vizualizatsiya esa auditoriyaga bir nechta sezgirlik kanallari orqali ta'sir qilishni anglatadi, avvalo vizual kanallar orqali.

O.V. Lisikova "imidj yaratish jarayoni o'z ichiga axborot tarqatish, o'zgartirish tizimlarini va o'zgarishlarni prognozlashni o'z ichiga oladi. Axborot imidjni shakllantirishda asosiy vosita bo'lib, bu ma'lumot, fikrlar va baholardan tashkil topgan turli axborot xabarlarini o'z ichiga oladi.

Bu xabarlar inson ongida tasavvurlar tizimini shakllantiradi, shuningdek, shaxsiy tajribalar va tasavvurlar bilan birlashib, auditoriya vakilining imidj shakllantirish uchun asos yaratadi.

Korporativ imidj, tashkilotning missiyasi, korporativ individualizmi va identifikatsiyasiga asoslanadi. Imidjini shakllantirish jarayoni to'rt bosqichni o'z ichiga oladi: auditoriya talablarini aniqlash, obyektning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, obyekt xususiyatlarini auditoriya talablari bilan moslashtirish va zarur xususiyatlarni verbal, vizual va voqeaaviy shakllarda ifodalash. Imidj yaratishning asosiy vositalari pozitsiyalash, manipulyatsiya, mifologizatsiya, emotsionalizatsiya, format, verbalizatsiya, detallizatsiya, distansiya yaratish va vizualizatsiyadir (Pocheptov, 2003; Lisikova, 2015).

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabgacha ta'lim tashkiloti imidjini boshqarish jarayoni samarali bo'lishi uchun, avvalo, mazkur imidjning konseptual loyihasini ishlab chiqish zarur.

Loyihalashtirish bosqichi – bu tashkilotning istalgan ko'rinishini, ya'ni uning ijobiy qiyofasi va nufuzini shakllantirish uchun dastlabki qadamdir. Ushbu bosqichda tashkilotning maqsad va vazifalari, shuningdek, jamoatchilikning ehtiyoj va talablarini hisobga olgan holda, umumiy yo'nalish belgilanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarishning mexanizmini takomillashtirish direktor, pedagoglar va mutaxassislar jamoasining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon tashkilotning ijobiy qiyofasini yaratishga qaratilib, ota-onalar, tarbiyalanuvchilar, keng jamoatchilik, ijtimoiy hamkorlar hamda ommaviy axborot vositalarining tashkilotga bo'lgan munosabatini shakllantirish va mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tashkilotning bunday qiyofasi qo'shimcha resurslarni jalb qilish, raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishga erishish uchun zamin yaratadi. Bu jarayon tabiiy va ijtimoiy qonuniyatlarga asoslangan holda qaror qabul qilish bosqichlari bilan birgalikda amalga oshiriladi hamda ma'lum vaqtini talab qiladi.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi ilmiy nazariy metodologik asoslarga tayanib, biz maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarish mexanizmini takomillashtirishni maqsad qilganmiz. Ushbu jarayon, maktabgacha ta'lim tashkiloti uchun orzu qilingan qiyofani shakllantirishni ko'zda tutadi va bu maqsadga erishish uchun direktordan nafaqat ta'lim sohasidagi chuqur bilim va tajriba, balki psixologiya, boshqaruv va marketing sohalaridagi ko'nikmalarni ham talab qiladi.

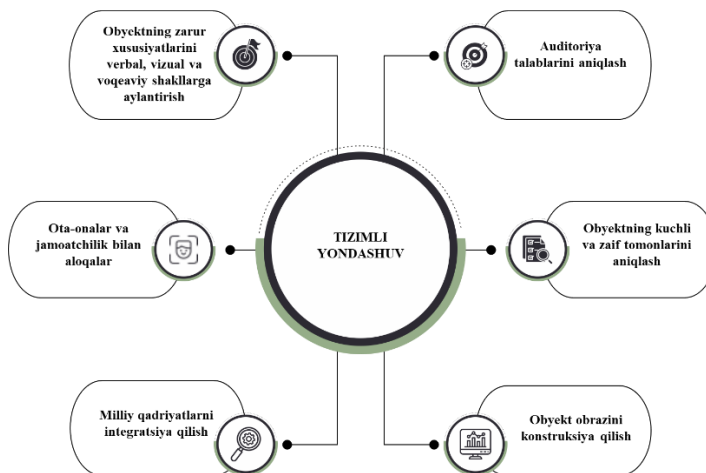
Milliy imidj boshqarish mexanizmining samarali ishlashi uchun tizimli- funksional yondashuvni qo'llash zarur. Tizimli yondashuv, o'z ichiga olgan barcha jarayonlar va bosqichlarning o'zaro bog'liqligini anglatadi. Bu jarayonda har bir funktsiya o'zining aniq vazifalarini bajarish bilan birga, umuman jarayonning samaradorligini oshirishga qaratilgan bo'ladi. Bunday yondashuv, tashkilotning maqsadlariga erishishda har bir faoliyatning o'z o'rni topishiga yordam

beradi. Shu ma'noda, maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarish mexanizmi quyidagi asosiy funksional komponentlarni o'z ichiga oladi:

Pedagogik faoliyatni optimallashtirish: Milliy imidjni shakllantirishning asosi sifatida, pedagogik jarayonni samarali tashkil etish, innovatsion va an'anaviy yondashuvlar orqali sifatli ta'lim va tarbiyani ta'minlash kerak. Pedagoglar va mutaxassislarning malakasini oshirish, milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga chuqur integratsiya qilish bu komponentning

asosiy maqsadi bo'lib, bolalarning milliy identifikatsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ota-onalar va jamoatchilik bilan samarali aloqalar: Milliy imidjni boshqarishning muhim funksiyasi – ota-onalar va keng jamoatchilik bilan doimiy va samarali aloqalarni yo'lga qo'yishdir. Bu jarayon, tashkilotning ijtimoiy nufuzini mustahkamlash, uning faoliyatini keng jamoatga etkazish va ular bilan o'zaro aloqalarni rivojlantirishni ta'minlaydi.

Jamiyat bilan o'zaro aloqalar va innovatsion faoliyat: Maktabgacha ta'lim tashkiloti o'z faoliyatini jamiyat bilan integratsiya qilishda, innovatsion usullar va yondashuvlardan foydalanishi zarur. Bu, o'z navbatida, milliy imidjni yaxshilash va tashkilotning jamiyatdagi rolini oshirishga yordam beradi.

Milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish: Milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga chuqur integratsiya qilish, bolalarga o'z milliy madaniyatini anglash va qadrlashni o'rgatish, ular uchun o'zlikni anglash muhitini yaratishning muhim shartidir. Bu jarayon, ta'lim tizimini yanada boyitib, bolalarni milliy ruhda tarbiyalashga qaratilgan.

Yuqorida ta'kidlangan metodologik yondashuvlar va amaliy qadamlarning o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi tarzda amalga oshirilishi, maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarish mexanizmini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Har bir komponentning o'ziga xos funksiyalari, tizimli tarzda ishlov berilishi va o'zaro uyg'unligi orqali, tashkilotning milliy imidjini samarali yaratish mumkin bo'ladi. Bu jarayon nafaqat ta'lim tizimi sifatini oshirish, balki uning jamiyatdagi nufuzini kuchaytirish, raqobatbardoshligini mustahkamlash va barqaror rivojlanishga erishishda asosiy omil hisoblanadi.

Bunday tizimli yondashuv, tashkilotning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlash, uning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, milliy imidjni boshqarish mexanizmi, o'zaro hamkorlik, innovatsion yondashuvlar va an'anaviy qadriyatlarni uyg'unlashtirish orqali, ta'lim tashkilotini nafaqat zamonaviy talablarga mos, balki milliy madaniyatga xos tarzda rivojlantirishga imkon beradi. Quyida maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarishning takomillashtirilgan mexanizmini ko'rib chiqish mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarishning takomillashtirilgan mexanizmi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarishning takomillashtirilgan mexanizmi tizimli yondashuv asosida barcha jarayonlar va faoliyatlarining o'zaro bog'liqligini va integratsiyasini ta'minlashga yo'naltirilgan. Har bir bosqich metodologik jihatdan aniq asoslarga ega

bo'lib, ularning o'zaro uyg'unligi orqali maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini shakllantirish va barqarorlashtirishga erishiladi.

1. Auditoriya talablarini aniqlash.
2. Obyektning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash.
3. Obyekt obrazini konstruksiya qilish.
4. Obyektning zarur xususiyatlarini verbal, vizual va voqeviy shakllarga aylantirish.
5. Ota-onalar va jamoatchilik bilan aloqalar.
6. Milliy qadriyatlarni integratsiya qilish.

Ushbu mexanizm, yuqoridagi bosqichlarni metodologik asosda amalga oshirish orqali, maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini shakllantirishda samarali natijalarga erishishga yordam beradi. Har bir bosqichning metodologik asoslari va ularning o'zaro integratsiyasi, ijobiy va barqaror imidj shakllanishiga xizmat qiladi, bu esa tashkilotning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashga va raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Maktabgacha ta'lim tashkilotining milliy imidjini boshqarishning takomillashtirilgan mexanizmini amaliyotda qo'llash, tashkilotning samaradorligini oshirish va jamiyat bilan aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Har bir bosqichning metodologik asoslari va tizimli integratsiyasi, ta'lim tashkilotining imidjini yaratish va barqarorlashtirishda samarali natijalarga erishishga yordam beradi. Auditoriya ehtiyojlarini aniqlash, tashkilotning kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilish, ijobiy obrazini konstruksiya qilish, va kommunikatsiya strategiyalarini ishlab chiqish jarayonlari tashkilotning nufuzini oshirish va raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bunday mexanizm, milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali, maktabgacha ta'lim tashkilotining jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashga va uning ijtimoiy imidjini yaxshilashga yordam beradi. Ota-onalar va jamoatchilik bilan samarali aloqalar o'rnatish esa, tashkilotning ishonchli va ijobiy obrazini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu mexanizm innovatsion yondashuvlar va texnologiyalarni qo'llashni talab qiladi, bu esa ta'lim sifatini oshirishga va tashkilotning barqaror rivojlanishiga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Yung, C.G. (1954). Psixologiya va mifologiya. Nyu-York: Princeton University Press.
2. Lisikova, O.V. (2015). Tashkilot imidjini shakllantirishning metodologiyasi. Omsk: Omsk universiteti nashriyoti.
3. Почепцов, Г. Г. Имиджеология [Электронный ресурс] // URL: <https://studfiles.net/preview/6020515> (дата обращения 23.12.2017).
4. Качество образования в условиях открытых образовательных систем. Глава 6. [Электронный ресурс] // URL: edu.novgorod.ru/fulltext/.rtf (дата обращения 19.12.2017).
5. Имидж делового человека и пути его формирования [Электронный ресурс] // URL: <http://www.zavuch.info> (дата обращения 28.01.2018).

UDK:81.23

Barnoxon DADAMIRZAYEVA,
Namangan davlat universiteti Doktoranti
E-mail: Barno3007209@gmail.com

NamDCHTI dotsenti, PhD X.Tursunov taqrizi asosida

TALABALARDA SEMANTIK O'QISH KO'NIKMALARI BADIY MATNLAR VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH USULLARI VA ULARNING TAHLILI

Annotatsiya

Maqola semantik o'qish mohiyatini tushuntiradi va ingliz tili o'rganuvchi yoshlarni semantik o'qish ko'nikmalarini shakllantirgan holda shu tildagi til bilish salohiyatini oshirish usullari va tahlili izohlanadi.

Kalit so'zlar: Semantik o'qish, o'qitish metodlar, o'qitish texnikasi, mantiqiy o'qish.

STUDENTS' SEMANTIC READING SKILLS DEVELOPMENT METHODS THROUGH ARTISTIC TEXTS AND THEIR ANALYSIS

Annotation

The article explains the essence of semantic reading and discusses methods and analysis aimed at enhancing the linguistic competence of young English language learners by developing their semantic reading skills.

Key words: Semantic reading, teaching methods, teaching techniques, logical reading.

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ТЕКСТЫ И ИХ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье раскрывается сущность семантического чтения и обсуждаются методы и анализ, направленные на повышение языковой компетенции молодых изучающих английский язык путем развития их семантических навыков чтения.

Ключевые слова: Семантическое чтение, методы преподавания, приемы преподавания, логическое чтение.

Kirish. Til va nutq insoniyat hayotining ajralmas qismi bo'lib, xorijiy tilni faqat til va nutq jarayonida o'rganish mumkin degan fikr noto'g'ri hisoblanadi. Til o'rganishda unga butun bir sistema sifatida qarash muhimdir. Chet tilning operatsion (til) va motivatsion (nutq) tomonlarini egallash jarayonini bevosita amalda qo'llash, mashxur metadist olim Jamol Jamolovning ta'kidlashicha, obyektiv reallikni bilishning dialektik yo'li sanaladi. YA'ni, tilni faqat o'rganish yoki uni o'rganish juda qiyin jarayon deb ta'riflash noto'g'ri. Har bir ishni ongli va tushunib bajarish esa aniq bilishni anglatadi[2].

Tilni bilish va uning elementlari orasidagi bog'lanishni anglash, faqat tilning alohida jihatlarini o'rganish bilan cheklanmaydi. Tilning butunligini anglab yetish – ya'ni uning grammatik, leksik, fonetik va stilistik jihatlarini bir-biriga bog'lab ko'rib chiqish – asosiy maqsad hisoblanadi.

Tadqiqotchi olimlar Adasay Berdikulova va Shynar Kapantaykyzy kabi tadqiqotchilar, shuningdek, boshqa ilmiy ishlar [1] bilan hamkorlikda olib borilgan sorovnomalar natijalariga ko'ra, chet til o'rganuvchi o'smirlarning fikrlarini o'rganishganlar. Ushbu tadqiqotga ko'ra, til o'rganuvchilar uchun eng muhim mahorat sifatida gapirish va tinglab tushunish ko'rsatkichlari eng yuqori o'rinni egallagan, o'qish va yozish ko'nikmalari esa salbiy tomondan baholalanib, pastroq ko'rsatkichlarni namoyon qilgan.

Shunga qaramay, keyinchalik bu tajriba qayta tiklanganda natija tubdan o'zgargan. Bu holat esa til o'rganish jarayonining tabiati va unda qo'llaniladigan metodologiyalarning samaradorligi haqidagi yangi talqinlarga sabab bo'lgan. Natijada, til o'rgatishda turli mahoratlarning integratsiyasi va ularga nisbatan teng darajada e'tibor berishning ahamiyati yanada ortib boradi.

Chet til o'rganish jarayonida turli ko'nikmalar – gapirish, tinglash, o'qish va yozish – turli bosqichlarda har xil

darajada muhim bo'lishi mumkin. Ushbu so'rovnomalar natijalariga ko'ra, voyaga yetgan o'rganuvchilar orasida o'tkazilgan tadqiqotda chet til o'rganishda o'qish ko'nikmasi eng muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan. Talabalar uchun o'qish asosida tayyorlangan darsliklar va materiallar orqali tilni o'rganish metodologiyasi, bu yosh guruhida samaraliroq natijalar berishi kuzatilgan. Shuning uchun ham o'qish ko'nikmasini rivojlantirishga alohida e'tibor berish, shu yoshdagi o'quvchilar uchun til o'rganishning asosiy nuqtasi hisoblanadi. Bunday yondashuv esa faoliyat birligini ta'minlash va o'quv jarayonini yanada samarali qilish imkonini beradi.

Metodologiya. Haqiqatdan ham, o'qish ta'lim jarayonining eng muhim jihatlardan biri hisoblanadi. Ehtimol, ko'pchilik yaqin vaqtlarda "semantika" deb nomlangan tushuncha bilan tanishib bo'lganlar. Aslida, semantika o'zi yangi bir narsa emas; bu tushuncha juda qadimgi davrlarga borib taqaladi. Buyuk faylasuf Platon va Aristotelning ishlarida ham tilning ma'nolari va mazmuni o'rganilgan. Demak, "semantika" – bu oddiygina qilib aytganda, til va uning ma'nosi haqidagi ilmiy tadqiqot uchun berilgan yangi nomdan iborat [5].

Bu g'oya amerikalik faylasuflar Mortimer Adler va Charles Van Doren mashhur kitobi "Qanday qilib kitob o'qiladi" da ham yoritilgan. Ular kitobda semantikani faqat terminologik yangilanish sifatida ko'rib chiqishgan va uni tillashuv tamoyillarini ilmiy o'rganish usuli sifatida izohlab berganlar.

Gnoseologiya (bilish haqida ta'limot) nuqtai nazaridan o'qish — bu jonli mushohada jarayonidir, chunki ko'z bilan o'qilgan matnni dilda takrorlash birgalikda amalga oshadi. Bu qoida faqat ona tilda emas, balki chet tillarda ham o'rinlidir. O'qish jarayonining asosiy elementlari sezgiy ko'ruv (ko'z orqali o'qish) va aqliy anglash (mazmuni sezish)dan iborat

bo'lib, ularning o'zaro aloqasi o'qish samaradorligini belgilovchi kalit omillardan biridir. Odatda, o'qishni ikki asosiy qismga ajratish mumkin: a) texnik qism; b) semantik (mantiqiy) qism;

O'qishning texnik qismi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

O'qish usullari – matnni sirg'aluvchan yoki to'xtab-to'xtab o'qish kabi turli usullarda o'qish.

O'qish tezligi – matnni qanchalik tez va samarali o'qish.

To'g'ri o'qish – matndagi so'zlarni xatosiz va aniq talaffuz qilish.

Ifodali o'qish – matnni ma'noga muvofiq ravishda hissiy va intonatsion jihatdan boyitib o'qish.

Semantik (mantiqiy) o'qish esa:

Matnni mazmunan chuqur tushunishni ta'minlaydi. Bu jarayon o'qilayotgan matnni faqat sirtki qatlami emas, balki uning ichki mohiyati, g'oyasi va ma'nosi bilan tanishishni anglatadi. Semantik o'qish natijasida matn mazmuni to'liq va aniq tushuniladi, o'qish samaradorligi ham maksimal darajaga yetadi.

Semantik o'qishning asosiy maqsadi – matn mazmunini iloji boricha aniq va to'liq tushunish, uning barcha detallarini chuqur anglash va amalda qo'llashdir [6]. Xalq orasida shunday bir gap bor: "Sanoqqa emas, sifatga ish qil." Bu ibora semantik o'qishni yaxshi ifodalaydi, chunki u faqat tezlikka emas, balki chuqur tushunishga urg'u beradi.

Matnni tezda bir ko'z yugurtirib o'qib chiqish mumkin. Bunday holda, o'quvchi faqat umumiy ma'lumotga ega bo'lish uchun o'qish jarayonini amalga oshiradi. Buni mazmunli o'qish deb atash mumkin. Ammo agar matnda keltirilgan barcha ma'lumotlarni aniq va to'liq tushunish lozim bo'lsa, unda sinchiklab o'qish zaruriyati tug'iladi. Sinchiklovlik bilan o'qish esa matnning har bir jihati ustida chuqur fikr yuritishni talab qiladi. Semantik o'qish esa mazmunli o'qish va sinchiklab o'qishni ham bir vaqtda amalga oshiradigan murakkab jarayondir. U hissiy va aqliy bilish jarayonlarini birlashtiradi: o'quvchi bir tomondan matnni sezgiy darajada idrok etadi, ikkinchi tomondan esa uni mantiqiy va analitik jihatdan chuqur tahlil qiladi.

Bunday o'qish uslubi o'quvchida tanqidiy tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradi. Tilshinos K.H.Sayitovanning [3] fikriga ko'ra, mantiqiy (semantik) o'qish orqali olingan bilimni faqat standart vaziyatlarda emas, balki noodatiy vaziyatlarda ham qo'llash qobiliyati rivojlantiriladi.

Semantik o'qish jarayonida quyidagi metodlar amalga oshiriladi:

Sarlavhani chuqur o'rganish:

Avvalo, matnning sarlavhasi yoki uning nomini sinchiklab o'qib chiqamiz. Sarlavha – bu matn mazmunining kaliti bo'lib, undan kelajakda o'qiladigan ma'lumotlarni bashorat qilish imkoniyati tug'iladi.

Sarlavha haqida savollar qo'yish:

Sarlavha ustida fikr yuritish uchun savollar beramiz. Masalan: Nimaga muallif aynan shunday sarlavha tanlagan? Muallif nima maqsadda shu mavzuni yoritmoqchi bo'lgan? Matnning boshlang'ich va yakuniy qismlariga e'tibor berish:

Matnni o'qishda uning boshlang'ich qismi va oxirgi qismidagi 2-3 ta gap alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki ana shu qismlar matnning asosiy g'oyasini yoki xulosasini ifodalaydi. Shuning uchun bu qismlarni ham e'tibor bilan o'qish lozim.

Har bir paragrafning kirish qismini tahlil qilish:

Har bir paragrafning birinchi yoki ikkinchi gaplari shu paragraf uchun ma'noga oid kalit hisoblanadi. Bu gaplar paragrafning mohiyatini ochib beradi va matnni tushunishga yordam beradi.

Yuqoridagi usullar matn turi qanday bo'lishidan qat'iy nazar, barcha hollarda moslashtirib qo'llanishi mumkin. Biroq, ingliz tilida berilgan matnlarni keng va tor doirada o'qitishda quyidagi texnikalardan foydalanish samaraliroq bo'ladi:

Matnni o'qib, qisqacha mazmunini yozib qo'yish:

Matnni o'qiganingizdan so'ng, uning asosiy mazmunini yoki tushunganliklarini biror joyga (daftar, elektron eslatma yoki maxsus qog'ozga) qayta qilib yozib qo'ying. Bu sizning matnni chuqurroq anglashga va eslab qolishingizga yordam beradi.

O'z-o'zingizni qo'llab-quvvatlash:

O'qish jarayonida o'zingizni rag'batlantirish. Masalan, murakkab bo'lgan qismlarni tushunganingizdan keyin o'zingizga "Barakalla!" degan izohlardan foydalanishingiz mumkin. Shuningdek, tushunmagan joylaringizni belgilab qo'ying va ularni keyinchalik qayta ko'rib chiqing.

Ajratib ko'rsatilgan qismlarni belgilash:

Matnda muhim deb bilgan qismlarni (masalan, asosiy g'oyalarni yoki xulosalarni) marker yoki chiziqli bilan ajratib qo'ying. Bu sizga keyinchalik matnni tezroq takrorlash imkonini beradi.

Oson va qiyin savollarga javob topish:

Matn bo'yicha savollar tuzing: ba'zilar oddiy va to'g'ridan-to'g'ri javobli, ba'zilar esa chuqur tahlil talab etadigan qiyin savollar bo'lishi mumkin. Savollarga javob topish orqali siz matnni yanada yaxshiroq tushunasiz.

Kalit so'zlarni belgilab borish:

Matndagi eng muhim so'zlarni (kalit so'zlarni) alohida ajratib oling va ularning ma'nolarini tekshiring. Agar kerak bo'lsa, lug'atdan foydalanib, bu so'zlarning ingliz tilidagi sinonimlarini ham bilib oling. Bu sizning so'z boyligingizni ham rivojlantiradi.

Muhokama. Metod va texnika so'zlari bir-biriga yaqin ma'noda ishlatiladi, ammo ularning mazmuni va qo'llanilish sohasi o'ziga xos farqlarga ega. Metod atamasi o'qitish jarayonida umumiy va tizimlashtirilgan yondashuv sifatida qaraladi bo'lsa, texnika esa aniq bir vazifa yoki jarayonni bajarish uchun qo'llaniladigan usul va vositalarni anglatadi. YA'ni, metod — bu umumiy strategiya, texnika esa natijaga erishish uchun qo'llaniladigan konkret amaliy ko'nikma yoki harakatdir.

O'qish ko'nikmasini rivojlantirishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar rus olimlari tomonidan chuqur va atroflicha o'rganilgan. Bu sohaning yetakchi mutaxassislari – S.M. Bondarenko, G.G. Granik, R.A. Dunilova, G.S. Kovaleva, L.A. Kontseva, E.A. Krasnovskiy, M.N. Rusetskaya, N.N. Smetannikova, G.I. Shchukina va boshqa tadqiqotchilar — turli jihatdan o'qish jarayonini tahlil qilib, uning samaradorligini oshirishga qaratilgan tavsiyalar berishgan.

Ularning fikriga ko'ra, o'qiyotgan auditoriyaga qo'yiladigan talablar vaqt o'tishi bilan ortib bormoqda. Bugungi kunda o'quvchilardan quyidagi ko'nikmalarga ega bo'lish talab etiladi:

a) Yashirin ma'lumotni aniqlash – matn ichida ochiq shaklda aytilmagan, ammo mazmunda shunday nazarda tutilgan g'oyalarni sezish va anglash.

b) Baholovchi munozarani shakllantirish – matn mazmuniga nisbatan mustaqil fikr yuritish va uni isbotlashga qodir bo'lish.

c) Matn mazmuni bo'yicha mulohazalarni aniqlash – matnning asosiy g'oyalarini ajratib olish va ularga oid o'z fikrlarini bayon qila olish [4].

Semantik o'qish jarayonida o'quvchilardan murakkab va tushunishga qiyin bo'lgan matnlarni aqliy tasavvur orqali aniqlash talab etiladi. Buning uchun ular aniqlik va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini birgalikda qo'llashi lozim. O'qish jarayonida o'quvchi avval sarlavha yoki ajratib ko'rsatilgan nomni tushungan holda o'qishni davom ettirishi, so'ngra o'z

ichki savollariga javob topib borishi kerak. Bu jarayon semantik o'qishning asosiy tamoyillaridan biridir. Mashxur metadist olim Jamol Jalolov esa o'qishni quyidagi mexanizmlarga ko'ra tasniflagan:

Idrok xususiyati va tushunish jarayoniga ko'ra:

Analistik (tahlil qilish) va sintetik (umumlashtirish) o'qish.

Ko'zlangan maqsadga ko'ra:

-Tanishuvchi o'qish (matnga dastlabki munosabatni shakllantirish),

-O'rganuvchi o'qish (matnni chuqur o'rganish),

-Kuzatuvchi o'qish (matnda berilgan ma'lumotlarni kuzatib borish) [2].

Semantik o'qish ayniqsa idrok xususiyatiga ko'ra analiz va sintez jarayonlariga asoslanadi. YA'ni, matnni tahlil qilish va undagi alohida elementlarni umumlashtirish orqali mazmuni chuqurroq anglash mumkin.

Natijalar. Semantik o'qish – bu shunday bir jarayonki, unda berilgan matn aniq va aqliy ravishda tushuniladi, va bu o'z navbatida ijobiy natijalarga olib keladi, deb yozadilar mutaxassis olimlar Natalia Gorlova va boshqa tadqiqotchilar [7]. Ularning o'tkazgan tajribalariga ko'ra, matnning semantik (ma'noli) mohiyatini anglab yetish talabalarning nutq faoliyatining turli ko'rinishlarida rivojlanishga yordam beradi.

Bu jumladan:

Retseptiv mahoratlar (tinglab tushunish va o'qish): matnni tahlil qilish va uning ma'nosini chuqur anglash orqali rivojlanadi.

Produktiv mahoratlar (gapirish va yozish): matn mazmunini o'z fikrlariga qo'shib bayon eta olish va yozma shaklda ifodalash ko'nikmasini oshiradi.

Shuningdek, mutaxassislar gapirish mahoratini yanada oshirish uchun ko'proq o'qish va tinglash zarurligini ta'kidlaydilar. Chunki gapirish mahorati asosan tilning eshitish va o'qish ko'nikmalariga bog'liq bo'lib, bu ko'nikmalarni mustahkamlash orqali gapirish ham samaraliroq rivojlanadi.

Misol sifatida, IELTS imtihonlariga tayyorlanish jarayonida ekspertlar hamda yuqori ballar (9 ballik darajaga erishgan, "niner" deb ataladigan) o'quvchilar ko'proq o'qish va eshitish zarurligini ta'kidlashadi. Bu ko'nikmalar gapirish va yozish mahoratlarini rivojlantirishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Semantik o'qishni filolog N.N. Smetannikova ning "5-9 sinflarda o'qishni o'rgatish strategiyasi" nomli qo'llanmasida refleksiv tarzda tushuntirilgan. Ingliz tilidagi "reflexive" so'zi o'zbek tiliga "refleksiya" deb tarjima qilingan bo'lib, izohli lug'atlarda bu so'z insonning o'z xatti-harakatlarini, fikrlarini va ularga asoslangan harakatlarini tushunib yetishi va anglashga qaratilgan nazariy faoliyatni anglatadi [10].

Shuning uchun ham, inson 10 ta kitobni, tushunmasdan o'qiganidan ko'ra, bitta kitobni chuqurroq anglab, uning mazmunini mulohaza qilib o'qisa, ana shu samaraliroq bo'ladi. Chunki semantik o'qishning asosiy maqsadi – matnni faqat o'qib chiqish emas, balki uning mohiyatini, ma'nolarini va undagi g'oyalarni chuqur anglashdir.

Xulosa. Hozirgi zamonaviy texnologiyalar asrida yoshlar adabiyotlar bilan ta'minlangan holda, kitoblarni fizik tarzda ko'tarib yurmasdan turli raqamli dasturlar orqali o'qish imkoniyatiga ega bo'lishmoqda. Biroq, bu qulaylik bilan birga kitobni faqat ko'rib chiqish uchun o'qish kabi noto'g'ri yondashuvlarga yo'l qo'ymaslik muhim. Kitob o'qishning asosiy maqsadi – uni mazmunini anglash va foydalanishdir. Shu sababli, "O'qigan olim emas – uqqan olimdir" degan ibora doimo esdan chiqarilmagan holda, semantik o'qishga ustunlik berish lozim.

Semantik o'qishni o'rgatishning asosiy maqsadi ham shundadir: chuqur tushunib o'qishni o'rgatish va ana shu tarzda o'qishni o'zlashtirgan yoshlar safini kengaytirishdir. Ya'ni, matnni faqat yuzaki o'qish emas, balki uning mohiyatini anglashga intilish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Adasay Berdikulova, Shynar Kapantaykyzy, Nauzhan Diarbekova, Ainur Amangeldi Aigul Aimkhan. "Development of reading skills in an adult learning a language" Scientific Herald of UzHarold University press: 24.06.2024 1792-bet.
2. Jamol Jalolov. "Chet til o'qitish metodikasi" O'qituvchi nashriyoti: 2012. 25-bet va 267-bet.
3. Sayitova K.H. "Methods of artistic translation of comparisons on the example of the story of Hemingways Old Man and the Sea" International journal of Trend in Scientific research and development. WWW.ijtsrd.com ISSN:245664702t
4. Кротова Мария Юрьевна и Рыбкина Алла Анатольевна. "Интерактивные преми в обучении сысловому чтению на английском языке студентов языковых направление подготовки" Focus on Language Education and Research: 2022, Vol. 3, No 2 ISSN 2686-7516 C.74
5. Mortimer J.Adler and Charles Van Doren (Guide book). "How to read a book" A touchstone book Published by Simon & Schuster, New York, London, Toronto, Sydney: 1972. P.44
6. Nilufar Gofur kizi Burieva. "The importance of teaching semantic reading and reading strategies" Pedagog ilmiy jurnali 6-tom, 11-son 2025 15-noyabr 507 bet.
7. Natalia Gorlova, Kurman Semyonov and Elena Yakovleva. "Quantum technologies of formimgn semantic reading strategies at students - future teachers" . E3S Web of Conference. 2010. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202021018119>.
8. Smetannikova N.N., "Teaching reading strategies in grades 5-9: how to implement the FSED": a manual for teachers M.,Balass, 2011.
9. Ўзбек тилини изоҳли луғати. "Ўзбекистон миллий Энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти Тошкент: 2006. Б.380

UDK: 25.92.35

Yulduz JUMANIYAZOVA,

TDPU mustaqil izlanuvchisi, Toshkent shahar Sergeli tumani 300-DIU maktabi o'qituvchisi

E-mail: yulduz26051981@gmail.com

Farg'ona davlat universiteti dotsenti Z.Jarqinov taqrizi ostida

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA ALGEBRA FANINI O'QITISHDA O'QUV TOPSHIRIQLARINI QO'YISH HAQIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktab algebra darsliklaridagi mashqlar matnini o'zgartirish zarurati muhokama qilinadi. Matematikani o'qitishda o'quvchilarning bilish faoliyatini samarali tashkil etishga qaratilgan o'quv topshiriqlarini qo'yish bo'yicha misollar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Matematik masala, o'quv topshirig'i, matematikani o'qitish, bilish faoliyatini faollashtirish, elektron darslik.

О ПОСТАНОВКЕ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АЛГЕБРЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

В данной статье обсуждается необходимость изменения текстов задач в школьных учебниках по алгебре. Приводятся примеры учебных заданий, направленных на эффективную организацию познавательной деятельности учащихся при обучении математике.

Ключевые слова: Математическая задача, учебное задание, обучение математике, активизация познавательной деятельности, электронный учебник.

ON THE FORMULATION OF LEARNING TASKS IN TEACHING ALGEBRA IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS

Annotation

This article discusses the necessity of modifying the wording of exercises in school algebra textbooks. It provides examples of educational tasks aimed at effectively organizing students' cognitive activity in mathematics instruction.

Key words: Mathematical problem, educational task, mathematics education, activation of cognitive activity, electronic textbook.

Kirish. Maktab algebra darsliklaridagi mashqlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning aksariyati o'quvchilar o'quv faoliyatini samarali tashkil etish uchun o'qituvchi tomonidan qo'shimcha metodik yordam va tushuntirishlarni talab qiladigan shaklda tuzilgan.

Algebra darsligi [1] dagi odatiy mashqlar formulalari quyidagi ko'rinishda berilgan:

- hisoblang;
- ifodani soddalashtiring;
- tenglamani yeching;
- funksiyaning grafigini chizing va boshqalar.

Bunday bir xil mashqlarni darsda va uyda bajarish bir qator salbiy holatlarga olib keladi. O'quvchilar oldingi masalalar bilan o'xshashlik asosida masalalarni yecha boshlaydilar, shartga e'tibor bermaydilar, muhim jihatlarni e'tiborsiz qoldiradilar va ba'zi muhim mulohazalarni o'tkazib yuboradilar [2]. Matematik masalaning yechimi "aqlni charxlaydi" degan fikr faqatgina ushbu masala bilan muayyan tarzda tashkil etilgan ishda amalga oshadi. Shu sababli metodik adabiyotlarda matematika o'qituvchisidan dars jarayonida avvalo tayyor javoblarni emas, balki muammoli savollarni qo'llash orqali o'quvchilarning fikrlash faoliyatini faollashtirish, ular tomonidan muhim g'oyalarni ajratib olish, tahlil qilish, solishtirish umumlashtirish, baholash va matematik tushunchalar bilan mustaqil ishlash qobiliyatini shakllantirish talab etiladi [3]. Shunday qilib, matematik masalalarni yechishni tashkil etish vositasi sifatida ushbu masalalarga bog'liq ba'zi qo'shimcha savol (topshiriq)lar xizmat qilishi kerak.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, bunday savollar (topshiriq)ni tuzish bo'yicha butun yuk o'qituvchi zimmasiga tushadi. YA'ni, "bu ko'p jihatdan o'qituvchining ijodkorligi va mahoratiga, darsda javobni izlashni tashkil etish qobiliyatiga va o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarish qobiliyatiga bog'liqdir..." [3].

Afsuski, har bir matematika o'qituvchisi har darsda bunday ishni amalga oshira olmaydi. Shuning uchun pedagoglarga bu borada maksimal yordam ko'rsatish nihoyatda muhim. Bundan tashqari, turli sabablarga ko'ra darsda qatnasha olmagan va materialni mustaqil o'rganishga majbur bo'lgan o'quvchilar ham bunday savol (topshiriq)lar ustida o'ylash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Bizningcha, bu muammoni hal qilishning yagona yechimi maktab matematika darsliklaridagi ko'plab mashqlar matnlarini tubdan o'zgartirishdir. Shu bilan maktab matematika darsligidagi mashqlar to'liq o'quv topshiriqlariga aylanadi, ularni ishlash o'quvchilarning bilish faoliyatini darsda va uyda samarali tashkil etishga imkon beradi. Mazkur maqolada 7-sinf algebra darsligining "Chiziqli funksiya" bobida keltirilgan masalalarni yechishda o'quv topshiriqlarini qo'yishning bir necha misollari ko'rib chiqamiz [1]:

1-misol. №3.[1, 113-b.] Uchlari $M(-3; 4)$ va $N(4; 1)$ nuqtalarda bo'lgan kesma yasang.

Qo'shimcha savol (topshiriq) lar sifatida quyidagilarni qo'yish mumkin:

Kesmani yasash uchun avvalo qaysi bosqichlarni bajarish kerak?

Koordinatalar sistemasi qanday hosil qilinadi?

Ox, Oy o'qlari qanday nomlanadi?

Koordinatalar tekisligida berilgan nuqtaning koordinatalari qanday belgilanadi?

M va N nuqtalarning absissa va ordinatalarini qanday belgilash mumkin?

Koordinatalar tekisligida ushbu kesmaning boshi va oxiri qaysi choraklarda joylashgan?

Metodik sharh. Agar o'quvchilar kesma yasashda nuqtalarni koordinata tekisligida to'g'ri joylashtirishda yoki koordinatalarni ajratishda qiyinchilikka duch kelsalar, o'qituvchi ularga har bir nuqtaning absissa va ordinatalarini alohida ko'rsatib, grafikda qanday joylashtirishni ko'rsatishni tavsiya qiladi. Bu jarayonni interaktiv doska yoki grafik chizmalardan foydalanishni tavsiya qiladi. Agar o'quvchilar ushbu vazifani bajarishda berilgan nuqtaning koordinatasi bo'yicha yasashda qiyinchilikka duch kelsalar, darslikning 112-sahifasiga namunaviy misol yechimiga murojaat qilishga yo'naltiradi [1].

2-misol. №7.[1] Maktab hovlisidagi chinor daraxtining bo'yi 7,3 m. U har yili 15 cm ga o'sadi. Chinorning o'sishini ifoda etuvchi funksiya formulasini tuzing.

Daraxtning bo'yi 5 yil o'sganidan so'ng nechaga teng bo'ladi? Bu yerda qanday bog'liqlik bor?

Agar daraxt 10 yil o'sgan bo'lsa, uning bo'yi qanday bo'ladi? Qanday xulosa qilishingiz mumkin.

Agar daraxtning bo'yi 10 yil o'sgach 8 metr ga yetsa, dastlabki bo'yi nechaga teng bo'lganini aniqlang.

Chinorning boshlang'ich bo'yi 7,3 m (730 cm) bo'lsa, uning o'sishini ifoda etuvchi formula qanday?

Funksiya grafigini qanday tuzish mumkin va bu grafikka qarab daraxtning o'sishini qanday tushunish mumkin?

Chinor darxtning o'sishini ifodalovchi formula yozing.

Metodik sharh. Masala yechimini boshlashdan oldin, o'quvchilarga daraxtlarning o'sish jarayonini va o'sish vaqtini aniqlash haqida umumiy tushunchalar berish kerak. Bu masalada daraxt bo'yining har yilgi o'sishi, boshlang'ich bo'yi va vaqt o'tishi bilan o'zgarish ko'rsatilgan.

O'quvchilarni yillik o'sish miqdorini (15 sm) va boshlang'ich bo'yi (7,3 m) ni aniq tushunishga yo'naltiring. Funksiyani yaratishdan oldin, o'quvchilarga formulalarni qanday qurishni tushuntiring. Funksiya sifatida daraxtning bo'yini vaqtga bog'lash kerakligini ta'kidlang. Bu formula: $y(t)=730+15t$ ni tuzish kerak. Bu yerda $y(t)$ daraxtning bo'yi, t esa yilni bildiradi. 730 sm esa boshlang'ich bo'yini anglatadi va har yil 15 sm o'sadi.

Ko'rsatmalar va qo'shimcha savollar: O'quvchilarga yillik o'sishni tushuntirib, ular uchun formulani to'g'ri ishlatishni o'rgatib. Ularning oldiga misollarni qo'yib, masalani bosqichma-bosqich yechishni taklif qiling.

Agar o'quvchilar qiyinchilikka duch kelsalar, formulani bir nechta misollar orqali ko'rsating.

Interaktiv doska, grafiklar, yoki kartochkalar yordamida daraxtning bo'yi va uning o'sish jarayonini ko'rsatish mumkin. Bu vizual yondashuv o'quvchilarga masalaning amaliy tomonini tushunishda yordam beradi.

Funksiya grafikasini tuzishda o'quvchilarga yordam berish: grafikda vaqt va bo'y o'qlarini ko'rsatib, daraxtning o'sishini vizual tarzda ko'rish.

3-misol. №12. [1, 118-b.] A nuqta $y=kx$ funksiya grafigiga tegishli ekani ma'lum bo'lsa, k ning qiymatini toping.

A (- 2 ; 1) b) A (6 ; - 18) c) A (- 4 ; 8)

Qo'shimcha savollar:

Funksiya grafigi qanday ko'rinishda bo'ladi? Nega k manfiy qiymatga ega bo'ldi?

Agar x va y koordinatalari o'zgaradigan bo'lsa, k qanday o'zgaradi?

Berilgan ifodada erkli va erksiz o'zgaruvchini aniqlang. Ular orasidagi qanday bog'lanish bor?

Qanday hollarda k musbat yoki nol bo'lishi mumkin?

Metodik sharh. Mazkur masala o'quvchilarning chiziqli funksiyalar va ularning grafigi haqidagi bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ushbu masalani yechish jarayonida o'quvchilar funksiyaning umumiy shakli va berilgan nuqta orqali o'tgan to'g'ri chiziq tenglamasini tuzish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

O'qituvchi darsni kirishda ($y=kx$) funksiya tenglamasini tushuntirib, proporsionallik koeffitsienti (k) nima ekanligini qisqacha eslatadi.

O'quvchilarga koordinata tekisligidagi nuqta qanday yozilishini va u qanday ma'lumot berishini eslatadi.

O'quvchilar bilan birgalikda umumiy tenglama orqali proporsionallik koeffitsientini topish usulini tahlil qilinadi.

O'qituvchi birinchi misolni ($A(-2; 1)$) doskada yechib beradi va har bir bosqichni izohlaydi.

O'quvchilar mustaqil ravishda qolgan ikkita nuqta ($A(6;-18)$ va $A(-4;8)$) uchun koeffitsient qiymatini topishga harakat qiladi.

Hisoblashlarda xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun har bir bosqichni ketma-ketlikda ko'rib chiqish tavsiya etiladi.

Dars davomida interaktiv doskadan foydalanib, grafiklarni birgalikda tuzish o'quvchilarning mavzuni yanada yaxshi o'zlashtirishiga yordam beradi.

4-misol. №6. [1, 125-b.] $y=3x+b$ funksiya grafigi $(-2; 1)$ nuqtadan o'tishi ma'lum bo'lsa, b ning qiymatini toping. Qo'shimcha savollar:

To'g'ri chiziq grafigi qanday xususiyatlarga ega?

Chiziqli funksiya grafigining umumiy ko'rinishi qanday?

Funksiya grafigi $(-2; 1)$ nuqtadan o'tishini qanday aniqlaymiz?

Burchak koeffitsienti k ning qiymati o'zgarishi grafikka qanday ta'sir qiladi?

Agar grafik koordinata boshidan $(0;0)$ o'tsa, b qanday qiymatga ega bo'ladi?

Metodik sharh. Mazkur masala chiziqli funksiya tenglamasini tuzish va uning parametrlarini aniqlash bo'yicha o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlashga qaratilgan. O'quvchilarga chiziqli funksiyaning umumiy formulasini $y=kx+b$ ekanligi eslatiladi va berilgan nuqta orqali b parametr aniqlanishi tushuntiriladi.

O'quvchilarga chiziqli funksiya grafigi to'g'ri chiziq ekanligi va uning umumiy formulasini $y=kx+b$ ko'rinishda bo'lishi;

Funksiya grafigida b parametr ordinata o'qini qaysi nuqtada kesib o'tishini ifodalashini tushuntirish;

Berilgan nuqta orqali b ni qanday topish mumkinligi haqida misollar keltirish.

Berilgan $(-2; 1)$ nuqta funksiya grafigiga tegishli bo'lsa, uning koordinatalari tenglamaga qo'yiladi: $1=3(-2)+b$; tenglamani yechib, b ning qiymatini topish.

Mustahkamlash uchun qo'shimcha topshiriqlar berish:

Yana boshqa nuqtalar uchun b ni topish;

O'quvchilardan o'zlari mustaqil ravishda chiziqli funksiya parametrlarini aniqlashga oid misollar tuzishni so'rash; Grafikni chizib, ordinata o'qini kesib o'tish nuqtasini aniqlash.

O'quvchilarga yo'l - yo'riq berish:

Agar o'quvchilar grafik chizishda qiyinchilikka duch kelsalar, ularga to'g'ri chiziq yasash qoidalarini eslatish;

Agar ular chiziqli funksiyaning umumiy formulasini qo'llashda qiynalsalar, oldin sodda misollar yordamida izohlash;

Funksiya grafigi va analitik yechim o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirish uchun interaktiv taqdimot yoki simulyatorlardan foydalanish tavsiya etiladi [4].

5-misol. №28. [1] $y=x$, $y=x+2$, $y=x-2$ funksiyalarning grafiklarining bir koordinatalar tekisligida yasang va ularning grafiklarini o'rganing. Xulosangizni ayting.

Qo'shimcha savollar va topshiriqlar:

Har bir funksiya qanday to'g'ri chiziqli ifodalaydi?

Ushbu tenglamalardagi b koeffitsiyent grafik joylashishiga qanday ta'sir qiladi?

$y = x$ funksiya grafigi qanday va u koordinata boshidan o'tadimi?

Grafiklar o'zaro qanday bog'langan?

$y=x+2$ funksiya grafigi $y=x$ ga nisbatan qanday siljigan?

$y=x-2$ funksiya grafigi $y=x$ ga nisbatan qayerda joylashgan?

Ular o'zaro parallel chiziqlar bo'lishi mumkinmi? Nima uchun?

Uchala grafik qanday umumiy xossalarga ega?

Grafiklarning burchak koeffitsienti qanday va bu ularning yo'nalishiga ta'siri qanday?

Grafiklarning ordinata o'qini kesib o'tish nuqtalarini aniqlang.

Qo'shimcha topshiriqlar:

Agar $y=x+b$ bo'lsa, b ning qiymati grafikning Oy o'qida qanday siljishiga sabab bo'lishini tushuntiring.

Agar $y=kx+b$ bo'lsa, k va b ning grafik shakliga qanday ta'sir qilishini tahlil qiling.

O'zingiz ushbu grafiklar asosida yangi tenglamalar yozing va ularning grafigini chizing.

Xulosa chiqarish:

Uchta to'g'ri chiziqli qanday bog'langan?

Koordinata tekisligida ular qanday joylashgan va qanday xususiyatlarga ega?

Agar boshqa shunday funksiyalar berilsa, grafikni oldindan qanday tasavvur qilish mumkin?

Bu qo'shimcha savollar va topshiriqlar o'quvchilarning funksiya grafigi haqidagi tushunchasini mustahkamlashga, grafiklar orasidagi bog'liqlikni tushunishga yordam beradi.

Metodik sharh. Ushbu masala o'quvchilarga chiziqli funksiyalar grafigi xususiyatlarini tushunishga yordam beradi. Ularning grafigini chizish orqali funksiyalarning o'zaro bog'liqligini ko'rib chiqish, koordinatalar tekisligida qanday o'zgarishlar sodir bo'lishini tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

1. O'quvchilarning tayyorgarlik darajasini hisobga olish:

Darsni boshlashdan oldin o'quvchilar oldingi bilimlarini faollashtirish maqsadida $y = kx + b$ shaklidagi funksiya va uning grafigi haqida eslatma berish kerak.

Agar o'quvchilar grafik yasashda qiynalsalar, ularga koordinatalar tekisligida nuqtalarni topib, grafikka joylashtirish usulini tushuntirish tavsiya etiladi.

2. Masalaning yechilishi:

Dastlab, $y=x$ grafigi chiziladi va u qanday to'g'ri chiziqli ekanligi tushuntiriladi.

So'ngra $y = x + 2$ va $y = x - 2$ funksiyalari chizilib, ular $y = x$ ga nisbatan vertikal siljiganini o'quvchilar bilan muhokama qilish lozim.

Grafiklarning o'zaro joylashuvi va parallel bo'lish sabablari tushuntiriladi.

3. Dars jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish:

- O'quvchilar chiziqli funksiyalar grafigini chizishda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Buni oldini olish uchun ularga berilgan funksiya bo'yicha jadval tuzish tavsiya qilinadi. - Agar grafiklarning joylashishini tushunishda qiynalsalar, grafiklarni rangli qalamlar yordamida chizdirish va ularni qiyosiy tahlil qilish tavsiya etiladi.

4. Mustahkamlash:

- O'quvchilarga funksiyalarning umumiy ko'rinishi ($y = kx + b$) haqida savollar berish mumkin.

- Grafiklar qanday holatda parallel yoki kesishuvchi bo'lishini tushuntirish uchun qo'shimcha misollar keltiriladi.

- Uyga vazifa sifatida shunga o'xshash grafiklarni mustaqil chizish va ular orasidagi bog'liqlikni aniqlash topshirilishi mumkin.

Bu metodik yondashuv o'quvchilarga mavzuni chuqurroq anglashga, grafiklar orasidagi bog'liqlikni tushunishga va ularni o'zaro taqqoslash orqali funksiyalarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradi. O'quv topshiriqlarini elektron darslikning bir qismi sifatida taqdim etish yanada samarali bo'ladi, chunki giper murojaat orqali kerakli materialga tez o'tish, qo'shimcha ma'lumotlarga ega. Multimedia vositalari bilimlarni tezkor ravishda aktualizatsiya qilish imkonini beradi. Mazkur misollar matematik topshiriqlarni o'quvchilarning aqliy faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirishda va ular uchun mantiqiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishda foydalidir. Xatolarni aniqlash, vazifalarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirishga, o'quvchilarda diqqat va nazorat qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Bunday vazifalarni yangi mavzuni o'rganishda ham, uni mustahkamlashda ham berish foydalidir. O'quvchilar nafaqat to'g'ri yechim namunalarni, balki turli mashqlarni bajarishda xatolarga yo'l qo'yish mumkin bo'lgan holatlarni ham ko'rishlari kerak.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'quv vazifalari bilan ishlash samarali bo'lishi uchun ular elektron darslikning bir qismiga aylanishi lozim. Elektron darsliklar keng imkoniyatlarga ega bo'lib zarur materialga tezda o'tish, giperhavolalar, qo'shimcha ma'lumotlar bilan kontekst oynalari, multimedia vositalaridan foydalanib o'quvchilar bilim va ko'nikmalarini tezda yangilashga imkon beradi. Bu esa o'quv vazifalarida qo'yilgan savollarga javob topishda, dars davomida ham, uyda mustaqil ishlashda ham katta yordam beradi. Keltirilgan o'quv vazifalarini tuzish misollari, albatta, matematika darsliklaridagi mashqlarni shakllantirish usullarining xilma-xilligi bilan chegaralanmaydi. Asosiy maqsad o'quvchilarning fikrlashga yo'naltirish, ularga mantiqiy mulohazalar yuritish imkoniyatini ko'rsatish va ma'lum turdagi o'xshash masalalarni yechish uchun umumiy ko'nikmalarni shakllantirishdir.

Shuningdek, yana bir bor ta'kidlaymizki, matematika darsligida aynan shunday o'quv vazifalari shakllarining mavjudligi hatto endigina o'z faoliyatini boshlagan yoki metodik jihatdan tajribasi yetarli bo'lmagan o'qituvchiga ham matematika ta'limi jarayonini yuqori metodik darajada tashkil etishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Algebra 7-sinf [Matn]: darslik / A. Akmalov [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 192 b.
2. Algebra 7-sinf [Matn]: o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / A. Akmalov [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 240 b.
3. Koroleva O.V. "Algoritm muvaffaqiyati" tizimi asosida o'quv jarayonini variativ tashkil etish (mualliflar: A.G. Merzlyak, V.B. Polonskiy, M.S. Yakir) // Zamonaviy maktabda matematika o'qitishning zamonaviy yondashuvlari: ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2015-yil 5–6 mart.
4. Phet.colorado.edu uz

UDK:372.8

Nafosat ZAYNITDINOVA,
Qo'qon davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: nafosatxonzaynitdinova@gmail.com

UMFT professori, p.f.d Q.Qodirov taqrizi asosida

FOSTERING READING ENGAGEMENT THROUGH INTENSIVE READING STRATEGY IN ESP STUDENTS

Annotation

This article addresses how the linguistic and cognitive characteristics of intensive reading strategies effect on language acquisition for ESP students. The main goal of this study is to reinforce the effective ways of intensive reading for the sake of language proficiency. This can be achieved through Content-Based-Instruction to develop students' reading comprehension. Practicing intensive reading based on CBI involves students to improve their critical thinking and creative skills.

This study highlights effective ways as Collaboration, Communicative language teaching, Task- based language teaching which provide instructors to organize the materials for the lesson progressively. Comprehensible input presented by instructors aim to achieve the target learners the very success through their academic performance.

Key words: Reading comprehension, meaningful context, productive outcome, Content-Based-Instruction, CLT, input, metacognition.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ИНТЕНСИВНОГО ЧТЕНИЯ У СТУДЕНТОВ НЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ОБУЧАЮЩИЕСЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОМУ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье рассматривается, как лингвистические и когнитивные особенности интенсивных стратегий чтения влияют на усвоение языка студентами ESP. Главная цель данного исследования - закрепить эффективные способы интенсивного чтения для овладения языком. Этого можно достичь посредством Content-Based-Instruction для развития понимания чтения у учащихся

Практика интенсивного чтения на основе CBI включает в себя развитие критического мышления и творческие способности учащихся. В данном исследовании выделены такие эффективные методы, как взаимосвязь, коммуникативное обучение языка на основе заданий, которые позволяют преподавателям организовать поэтные материалы для урока. Своеобразный вклад, предоставляемый преподавателями, направлен на достижение учащихся добиться успеха используя свои академические навыки.

Ключевые слова: Понимание чтения, осмысленный контекст, продуктивный результат, инструкция, основанная на контенте, CLT, своеобразный вклад, метакогниции.

NOFILOLOGIK YO'NALISHIDAGI TALABALARIDA INTENSIV O'QISH STRATEGIYASI ORQALI O'QISH KO'NIKMASIGA QIZIQISHNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqola intensiv o'qish strategiyalarining lingvistik va kognitiv xususiyatlari ESP talabarlari uchun tilni o'zlashtirishga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi tilni bilish uchun intensiv o'qishning samarali usullarini mustahkamlashdir. Bunga talabalarining o'qishni tushunish qobiliyatini rivojlantirish uchun Kontentga asoslangan ko'rsatmalar orqali erishish mumkin. CBI asosida intensiv o'qish amaliyoti talabalarni tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini oshirishni o'z ichiga oladi. Ushbu tadqiqot o'qituvchilarga dars uchun materiallarni bosqichma-bosqich tartibga solishni ta'minlaydigan hamkorlik, kommunikativ til o'rgatish, vazifaga asoslangan til o'rgatish kabi samarali usullarni ta'kidlaydi. O'qituvchilar tomonidan taqdim etilgan tushunarli ma'lumotlar maqsadli talabalarga o'zlarining ilmiy sohalari orqali muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'qishni tushunish, mazmunli kontekst, samarali natija, Kontentga asoslangan ko'rsatma, CLT, tushunarli ma'lumot, metakognitsiya.

Introduction. This study indicates that implementing intensive reading with university students involve and motivate them in reading progressively. This is the opportunity for the teachers as well as a language leader to boost students' interest about general topics through reinforcing reading texts related to students' lives. Thus, by exposing themselves reading authentic material, students have a chance of activating their previous knowledge and enhancing the amount of vocabulary which they need to comprehend new words they may face in other contexts. Reading comprehension is indicated as the most important skill to master English ability to communicate. Applying reading is identified as essential technique in teaching English

for Specific Purpose. As through reading students not only obtain information but also they develop their linguistic expertise. The process of reading involves achieving academic success in students' learning journey. Implementing comprehensible, engaging reading activities support teachers gain productive results in their teaching reading process. Majority of ESP students lack comprehending reading text as they face difficulties absorbing a lot of information quickly, accurately and easily. According to Andres [1] by continuously practicing, readers are expected to comprehend the content of a text and the textual meaning by using strategies to identify main ideas and specific information, comprehend grammar structures, and learn new vocabulary.

Comprehensible input can be achieved through guided intensive course throughout systematic learning of basic grammar structure phonetics, basic vocabulary and useful idiomatic expressions. Teachers reach the successful outcome when they combine the reading process with writing, speaking and even listening, thus organizing a comprehensive language course.

Literature review. According to Brown [2] meaningful learning will lead toward better long-term retention. In teaching reading progressively, considering students' interests, academic goals and career goals is essential part. Students comprehend the reading material accurately when the content is associated to their subject field. Erwin Suhendra [7] indicates that Content-Based Language Teaching provides language learners with meaningful contexts to encounter understandable input and opportunities to engage in interactions using the target language to produce understandable output. This approach supports students to learn the language with the necessary skills involving their specialized sphere. In addition, students focus both on language and content practicing their English in class. This process enables students to develop their language proficiency as well as equipping them with the competencies essential for achievement in their particular fields.

Morales states that [3] for many in the general academic and scientific community, reading in English is also essential as a way to access technical information on their subject areas, and as a means of increasing their acquaintance with related fields wherefrom they extrapolate practical knowledge. Providing environment that supports students with particular learning opportunities along with constructing their own understanding capability is considered the effective way of developing critical reading skills. According to Zahra Bakhtiari and et al [4] passive academic approaches, such as lectures in which knowledge is delivered unilaterally from instructors to students, may limit the development of CT skills; rather, students need to be given the opportunity to engage in a variety of influential techniques and strategies, such as questioning, debating, reflecting, supporting evidence, and solving problems, so that they can shift from passive to active and critical thinkers.

According to Samereh M et al. [17] critical elements in reading instructions are regarded the most important components. These elements provide students' reading performance through obtaining knowledge from the text. This can be achieved through a balanced approach where all elements need to be taught systematically and explicitly. The whole process involves students being productive in communicative activities simultaneously focusing on grammatical accuracy. Providing engaging environment with relevant content is considered the most effective way for acquiring the target language during the lesson. Therefore, teachers are expected to organize reading classes to provide meaningful context and natural exposure to accommodate students' needs.

The process of comprehending as well as perceiving the target language is considered to focus on the language acquisition. In the field of teaching reading for ESP, teachers' conducting the lesson by well-organized lesson plans, flexibility of their way of teaching English as a foreign language, certainly enables the students attain the skills productively and explicitly. The development of metacognition – the ability to think and practice the language to comprehend learning in an abstract way is accepted as explicit teaching approaches. The main goal of ESP reading comprehension is to develop the reader's cognitive skills too. Eskey [6] holds that while reading they come across several independent words and comprehend how these words are formed in context.

Using appropriate text containing new words and idioms supports teachers actively carry out the lesson based on intensive reading. Khazaal states that [8] this type of reading is considered as the backbone of language education programs. It involves focusing on question-and answer teaching methods and uses the explanation of presentations and representation to communicate meanings of words, it also describes the vocabulary and rules to be taught and the order in which it should be submitted. It aims to develop the students' ability on how to understand the detailed information

A better linguistic comprehension, a development of creative skills, and a higher language proficiency are the result of applying the intensive reading method in teaching reading to students. In addition, as students develop reading skills they can easily enhance their productive language skills as well. It is considered that obtaining information accurately and easily compared to language details, helps to develop reading comprehension effectively. The information in the text is mainly important to grasp the macrostructure in the language study. Students comprehend the language associating the content with their background knowledge. Admittedly, effective way of teaching language skill is mostly through applying intensive reading for ESP students. This supports to build language reader's language and literary awareness.

Throughout practicing intensive reading, the instructors can easily develop students' intellectual skills by stimulating the imagination of students, and as well supporting to bring their critical abilities. Besides, intensive reading in language teaching aims to encourage readers to involve in reading and experience it for their personal well-being.

Methods and Discussions. Admittedly, every language teacher should aim to provide input to students, they must not let them left the language classroom without a product. Motivation and raising students' interest to learn languages is also indispensable. Therefore, motivation is considered to stay in the first place as a primary tool for language learning. Learners without motivation seem a light without energy, not active. Another important thing in teaching method to enrich language classroom by implementing various ESL activities and tasks, additionally, the tasks in reading activities should be appropriate to the students' levels, ages, interests, needs and cultural backgrounds. Applying CLT method in reading is aimed to improve students' communicative competence, because the main goal of learning languages is communication. CLT focuses on learner centered approach through where fluency is given priority over accuracy and the emphasis is on the comprehension and production of messages, not the teaching or correction of language in reading comprehension.

In second language acquisition implementing the usage of balance of fluency activities and accuracy activities are supported to develop students' language proficiency. This kind of activities can be conducted in CLT to show learners' performance while they are carrying out the task. Organizing role play, discussion activity, and project based lesson based on one reading topic involves enhancing students' fluency at the expense of accuracy. The most essential way is to using available communicative resources while carrying out fluency tasks. Grammar and pronunciation are not the main focus whereas communicative strategies in reading process are aimed at vocabulary and comprehension of the text. Follow-up activities are used to provide constructive feedback on language use. These techniques in improving reading skills require active engagement and participation which is directed to student- centered approach and provides students to work more collaboratively and interactively. In this case teacher plays a role as a facilitator, manager and evaluator.

Presenting the reading content to learners based on intensive reading gives opportunity to comprehend the

material easily and effectively furthermore students are more likely to transfer the strategies modeled by the teacher. In the structure of university English is taught as a main subject. This plays the main role for the target learners where the learning environment takes place both with L1 and L2. The environment at university facilitates the students improve their English progressively, as they learn at the university library various kinds of literature in English, besides the university supplies the teachers with computer operated classrooms where students can attend classes and learn through technology-based techniques.

Planning reading-based lessons provides teachers with an efficient way of achieving their goals by implementing and reflecting on their lessons by considering professional knowledge and experience. Teachers mostly target at both their perceptions of how the language acquisition appear as well as theoretical concepts related to second language acquisition, such as the need for comprehensible resources and learners' goals for learning a language. It is true that, lesson planning leads the teachers to identify and follow how students learn the target language through reading activities as well as practice it in their communication. In addition, intensive reading based on CBI is considered like the doorway to eliciting and creating meaning through content related to learners' major. Murphy [14] mentions that task-based syllabus is concerned with learning-centered where language learning is promoted through pre-selected language content. A task-based syllabus is relevant to the students as they acquire the target language with communicative activities rather than drawing their attention to form only. The whole process of reading classes involve students being productive in communicative activities simultaneously focusing on comprehension and language accuracy. It is considered that bringing freedom to the students within the framework for the tasks empowers real communicative engagement in the provided tasks. Therefore, intensive reading approach aim to provide meaningful context and natural exposure to accommodate students' needs.

To gain intended performance of the target language Content-Based-Instruction approach is mainly the most effective ways of to meet the students' needs. According to Tara [4] "learners who practice language to achieve a goal that is specific to a particular discipline or topic, will gain even more language through the learning required to reach the set target in that discipline area. Moreover, Content-Based-Instruction allows the instructor to concentrate on teaching language by motivating and pushing the students to develop their cognitive skills. This type of syllabus provides the learners increase in their intrinsic motivations and a real topic to study while students are encouraged mostly to focus on their competency. Larsen-Freeman et al. [10] mention that CBI can also be a productive method for teaching language to students by using topics that they are most interested in. The most advantageous aspects of CBI are advancement and comprehensive choice, while students continuously study and use the target language.

Teaching intensive reading is required to be designed effectively so that the given tasks should provoke learners to focus on reading comprehension. In this regard, variety of tasks can be organized integrating four language skills.

According to Hinkel [5] "To make language learning as realistic as possible, integrated instruction has to address a range of L2 skills simultaneously, all of which requires in communication".

TBLT requires language teaching through completing several tasks integrating multiple skills. Obviously, the task contains some stages as introducing topic vocabulary, reading task as putting in correct order, focus on form, discussion in subgroups and at last role plays. The whole activity based on improving language skills through implementing various tasks. The benefit of task-based learning is that it allows students to use their abilities at their current level, which encourages them to improve their language skills. It has the advantage of directing pupils' attention toward achieving a purpose for which language serves as a tool, making language use necessary [11]. It requires students to communicate and interact with peers while doing a task, so students try to use the target language in order to reach the task completion.

The most significant point to achieve proficiency in writing definitely, emphasizes explicit pedagogy and lexis. In addition, accurate comprehension brings effective outcomes in producing the target language. To reach this point in teaching L2 I support students exposing authentic language, promoting vocabulary gains as well as improving listening skills while writing.

Effective activity in language acquisition is based on the approach of Cooperative Language Learning. According to Karim [12] cooperative learning is considered to be a systematic teaching method that gives learners the opportunity to work together in small groups to achieve common learning goals, moreover it is also known as Collaborative Learning. Cooperative Language Learning is becoming widely accepted in a variety of language learning classrooms, mostly due to its benefits for increasing productivity and achievement as well as communication opportunities. Zhang [13] states some benefits of CLL such as:

- Providing the chance for getting input and output
- Creating an effective language environment
- Developing usage of different language functions
- Stimulating learner's responsibility and independence.

Conclusion. In conclusion, this research indicates the transformative power of intensive reading in fostering English language proficiency among university students, particularly within ESP contexts. Intensive reading, when thoughtfully integrated with content-based instruction and communicative teaching methods, ignites students' intrinsic motivation and builds the scaffolding for deeper engagement with authentic texts. Through this approach, learners not only expand their lexical repertoire and refine grammatical accuracy, but also sharpen their critical and cognitive faculties becoming not mere readers, but interpreters of knowledge in their respective disciplines. Intensive reading in ESP settings empowers students to engage deeply with language and content. It develops vocabulary, comprehension, and critical thinking through meaningful, discipline-related texts. When paired with communicative and task-based approaches, it transforms passive learners into active participants. This method builds a bridge between language proficiency and academic success, making intensive reading an essential tool in modern language education.

REFERENCE

1. Andresi, I. C. (2020) Enhancing Reading Comprehension through an Intensive Reading Approach. HOW. 27 (1), 69-82 <https://doi.org/10.19183/how.27.1.518>
2. Brown, H.D. (2007). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. White Plains, NY: Pearson. DOI: 10.4236/ce.2022.1311234
3. Morales, H.S. (2017) Effects of scaffolding intensive reading on students' reading comprehension performance. Actualidades Investigativas e Educacion. 17 (1), 1-29 DOI: <http://dx.doi.org/10.15517/aie.v17i1.27204>
4. Waller, T.A. (2018). Content Based Instruction

5. Hinkel, E.(2012) Current Perspectives on Teaching the Four Skills. TESOL QUARTERLY, 40(1), 109-131 <https://doi.org/10.2307/40264513>
6. Eskey, D. E. (2002). Reading and the Teaching of L2 Reading. TESOL Journal, 11(1), 5-9. <https://doi.org/10.1002/j.1949-3533.2002.tb00060>
7. Suhendra, E. (2023). Enacting Content-Based Language Teaching in ESP Classroom for Reading Comprehension. EDULANGUE, 6(1), 62-72. <https://doi.org/10.20414/edulangue.v6i1.7289>
8. Khazaal. E. N. (2019). Impact of Intensive Reading Strategy on English for Specific Purposes College Students' in Developing Vocabulary. Arab World English Journal (AWEJ) 10 (2). 181-195 <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol10no2.15>
9. Bojovic, M. (2010). Reading skills and reading comprehension in English for specific purposes. In The international language conference on the importance of learning professional foreign languages for communication between cultures. (9). 1-6. <http://fl.uni-mb.si/>
10. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). Techniques & principles in language teaching. Oxford University Press. DOI: 10.4236/ojpathology.2023.131006
11. Moore , P. J. (2018) Task-based language teaching (TBLT). The TESOL encyclopedia of English language teaching, 1-7. DOI:10.1002/9781118784235.eelt0175
12. Karim, K. (2018). Cooperative language learning. The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching, 1-5. DOI:10.1002/9781118784235.eelt0172.
13. Zhang, Y. (2010). Cooperative language learning and foreign language learning and teaching. Journal of language teaching and research, 1(1), 81-83. doi:10.4304/jltr
14. Azarnoosh.M., Faravani. A., Zeraapishe. M., Azarnoosh. M., Kargozari. H.R.,(2018). Issues in syllabus design. Sense publishers. DOI:10.1163/9789463511889

UDK:81(043.5)(575.1)

Dilshod ZAKIROV,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: zakirovdilshod1989@gmail.com

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD F.Axrarova taqrizi asosida

DEVELOPING TOURISM BASED ON CULTURAL HERITAGE SITES IN UZBEKISTAN

Annotation

This article analyzes the opportunities, challenges, and prospects for the development of tourism based on Uzbekistan's cultural heritage sites. It provides practical recommendations for forming tourism infrastructure through historical monuments, utilizing modern information and communication technologies, and attracting both local and foreign tourists. The economic and social significance of cultural tourism, as well as Uzbekistan's position on the global tourism map, are highlighted.

Key words: Cultural heritage, tourism, historical monuments, infrastructure, national brand.

В РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА НА ОСНОВЕ ОБЪЕКТОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В статье анализируются возможности, проблемы и перспективы развития туризма на основе объектов культурного наследия Узбекистана. Даны практические рекомендации по формированию туристической инфраструктуры через исторические памятники, использованию современных информационно-коммуникационных технологий и привлечению как местных, так и иностранных туристов. Освещается экономическое и социальное значение культурного туризма, а также место Узбекистана на глобальной туристической карте.

Ключевые слова: Культурное наследие, туризм, исторические памятники, инфраструктура, национальный бренд.

O'ZBEKISTONDA MADANIY MEROS OBYEKTALARI ASOSIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekistonda mavjud madaniy meros obyektlari asosida turizmni rivojlantirish imkoniyatlari, muammolari va istiqbollari tahlil qilinadi. Tarixiy obidalar orqali turizm infratuzilmasini shakllantirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, mahalliy va xorijiy sayyohlarni jalb etish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi. Madaniy turizmning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati, shuningdek, O'zbekistonning jahon sayyohlik xaritasidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Madaniy meros, turizm, tarixiy obidalar, infratuzilma, milliy brend.

Kirish. O'zbekiston o'zining boy tarixiy merosi, qadimiy shaharlari, milliy an'analari va betakror arxitektura yodgorliklari bilan jahon miqyosidagi turistik yo'nalishlar orasida alohida o'rin egallab kelmoqda. Mamlakat hududi qadimdan Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy, savdo va ilmiy almashinuvlarning markazi bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, qadimda mavjud bo'lgan Sog'diyona, Baqtriya, Xorazm, Marg'iyona kabi yirik sivilizatsiyalar va ularning madaniy yodgorliklari bugungi kunda zamonaviy turizmning asosiy resurslariga aylangan.

O'zbekistonda joylashgan tarixiy shaharlarda – Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz va Toshkentda yuzlab arxitektura, san'at va diniy ahamiyatga ega obidalar mavjud. Ularning ko'pchiligi YUNESKOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, bu obidalar nafaqat milliy tariximizning guvohi, balki xalqaro miqyosda tan olingan madaniy meros timsollaridir. Masalan, Samarqanddagi Registon majmuasi, Buxorodagi Poi Kalon ansambli, Xivadagi Ichan Qal'a, Shahrisabzdagi Amir Temur maqbarasi, Termizdagi Zurmala stupasi va Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi kabi obyektlar nafaqat tarixiy, balki turistik jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, O'zbekistonning strategik joylashuvi – qadimgi Buyuk Ipak yo'li ustida joylashgani – uni nafaqat Markaziy Osiyo, balki jahon sayyohlik bozori uchun jozibador maskanga aylantirgan. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab joylashgan madaniy markazlar, karvonsaroylar, bozorlar, ziyoratgohlar va me'moriy yodgorliklar orqali tarixiy sayohatlarni tashkil etish imkoniyatlari mavjud. Bu yo'nalishda Samarqand va Buxoro

shaharlari o'zaro madaniy almashinuvlar markazi sifatida faoliyat yuritib, xalqaro festival va ko'rgazmalarga mezbонlik qilmoqda.

Bugungi global raqobat sharoitida turizm sohasining jadal rivojlanib borayotgani, yangi raqamli texnologiyalarning joriy qilinayotgani va sayyohlarning talabchanligi ortib borayotgani turizm resurslaridan oqilona, samarali va barqaror foydalanishni taqozo etmoqda. Shu sababli, O'zbekistonda mavjud madaniy meros obyektlarini zamonaviy turizm infratuzilmasi bilan uyg'unlashtirish, ularga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish, ularni saqlash va targ'ib qilish jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida olib borish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Madaniy meros obyektlaridan foydalanish nafaqat turistik daromadni oshiradi, balki xalqning tarixiy xotirasi, milliy g'ururi va o'zligini mustahkamlashda ham muhim rol o'ynaydi. Shu bois, ularni xalqaro talablarga mos restavratsiya qilish, ularga yo'llar, axborot infratuzilmasi va xizmatlar tizimini yetkazish orqali zamonaviy turizm bilan integratsiyalash muhim strategik vazifa sifatida qaralishi kerak.

O'zbekiston hududida hozirda 8 000 dan ortiq tarixiy, arxitektura va arxeologik yodgorliklar mavjud bo'lib, ularning aksariyati xalqimizning boy madaniy va ma'naviy merosidan dalolat beradi. Bu yodgorliklar nafaqat ilmiy va tarixiy ahamiyatga, balki turistik jozibadorlikka ham egadir. Ayniqsa, Samarqanddagi Registon majmuasi, Shohi Zinda ansambli, Buxorodagi Poi Kalon, Xivadagi Ichan Qal'a, Shahrisabzdagi Amir Temur maqbarasi va Toshkentdagi Hazrati Imom (Xasti

Imom) majmuasi kabi obyektlar xalqaro maydonda keng tanilgan bo'lib, har yili minglab mahalliy va xorijiy sayyohlarni o'ziga jalb qilmoqda.

Bu yodgorliklarning aksariyati o'zining noyob me'moriy uslubi, tarixiy konteksti va diniy-ma'naviy ahamiyati bilan ajralib turadi. Misol uchun, Registon majmuasi — Sharq me'morchiligining eng yorqin namunasidir va u Samarqand shahrining timsoliga aylangan. Xivadagi Ichan Qal'a esa butun boshli ochiq osmon ostidagi muzey bo'lib, uning hududida yuzdan ortiq tarixiy inshootlar joylashgan. Ushbu yodgorliklar YUNESKOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, ularning xalqaro miqyosdagi maqomi turizm salohiyatini yanada oshirmoqda.

Shuningdek, qadimiy Ipak yo'li bo'ylab joylashgan mazkur shaharlarda yil davomida turli xalqaro festivallar, ko'rgazmalar, an'anaviy hunarmandchilik yarmakalari va madaniy tadbirlar o'tkazilishi ushbu yodgorliklarni yanada jonlantirib, ularni nafaqat tarixiy, balki zamonaviy turizm obyekti sifatida qayta talqin etishga xizmat qilmoqda. Masalan, "Sharq Taronalari" xalqaro musiqa festivali Samarqandda, "Ipak va Ziravorlar festivali" Buxoroda, "Lazgi" raqs festivali Xivada muntazam o'tkazilib, sayyohlarning madaniy qiziqishini orttiradi va hududiy iqtisodiy rivojlanishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu tarzda, O'zbekistonda mavjud boy madaniy meros obyektlari asosida turizmni rivojlantirish mamlakatimiz uchun strategik yo'nalish bo'lib, u nafaqat iqtisodiy daromad keltiruvchi soha, balki milliy qadriyatlarini targ'ib etish vositasi sifatida ham xizmat qilmoqda.

Madaniy turizm zamonaviy dunyoda iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu turdagi turizm sayyohlarni tarixiy-madaniy meros bilan tanishtirish orqali nafaqat ma'naviy boylikni oshiradi, balki mamlakat iqtisodiyotiga ham sezilarli daromad keltiradi. Ayniqsa, madaniy turizm sohasi ko'p tarmoqli bo'lib, transport, mehmonxona xo'jaligi, umumiy ovqatlanish, xizmat ko'rsatish sektori, savdo va hunarmandchilik kabi ko'plab sohalarni bevosita qo'llab-quvvatlaydi. Sayyohlar tomonidan sarflanayotgan har bir dollar iqtisodiyotning turli bo'g'inlarida multiplikativ ta'sir ko'rsatadi va bu orqali yangi ish o'rinlari yaratishga, mahalliy tadbirkorlikni rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Misol uchun, 2023-yilda O'zbekistonga 6 milliondan ortiq xorijiy sayyoh tashrif buyurgan bo'lib, ularning katta qismi madaniy va tarixiy obyektlarni ziyorat qilish maqsadida kelgan. Ushbu ko'rsatkich O'zbekistonning turizm salohiyati yildan-yilga ortib borayotganini va madaniy turizm mamlakat eksporti tarkibida xizmatlar sohasining ulushini kengaytirayotganini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, sayyohlarning harajatlari nafaqat markaziy shaharlarga, balki viloyatlar, qishloqlar va chekka hududlarga ham iqtisodiy "hayot" olib kirib, infratuzilma rivojiga ijobiy ta'sir o'tkazmoqda.

Xulosa qilib aytganda, madaniy turizm O'zbekistonda nafaqat tarixiy merosni asrash va targ'ib qilish, balki iqtisodiy o'sishni ta'minlash, barqaror ijtimoiy rivojlanishni kuchaytirish vositasi sifatida alohida ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, turizm sohasi uchun zamonaviy yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va xalqaro hamkorlikni kengaytirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Bugungi kunda raqamli platformalar — veb-saytlar, mobil ilovalar, virtual gidlar va QR-kodli tavsiflar orqali madaniy obidalar haqida ma'lumot berish imkoniyati oshdi. Misol tariqasida, "Uzbekistan.travel" portali sayyohlar uchun asosiy ma'lumot manbaiga aylangan.

Shuningdek, "Silk Road Samarkand" loyihasi zamonaviy mehmonxonalar, kongress markazlari, dam olish maskanlari va tarixiy obidalarni birlashtirgan turizm klasteri sifatida e'tiborga molik. Ushbu model boshqa hududlarga ham tatbiq qilinishi mumkin.

Madaniy turizmni rivojlantirishda mahalliy aholining ishtiroki juda muhim. Aholi hunarmandchilik, xizmat ko'rsatish, mehmondo'stlik madaniyatini oshirish orqali turizm rivojiga hissa qo'shadi. Shu bilan birga, turizm sohasida ixtisoslashgan kadrlar tayyorlash, xorijiy tillarni o'rgatish, gidlar va tarjimonlar tayyorlash zarurati ham ortib bormoqda.

Madaniy turizmni rivojlantirishda quyidagi muammolar mavjud:

Ba'zi tarixiy obidalar restavratsiyaga muhtoj,
Turizm infratuzilmasi chekka hududlarda yetarli emas,
Xizmatlar sifati hamma joyda bir xil emas,
Mahalliy aholining turizmga bo'lgan tayyorgarligi

sust.

Bularni bartaraf etish uchun quyidagilarni taklif qilamiz:

Davlat-xususiy sheriklik asosida restavratsiya va xizmatlarni yaxshilash,

Virtual muzeylar, interaktiv gidlik xizmatlarini joriy etish,

Mahalliy gidlar va tadbirkorlar uchun o'quv dasturlarini kengaytirish.

O'zbekistonda madaniy meros obyektlari asosida turizmni rivojlantirish nafaqat turizm sohasining iqtisodiy salohiyatini oshirish, balki mamlakatning madaniy va tarixiy merosini saqlashda ham muhim strategik yo'nalish hisoblanadi. Tarixiy yodgorliklar, arxitektura ansamblari, muzeylar, ziyoratgohlar, qadimiy shaharlar va arxeologik obyektlar O'zbekistonning sayyohlik brendini shakllantiruvchi asosiy resurslardir. Ushbu obyektlarga sayyohlarni jalb etish orqali ichki va tashqi turizm oqimini ko'paytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, mahalliy hunarmandchilik va xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi.

Madaniy turizm sohasi zamonaviy yondashuvni talab qiladi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar vositasida tarixiy obyektlarning virtual turlarini tashkil etish, interaktiv axborot xizmatlarini joriy etish, xorijiy tillarda ma'lumot beruvchi gidlar va multimedia qo'llanmalarini yaratish orqali turistik xizmatlarning jozibadorligini oshirish mumkin. Shuningdek, chekka hududlarda joylashgan madaniy obyektlarni sayyohlar uchun ochiqlik darajasini oshirish, infratuzilmani rivojlantirish, servis sifatini standartlashtirish zarur bo'lib qolmoqda.

Mavjud muammolar — restavratsiyaga muhtoj yodgorliklar, infratuzilmaning yetarli emasligi, xizmatlar sifati va mahalliy aholi tayyorgarligining pastligi — madaniy turizm salohiyatini to'liq namoyon etishga to'sqinlik qilmoqda. Bularni bartaraf etish uchun davlat-xususiy sheriklikni faollashtirish, xalqaro tajribalarni tatbiq qilish, kadrlar salohiyatini oshirish va turizm sohasiga oid ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash zarur.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston uchun madaniy meros obyektlari asosida turizmni rivojlantirish — bu nafaqat iqtisodiy foyda, balki milliy g'urur, madaniy xotirani saqlash, xalqaro maydondagi imidjni mustahkamlash vositasidir. Bu borada davlat siyosati, nodavlat sektor va fuqarolik jamiyati vakillarining hamkorlikda faol harakati orqaligina uzoq muddatli, barqaror natijalarga erishish mumkin. Madaniy turizm sohasi tarix va zamonaviylik, an'ana va innovatsiyalar uyg'unligining yorqin namunasi bo'lib, O'zbekistonni jahon sayyohligi xaritasida yanada yuksak pog'onaga olib chiqadi.

ADABIYOTLAR

1. "O'zbekistonning madaniy merosi va turizm rivojlanishi" O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi (<https://www.madaniyat.uz/>)
2. "O'zbekistonning YUNESKO Jahon merosi obidalar ro'yxati" YUNESKO, Wikipedia (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_World_Heritage_Sites_in_Uzbekistan)
3. "O'zbekistonning madaniy merosi va turizm rivojlanishi" Advantour (<https://www.advantour.com/uzbekistan/unesco-world-heritage-sites.htm>)
4. "O'zbekistonning madaniy merosi va turizm rivojlanishi" Skyticket (<https://skyticket.com/guide/53212>)
5. Xudoyberganova, F. (2018). Turizmni rivojlantirish va uning iqtisodiy ahamiyati. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.
6. To'raqulov, B. (2017). Mehmonxona xizmatlari va turizm iqtisodiyoti. Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsion rivojlanish universiteti nashriyoti.
7. Sultonov, M. (2019). Gid-tarjimonlarning o'rni va roli turizm sohasida. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
8. Asqarov, J. (2020). O'zbekistonda madaniy turizmni rivojlantirishning muhim yo'nalishlari. Toshkent: O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti nashriyoti.
9. Qodirov, A. (2021). Markaziy Osiyoda turizm rivojlanishining iqtisodiy asoslari. Tashkent: Tashkent iqtisodiyot universiteti nashriyoti.
10. Mamatov, E. (2019). O'zbekistonning turizm infratuzilmasi: muammolar va yechimlar. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
11. Raxmatov, R. (2020). Turizm va unga oid xizmatlar tarmog'i. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti nashriyoti.
12. Mahmudov, A. (2022). Xalqaro turizm va O'zbekiston: istiqbollar va imkoniyatlar. Toshkent: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti nashriyoti.
13. Baqoyev, R. (2021). O'zbekistonda madaniy meros va uning turizmga ta'siri. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.
14. Abdullayev, I. (2020). Turizm sanoatining barqaror rivojlanishiga oid tadqiqotlar. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.

УДК:378.1

Sevara IBRAGIMOVA,
Oriental universiteti Inson resurslarini boshqarish bo'limi bo'shlig'i
E-mail: isevara432@gmail.com

PhD, Oriental universiteti professori M.Axmedov taqrizi asosida

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA BOSHQARUV KADRLARINI TANLASH VA SARALASH MEKANIZMLARINING SAMARADORLIGINI BAHOHLASH: TAJRIBA SINOVHLARI NATIJALARINING TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv lavozimlari uchun kadrlarni tanlash va saralashda qo'llanilayotgan mexanizmlarning amaliy samaradorligini tahlil qiladi. Tadqiqot doirasida tajriba sinovhlari asosida kadrlarni tanlashdagi mavjud muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish uchun tavsiyalar ishlab chiqilgan. Shuningdek, xalqaro tajriba tahlil qilinib, ularni O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga tatbiq etish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Maqolada boshqaruv kadrlarini saralashdagi ilg'or yondashuvlar va ularni samarali joriy etish yo'llari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, boshqaruv kadrlarini saralash, tanlov mexanizmlari, samaradorlik, xalqaro tajriba, tajriba sinovi, O'zbekiston, malaka oshirish, boshqaruv tizimi, ta'lim sifati.

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕХАНИЗМОВ ОТБОРА И НАБОРА УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КАДРОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В статье рассматриваются результаты анализа эффективности механизмов отбора и назначения управленческих кадров в системе высшего образования. На основе экспериментальных данных выявлены основные проблемы действующей системы и предложены практические рекомендации по её совершенствованию. Особое внимание уделяется международному опыту и возможностям его адаптации в контексте Узбекистана. Также обсуждаются современные подходы к повышению качества управления в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: Высшее образование, отбор кадров, механизмы управления, эффективность, международный опыт, Узбекистан, повышение квалификации, управленческая система, качество образования.

ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF MECHANISMS FOR SELECTING AND RECRUITING MANAGEMENT PERSONNEL IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: ANALYSIS OF EXPERIMENTAL TEST RESULTS

Annotation

This article examines the practical effectiveness of the selection and appointment mechanisms for administrative personnel in higher education institutions. Based on experimental assessments, it identifies key challenges in the current system and offers recommendations for improvement. The study also analyzes international practices and explores how they can be adapted within Uzbekistan's educational context. Furthermore, modern strategies for enhancing the quality of institutional management are discussed.

Key words: Higher education, management staff selection, selection mechanisms, effectiveness, international experience, Uzbekistan, professional development, governance system, education quality.

Kirish. Oliy ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining tayanch ustunlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat malakali mutaxassislar tayyorlashda, balki ilmiy innovatsiyalarni hayotga tatbiq etishda ham muhim o'rin egallaydi. Bu tizimning samarali faoliyat yuritishi esa, bevosita uni boshqarib boruvchi kadrlarning salohiyatiga bog'liqdir. Shuning uchun, oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash jarayonining sifatlari amalga oshirilishi butun tizimning muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda boshqaruv lavozimlariga malakali, mas'uliyatli va strategik fikrlovchi kadrlarni tanlash tobora dolzarb masalaga aylanmoqda. Buning uchun esa mavjud yondashuvlarni tahlil qilish, ularning kamchiliklarini aniqlash va samarador mexanizmlarni ishlab chiqish zarur. Xususan, xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni milliy kontekstga moslashtirish, boshqaruv sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash mexanizmlarining samaradorligini tajriba sinovhlari asosida baholash hamda mavjud muammolarga amaliy yechimlar taklif qilishdan iborat. Tadqiqot davomida ilgari surilgan

strategiyalar va yondashuvlar orqali boshqaruv tizimini takomillashtirish hamda malakali kadrlar zaxirasini shakllantirish yo'llari yoritiladi.

Assosiy qism. Oliy ta'lim muassasalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishida boshqaruv kadrlarining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning kasbiy bilim darajasi, rahbarlik tajribasi, strategik fikrlash salohiyati va pedagogik hamda ilmiy yutuqlari muassasa rivojining muhim omillari hisoblanadi. Shu sababli, ta'lim tizimining samaradorligini oshirishda rahbar kadrlarni tanlash va ularni to'g'ri baholash muhim bosqichdir. Boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash faqatgina ma'muriy jarayon bo'lib qolmasdan, balki ta'lim muassasasining butun ichki muhitiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan strategik vosita hisoblanadi. Sifatli kadrlar jamoadagi hamkorlikni mustahkamlash, akademik muhitda yangilanishlarni rag'batlantirish va ta'lim sifati oshishiga xizmat qilishi mumkin.

Shuningdek, bu jarayonda tanlov mezonlarining aniqligi, baholash jarayonining shaffofligi va professional yondashuv muhim rol o'ynaydi. Kadrlarning faqat lavozimga munosibligi emas, balki ularning ijtimoiy-psixologik

moslashuvchanligi, jamoada ishlash qobiliyati va innovatsion yondashuvlari ham inobatga olinishi lozim. Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv lavozimlariga kadrlarni tanlashda an'anaviy yondashuvlar o'rniga zamonaviy va ilmiy asoslangan metodlardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Faqatgina ish tajribasi yoki ilmiy unvonlarga tayanish yetarli emas. Boshqaruv salohiyatini chuqur baholash uchun keng qamrovli usullar majmuasidan foydalanish zarur.

Jumladan, psixometrik testlar orqali nomzodlarning mantiqiy fikrlashi, stressga bardoshliligi va muammolarni hal qilish qobiliyati aniqlanadi. Intervyular esa ularning muloqot madaniyati, motivatsiyasi va kasbiy qadriyatlarini baholash imkonini beradi. Simulyatsion mashqlar yordamida esa real muammoli vaziyatlarda rahbar sifatida qanday qarorlar qabul qilishlari sinovdan o'tkaziladi.

Bundan tashqari, ish joyida bevosita kuzatish usuli ham samarali hisoblanadi. Bu usul orqali nomzodning amaliy faoliyati, jamoaviy ishlash ko'nikmalari va boshqaruvga yondashuvi aniqlanadi. KPI (Kalit samaradorlik ko'rsatkichlari) tizimi esa rahbar kadrlarning faoliyatini aniq natijalar asosida o'lchash imkonini beradi.

Mazkur zamonaviy metodlar orqali boshqaruv kadrlarining faqat mavjud salohiyati emas, balki ularning kelajakdagi rivojlanish imkoniyatlari ham baholanadi. Bu esa tanlov jarayonining aniqligi va adolatligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot doirasida O'zbekistonning turli hududlarida joylashgan 12 ta yetakchi oliy ta'lim muassasasida boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash tizimining amaliy holati o'rganildi. Tadqiqot davomida rektorlar, prorektorlar, fakultet dekanlari, bo'lim boshliqlari va kadrlar bo'yicha mas'ul xodimlar qamrab olindi. Umumiy hisobda 78 nafar rahbar kadr bilan sotsiologik so'rov va chuqurlashtirilgan suhbatlar o'tkazildi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, rahbarlik lavozimlariga nomzodlarni tanlash jarayoni ko'plab muammolarga duch kelmoqda. Ishtirokchilarning 64 foizi tanlov mezonlari oldindan aniq belgilanmasligini, 48 foizi esa tanlovlar shaffof emasligini va subyektiv qarorlar ustunligini ta'kidlagan. Aksariyat tayinlovlar shaxsiy aloqalarga tayanib amalga oshirilgani, ochiq raqobatga yo'l qo'yilmaganini ko'rsatdi.

Shuningdek, rahbar xodimlarning malaka oshirishda ishtiroki ham past darajada ekanligi aniqlangan. So'nggi ikki yil ichida rasmiy malaka oshirish kurslarida qatnashgan rahbarlar soni atigi 27 foizni tashkil etdi. Bu holat rahbarlarning zamonaviy boshqaruv yondashuvlariga moslasha olmasligini va uzluksiz rivojlanish mexanizmlarining zaifligini ko'rsatadi. Boshqa muhim muammo — KPI tizimining yetishmasligi bo'lib, rahbarlarning faoliyati ko'pincha subyektiv baholanishi, aniq mezonlarga asoslanmasligi aniqlangan. Bu esa oliy ta'lim muassasasining strategik boshqaruv sifatini pasaytiruvchi omilga aylanmoqda.

Metod va natijalar. Ushbu tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash tizimining amaldagi holatini o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash va takliflar ishlab chiqish maqsadida kompleks tadqiqot metodologiyasi qo'llanildi. Ma'lumotlar yig'ish uchun sotsiologik so'rovnomalar, chuqurlashtirilgan intervylar, normativ-huquqiy hujjatlar tahlili hamda xorijiy tajriba asosida qiyosiy tahlil metodlari birgalikda qo'llandi. Tadqiqot doirasida respublikaning turli hududlarida joylashgan 12 ta nufuzli oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan 78 nafar rahbar kadr ishtirokida empirik ma'lumotlar to'plandi. Bu ishtirokchilar orasida rektorlar, prorektorlar, fakultet dekani, bo'lim boshliqlari va kadrlar bo'yicha mutaxassislar mavjud bo'lib, ularning fikrlari tizimning holatini har tomonlama yoritish

imkonini berdi. Intervyular davomida boshqaruvga tanlovda qatnashish tajribalari, muammoli jihatlar, baholash mezonlari va kadrlar siyosatiga doir asosiy fikrlar aniqlashtirildi. Shuningdek, faoliyat samaradorligini aniqlash uchun lavozim tavsifnomalari, attestatsiya hujjatlari, malaka oshirish kurslari natijalari va yillik hisobotlar tahlil qilindi.

Tahlillar natijasi shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim tizimida boshqaruv kadrlarini tanlash jarayonida ko'plab tizimli muammolar mavjud. Aksariyat hollarda rahbarlik lavozimlariga tayinlovlar aniq, ochiq tanlov asosida emas, balki ichki qarorlar va shaxsiy aloqalar orqali amalga oshirilmoqda. So'rov ishtirokchilarning 64 foizi tanlov mezonlari oldindan e'lon qilinmasligini, 48 foizi esa tanlovda subyektiv yondashuvlar hukmronligini bildirgan. Bu esa boshqaruv lavozimlariga malakali va salohiyatli nomzodlarning kirish imkoniyatlarini keskin kamaytirgan. Tahlil qilingan rahbarlar orasida so'nggi ikki yil ichida rasmiy malaka oshirish kurslarida qatnashganlar soni 21 nafarga teng bo'lib, bu umumiy ishtirokchilarning atigi 27 foizini tashkil etdi. Raqobat muhitining yetishmasligi, KPI tizimining yo'qligi, baholashning ko'proq umumiy taassurotga asoslanishi kabi omillar boshqaruv faoliyatining natijadorligini pasaytirmoqda. Baholash tizimlarida professional kompetensiyalar, strategik fikrlash, innovatsion yondashuvlar kabi zamonaviy mezonlar yetarlicha inobatga olinmayotgani aniqlangan.

Xulosa. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash mexanizmlarining samaradorligini baholashga qaratilgan tajriba sinovlari natijalari tahlil qilindi. Boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash mexanizmlarini ishlab chiqish jarayoni, oliy ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga muhim hissa qo'shishi mumkin. Tajriba sinovlari va analitik metodologiyalar orqali amalga oshirilgan tahlillar, boshqaruv kadrlarining malakasi va tajribasini baholashda yuzaga keladigan muammolarni aniq ko'rsatdi. Boshqaruv kadrlarini tanlashdagi eng katta muammolar orasida noto'g'ri malaka baholash, ijtimoiy va shaxsiy omillarning ko'pligi va an'anaviy yondashuvlarning samaradorligining pastligi mavjud. O'zbekistondagi oliy ta'lim tizimida, boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash jarayonlari hali ham o'zgarishlarni talab qiladi. Boshqaruv kadrlarini tanlashda ko'proq ilmiy asoslangan va zamonaviy texnologiyalarni qo'llash zarur. Misol uchun, interaktiv va testlar asosidagi yondashuvlar, kadrlarning jamoa bilan ishlash qobiliyatini baholashga yordam beradi. Shuningdek, xalqaro tajribalar va metodologiyalarni tahlil qilish, O'zbekistondagi oliy ta'lim tizimiga foydali o'zgarishlarni kiritish uchun muhim manba bo'lishi mumkin. Xalqaro tajriba, boshqaruv kadrlarining samarali tanlovin tashkil etishdagi muvaffaqiyatli mexanizmlar va malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish uchun qo'llanilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash jarayonlarini optimallashtirish uchun ilmiy va texnologik yondashuvlardan foydalanish zarur. Boshqaruv kadrlarini tanlashda e'tibor qaratish kerak bo'lgan asosiy omillar orasida malaka, ish tajribasi, strategik fikrlash qobiliyati va jamoa bilan ishlash qobiliyati kiradi. Samarali boshqaruv tizimi uchun yuqori malakali kadrlar, ularga qo'yilgan talablar va yaratadigan sharoitlar juda muhim ahamiyatga ega. Tajribalar va sinovlar ko'rsatganidek, boshqaruv kadrlarini tanlash mexanizmlarining samaradorligini oshirish uchun yangi, zamonaviy mexanizmlar, ilmiy baholash usullari va xalqaro tajribalar joriy etilishi zarur. Shu bilan birga, malaka oshirish va kadrlar rivojlanishi uchun yanada ilg'or dasturlarni ishlab chiqish, kadrlar malakasini muntazam oshirib borish ta'lim tizimining mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash mexanizmlarining samaradorligini oshirish

uchun oliy ta'lim tizimida yirik o'zgarishlar amalga oshirilishi lozim.

Umuman olganda, boshqaruv kadrlarini tanlash va saralashda samaradorlikni oshirish, nafaqat oliy ta'lim muassasalarining sifatini yaxshilashga yordam beradi, balki butun ta'lim tizimining zamonaviy va raqobatbardosh

bo'lishiga olib keladi. Oliy ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar va joriy etilgan mexanizmlar yordamida boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash jarayoni yuqori darajaga ko'tarilishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatning ta'lim tizimining global miqyosda raqobatbardoshligini oshiradi.

ADABIYOTLAR

1. Xusanov, F. (2020). Oliy ta'limda boshqaruv tizimi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalari nashriyoti. xusanov@mail.com
2. Karimov, A. (2021). Boshqaruv kadrlarini tanlash va saralash tizimi. Tashkent: Ta'lim va rivojlanish institutlari. karimov@edu.uz
3. Akhmedov, S. (2022). Oliy ta'lim tizimida xalqaro tajribalar. Tashkent: Oliy ta'lim nashriyoti. akhmedov@edu.uz
4. Saidov, N. (2023). Oliy ta'limda boshqaruv kadrlarini tanlash: metodologik yondashuvlar. Tashkent: Akademiya nashriyoti. saidov@edu.uz
5. Tursunov, M. (2024). Ta'lim boshqaruvining samaradorligini oshirish. Toshkent: Fan va ta'lim nashriyoti. tursunov@edu.uz
6. Ismailov, I. (2019). Ta'lim boshqaruvi: samaradorlikni oshirish. Samarkand: Sharq nashriyoti. ismailov@edu.uz
7. Yusupov, E. (2023). Oliy ta'lim boshqaruvi: strategik yondashuvlar. Toshkent: O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining nashriyoti. yusupov@edu.uz
8. Mukhamedov, B. (2025). Oliy ta'lim boshqaruvi va malaka oshirish. Toshkent: Innovatsiya va ta'lim nashriyoti. mukhamedov@edu.uz

UDK:378.1

Madina IRGASHEVA,
English teacher, Uzbek State University of World Languages
E-mail:madinairgasheva.prof1@gmail.com

Based on the review of UNPU, acting associate professor, PhD M.Mo'mimova

SUN'IIY INTELLEKT (AI) VOSITALARI O'QISH JARAYONINI QANDAY QO'LLAB-QUVVATLASHINI O'RGANISH

Annotatsiya

Ushbu maqola turli ta'lim kontekstlarida o'qish jarayonini qo'llab-quvvatlash va yaxshilash uchun sun'iy intellekt (SI) vositalarining imkoniyatlarini o'rganadi. SI texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan ushbu vositalar o'qishni tushunish, ishtirok etish va savodxonlikni rivojlantirishga qanday yordam berishiga qiziqish ortib bormoqda. Maqolada tilni qayta ishlash, moslashtirilgan o'qish tavsiyalari va interaktiv o'quv muhitlari kabi sun'iy intellektga asoslangan turli xil ilovalar ko'rib chiqiladi. Mavjud adabiyotlar va amaliy tadqiqotlarni sifatli tahlil qilish orqali biz samarali o'qish strategiyalarini targ'ib qilishda SI vositalarining kuchli va cheklovlarini ta'kidlaymiz.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt (SI), o'qishni tushunish, jalb qilish, savodxonlikni rivojlantirish, SI vositalari.

ИЗУЧЕНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТЫ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (ИИ) ПОДДЕРЖИВАЕТ ПРОЦЕСС ЧТЕНИЯ

Аннотация

В этой статье рассматривается потенциал инструментов искусственного интеллекта (ИИ) для поддержки и улучшения процесса чтения в различных образовательных контекстах. С быстрым развитием технологий ИИ растет интерес к тому, как эти инструменты могут способствовать пониманию прочитанного, вовлеченности и развитию грамотности. В статье рассматриваются различные приложения на основе ИИ, такие как обработка естественного языка, персонализированные рекомендации по чтению и интерактивные среды обучения. С помощью качественного анализа существующей литературы и тематических исследований мы выделяем сильные и слабые стороны инструментов ИИ в продвижении эффективных стратегий чтения.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), понимание прочитанного, вовлеченность, развитие грамотности, инструменты ИИ.

EXPLORING HOW ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) TOOLS SUPPORTS THE READING PROCESS

Annotation

This article explores the potential of artificial intelligence (AI) tools to support and enhance the reading process across diverse educational contexts. With the rapid advancement of AI technologies, there is an increasing interest in how these tools can facilitate reading comprehension, engagement, and literacy development. The article reviews various AI-driven applications, such as natural language processing, personalized reading recommendations, and interactive learning environments. Through a qualitative analysis of existing literature and case studies, we highlight the strengths and limitations of AI tools in promoting effective reading strategies.

Key words: artificial intelligence (AI), reading comprehension, engagement, literacy development, AI tools.

Introduction. Through the act of reading, we gain meaning, understanding, and knowledge. We also make connections between texts, ourselves, and the world. Reading is an activity that will continue to shape us throughout our lives—in school, on the job, and in our daily lives as members of a literate society.

While reading might not be the first skill that people think of when they talk about generative AI tools—like Chat GPT, Google's Gemini (formerly Google Bard), Claude, or Microsoft Copilot—the reading process can be enhanced by these new tools.

This impact may look different depending on the age of the learner. For younger students who are not yet allowed to use these tools, the teacher can model and lead the full class or a small group of students through the experiences, soliciting questions and ideas from them, and entering those ideas into the AI tool. In this way, students can participate by providing input, observing responses, and engaging in discussion about those results. They can even prompt the follow-up questions

being asked; they just won't be the ones actually doing the typing [1].

If you are teaching older students who can use these tools, you might still consider modeling at first, but students can eventually engage with the AI themselves. Whatever your situation, there are effective ways to leverage AI throughout the reading process.

Generative AI can be used during the pre-reading phase of the reading process to prepare students and set them up for a successful reading experience. To make the AI interaction most beneficial, the student or teacher should have access to a digital version of the text to be read. This provides the opportunity to copy and paste the text into the AI program, which allows the tool to know specifically what is being referenced and discussed. If it is a famous piece of writing, like Martin Luther King Jr.'s "I Have a Dream" speech or a play by William Shakespeare, the AI will likely be able to gather quite a bit of context from its databases, but for less well-known texts, it will be important to be able to feed it into the AI [2].

For example, students may be getting ready to read the short story *The Lottery* by Shirley Jackson. One way you could use AI in the pre-reading stage would be to gain some historical context for the story. That type of context will often help the reader better understand the setting, actions, and dialogue in the story. When the question "What historical context should I be aware of before reading *The Lottery*?" was entered into Chat GPT, the AI returned a list of seven helpful contextual points of which a student would likely not yet be aware. Some of these included a description of the time period the story was written, the political and cultural climate at the time, and a brief note about the controversy that surrounded the story when it was released. These points can help pique a student's curiosity and set them up for a better understanding of what they are going to read [7].

Another pre-reading strategy is to have the AI help identify key vocabulary that might be challenging yet critical to understanding the text. For *The Lottery* example, you could paste in the text of the story and then ask a question, such as, "What are some key vocabulary words from this excerpt of Shirley Jackson's story that a reader must understand?" In response to this particular prompt, Chat GPT returned a list of 11 terms that were key to the text and brief definitions of the terms in the context of the story. If you didn't want your students to be given the definitions, you could instruct the AI to simply provide the terms without definitions. For *The Lottery*, the list included relevant words like "civic" and "tradition," which are central to the story's theme.

One more pre-reading strategy that you could use, especially with nonfiction texts, is to paste in the text from the article or document and then ask Chat GPT, or your generative AI tool of choice, to provide a brief summary. You could even tell it to limit the summary to three sentences to ensure that it's kept short. This initial summary can provide students with a valuable overview and preview of the content. This can set the reader up for success and help improve comprehension. This approach is a little bit like scanning an article ahead of time to get the general idea of what is to come, which can be especially helpful if the text is complex or technical. If you're reading as part of the research process, it can even inform whether or not you should take the time to read the article. The brief summary might quickly let you know if it's even relevant to your larger research.

Analysis of literature on the topic

During the actual reading of the text, readers can also use generative AI as a reading partner. This might take a little practice, complete with trial and error, in order to get the most beneficial results. However, it can be a rich experience once you get comfortable with it [8].

One basic way to use AI to coach a reader through the reading process is to ask for a list of questions related to the content of the text. While it can be especially powerful to have students generate their own questions, there is a place for having the AI assist with this as well, especially as a scaffold for students who are struggling in this area or as a way to save time. If you do have students generate their own questions, you might have them paste in their list of questions and then ask the AI to identify additional key questions that they may have missed. To do this, have your students start by pasting in their own questions and then have them add the following at the end of the prompt: "These are the questions I have about this text. What am I missing? What else should I be asking in order to better understand this text?" This process allows the students to generate their own questions first and then prompts the AI to provide feedback on their work.

Students could even ask the AI to evaluate the quality of the questions they submitted and perhaps identify the best ones. Students could then discuss if they agree with the AI's opinion. In a similar fashion, students could submit their

thoughts on some aspect of the text and ask the AI for feedback. For instance, they might submit their understanding of the main point being made in the text and then ask the AI, "Do you agree with me? Why or why not? What are my blind spots?"

Another strategy is to offer the AI your own thoughts or interpretations about the text and then direct the AI to ask you a follow-up question to continue the conversation and probe deeper into the meaning of the text. In this way, the AI is not doing all the work for you. Instead, it's helping you think more deeply in processing the text.

This type of conversation about *The Lottery* with Chat GPT went like this. A student entered:

"I wonder if the students in the story know why they are even gathering stones. Since children are often berated for throwing stones, it might feel ominous that they are gathering them. What do you think? Please ask me a follow-up question to keep the conversation going."

As a response, Chat GPT returned:

"That's an insightful observation about the children gathering stones in *The Lottery*. It indeed presents an ominous undercurrent, especially given the normal rules of behavior for children. Considering this, how do you interpret the adults' reaction (or lack thereof) to this activity? Does their response, or absence of one, give you any clues about the nature of the lottery and the community's attitude towards this tradition?"

This type of back-and-forth engagement with the AI can lead to some valuable, deep thinking and processing. It's essentially like having a conversation about the literature with a thought partner – in this case, the AI.

Research method

Once a student has reached the end of the text, some of the same strategies that were used during the reading can be applied again. They could ask the AI for a list of probing questions to help them consider the deeper meaning of the text. Then, one at a time, they could submit a response to one of the questions and either ask the AI to pose a follow-up question or identify potential gaps and flaws in their logic.

For some students, it may be safer to begin having this type of conversation with a computer algorithm than a peer, as a computer might feel less judgmental or personal. Of course, it's still crucial that students graduate to peer-to-peer interactions at some point. Still, AI can be used as a scaffold.

Another strategy that can be very engaging is to prompt the AI to have a debate with you about a key point or controversial issue in the text. To do this, it's important to tell the AI that you wish to engage in a friendly debate about the text. You should tell the AI which position it will take, what your position is, and then instruct it to end each response by asking a follow-up question to help continue the conversation.

Students can engage in a similar give-and-take process with educational AI platforms, like Khanmigo, which use generative AI to allow students to have virtual conversations with authors and historical figures. This can be a fun way for students to internalize the content they've read and take it to the next level.

For readers who struggle with decoding words, text-to-speech tools, like Speechify, can unlock the text for students and allow them to access the content. Not only can this help them in school, but it can be an important life skill for struggling readers.

Generative AI can often translate content quite well into a student's primary language. If the content and not the act of reading in English is the goal, this strategy can help students get to the content and not be left behind in the learning process.

Analysis and results

Finally, AI can rewrite text at different reading levels. It's common to see adults take a complex piece of text and ask

AI to explain it to them as if they were a fifth grader. This also works well for students and is one way to make sure that they all have access to the academic concepts in the text. This foundation of knowledge will help them actively engage in the learning and the conversations about that content.

Generative AI can often translate content quite well into a student's primary language. If the content and not the act of reading in English is the goal, this strategy can help students get to the content and not be left behind in the learning process. Finally, AI can rewrite text at different reading levels.

The presence of AI technology is a breakthrough in the field of education to facilitate learning and can foster independence, it does not have to depend on the role of a teacher who is too dominant, but teachers can shift to a level that provides enlightenment with substantial keywords and more importantly, must be returned to the essential teaching is moral education that must be maintained. Changes in the demands of education require innovation and creativity in the learning process. With the development of artificial intelligence in the field of education to help process daily activities including teaching and learning.

Therefore, the teacher's intelligence is unmatched as the natural teacher's intelligence that has been bestowed by the creator. However, a gift needs to be maintained properly and optimally. Artificial intelligence that emerged as the industrial revolution is also the result of the creative minds of human natural intelligence. So that, when compared, between the two will never have an equal position. Precisely artificial intelligence can collaborate with natural intelligence to become a perfect whole. In the future progress of science and technology, teacher work such as correcting, student attendance, giving daily tests and exams, explaining knowledge, making administrative reports and other systemic

work can be submitted to be completed by technology devices. Teachers can save more energy and can focus more on non-systemic work to create a golden generation with more character and quality with natural intelligence where robots cannot.

Conclusion and suggestions. In conclusion, the integration of artificial intelligence tools into the reading process presents a transformative opportunity to enhance literacy and comprehension across diverse populations. By offering personalized learning experiences, adaptive feedback, and access to a wealth of resources, AI can empower readers to engage with texts more effectively than ever before. These tools not only accommodate varying reading levels and styles but also foster a deeper appreciation for literature and knowledge. As we continue to explore the potential of AI in educational settings, it is crucial to maintain a focus on ethical considerations, ensuring that these technologies serve to support, rather than replace, the fundamental aspects of human interaction and critical thinking in the reading process. Embracing AI as a complementary resource can pave the way for more inclusive, informed, and engaged readers, ultimately enriching the landscape of learning and literacy in the digital age.

The existence of artificial intelligence may be able to provide knowledge to students, but developing character cannot be done. That is an educator's job. How to inspire, motivate, make students become good students." So the role of the teacher in providing motivation, inspiration, and developing character are what AI cannot replace because AI is not given feelings and emotions like humans in general. In the end, if we look at technological developments, we must be able to adapt as technology advances. If we do not adjust, we are an educator (teacher/lecturer) may be replaced by technology.

REFERENCES

1. Alshriedeh, M. (2021). The Impact of Artificial Intelligence Programs on Improving EFL Students' Reading Skills. *International Journal of English Linguistics*, 11(1), 27-38.
2. Baker, R. S., Corbett, A. T., Koedinger, K. R., & Wagner, A. (2004). Off-Task Behavior in the Cognitive Tutor Classroom: When Students Game the System. In *Proceedings of SIGCHI Conference Human Factors in Computing Systems* (pp. 383-390). New York: ACM.
3. Bates, et al. (2020). Can artificial intelligence transform higher education? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 17, 42 <https://doi.org/10.1186/s41239-020-00218-x>
4. Blikstein, P. (2013). Digital Fabrication and Making' in Education: The Democratization of Invention. *FabLabs: Of machines, makers, and inventors*, 1-21.
5. Dodigovic, M. (2011). Artificial Intelligence in Second Language Learning: Raising Error Awareness. *Multilingual Matters*, 2005. 304. <https://doi.org/10.21832/9781853598319>
6. Hsiao, J. C., & Chang, J. S. (2023). Enhancing EFL reading and writing through AI-powered tools: design, implementation, and evaluation of an online course. *Interactive Learning Environments*, 1-16. <https://doi.org/10.1080/10494820.2023.220718>
7. Koedinger, K., Corbett, A., & Perfetti, C. (2012). The Knowledge-Learning-Instruction (KLI) Framework: Toward Bridging the Science-Practice Chasm to Enhance Robust Student Learning. *Cognitive science*, 36 (5), 757-98. <https://doi.org/10.1111/j.1551-6709.2012.01245.x>
8. Koraishi, O. (2023). Teaching English in the Age of AI: Embracing Chat GPT to Optimize EFL Materials and Assessment. *Language Education & Technology. LET Journal*, 3(1), 55-72.

UDK: 159.9:17.020.8

Durdonaxon ISLAMOVA,
Guliston davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: islamovadurdona24@gmail.com

GulDU professori, f.f.d D.Toshtemirov taqrizi asosida

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA "PEDAGOGIKA TARIXI" MODULINI JADIDLAR MEROSI ASOSIDA O'QITISH BOSQICHLARI

Аннотация

Mazkur maqolada ta'limni raqamlashtirish sharoitida "Pedagogika tarixi" modulini jadidlar merosi asosida o'qitishning bosqichlari yoritilgan. Jadidlarning ilg'or pedagogik qarashlari zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirilishida qiyosiy tahlil, taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Natijalar asosida bosqichma-bosqich o'qitish modeli ishlab chiqildi. Ushbu bosqichlar orqali talabalarda tanqidiy fikrlash, tarixiy jarayonlarga ilmiy yondashuv va milliy qadriyatlarga asoslangan dunyoqarashni shakllantirish imkoniyati yaratildi.

Kalit so'zlar: Raqamli ta'lim, pedagogika tarixi, jadidlar merosi, modul, o'qitish bosqichlari, innovatsion ta'lim, raqamlashtirish.

STAGES OF TEACHING THE MODULE "HISTORY OF PEDAGOGY" IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT BASED ON THE HERITAGE OF THE JADIDS

Annotation

This article covers the stages of teaching the "History of Pedagogy" module based on the Jadids' heritage in the context of digitalization of education. Comparative analysis and comparison methods were used to combine the advanced pedagogical views of the Jadids with modern educational technologies. Based on the results, a step-by-step teaching model was developed. Through these stages, students were able to develop critical thinking, a scientific approach to historical processes, and a worldview based on national values.

Key words: Digital education, history of pedagogy, Jadids' heritage, module, teaching stages, innovative education, digitalization

ЭТАПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ МОДУЛЯ «ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ» В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ НА ОСНОВЕ НАСЛЕДИЯ ДЖАДИДОВ

Аннотация

В статье рассматриваются этапы преподавания модуля «История педагогики» на основе джадидского наследия в условиях цифровизации образования. Для соединения прогрессивных педагогических взглядов джадидов с современными образовательными технологиями использовались методы сравнительного анализа и сопоставления. На основании полученных результатов была разработана пошаговая модель обучения. Эти этапы создали возможность для учащихся развивать критическое мышление, научный подход к историческим процессам и мировоззрение, основанное на национальных ценностях.

Ключевые слова: Цифровое образование, история педагогики, наследие джадидов, модуль, этапы образования, инновационное образование, цифровизация.

"Mamlakatimiz o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g'arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur"[1].

Shavkat Mirziyoyev

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari keng ko'lamda joriy etilmoqda [2]. Darsni tashkil etish jarayonidan boshlab, baholashga qadar bo'lgan ta'limning barcha qismlari to'la raqamli texnologiyalar bilan qurollantirilishi buning yorqin namunasidir. Jumladan, oliy ta'lim muassasalari uchun yaratilgan maxsus platformalar, elektron darsliklar, baholash tizmining raqamlashtirilishi shular jumlasidandir. Ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarni zamonaviy texnologiyalar asosida o'qitish talabalarda chuqur tarixiy tafakkur va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi [3].

Ta'kidlash joziki, bugungi kundagi ta'lim-tarbiya, maorif tizimidagi ulkan yutuqlarning ildizi jadidchilik harakatiga, ularning olib borgan inqilobiy izlanishlariga hamda pedagogik harakatlariga borib taqaladi. Muhtaram yurtboshimizning quyidagi nutqlari fikrimiz dalili bo'lib xizmat qiladi. "... "Ertaga kech bo'ladi" - Prezident shunday savol bilan yuzlandi: "Biz bugungi keskin sharoitda g'oyaviy-

mafkuraviy sohada raqobatga tayyormizmi? Yosh avlodimiz tarbiyasi murakkab zamon talablariga javob berayaptimi?", "Bular oddiy savollar emas. Odamni jiddiy o'ylantiradigan, tashvishga soladigan savollar. Agar biz bu yorug' dunyoda "o'zbek", "o'zbekistonlik", "O'zbekiston" degan nomlar bilan yashab qolishni istaydigan bo'lsak, bu savollarga bugun javob topishimiz va ularni hal etish bo'yicha amaliy harakatlarni aynan bugun boshlashimiz shart. Ertaga kech bo'ladi", — dedi Shavkat Mirziyoyev. Bunday vaziyatda jamiyatda jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashishni kuchaytirish, ehtiyotkorlik va ogohlikni oshirish lozim, dedi u. "Kadrlar suv va havodek kerak" deyilganida prezidentimiz yaqin kunlarda o'tgan asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy ma'rifiy harakat vakillari — jadidlar merosini o'rganish borasidagi ishlarni kengaytirish to'g'risidagi qarorni imzolashini aytdi. "Mamlakatimiz o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g'arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk

kadrlar suv bilan havodek zarur”, — dedi u. “Ma’rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo’lib xizmat qilishi tabiiy”, “Bu kimgadir yoqadimi yoki yo’qmi, xalqimiz jadid bobolarimiz ko’rsatib bergan yo’ldan og’ishmay borishi kerak. Chunki ularning g’oya va dasturlari yangi O’zbekistonni barpo etish strategiyasi bilan har tomonlama uyg’un va hamohangdir”[1], — deya ta’kidladi Shavkat Mirziyoyev. Yetuk kadrlarni tayyorlashda albatta ta’lim tizimi bosqichlari va bo’ljak pedagooglarga yuzlanamiz.

Tarixiy taraqqiyot mobaynida mutafakkir bobolarimizning qilgan sa’y harakatlarini hozirgi globallashtirish zamonamizga tatbiq etish va raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashni ta’minlashimiz bir tomondan yoshlarga nazariy metodologik milliy adabiyot bo’lib xizmat qilsa, boshqa tomondan esa boy milliyligimizni yorqin ifodasi sifatida ma’naviy tahdidlarga immunitet sifatida tartib toptiramiz. Ushbu ma’lumotlarga xulosa sifatida oliy ta’lim muassasalarida

“Pedagogika tarixi” modulini o’qitishda jadidlar pedagogik merosidan foydalanish, raqamli ta’lim muhiti bilan uyg’unlashtirilganda, o’qitish samaradorligini oshiradi [4]. Ushbu maqolada aynan shu modulni jadidlar merosi asosida o’qitish bosqichlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. “Pedagogika tarixi” moduli bir qancha olimlar tomonidan o’rganilgan bo’lib, jumladan, Sh.Z.Taylanovning nomzodlik dissertatsiyasi talabalarda qadriyatlar tizimini shakllantirish mavzusida bo’lib “Pedagogika tarixi” fani misol qilib keltirilgan[15]. Shuningdek, M.E Ahmedovanning olib borgan ilmiy izlanishlarida esa pedagogika tarixi fani asosida o’qitishning ustuvor jihatlari yoritib berilgan bo’lib, unda talabalarning ma’naviy sifatlarini tarbiyalash haqida so’z yuritilgan[2]. Jadidchilik harakati bo’yicha tadqiqotlar dunyoning turli davlatlari va universitetlarida ham olib borilmoqda. MDH davlatlaridan Qozog’iston, Qirg’iziston mamlakatlari olimlarining ilmiy izlanishlarida ham jadidchilik harakati, jadid namoyondalari haqida takrorlanmas fikrlar ilmiy dalillar bilan asoslab berilgan. Jumladan, Qozog’istonda Al-Farobiy nomidagi Qozog’iston Milliy Universiteti izlanuvchilari Sayan Shylmambetov, Bakhytzhon Saparovlarning “Some Problems of the Study of the Regional Jadid Movement in Kazakhstan” (Mintaqaviy jadidchilik harakatini o’rganishning yarim muammolari) maqolasida Qozog’istonning janubi-sharqiy va shimoli-g’arbiy hududlarida jadidchilik harakatining rivojlanishi va uning o’ziga xos xususiyatlari haqida so’z yuritiladi. O’rganilgan. Qirg’izistondagi Markaziy Osiyo

“Pedagogika tarixi” modulini bosqichma-bosqich o’qitish modeli

Bosqich	Bosqich nomi	Asosiy maqsad	Uslublar va faoliyat turlari
1	Kirish bosqichi	Talabalarda tarixiy ong va motivatsiyani shakllantirish	- Motivatsion savol-javoblar - Video va tarixiy misollar - Mini loyiha: “Nega pedagogika tarixini o’rganamiz?”
2	Qadimgi va o’rta asrlar pedagogikasi	Antik davr va o’rta asrlardagi pedagogik qarashlarni o’rganish	- Tarixiy shaxslar fikrlarini solishtirish - Taqqoslovchi jadval tuzish - Fikr bildirish asosida muloqot
3	Islomiy uyg’onish davri	Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi allomalarning pedagogik qarashlarini o’rganish	- Biografik yondashuv - Infografikalar - Shaxslar fikrini hozirgi ta’lim bilan taqqoslash
4	Jadidlar pedagogikasi	Jadidlarning ta’limdagi islohotlari va qarashlarini tahlil qilish	- Matn va darslik tahlili - Zamonaviy dars modeli yaratish - Mini-debatlar: “Qaysi jadid g’oyasi bugungi ta’limga yaqin?”
5	Sovet davri va mustaqillikdan keyingi yondashuvlar	Pedagogika tarixidagi XX-XXI asr bosqichlarini o’rganish	- Vaqt jadvali - O’zgarishlar tahlili - Mustaqillikdan keyingi yutuqlar haqida taqdimot
6	Integratsiya bosqichi	Tarixiy yondashuvlarni zamonaviy ta’lim uslublari bilan uyg’unlashtirish	- Venn diagrammalari - “Agar jadidlar hozir yashaganida...” esse - Mini-tadqiqot loyihasi
7	Yakuniy baholash	Bilim va ko’nikmalarni umumlashtirish va baholash	- Test va yozma ishlari - Portfel himoyasi - Refleksiya: “Pedagogika tarixini o’rganish menga nima berdi?”

Universiteti olimlaridan Kubatova Ayida Esenkulovning olib borgan izlanishlari natijasida hamda “Jadidizm in Kyrgyzstan” tadqiqot ishida Qirg’izistonda jadidchilik harakatining tarqalishi va yangi usul maktablarning tashkil etilishi tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzu yuzasidan raqamli ta’lim muhitida “Pedagogika tarixi” modulini jadidlar merosi asosida o’qitishni bosqichlarga bo’lish samarali usullardan biri deb topdik va tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalandik:

Tahlil va sintez: jadidlar pedagogik qarashlarini tahlil qilish hamda zamonaviy ta’lim uslublari bilan uyg’unlashtirish [2];

Jadidlar pedagogik qarashlarini tahlil qilish hamda zamonaviy ta’lim uslublari bilan uyg’unlashtirish deganda quyidagilar tushuniladi:

1. Jadidlar pedagogik qarashlarini tahlil qilish:

Bu bosqichda jadidlar (XIX–XX-asr boshlarida yashagan islohotchi ma’rifatparvarlar) tomonidan ilgari surilgan ta’lim-tarbiya haqidagi g’oyalari, metodlar, maktab va darslik tizimi, o’quvchilarga yondashuvi, ustoz-obro’, milliylik va diniy bilimni uyg’unlashtirish kabi tamoyillar chuqur o’rganiladi. Masalan: Ismoil G’aspiralining “milliy maktab, milliy til” tamoyili, Abdulla Avloniyning “tarbiya ruhiyatga ta’sir etadi” degan fikrlari, Munavvar qori Abdurashidxonovning maktab islohoti g’oyalari va hokazo. Bu tahlilda ularning g’oyalari qanday sharoitda paydo bo’lgani, qanday pedagogik muammolarga yechim sifatida taklif qilingani o’rganiladi.

2. Zamonaviy ta’lim uslublari bilan uyg’unlashtirish:

Bu esa jadidlarning ilgari surgan pedagogik qarashlarini hozirgi zamon ta’limi bilan moslashtirishni anglatadi. Ya’ni, jadidlar ilgari surgan faol o’quvchi, muloqotga asoslangan dars, milliy qadriyatlarni saqlagan holda zamonaviy fanlarni o’qitish kabi yondashuvlarini hozirgi raqamli ta’lim, STEAM, interaktiv metodlar, kritik fikrlash, individual yondashuv kabi uslublar bilan bog’lab, ulardan yangi pedagogik model yaratish. Masalan, jadidlarning o’quvchini faollikka chorlovchi metodlari — bugungi problemaga asoslangan o’qitish (PBL) bilan uyg’unlashishi mumkin. Ularning milliylik va zamonaviylikni birlashtirish g’oyasi — bugungi kompetensiyalarga asoslangan yondashuv bilan integratsiya qilinadi. Bu ibora bilan tarixiy va milliy meros bo’lgan jadidlar pedagogik qarashlarini hozirgi davr ehtiyojlariga moslashtirish, ularni bugungi darslarda qo’llash imkoniyatlarini aniqlash, hamda yangicha, zamonaviy va milliy pedagogik model yaratish nazarda tutiladi.

Modellashtirish: “Pedagogika tarixi” modulini bosqichma-bosqich o’qitish modeli yaratildi [4];

So'rovnoma va intervyu: talabalar va o'qituvchilar o'rtasida olib borilgan so'rovlar asosida o'qitish bosqichlarining samaradorligi aniqlashtirilishi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi o'qitish bosqichlari ishlab chiqildi:

Tayyorlov bosqichi: raqamli platformalarga kirish, jadidlar merosiga oid boshlang'ich ma'lumotlar bilan tanishish;

Tahlil bosqichi: jadidlar asarlarining pedagogik mazmunini tahlil qilish, muhokamalar orqali fikr almashish;

Integratsiya bosqichi: tarixiy bilimlarni zamonaviy pedagogik konsepsiyalar bilan bog'lash [3];

Amaliyot bosqichi: raqamli vositalarda loyiha ishlari, prezentatsiyalar va interaktiv mashg'ulotlar [2];

Refleksiya bosqichi: o'rganilgan materiallarni umumlashtirish, fikr-mulohazalar asosida baholash [4].

Ushbu bosqichlarning har biri raqamli muhitda modulli o'qitishga moslashtirilgan holda tashkil etildi va talabalar faolligi hamda o'zlashtirish darajasining oshganligi kuzatildi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqotdan ko'rinadiki, jadidlar pedagogik merosidan samarali foydalanish raqamli ta'lim muhitida "Pedagogika tarixi" modulini chuqur o'rganishga katta imkon yaratadi. Raqamli resurslar orqali interaktivlikni oshirish, tarixiy manbalarni multimedia formatida o'rganish va amaliy topshiriqlar orqali bilimni mustahkamlash va yanada qiziqarli tashkil etish mumkin [2]. Shu bilan birga, bosqichli yondashuv ta'limda tizimlilikni ta'minlaydi [3]. Maqolada berilgan ma'lumotlarning yaxlitligini saqlash maqsadida mavzu yuzasidan davrlashtirish metodikasi orqali o'qitishni tashkil etish ko'zlandi va quyidagichi bosqichlarga bo'lindi. Olib borilayotgan dissertatsiya ishi uchun ushbu bosqichlardan foydalangan holda o'qitish metodikasini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Davrlashtirish asosida o'qitishning bir muncha natijadorligi yuqoridir. Bunda berilayotgan hamda olinayotgan ma'lumotlar ancha tizimli yo'lga qo'yiladi. Shuningdek, ilmy tadqiqot ishi uchun arxiv ma'lumotlari, nazariy-amaliy ma'lumotlar bosqichlar asosida to'plab boriladi. Davrlashtirishda ta'limni raqamlashtirish va jadidlar merosi mavzulari tarixiy-infografik ma'lumotlarga ko'ra taqriban tuzib chiqildi. Tadqiqot natijasida taklif etiladigan ta'limni raqamlashtirishning 4 bosqichi sifatida quyidagilarni keltiramiz.

I. Kompyuterlashtirish davri (1980-2000). Bu davrda ta'lim muassasalariga kompyuterlar kirib keldi va asosiy e'tibor kompyuter savodxonligini oshirishga qaratildi. O'quv jarayonida asosiy vositalar sifatida: shaxsiy kompyuterlar ta'lim muassasalarida paydo bo'lishi; dasturlashning asosiy ko'nikmalarini o'rgatish; elektron hisob-kitob va matn muharrirlaridan foydalanish; CD-ROM va disklar orqali o'quv materiallarini tarqatish; dastlabki ta'lim dasturlarini joriy etish;

II. Internet va veb-resurslar davri (2000-2015). Bu davrda ta'lim jarayoni internet texnologiyalari bilan boyitildi: maktab va universitetlarda internet tarmog'i joriy etilishi; veb-saytlar orqali o'quv materiallarining joylashtirilishi; elektron pochta va forumlar orqali muloqot; dastlabki onlayn kurslar platformalarining rivojlanishi; elektron kutubxonalar va ma'lumotlar bazalarining yaratilishi; interfaol o'quv dasturlarining keng qo'llanilishi;

III. Raqamli transformatsiya davri (2015-2025) - hozirgi vaqt. Bu davr ta'lim tizimini to'liq qayta tashkil etish va raqamli texnologiyalarni chuqur integratsiya qilish bilan xarakterlanadi: aralash ta'lim (blended learning) modellarning keng tarqalishi; mobil qurilmalar va ilovalardan faol foydalanish; ta'lim boshqarish tizimlari orqali ta'limni individuallashtirilishi; bulutli texnologiyalar; asosida o'quv materiallari va resurslarni saqlash; virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalarining ta'limga kirib kelishi;

sun'iy intellekt vositalarining dastlabki qo'llanilishi; COVID-19 pandemiyasi sababli masofaviy ta'limning majburiy rivojlanishi;

IV. Intellektual ta'lim ekotizimlari-ehtimoliy istiqbol davri 1 (2025-2035). Bu davrda ta'lim tizimi yanada aqlli roq va shaxsiylashtirilgan bo'ladi: sun'iy intellekt asosidagi adaptiv o'qitish tizimlarining keng joriy etilishi - bu tizimlar o'quvchining ehtiyojiga mos tarzda dars mazmunini avtomatik tarzda sozlaydi, o'quv faoliyatini individuallashtiradi [5], katta ma'lumotlar (Big Data) asosida o'quv jarayonini tahlil qilish va optimallashtirish - o'quvchilar faoliyatining katta hajmdagi raqamli izlari tahlil qilinib, o'quv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [6], Raqamli egizaklar (digital twins) orqali virtual laboratoriyalar - real muhitlarning virtual nusxalari yaratiladi va tajribalar xavfsiz, tejamkor tarzda sinovdan o'tkaziladi [7], Blokchein texnologiyalari orqali sertifikatlashtirish va o'quv yutuqlarini saqlash - ta'lim yutuqlarining ishonchli, buzib bo'lmaydigan raqamli shaklda saqlanishi imkonini beradi [8], Metaverse va virtual dunyo asosidagi immersiv ta'lim muhitlari - o'quvchilar avatar orqali 3D muhitlarda ta'lim oladi, bu hissiy va vizual jihatdan faol ishtirokni ta'minlaydi [9].

Inson-mashina o'zaro hamkorligi asosidagi ta'lim metodikalarining rivojlanishi - raqamli yordamchilar, chatbotlar, robot-assistentlar bilan o'quvchi faol hamkorlikda bilim oladi [10].

Neyron interfeys texnologiyalarining dastlabki qo'llanilishi - miyada yuzaga kelgan impulsni o'qib, texnologiyalar bilan bevosita aloqaga kirishish imkonini beruvchi usullar ta'limda sinovdan o'tkazilmoqda [11].

Hozirgi vaqtda biz uchinchi bosqichda bo'lib, to'rtinchi bosqichga o'tish arafasida turibmiz. Raqamli transformatsiyaning ko'plab elementlari joriy etilgan bo'lsa-da, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar texnologiyalarining to'liq potentsialidan foydalanish endi boshlanmoqda. Ta'limni raqamlashtirish bosqichiga taqriban tuzilgan jadidchilik harakatining 3 bosqichi ham o'qitish metodikasini takomillashtirishda bosqichma-bosqich olib borilishini ifodalaydi.

Birinchi bosqich (1900-1917): Bu davrda jadidchilik harakati shakllandi va o'z g'oyalarini rivojlantirdi. Muhammad Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov kabi ma'rifatparvarlar yangi usuldagi maktablar ochishga, gazeta va jurnallar nashr etishga kirishdilar. "Tarjimon" gazetasi, "Sadoyi Turkiston", "Oyna" kabi nashrlar tashkil etildi. Ushbu bosqichda asosiy e'tibor ma'rifatchilikka, milliy uyg'onishga, ta'lim tizimini isloh qilishga qaratildi [12].

Ikkinchi bosqich (1917-1924): Bu davr Rossiyada bo'lgan inqilob va uning ta'siri ostida o'tdi. Jadidlar siyosiy faoliyatni kuchaytirdilar, Turkiston muxtoriyati singari milliy davlatchilik tajribalarida ishtirok etishdi. Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi jadid adabiyoti vakillari milliy ozodlik g'oyalarini ilgari surdilar. Bu bosqichda jadidlar milliy davlatchilik, ma'naviy-madaniy mustaqillik g'oyalarini faol targ'ib qildilar [13].

Uchinchi bosqich (1924-1937): Sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng jadidlar sovet tuzumi doirasida ishlashga majbur bo'ldilar. Dastlab ular sovet hokimiyati bilan hamkorlik qilishga harakat qilsalar-da, 1930-yillar boshida sovet hukumati jadidlarni "millatchilik"da aybladi. 1937-1938 yillardagi qatag'onlar davrida ko'plab jadidlar qamaldi va otib tashlandi. Bu davr jadidchilik harakatining fojiali yakunlanish bosqichi bo'ldi [14]. Jadidchilik harakati O'rta Osiyo xalqlarining milliy-madaniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi va hozirgi davrgacha bu harakatning ahamiyati yuqori baholanmoqda. Maqolada taklif etilgan bosqichlar asosida "Pedagogika tarixi" modulini o'qitish, nafaqat jadidlar merosini chuqur anglashga, balki raqamli ta'limning

zamonaviy talablariga javob beruvchi interaktiv metodlarni joriy etishga xizmat qiladi. Har bir bosqichda o'quvchilar nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirish bilan birga, tarixiy manbalarni tahlil qilish, pedagogik konsepsiyalarni qiyoslash va zamonaviy ta'lim amaliyotida ularning in'ikosini topish

bo'yicha amaliy vazifalarni bajaradilar. Modul yakunida, o'quvchilar pedagogik g'oyalar evolyutsiyasini tushunib, bugungi ta'lim amaliyotiga tarixiy kontekstda baho bera oladigan darajaga yetadilar. Kelgusida ushbu yondashuvni boshqa pedagogik fanlar o'qitishida ham tatbiq etish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. 11.12.2023 dagi Sh.M.Mirziyoyevning "Jadidlar: milliy o'zlik, istiqlool va davlatchilik g'oyalari" mavzusidagi xalqaro konferensiyadagi nutqi <https://president.uz/oz/lists/view/6919>
2. Axmedova, M. Raqamli ta'limning nazariy asoslari. – Samarqand: Ilm ziyo, 2021.
3. Xoldorova, N. Raqamli ta'lim muhitida interaktiv metodlar. – Toshkent: Talim Press, 2022
4. Qosimov, B. Jadidlar merosi va zamonaviy ta'lim. – Toshkent: O'zbekiston, 2020.
5. Luckin, R. et al. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson.
6. Daniel, B. (2015). Big Data and analytics in higher education: Opportunities and challenges. British Journal of Educational Technology.
7. Tao, F. et al. (2019). Digital twins and cyber-physical systems toward smart manufacturing. Engineering.
8. Grech, A., & Camilleri, A. F. (2017). Blockchain in Education. JRC Science for Policy Report. European Commission.
9. Johnson, L. et al. (2016). NMC Horizon Report: Higher Education Edition. The New Media Consortium.
10. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning.
11. Lebedev, M. A., & Nicoletis, M. A. L. (2006). Brain-machine interfaces: past, present and future. Trends in Neurosciences.
12. Salohiddinov, A. (2009). "Jadidchilik va ma'rifat". Toshkent: Ma'naviyat.
13. Karimov, A. (2015). "Milliy uyg'onish va jadid adabiyoti". Toshkent: Fan.
14. Rashidov, F. (2020). "Jadidlar fojiasi: 1937–1938 yillari qatag'onlar". O'zbekiston Milliy arxivi
15. Taylanova Sh.Z. "Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida qadriyatlar tizimini shakllantirish ("Pedagogik tarixi" fani misolida)" nomzodlik dissertatsiyasi 2012 y
16. Rasulov, A. Pedagogika tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018y

UDK:378.091

Sayid ISLIKOV,
Guliston davlat universiteti Masofaviy ta'lim kafedrasini mudiri
E-mail: sayidislikov@gmail.com

PhD, dotsent M.Niyozov taqrizi asosida

SPECIAL ADVANTAGES OF USING DISTANCE LEARNING

Annotation

The article analyzes the content of distance learning, its advantages, superior aspects and disadvantages compared to other forms of organizing training, and also covers its types in detail.

Key words: Educational process, distance learning, distance reading, student, teacher.

ОСОБЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье проанализированы содержание дистанционного обучения, его преимущества, превосходящие аспекты и недостатки по сравнению с другими формами организации обучения, а также подробно освещены его виды.

Ключевые слова: Образовательный процесс, дистанционное обучение, дистанционное чтение, студент, преподаватель.

MASOFALI TA'LIMDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS AFZALLIKLARI

Annotatsiya

Maqolada masofali ta'lim mazmuni, afzalliklari, ta'limni tashkil etishning boshqa shakllaridan ustun jihatlari va kamchiliklari tahlil qilingan, ularning turlari atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim jarayoni, masofali ta'lim, masofaviy o'qish, talaba, o'qituvchi.

Kirish. Bugungi kunda taraqqiyot juda tez rivojlanmoqda va o'zgarimoqda. Deyarli har daqiqada yer sharining turli burchaklarida o'zgarishlar, yangilanishlar va kutilmagan voqea hodisalar sodir bo'lmoqda. Har bir kunimiz turli yangilik oqimi ostida kechmoqda. Axborot oqimi bizni har joyda, ishxona, uyda va hattoki ta'tilda ham ta'qib etadi. Hayotni anglash, uni o'rganish axborotlarni yig'ish va o'zlashtirish orqali kechadi. Insonning bilimlilik darajasi ham ma'lum davr ichida shaxs tomonidan o'zlashtirilgan axborotlarning ko'p yoki ozligi bilan belgilanadi.

Shuning uchun zamonaviy bilimlar sari keng yo'l ochish ta'limotni takomillashtirishda yangi axborot texnologiyalardan unumli foydalanish bugungi kunning talabiga aylandi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Vaholanki, ta'lim tizimida sezilarli o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ta'lim tizimida masofadan o'qitish uslubi shakllari qo'llanilmoqda. Masofaviy ta'lim uslubi bu sirtqi o'qishning yangi shakli va mustaqil o'qishdir.

Shuning uchun zamonaviy bilimlar sari keng yo'l ochish ta'limotni takomillashtirishda yangi axborot texnologiyalardan unumli foydalanish bugungi kunning talabiga aylandi. Ko'pchilik axborot texnologiyalar asosi internetdan faqatgina yangiliklar bilan tanishish, axborot qidirish, elektron pochtdan foydalanish kabi xizmatlar uchun foydalanishi sir emas. Internetning imkoniyatlari kundan - kunga oshib bormoqda. Internetdan foydalanishning yangi bosqichi boshlandi, ya'ni internet turli sohalariga tadbiiq qilindi. Internet texnologiyalari -masofadan o'qitish, elektron kutubxonalar, onlayn savdolar, onlayn treninglar, internet magazinlar va boshqalar [1].

Bugungi kunda masofali ta'limdan foydalanish dolzarb masalalardan bo'lib, uning uslublari, texnologiyalari, usul va vositalarini yanada takomillashtirish muhim ahamiyatga ega sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Masofaviy ta'lim tizimi o'qitish texnologiyalaridan foydalanishning nazariyasi

va amaliyoti masalalari, uning didaktik va uslubiy asoslari, shuningdek, yurtimiz olimlari A.Abduqodirov, A.Pardayev, U.Begimkulov, N.Muslimov, A.Hayitov, F.Zakirovalar tomonidan tadqiq qilingan.

Markaziy davlatlar hamdo'stligi davlatlari olimlari A.Andreev, G.Levkin, E.Polat, N.Naydenova, I.Varganova, M.A.Malo'sheva, N.Valyushina, R.Pimonov, N.Gavrilov, I.Zadorojnyaya, S.Berejnaya, S.Bogdanovalar ishida ham masofaviy ta'lim tizimi modellari, rivojlantirish masalalari, shakllari, pedagoglar malakasini oshirish tizimida masofadan o'qitish texnologiyalarini qo'llash, o'quv mazmunining variativligi kabi masalalar bayon etilgan. Jumladan, T.P.Voronina, V.P.Kashitsin, O.P.Molchanovlar tomonidan tayyorlangan monografiyada masofaviy ta'limning to'rt modeli ko'rib chiqiladi, bular: an'anaviy sirtqi, ochiq -televizion ta'lim (tele-ta'lim), virtual sinflar va virtual universitetlar.

Masofaviy ta'lim tizimining yuqorida tadqiq qilingan jihatlari xorij olimlari I.Allen, A.Amadco, J.Seaman, D.Keyegan, H.Kappel, B.Lehmann, J.Loeper, B.Holmberg, M.Dougiamas, P.Taylorlar izlanishlarida ham o'z aksini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Internet texnologiyalarining kirib kelishi bir necha asrlar davomida o'zgarmay kelgan holatlarni o'zgartirib yubordi. Bu odatdagi xat yozishmalari elektron pochta bilan, kutubxonalar esa web-saytlar bilan almashinishida namoyon bo'ldi. Endilikda esa ta'lim tizimida ta'lim olishning an'anaviy shakllari o'rniga masofaviy ta'lim elementlari kirib keldi. Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini ta'lim jarayoniga kirib kelishi an'anaviy o'qitish usullariga qo'shimcha ravishda yangi o'qitish shakli - masofaviy o'qitish yaratilishiga omil bo'ldi.

Masofaviy ta'limda talaba va o'qituvchi fazoviy bir-biridan ajralgan holda o'zaro maxsus yaratilgan o'quv kurslari, nazorat shakllari, elektron aloqa va Internetning

boshqa texnologiyalari yordamida doimiy muloqotda bo'ladilar. Internet texnologiyasini qo'llashga asoslangan masofaviy o'qitish jahon axborot ta'lim tarmog'iga kirish imkonini beradi, integratsiya va o'zaro aloqa tamoyiliga ega bo'lgan muhim bir turkum yangi funksiyalarni bajaradi.

Ma'lum sabablarga ko'ra, ta'lim muassasalarining kunduzgi bo'limlarida tahsil olish imkoniyati bo'lmagan, masalan, sog'ligi taqozga etmaydigan, mutaxassslicigini o'zgartirish niyati bo'lgan yoki yoshi katta, malakasini oshirish niyati bo'lgan kishilar uchun masofaviy o'qitish qulay o'qitish shakli hisoblanadi [2].

Masofaviy o'qitishda turli xil axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalaniladi, ya'ni har bir texnologiya maqsad va masala mohiyatiga bog'liq. Masalan, an'anaviy bosma usuliga asoslangan o'qitish vositalari (o'quv qo'llanma, darsliklar) talabalarni yangi material bilan tanishtirishga asoslansa, interaktiv audio va video konferensiyalar ma'lum vaqt orasida o'zaro muloqotda bo'lishga, elektron pochta to'g'ri va teskari aloqa o'rnatishga, ya'ni xabarlarni jo'natish va qabul qilishga mo'ljallangan.

Oldindan tasmasa muhrlangan video ma'ruzalar talabalarga ma'ruzalarni tinglash va ko'rish imkonini bersa, faksimal aloqa, xabarlar, topshiriqlarni tarmoq orqali tezkor almashinish talabalarga o'zaro teskari aloqa orqali o'qitish imkonini beradi.

Yuqoridagilarga asosanib, ta'lim jarayonida ayni vaqtda qayta-qayta tilga olinayotgan ayrim terminlar tavsifi va ta'riflarni keltirib o'tamiz.

Masofaviy o'qitish – eng yaxshi an'anaviy va innovatsion metodlar, o'qitish vositalari va formalarini o'z ichiga olgan sirtqi va kunduzgi ta'lim singari axborot va telekommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta'lim formasidir.

Masofaviy o'qish – bu yangi axborot texnologiyalari, telekommunikatsiya texnologiyalari va texnik vositalariga asoslangan ta'lim tizimidir. U ta'lim oluvchiga ma'lum standartlar va ta'lim qonun-qoidalariga asosida o'quv shart-sharoitlari va o'qituvchi bilan muloqotni ta'minlab berib, o'quvchidan ko'proq mustaqil ravishda shug'ullanishni talab qiluvchi tizimdir. Bunda o'qish jarayoni ta'lim oluvchini qaysi vaqtda va qaysi joyda bo'lishiga bog'liq emas.

Masofaviy ta'lim – masofadan turib o'quv axborotlarini almashuvchi vositalarga asoslangan, o'qituvchi maxsus axborot muhit yordamida, aholining barcha qatlamlari va chet ellik ta'lim oluvchilarga ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi ta'lim majmuaidir.

Masofaviy o'qitish tizimi – masofaviy o'qitish shartlari asosida tashkil etiladigan o'qitish tizimi. Barcha ta'lim tizimlari singari masofaviy o'qitish tizimi o'zining tarkibiy maqsadi, mazmuni, usullari, vositalari va tashkiliy shakllariga ega.

Masofaviy ta'limning xozirgi sharoitda quyidagicha tashkil etish mumkin:

Moodle tizimi orqali ta'lim jarayonini tashkil qilish. Bunda tizimga fan bo'yicha asosiy resurslar: ma'ruza, test, darslik, glossariy, taqdimotlarni kiritish va tizimni boshqarish;

Telegramm messendjeridan har bir guruhlar kesimida kanallarni ochib, ta'lim resurclari- ma'ruza, test, darslik, glossariy, videodarslarni joylashtirish;

Xar bir fan bo'yicha imkoniyatdan kelib chiqib videodarslar ishlab chiqish;

Fakultetlarda fanlarni vebinar va onlayn shaklda tashkil qilish (Zoom va boshqa dasturlar orqali).

Masofaviy ta'limning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

moslashuvchanlik (ta'lim oluvchiga o'ziga qulay vaqt, joy va tezlikda ta'lim olish imoniyati mavjudligi;

modullilik – bir-biri bog'liq bo'lmagan mustaqil o'quv kurslari to'plamidan - modullardan individual yoki guruh talabiga mos o'quv rejasini tuzish imkoniyati mavjudligi;

parallelilik – o'quv faoliyatini ish faoliyati bilan birga parallel ravishda, ya'ni ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib borish imkoniyati mavjudligi;

keng qamrovlilik – ko'p sonli talabalarning bir vaqtning o'zida katta o'quv (elektron kutubxona, ma'lumotlar va bilimlar bazasi va b.) zahiralari murojaat qila olishi. Bu ko'p sonli talabalarning kommunikatsiya vositalari yordamida o'zaro va o'qituvchi bilan muloqotda bo'lish imkoniyati;

iqtisodiy tejamkorlik – o'quv maydonlari, texnika vositalari, transport vositalari va o'quv materiallaridan samarali foydalanish, o'quv materiallarini bir joyga yig'ish, ularni tartiblangan ko'rinishga keltirish va bu ma'lumotlarga ko'p sonli murojaatni tashkil qilib bera olish orqali mutaxassslarni tayyorlash uchun ketadigan xarajatlarni kamaytirish imkoniyati;

ijtimoiy teng huquqlilik – ta'lim oluvchining yashash joyi, sog'lig'i va moddiy ta'minlanish darajasidan qat'iy nazar hamma qatori teng huquqli ta'lim olish imkoniyati;

internatsionalilik – ta'lim sohasida erishilgan, jahon standartlariga javob beradigan yutuqlarni import va eksport qilish imkoniyati.

Masofaviy ta'lim o'z oldiga barcha ta'lim oluvchilarning birdek talim olishiga sharoit yaratib berishni, ta'limturlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni kuchaytirgan holda ta'lim berish sifat uzluksiz ta'lim darajasini oshirishni, asosiy faoliyat bilan bir qatorda qo'shimcha ta'lim olish imkoniyatini yaratib berishni, uzluksiz ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishni, yangi tamoyillar asosidagi ta'lim darajasini ta'minlashni maqsad qilib belgilagan [3].

Tahlil va natijalar. Soxa olimlari masofaviy ta'limning turli xil ustun tomonlari, afzalliklarini ajratib ko'rsatishgan. Masalan, masofaviy ta'lim olishning, muloqot qilishning yuqori darajadagi osonligi va kam xarajat talab qilishi bilan ishlab chiqarishdan ajralmagan holda yuqori samarali fundamental ta'lim olishni ta'minlanishi, tahsil oluvchi va o'qituvchi, hamda tahsil oluvchilarning o'zlari orasida faol axborot almashinuvini ustun jihat sifatida ajratib ko'rsatilishi shuningdek, masofaviy ta'lim o'qitishning sifat jihatdan yangi turi ekanligi, o'qitishning sintetik, integral, gumanistik shakli deb hisoblaydilar hamda ta'lim muassasalarida masofaviy ta'limning pedagogik texnologiyalarini tanlash va ulardan oqilona foydalanish uning mazmuni va tashkiliy shakllariga bog'liqligini takidlaydilar. Tadqiqotlarda aniqlanishicha masofaviy ta'lim an'anaviy ta'limdan aslo qolishmaydi. Balki samarasiga ko'ra ustunlik jihatlari ham bor. Negaki, o'quv materialining asosiy qismini ta'lim oluvchi o'zi mustaqil o'qib-o'rganadi. Bu o'tilgan mavzularni puxta o'zlashtirish va eslab qolishga yordam beradi. Buning ustiga darslarni yangi texnologiyalar vositasida o'qish ta'lim oluvchi uchun qiziqarli va mazmunli bo'ladi. Bunday ta'lim tizimida darsliklar, qo'llanmalar etishmasligi kabi muammolar bo'lmaydi. O'quvchi o'quv materialini elektron pochta yoki ijtimoiy tarmoq orqali qabul qilib oladi. Shu bilan birga ma'lum saytlarga obuna bo'lishi, ma'lumotlar bazasiga kirib, o'ziga kerakli axborotlarni olishi mumkin.

Masofaviy ta'limni tashkil etishning ijobiy jihatlari quyidagi qulayliklarni qamrab oladi:

- ushbu ta'lim shaklida yoshi hamda ijtimoiy holatidan qat'i nazar, aholining keng qatlami ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lmoqda;

- masofaviy ta'lim iqtisodiy jihatdan ta'lim oluvchilar uchun ham, oliygohlar uchun ham samaralidir, chunki unda boshqa an'anaviy ta'lim turlariga qaraganda xarajat va to'lovlar ancha kam. Shuningdek, oliy ta'limning mazkur shakli ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarga oliy ta'lim muassasalariga borish-kelish uchun sarflaydi-gan vaqtni tejash

imkonini bermoqda. Bunda tejalgan vaqt hisobiga yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirish imkoniyati ortadi;

- ishdan ajralmagan holda ta'lim olishni xohlovchi talabalar ushbu ta'lim shaklida o'qish vaqti, joyi va o'quv yurtini o'z xohishiga ko'ra tanlashi mumkin;

- maxsus dasturlar yordamida talabaning bilimni baholashda xolislikning ta'minlanishi va korrupsiyaviy holatlarning ancha kamligi ma'lum bo'lmoqda;

- talabada mustaqil bilim olish, o'z ustida ishlash, ijodiy va intellektual salohiyatini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Yuqoridagilar bilan birga, masofaviy ta'limning salbiy jihatlarni ham keltirish mumkin:

- Masofaviy ta'lim ishtirokchilarining erkin savollar bera olmasliklari va hammaning birdek faol bo'lishining cheklanganligi.

- Doimiy virtual muloqotlarning ko'z nuriga zarar etkazishi va muntazam ko'rish funksiyasi sabab nerv-asab tolalarning toliqishiga sabab bo'ladi.

- Masofaviy ta'lim xotirani kuchaytirsada, irodaning sustlashishi va dangasalikga olib keladi [4].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, masofali ta'lim tizimida foydalanish bo'yicha jahonda yetarlicha tajriba to'plangan va ularning tahlilining

ko'rsatishicha masofaviy o'qitish, an'anaviy ta'lim muassasalaridagi o'qitishga qaraganda arzonaga tushadi. Bugungi kunda ko'pgina ta'lim muassasalari, yirik korxona va tashkilotlar o'z mutaxassislarini tayyorlashda, malakasini oshirishda ushbu tizimdan keng foydalanib kelmoqda, bu o'z navbatida ta'lim oluvchining mustaqil bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi bilan birga, muammolarsiz amaliy faoliyatni davom ettirishiga katta imkoniyat bermoqda. Masofaviy ta'limning yana bir qulayligi o'qitish uchun zarur bo'ladigan tashkiliy texnik infratuzilmaning tejalishi bo'lib, moliyaviy xarajatlar asosan o'quv-uslubiy materiallar tayyorlash hamda internet trafik uchun sarflanadi.

Masofali ta'lim dunyo miqyosida keng qo'llanilayotganligi bois yurtimizda ham bunday ta'lim olish turidan o'rinli va bardavom foydalanishimiz maqsadga muvofiq. Ushbu tizimning psixologik afzalligi va kamchiliklaridan o'z o'rnida foydalanishda ahamiyat berish va uni samarali tomonga boshqarish lozim. Talaba yoshlar va boshqa masofaviy ta'limdan foydalanayotgan yohud foydalanish istagida bo'lgan shaxslarga masofaviy ta'limning konstruktiv tomonlarini tushuntirish va dunyo ta'lim sistemasi darajasiga ko'tarish hozirgi zamon ta'limining talablaridan ekanligini unutmaslik kerak.

ADABIYOTLAR

1. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. –T.: Fan, 2009
2. Shaymatov J.N., Masofaviy ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari / Academic research in educational sciences volume 2 issue 2 /2021 284-291 b.
3. Allayarova S.N., Sayitova U.H. Masofaviy ta'lim: mazmuni, imkoniyatlari va kamchiliklari / Academic research in educational sciences volume 2 issue 1 / 2021, 930-936 b.
4. Islikov S. Masofaviy ta'limni tashkil etishning o'ziga xos jihatlari / O'zMU xabarlari 2024 1/6, 86-89 b

UDK: 1751

Madinaxon QOXXOROVA,
Turon xalqaro universiteti o'qituvchisi
E-mail: kohhorovamadinaxon@gmail.com

PhD A. Iplina taqrizi asosida

FROM GRAMMAR TO DRAMA: THE IMPACT OF SOCIODRAMA ON SPEAKING PROFICIENCY IN EFL CLASSROOMS

Annotation

This paper provides a brief retrospective overview of prominent foreign language teaching methods, focusing on how speaking skills have been approached within each. Special attention is given to the integration of the sociodrama method in teaching English speaking. A small-scale classroom experiment was conducted with 30 university students at B1–B2 levels, divided into two groups: one using traditional instruction and the other employing the sociodrama method. The results suggest that the sociodrama-based class demonstrated greater student engagement, improved fluency, and more dynamic interaction. This study contributes to the ongoing discourse on speaking-focused instruction and the effectiveness of experiential learning strategies.

Key words: Foreign language teaching, speaking skills, sociodrama, B1–B2 students, experiential learning, teaching methods, language acquisition.

ОТ ГРАММАТИКИ К ДРАМЕ: ВЛИЯНИЕ СОЦИОДРАМЫ НА УРОВЕНЬ ВЛАДЕНИЯ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧЬЮ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Аннотация

В этой статье представлен краткий ретроспективный обзор известных методов обучения иностранным языкам, с упором на то, как подходили к навыкам говорения в рамках каждого из них. Особое внимание уделяется интеграции метода социодрамы в обучение устной речи на английском языке. Был проведен небольшой эксперимент в классе с 30 студентами университетов на уровнях B1–B2, разделенными на две группы: одна использовала традиционное обучение, а другая применяла метод социодрамы. Результаты показывают, что класс, основанный на социодраме, продемонстрировал большую вовлеченность студентов, улучшенную беглость речи и более динамичное взаимодействие. Это исследование вносит вклад в продолжающийся дискурс об обучении, ориентированном на говорение, и эффективности стратегий экспериментального обучения.

Ключевые слова: Обучение иностранным языкам, навыки говорения, социодрама, студенты B1–B2, экспериментальное обучение, методы обучения, освоение языка.

GRAMMATIKADAN DRAMAGA: INGLIZ TILI CHET TILI SIFATIDA O'QITILADIGAN SINFLARDA SOTSIODRAMA USULINING OG'ZAKI NUTQ MALAKASIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Ushbu maqola xorijiy tillarni o'rgatishning mashhur usullarining qisqacha retrospektiv ko'rinishini taqdim etadi va har birida nutq qobiliyatlari qanday yondashganiga e'tibor qaratadi. Ingliz tilini o'rgatishda sotsiodrama usulini integratsiyalashga alohida e'tibor beriladi. B1-B2 darajalaridagi 30 nafar universitet talabalari bilan kichik hajmdagi sinfda tajriba o'tkazildi, ular ikki guruhga bo'lingan: biri an'anaviy ta'limdan foydalangan holda, ikkinchisi esa sotsiodrama usulidan foydalangan holda. Natijalar shuni ko'rsatadiki, sotsiodrama asosidagi sinf o'quvchilarning faolligini, ravonlikni yaxshilaganini va yanada dinamik o'zaro ta'sir ko'rsatdi. Ushbu tadqiqot nutqqa yo'naltirilgan ta'lim va tajribaviy o'rganish strategiyalarining samaradorligi bo'yicha davom etayotgan nutqqa hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: Chet tilini o'rgatish, nutqiy ko'nikmalar, sotsiodrama, B1–B2 talabalari, tajribaviy o'rganish, o'qitish usullari, tilni o'zlashtirish.

Introduction. Foreign language education has long been a central pillar of global academic curricula, driven by the increasing need for multilingual competence in a connected world. Over the decades, a variety of teaching methods have been developed, refined, and re-evaluated in an effort to enhance language acquisition and communicative competence. Among the four fundamental language skills — listening, speaking, reading, and writing — speaking is often considered the most challenging to teach and assess effectively.

Historically, many methodologies have prioritized grammar or reading, occasionally neglecting oral communication. However, the modern communicative approach has brought speaking to the forefront, emphasizing real-life interaction and contextual usage of language. Within

this context, drama-based techniques, particularly sociodrama, have emerged as innovative tools for improving learners' speaking skills by simulating authentic social interactions.

This paper presents a retrospective review of major foreign language teaching methods with a focus on how speaking has been addressed within each. Furthermore, it reports on an experimental study comparing the effectiveness of the sociodrama method to traditional teaching approaches in enhancing English speaking abilities among university students at B1–B2 CEFR levels.

Literature Review. The evolution of foreign language teaching methods reflects broader shifts in educational philosophy and cognitive science. Several methodologies have shaped classroom practices, each with distinct implications for teaching speaking skills.

Traditional Approaches to Language Teaching

The Grammar-Translation Method (GTM), dominant in the 19th and early 20th centuries, emphasized reading and writing, largely ignoring speaking. Students focused on memorizing vocabulary and translating texts, with little opportunity for oral communication (Richards & Rodgers, 2001).

The Audio-Lingual Method (ALM) emerged in the mid-20th century, rooted in behaviorist psychology. It relied on repetition and drills, aiming to develop speaking through habit formation. While this method addressed speaking more directly than GTM, it often lacked communicative authenticity (Larsen-Freeman, 2000).

Communicative Language Teaching (CLT)

By the late 20th century, the Communicative Language Teaching approach shifted the focus to real-life communication. Speaking was now viewed as a key competency. CLT encouraged student interaction, role-play, and functional language use. However, critics noted that communicative activities could sometimes lack structure or be dominated by more confident speakers (Littlewood, 2004).

Task-Based Language Teaching (TBLT) and Experiential Approaches

TBLT and other experiential models further emphasized learner-centered, interactive language use. Tasks simulating real-life situations provided meaningful context for communication. These models paved the way for more creative techniques — including drama-based methods — to teach speaking effectively.

Sociodrama in Language Teaching

Sociodrama, introduced by Jacob L. Moreno in the field of psychotherapy, has been adapted for educational contexts as a tool to explore social dynamics, emotions, and roles through dramatization. Unlike simple role-play, sociodrama involves the enactment of real or imagined group scenarios where students act out social conflicts, negotiations, and experiences (Blatner, 2007).

In the context of language learning, sociodrama offers a powerful means of enhancing speaking skills:

- It provides learners with authentic communicative environments.

- It reduces anxiety through collaborative play and improvisation.

- It supports fluency, spontaneity, and emotional expression, crucial for real-world interaction.

Several studies (Kao & O'Neill, 1998; Stinson & Freebody, 2006) demonstrate that drama-based learning improves learners' confidence, linguistic range, and willingness to speak. Sociodrama, with its emphasis on social interaction and meaning-making, aligns with the goals of CLT and TBLT but adds an emotional, reflective layer to classroom practice. Thus, integrating sociodrama into English speaking classes offers an alternative pathway to communicative competence — particularly for students at intermediate levels who need to activate and internalize previously learned structures.

Research Methodology. This study employed a quasi-experimental comparative design to investigate the effectiveness of the sociodrama method in enhancing English speaking skills compared to traditional classroom instruction.

Participants. The participants of this study were 30 university students enrolled in an English-speaking course at the B1–B2 levels according to the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). They were randomly divided into two equal groups:

Experimental Group (n = 15): Received instruction using the sociodrama method

Control Group (n = 15): Received traditional instruction focused on textbook dialogues, grammar exercises, and guided speaking tasks

All participants were between 18 and 22 years old and had similar prior English learning backgrounds, as assessed through a placement test and pre-course oral proficiency interview.

Procedure

The study was conducted over a period of four weeks, with each group receiving three 90-minute speaking-focused sessions per week. The teaching materials were aligned in terms of vocabulary and grammar, but the mode of instruction differed significantly.

Experimental Group: Sociodrama Method

Students in this group participated in structured sociodrama sessions centered on real-life themes such as:

- Job interviews

- Cultural misunderstandings

- Group travel planning

- Conflict resolution in academic settings

The sessions followed a three-stage framework:

- Warm-up –** Short games and emotion-focused activities to reduce anxiety and build group cohesion.

- Sociodramatic enactment –** Students improvised scenes based on scenarios, switching roles and reflecting on characters' perspectives.

- Reflection and feedback –** Group discussion and teacher-led reflection focused on language use, emotional expression, and fluency.

Control Group: Traditional Instruction

This group followed a standard communicative syllabus using a textbook and teacher-led activities. Speaking tasks included pair dialogues, short presentations, and grammar-based role-plays. Fluency and spontaneity were encouraged but not structurally embedded into the lesson format.

Data Collection Instruments

- Pre- and Post-Tests:** A structured oral interview assessed vocabulary range, grammatical accuracy, fluency, and coherence.

- Classroom Observations:** Conducted weekly using a speaking performance rubric.

- Student Feedback Survey:** Collected at the end of the experiment to assess student perceptions of engagement and speaking confidence.

Analysis and results. Quantitative data from pre- and post-tests were analyzed using paired sample t-tests to identify improvements within and between groups. Qualitative data from student surveys and observations were thematically analyzed to support and interpret the numerical findings. The analysis of pre- and post-test scores revealed significant differences in speaking performance between the experimental (sociodrama) and control (traditional) groups.

Pre-Test Results

At the start of the study, both groups demonstrated comparable speaking proficiency:

Experimental Group (Sociodrama): Mean score = 64.3 / 100

Control Group (Traditional): Mean score = 63.7 / 100

No statistically significant difference was found at the baseline ($p > 0.05$), confirming that both groups had similar levels of speaking ability prior to instruction.

Post-Test Results

At the end of the four-week period:

Experimental Group: Mean score = 82.5 / 100

Control Group: Mean score = 73.1 / 100

The experimental group showed significantly greater improvement (mean gain of 18.2 points) compared to the

control group (mean gain of 9.4 points). A paired t-test showed the difference in gains between the two groups was statistically significant ($p < 0.01$).

Observational Data

Observations conducted during lessons using a standardized rubric (fluency, confidence, interaction, and vocabulary use) indicated:

Higher levels of spontaneous speech, emotional engagement, and risk-taking in the sociodrama group.

Students in the traditional group were more hesitant and relied on memorized structures, particularly in unfamiliar speaking situations.

Student Feedback

The post-course survey revealed key contrasts:

93% of students in the sociodrama group reported increased confidence and speaking fluency. 87% found the classes more enjoyable and interactive than previous language lessons. In contrast, only 60% of students in the traditional group felt their speaking had improved significantly.

Common comments from the experimental group included:

"I felt like I was really using English, not just practicing."

"It helped me understand how to speak naturally in emotional situations."

Conclusion. The results of this study underscore the potential of sociodrama as an effective method for improving speaking skills in foreign language classrooms, particularly at the intermediate level. Compared to traditional instruction, the sociodrama-based approach led to statistically significant improvements in fluency, spontaneity, and student confidence.

Interpretation of Findings

The higher gains in the sociodrama group can be attributed to several key factors: Authentic communication: Students were immersed in real-life, emotionally rich situations, which required active negotiation of meaning.

Lower affective filters: The playful and collaborative nature of sociodrama likely reduced anxiety, creating a safe space for risk-taking in speech (Krashen, 1982).

Role-playing and empathy: Shifting perspectives in dramatized scenarios helped learners become more flexible

and expressive in communication — essential elements of oral fluency.

These findings align with the work of Kao and O'Neill (1998), who highlighted drama's role in activating language in meaningful contexts, and Blatner (2007), who emphasized sociodrama's capacity for promoting emotional intelligence and communication skills.

In contrast, the traditional group, while making progress, exhibited more modest gains. The focus on form, structured dialogues, and predictable tasks limited opportunities for spontaneous use of language. This supports critiques of conventional teaching methods that prioritize accuracy over communicative competence (Littlewood, 2004).

Implications for Teaching Practice

These results suggest that sociodrama should be considered a valuable supplement or alternative to traditional methods in speaking-focused instruction. Language instructors can adopt sociodrama techniques to:

Foster real-world interaction skills

Promote learner autonomy and motivation

Address diverse speaking needs in a more inclusive, experiential way

Moreover, sociodrama is adaptable across cultural contexts and proficiency levels, making it a versatile tool for modern language classrooms.

This study was limited by its small sample size and short duration. While findings are promising, larger-scale research over a longer period is needed to assess long-term language retention and performance. Additionally, future studies could explore the impact of sociodrama on other skills such as listening, intercultural competence, or emotional intelligence. In reviewing foreign language teaching methods with a focus on speaking, it is clear that while traditional and communicative approaches have made valuable contributions, drama-based methods — and sociodrama in particular — represent a significant pedagogical advancement. By merging emotion, interaction, and linguistic challenge, sociodrama offers an engaging, impactful way to develop speaking fluency and confidence among learners.

REFERENCES

1. Blatner, A. (2007). *Foundations of psychodrama: History, theory, and practice* (4th ed.). Springer Publishing Company.
2. Kao, S.-M., & O'Neill, C. (1998). *Words into worlds: Learning a second language through process drama*. Ablex Publishing.
3. Krashen, S. D. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Pergamon Press.
4. Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and principles in language teaching* (2nd ed.). Oxford University Press.
5. Littlewood, W. (2004). The task-based approach: Some questions and suggestions. *ELT Journal*, 58(4), 319–326. <https://doi.org/10.1093/elt/58.4.319>
6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching* (2nd ed.). Cambridge University Press.
7. Stinson, M., & Freebody, K. (2006). The DOL project: The contributions of process drama to improved results in English oral communication. *Youth Theatre Journal*, 20(1), 27–41. <https://doi.org/10.1080/08929092.2006.10012583>

UDK:314.74

Abdurasul MAMATQULOV,
Andijon davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: mamatqulovabdurasul162@gmail.com

PhD U.Muxtarov taqrizi asosida

MIGRATSIYA SIYOSATI VA MILLIY MIGRATSIYA SIYOSATINI AMALGA OSHIRISHNING YO'NALISHLARI VA ISTIQBOLLARI

Аннотация

Ushbu maqolada Migratsiya muammosi hozirgi kunda jamiyatning iqtisodiy hayotini, balki ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy, diniy-axloqiy soxalariga va bularga bog'liq tarzda jamiyat a'zolarining oilaviy munosabatlariga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: Migratsiya, ijtimoiy, madaniy, din, axloq, oila, iqtisod, tendensiya, urf - odatlar.

МИГРАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние современной миграционной проблемы на экономическую жизнь общества, а также на социально-политическую, культурно-духовную, религиозно-нравственную сферы, и, в свою очередь, на семейные отношения членов общества.

Ключевые слова: Миграция, социальная, культурная, религия, мораль, семья, экономика, тенденция, обычаи.

MIGRATION POLICY AND DIRECTIONS AND PROSPECTS OF IMPLEMENTING NATIONAL MIGRATION POLICY

Annotation

This article discusses the problem of migration, which currently affects not only the economic life of society, but also socio-political, cultural-spiritual, the religious and moral spheres and their related impact on the family relationships of members of society are highlighted.

Key words: Migration, social, cultural, religion, morality, family, economy, trend, customs.

Kirish. Migratsiya muammosi hozirgi kunda nafaqat jamiyatning iqtisodiy hayotini, balki ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy, diniy-axloqiy soxalariga va bularga bog'liq tarzda jamiyat a'zolarining oilaviy munosabatlariga ham ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida mehnat migratsiyasi muammolariga katta e'tibor qaratgan.

Prezidentning fikricha, "Bugungi globallashuv jarayonida migratsiya masalasi dunyo miqyosida barqaror rivojlanishni ta'minlashning dolzarb vazifalaridan biriga aylangan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, 2020 yilda dunyoning turli mamlakatlarida yashayotgan migrantlar soni 281 million nafardan oshgan. Ularning aksariyati uchdan ikki qismi sayyoramizning rivojlangan mamlakatlari hissasiga to'g'ri keladi"[1].

Hozirgi kunda iqtisodiy nuqtai nazardan qaralganda, albatta migratsiya hozirgi kunda jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim omiliga, uning mohiyatini belgilab beruvchi xususiyatiga aylandi. Ma'lumki, migratsiya jarayonlari jamiyat taraqqiyoti natijasida muntazam amalga oshib kelgan. Migratsiya iqtisodiy taraqqiyot, kishilarning ehtiyojlarining muntazam ortib borishi, aholining farovonligi oshib borayotganligi, yoshlarning turli madaniyatlar, ta'lim olish, yangi kasb-xunarlarni egallash kabi ijobiy mohiyatga ega bo'lgan jarayonlar bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan ko'plab davlatlarda oziq-ovqat, suv tanqisligi, yashash sharoitlarining yomonligi, ishsizlik, kambag'allikning o'sib borishi va shu bilan birga tabiat bilan bog'liq bo'lgan turli kataklizmlar, iqlimning yomonlashib borishi kabi salbiy omillar bilan ham bog'langan.

Umumiy qilib aytganda, migratsiya jarayonining turli shakllari mavjud. Keng tarqalgan migratsiya – mehnat migratsiyasidir. Migratsiyaning bu turi tobora ommalashib borayotgan bo'lib, dunyo mamlakatlarining deyarli hammasida uning ta'siri sezilmoqda. Hozirgi davrda ayrim davlatlarga borib ishlash va yashashga intilish kuchli bo'lsa, boshqalaridan aholining turli qatlamlarining ketishi tobora ortib borayotganligining guvoni bo'lyapmiz. Migratsiya bilan bog'liq jarayonlar va ularning natijalari, dinamikasi va tendensiyalari doim o'zgarib turadi. Migratsiyaning amalga oshishi davrida muntazam o'zgarib borayotganligi turli davlatlarning, mintaq va ma'lum hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, mazkur xududlarda yashayotgan millatlarning milliy madaniyati, urf - odatlari kabilarga ziddiyatli ta'sir ko'rsatmoqda. Bundan kelib chiqadiki, hozirgi kunda xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasini shakllantirish, uning barcha tomonlarning manfaatlariga mos keladigan qonuniy asoslarini ishlab chiqish ham bu boradagi muhim muammolardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Migratsiya jarayonining zamonaviy mohiyatini to'g'ri anglab yetish uchun mazkur obyektiv jarayonning yuzaga kelishi va uning evolyusiyasi, migratsiyaga ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy-ijtimoiy omillar, zamonaviy migratsiyaning turlari va tendensiyalari, uning jamiyatning turli sohalariga ta'siri va istiqbollari o'rganish ham amaliy, ham nazariy jihatdan muhim hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, migratsiya jarayonlari ko'proq iqtisodiy, siyosiy, geografik nuqtai nazardan uzoq davrlardan beri o'rganib kelinadi. Shunga ko'ra migratsiyani ijtimoiy hodisa sifatida tahlil etish, uning mohiyatini va zamonaviy

tendensiyalarini o'rganish bizningcha, quyidagi nazariy asoslarga tayanishi zarur:

migratsiya – obyektiv va qonuniy jarayon;

migratsiya jamiyat taraqqiyoti asosida kengayib va rivojlanib boradi:

turli davlatlar va millatlar obyektiv ravishda migratsiya jarayonlariga tortiladilar;

migratsiya mohiyatiga ko'ra iqtisodiygina emas, madaniy mohiyatga ham ega:

migratsiya ziddiyatli jarayon;

migratsiya turli millatlarning madaniyati, ma'naviyati, axloqi, milliy ongiga ta'sir etib, ularni o'zgartirmoqda;

migratsiya zamonaviy oilaviy munosabatlarga kuchli ta'sir o'tkazmoqda.

Migratsiya jarayonlarining oilaviy munosabatlarga ta'siri, zamonaviy oilaviy munosabatlarni o'zgarib borishida va hatto transformatsiyaga uchrayotganligida uning ro'lini o'rganish zamonaviy o'zbek oilasining mohiyatini, xususiyatlarini anglab yetish, milliy oilaviy munosabatlarni saqlab qolish, milliy oilaning asrlardan beri tarixiy shakllanib, avlodlarning ma'naviy merosiga aylanib qolgan qadriyatlarini asrab avaylash jamiyat taraqqiyotining muhim milliy-ma'naviy omili hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Migratsiyaning kelib chiqish tarixiga e'tibor bersak, uning ildizlari uzoq tarixiy taraqqiyot bilan bog'liq ekanligini ko'ramiz. Tarixchi olim B.Eshov O'zbekistonda davlatchilik va boshqaruv tizimining yuzaga kelishiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarida Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy hayoti va tarixiy taqdiri o'zaro bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. "Ta'kidlash lozimki, qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi o'z-o'zidan paydo bo'lmagan. O'rta Osiyo, umuman, Qadimgi Sharqdagi qadimgi davrlarda bo'lib o'tgan tarixiy-madaniy jarayonlar karvon yo'llari kesishgan hududlarda joylashgan qadimgi O'zbekistonga ham o'zining sezilarli ta'sirini o'tkazgan. Shuningdek, o'lkamiz hududlarida mavjud bo'lgan qadimgi madaniyatlar qo'shni o'lkalarga ham o'z ta'sirini o'tkazganligi shubhasizdir"[2].

Vatanimiz qadimdan boshlab, migratsiya jarayonlarining amalga oshadigan hududi bo'lib kelgan. Jamiyat taraqqiyoti natijasida dastlabki mehnat taqsimotining paydo bo'lishi, chorvachilik, dexqonchilik va hunarmandchilikning yuzaga kelishi, keyinroq qishloq xo'jaligi va sanoatning ajralib chiqishi, kapitalistik munosabatlarning rivojlanib borishi zamirida migratsiya jarayonlari shakllana boshladi va iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot bilan birga migratsiya obyektiv ravishda muntazam chuqurlashib va kengayib bordi. Migratsiyaning ichki va tashqi shakllari yuzaga keldi.

Falsafiy nuqtai nazardan migratsiya obyektiv jarayon bo'lib, u qadimgi davrdan boshlab turli jamiyatlar, xududlar o'rtasida paydo bo'lgan iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi bilan bog'liq tarzda yuzaga kelgan. Migratsiyaning sabablari turlicha: iqtisodiy, siyosiy, ekologik, oilaviy, o'qish va inson sog'lig'i bilan bog'liq bo'lgan va xokazo sabablarni keltirish mumkin.

Qadimgi yozma manbalar, turli tillarning shakllanishi, afsonalar va rivoyatlarning paydo bo'lishi kabilar qadimgi migratsiya jarayonlari to'g'risida ma'lumotlar beradi. Migratsiyaning paydo bo'lishi, evolyutsiyasi, zamonaviy xususiyatlari va rivojlanishi to'g'risida turli ilmiy nazariyalar shakllandi. Ular qadimgi davrda turli xalqlar va elatlarning skiflar, turkiylar va boshqa qabilalarning hayotini tubdan o'zgartirib yuborgan "buyuk ko'chish" deb nom olgan va keyinroq Yevropa axolisining ko'payib borishiga sabab bo'lgan migratsiyani, zamonaviy migratsiyaning ziddiyatli xususiyatlarini aks ettiradi.

Turli jamiyatlar va xalqlar hayoti va taraqqiyotining o'zaro dialektik aloqadorligi ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga kuchli ta'sir ko'rsatib kelgan. Fikrimizcha, mazkur

ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy bog'liqlikda migratsiya jarayonlari ham muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Bir umumiy geografik mintaq – O'rta Osiyoda yashab kelgan qo'shni xalqlar, elatlar va qabilalarni bir-biriga yaqin bo'lgan madaniyatlar, ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy jarayonlar, umumiy va madaniy etnik ildizlar birlashtirib turgan. Shuning uchun ham qadimgi davrlardan boshlab O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy taqdiri bir-biriga uzviy bog'langan"[3].

Albatta, migratsiya obyektiv ijtimoiy jarayon sifatida ziddiyatli mohiyatga ega. Uning natijalari, ya'ni ijobiy jihatlari hamda oqibatlar, ya'ni salbiy jihatlari yuzagak yeladi va mavjud ijtimoiy hayotga va kishilarning turmushiga ziddiyatli ta'sir ko'rsatadi. Albatta, bunda ayrim davlatlar arzon ishchi kuchiga ega bo'lsa, boshqalari axolining ketishi hisobiga ishchi kuchini yo'qotgan bo'lishi va mehnat qiluvchi axolining o'sish jarayonlari ham to'xtashi mumkin. Migratsiya jarayonlarining kengayib va migrantlar sonining tobora ortib borishi turli davlatlarda iqtisodiy yoki siyosiy muammoalarga sabab bo'lishi ham mumkin. Masalan, hozirgi kunda Markaziy Osiyodan, xususan O'zbekistondan Rossiyaqa borib mehnat qilayotgan migrantlar sonining ortib borayotganligi nafaqat Rossiya uchun, balki O'zbekiston uchun ham ayrim iqtisodiy, siyosiy va madaniy muammolarga sabab bo'lmoqda. Qadimda migratsiyaning yuzaga kelishi tabiiy, o'zining taraqqiyot qonuniyatlari asosida yuzaga kelgan. Bu xaqda turli arxeologik tadqiqotlar asosida xulosalar qilish mumkin. Keyinroq iqtisodiy munosabatlarning kengayib borishi hamda bu jarayonga turli davlatlar va subyektlarning aralashuvi natijasida migratsiya jarayonlari ko'p xollarda sun'iy xususiyat kasb eta boshlagan. Hozirgi kunda migratsiya jarayonlarining ziddiyatli xususiyati ortib bormoqda.

Albatta, migratsiya jarayonlari jamiyatning barqarorligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu holatda migratsiya jarayonlarining iqtisodiy, siyosiy, ta'lim va boshqa sohalariga katta ta'sir ko'rsatadi. Xususan, migratsiya eng avvalo, jamiyat a'zolarining moliyaviy barqarorlikni ta'minlanishi asosida ularning moddiy axvolining o'sib borishini ta'minlaydi.

Zamonaviy migratsiya yoshlarning sifatli ta'lim olib, dolzarb kasblarni egallashiga, jamiyatda o'z o'rnini topa olishiga ijobiy ta'sir etadi. Migratsiya ko'p xollarda ijtimoiy-iqtisodiy, texnologik, madaniy va boshqa innovatsiyalar, texnologiyalar, madaniyat elementlari, tajribalarning tarqalishiga sabab bo'ladi. Bu jarayon ayrim xollarda turizmning, milliy turizmning ham tarqalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Migratsiya pirovardida migrantlarning boshqa davlatlarda mehnat qilib faoliyat olib borishi natijasida tashqi migratsiya kuchli bo'lgan davlatlarning taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatar ekan. Ko'rinib turibdiki, migratsiyaning yuqorida qayd etilgan jixatlari jamiyatning taraqqiyotiga ijtimoiy-iqtisodiy yuksalib borishiga, uning rivojlanish dinamikasini tezlashtiradi.

Tahlil va natijalar. Antropologik nuqtai nazardan migratsiya jarayoni insonning taraqqiyotini, ya'ni uning erkinlikka intilishdek tabiiy ehtiyojini qondirishga qaratilgan va uning taraqqiyotga intilishini, salohiyatining muntazam yuksalib borishini, yangi texnologiyalarni, imkoniyatlarni qidirish, ulardan unumli va maqsadli foydalanish, ehtiyojlarining ortib borishini hamda ularning qondirilib borishini anglatadi.

Zamonaviy migratsiya jarayonlari inson resurslarini to'g'ri taqsimlash, yangi ish joylarini yaratish va shu bilan birga zamonaviy milliy oilaviy munosabatlarni yo'lga qo'yish va ularni tartibga solish muammolari bilan o'zaro bog'liq. Mazkur muammolarga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarning ko'payib borishi hamda turli konferensiyalar va boshqa tadbirlarning o'tkazilishi bag'ishlangan ko'plab ilmiy asarlar yaratilmoqda. Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan umuman

migratsiyaning yuzaga kelishi, uning obyektiv ijtimoiy jarayon sifatida evolyutsiyasi jamiyat va uning a'zolarining ko'p tomonlama tabiiy dinamikasini va taraqqiyotini anglatadi.

So'nggi yillarda ishlash, migratsiya va oilaning o'zaro bog'liqligi muammolari jamiyat va uning a'zolarining muxim munosabatlariga aylandi. Bunga bog'liq ravishda migratsiya va uning milliy oilaga ta'siri zamonaviy ijtimoiy – madaniy jarayonlarning ham mohiyatini o'zgartirmoqda. Bu jarayonda ko'p hollarda oila va oilaviy qadriyatlar emas, aksincha, oilaning moddiy va boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun qayerda bo'lsa ham ishlab pul topish migratsiya va u bilan bog'liq bo'lgan xodisalar doirasida yetakchi o'ringa chiqib qolmoqda. Migratsiya jarayonlarining zamonaviy subyektlari faqat erkaklardan tashkil topgan emas. Xozirgi kunda axolining katta qismini tashkil etuvchi ishlash yoshida bo'lgan ayollar ham migratsiya jarayonlarini tezlashtirib borayotgan katta kuchga aylangan.

Migratsiya aytib o'tilganidek, ziddiyatli mohiyatga ega bo'lganligi sababli bu jarayonning obyektiv ravishda oila va oilaviy munosabatlarga ta'siri ziddiyatli yoki salbiy xususiyatga ega bo'ladi. Xususan, ota-ona va bolalarning psixologik, xissiy munosabatlariga, nisbatan bir-biridan yiroqlashuvi va natijada milliy oilaviy madaniyat va qadriyatlarning ham asta – sekin qadrsizlanib borishiga olib kelishi mumkin. Bu jarayonda bolalarning milliy tarbiyasi ham o'z xususiyatlarini yo'qotib borishi tabiiy. Hozirgi davrda O'zbekistonda va umuman Markaziy Osiyoda yosh oilalarda ajralishlar sonining ko'payib borayotganligining jiddiy sabablaridan biri migratsiya hisoblanadi. Ish va oilani yonma-yon qo'yigan xolda qaysi biri muhimroq, degan savolni bersak, ko'pchilik ish muhimligini ta'kidlaydi. Ular oilaning tinchi, moddiy manfaatlari va uning ehtiyojlarini qondirish albatta, ish bilan bog'liq ekanligini aytadilar. "Hozir ofisda ish ko'p, lekin keyingi oyda ishlar ancha kamayadi va men uyga ertaroq qayta olaman", degan fikrlar barcha xodimlarning hayolida turadi va bu fikrlar erlarning ayollariga va ayollarning erlariga aytadigan umuiy so'zlari bo'lib, ular kelasi oyda ham xuddi shunday juda band bo'lishini biladilar"[4].

Yoshlar uchun oila ko'p hollarda har kuni bir xil ishlarni bajarilishi zarur bo'lgan qisman zerikarli joyga aylanib bormoqda. Agar oila bilan ish joyini solishtirsak, ko'p xollarda ish joyida xizmat ko'rsatishning yuqoriligi, vaqtning chegaralanganligi, ayrim texnologik va boshqa sharoitlarning mavjudligi, o'zaro ish va boshqa muammolar bo'yicha gurux a'zolari bilan o'zaro muloqot va mavjud muammolarning muhokama qilinishi, ish faoliyatining natijasida yangi moddiy yoki boshqa maxsulotning yaratilishi, jamoaviy yoki guruxning muammolari va ularning xal etilishi kabi ish jarayonida yuzaga kelayotgan sharoitlar va o'zaro munosabatlar oila va oilaviy munosabatlarga nisbatan zamonaviy inson uchun tobora qiziqroq va muhimroq bo'lib bormoqda. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ishlovchi erkaklar va ayollar so'nggi vaqtda ish joyida oiladagaga nisbatan ko'proq vaqtini o'tkazishga intilmoqdalar. Bu jarayon ba'zan ish bilan bog'liq ravishda, ba'zan esa ishning oiladan ko'ra muhimroq bo'lib borayotganligi bilan ham bog'liq. Bunday oila-ish munosabatlarida ko'p xollarda ish oiladan afsuski, ustun bo'lib bormoqda. Ko'p hollarda kishilar bunday hatti-

harakatlarini "men oilam uchun ishlayapmanku", "ko'proq pul topishga harakat qilyapmanku", kabi mulohazalar bilan oqlashga intiladilar.

Kelajakni o'rganish muammolari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib boruvchi futurolog olim Rolf Yensen oilaviy munosabatlarning kelajagi bo'yicha uch xil senariy to'g'risida fikr yuritadi: birinchisi, ish asosiy o'rinda va oila ikkinchi o'rinda; ikkinchisi, oila asosiy o'rinda va ish ikkinchi o'rinda; uchinchisi, oila qadriyatlar va ish deyarli bir xil darajada ahamiyatli bo'lishi mumkin. Lekin ikkinchi va uchinchisi holatga erishish zamonaviy ehtiyojlar va munosabatlardan kelib chiqib, juda murakkab bo'lib borayotganligi aniq.

Mazkur jarayonlarda migratsiya, ishlash oilaviy qadriyatlarini ko'p hollarda siqib chiqaradi. Albatta, ish bilan oilaviy munosabatlarni mutanosibligini saqlash va unga amal qilish milliy qadriyatlar, oilaviy qadriyatlar va oilaviy munosabatlarni saqlab qolishga katta imkon yaratadi.

Yuqorida qayd etilgan muammolar zamonaviy ijtimoiy konfliktlardan biri hisoblanadi. Chunki bir tomondan, tabiiy moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish uchun mexnat qilish zarur, ikkinchi tomondan, mexnat qilish va migrant bo'lish bilan birga milliy va oilaviy qadriyatlarini saqlab qolish zarur. Zamonaviy ish faoliyati, zamonaviy turmush tarzi ma'lum ma'noda oila va oilaviy munosabatlarni siqib chiqarmoqda, deb ta'kidlash mumkin.

Zamonaviy xodimlar, ular qaysi soxada faoliyat ko'rsatmasin, 10-15 yil avval mexnat qilgan xodimlardan keskin farq qiladi. "Raqamli texnologiyalar hamda global kommunikatsiya infratuzilmalari ish va unga haq to'lash borasidagi an'anaviy tushunchalarni sezilarli o'zgartirib yuboradi. Natijada o'ta moslashuvchan va o'tkinchi tabiatli yangi ish o'rinlari paydo bo'ladi (talabga asoslangan iqtisodiyot. Yangi paydo bo'layotgan ushbu ish o'rinlari odamlarga moslashuvchanroq ish jadvalidan foydalanish imkonini berib, mehnat bozorida innovatsiyalarning yangi to'loqiniga sabab bo'ladi. Biroq, masalaning boshqa tomoni ham bor. Talabga asoslangan iqtisodiyotda har bir ishchi shartnoma asosida ishlaydigan pudratchiga aylanib, doimiy kafolatlangan va uzoq muddatli ish bilan ta'minlanishdan manfaatdor bo'lmay qoladi"[5]

Xulosa va takliflar. Hozirgi davrda kishilarning hayotida oila va oilaviy munosabatlarga nisbatan ish tobora muhim o'rin egallab borayotganligining guvohi bo'lmoqdamiz.

Oilaviy munosabatlar va ularning qadriyat sifatida namoyon bo'lishi ish, insonlarning band bo'lishi va ularning ta'siri ostida qolayotganligi aniq. Bu jarayonlar o'ta ziddiyatli, chunki oilaning ehtiyojlarini qondirish uchun bir tomondan, ishlash va yetarli pul topish zarur va ikkinchi tomondan, oilaning ma'naviy-axloqiy ehtiyojlarini ham qondirilishi, oilaviy qadriyatlar, o'zaro munosabatlar, bolalarga mehr ko'rsatish kabilar bilan bog'liq muammolarga e'tibor qaratish zarur.

Yuqorida tavsiflab o'tilgan jarayonlarga kommunikatsiyaning kengayib borishiga ta'sir ko'rsatayotgan zamonaviy texnologiyalarning taraqqiyotini hisobga olsak, oilaviy munosabatlar va ularning milliy qadriyatlarini saqlab qolishga qaratilgan funksiyalari katta ta'sir ko'rsatayotganligi aniq.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Yangi O'zbekiston strategiyasi "O'zbekiston" Toshkent.: 2023.-B 443
2. Eshov B. O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruvi tarixi. –Toshkent.: 2012.-B 6-9
3. Ролф Йенсен "Общество мечты". Стокгольмская школа экономики в Санкт Петербурге., 2004.-С.154.
4. Клаус Шваб. Түртинчи саноат инқилоби.Т.:NIHOL, 2022.-Б.113.
5. Alimov S.K. Migratsiya jarayoni zamonaviy tendensiyalarining falsafiy tahlili.
6. Xolmirzayev N.N. Urbanizatsiya muammolarini bartaraf etish yuzasidan hayotiy takliflar // Экономика и социум. 2024. №2-1.

UDK:808.5:81

Dilshodakhon NAZAROVA,

National University of Uzbekistan Senior teacher of the Interfaculty Department of the English Language

E-mail: dilshoda-77@mail.ru

Reviewer: Kaharova Iroda Sidikovna, DSc. Uzbekistan State World Languages University

HOW TO INCREASE COMPREHENSION THROUGH CLOSE READING?

Annotation

This article discusses how to improve reading comprehension through close reading, providing general information about the importance of close reading and various methods of close reading to improve reading comprehension. This article discusses and demonstrates the importance of close reading in teaching and learning foreign languages, along with suggestions and solutions from leading experts.

Key words: Linguistic skills, regular reading, comprehension, close reading, analytical skills, interpretation, vocabulary acquisition, scaffolding, pedagogical tool.

YAQINDAN O‘QISH ORQALI TUSHUNISHNI QANDAY OSHIRISH MUMKIN?

Annotatsiya

Ushbu maqolada yaqindan o‘qish orqali o‘qib tushunishni qanday oshirish mumkinligi muhokama qilinib, unda yaqindan o‘qishning ahamiyati haqidagi umumiy ma’lumotlar va o‘qib tushunishni qanday oshirish bo‘yicha yaqindan o‘qishni turli usullari yoritilgan. Ushbu maqolada etakchi mutaxassislarining takliflari va yechimlari, hamda chet tillarni o‘rgatish va o‘rganishda yaqindan o‘qishning qanchalik muhimligi muhokama qilinadi va isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: Lingvistik mahorat, muntazam o‘qish, tushunish, yaqindan o‘qish, tahlil qilish qobiliyati, izohlash, so‘z boyligini o‘zlashtirish, qo‘llab-quvvatlash, pedagogik vosita.

КАК МОЖНО УЛУЧШИТЬ ПОНИМАНИЕ ПОСРЕДСТВОМ ВНИМАТЕЛЬНОГО ЧТЕНИЯ?

Аннотация

В этой статье обсуждается, как улучшить понимание прочитанного с помощью внимательного чтения, а также предоставляется общая информация о важности внимательного чтения и различных методах внимательного чтения для улучшения понимания прочитанного. В данной статье обсуждаются и демонстрируются предложения и решения ведущих экспертов, а также важность внимательного чтения при преподавании и изучении иностранных языков.

Ключевые слова: Лингвистические навыки, регулярное чтение, понимание, внимательное чтение, аналитические навыки, интерпретация, приобретение словарного запаса, поддержка, педагогический инструмент.

Introduction. We all know that after the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev dated May 19, 2021 No. PR-5117 “On measures to bring the popularization of foreign language learning in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level”, attention in our country is increasing not only to the teaching and learning of foreign languages, but also to the teaching of various disciplines in foreign languages. In recent years, the trust in specialists who can read and interpret information in English in their fields, that is, information in social networks, scientific journals, and various books in foreign languages, and who can write their scientific works in English related to the field, is increasing day by day. This issue has become one of the most crucial tasks of the current time. [1]

Reading is highly important for improving other linguistic skills such as writing, speaking, and listening. When we read, we are exposed to new vocabulary, correct grammar, and different sentence structures, which help us use the language more accurately and confidently. Reading also improves our understanding of how ideas are organized and expressed, making it easier to write clearly and speak fluently. In addition, reading stories or articles helps us recognize the natural flow of conversation and the meaning of words in context, which is useful for both listening and speaking. Overall, regular reading is a powerful way to strengthen all areas of language learning. So, comprehension is very important when we read. And reading comprehension is

widely recognized as a foundational skill in education, serving as a critical determinant of academic achievement and lifelong learning. It refers to the ability to understand, interpret, analyze, and evaluate written texts. Effective comprehension involves more than the mere decoding of words; it requires readers to construct meaning by integrating textual information with prior knowledge, making inferences, and critically engaging with content. As such, reading comprehension is not only a cognitive process but also a strategic and interactive one, essential for success across disciplines.

Despite its central role, many learners struggle with deep and sustained comprehension, often approaching texts at a surface level without engaging in critical interpretation. Traditional approaches to reading instruction, which may emphasize passive reading or rote memorization, have been shown to inadequately foster higher-order thinking skills. In response to these limitations, educators and scholars have increasingly turned to close reading as an instructional strategy aimed at enhancing comprehension.

Literature review. What is close reading? Close reading is a pedagogical method that encourages meticulous, text-based analysis through multiple readings, careful annotation, and sustained attention to language, structure, and meaning. Rooted in the literary criticism of the early 20th century—particularly the New Criticism movement—close reading originally emerged as a technique for analyzing

literary texts without relying on external contexts such as authorial intent or historical background. However, its application has since evolved beyond literature into general education and literacy development. In contemporary pedagogy, close reading has gained renewed significance, particularly with the rise of standards-based education reforms that emphasize critical thinking and textual evidence. It is now employed not only in English Language classrooms but also across subjects to support disciplinary literacy. Modern close reading practices are often aligned with constructivist theories of learning, which view students as active constructors of meaning through deep engagement with texts. As such, close reading is increasingly seen as a powerful tool for promoting comprehension, fostering independent thinking, and developing the analytical skills necessary for academic and civic life [2].

Close reading is especially important in learning foreign languages because it encourages students to engage deeply with a text, going beyond simply understanding the basic meaning of words. By carefully analyzing vocabulary, sentence structure, and the organization of ideas, learners gain a better grasp of both the explicit and implicit messages within a passage. This process involves reading and rereading, annotating, and asking questions about the text, which helps students discover new language patterns, improve comprehension, and build critical thinking skills. For language learners, close reading also provides valuable practice in interpreting context, recognizing nuances, and expanding academic vocabulary, all of which are essential for mastering a new language. Ultimately, close reading transforms passive reading into an active learning experience, supporting deeper understanding and more effective communication in the foreign language.

Conventional reading strategies often prioritize breadth over depth, emphasizing the completion of reading tasks rather than critical engagement with the text. As a result, students may develop superficial reading habits, such as skimming or paraphrasing, without cultivating the analytical abilities necessary for deep understanding. This problem is further compounded by the growing cognitive demands of modern curricula, which require students to navigate dense and discipline-specific texts across multiple content areas [3].

Close reading has emerged as a promising strategy in the context, offering a structured approach that invites readers to slow down, examine textual details, and engage in repeated readings to uncover deeper meanings. While the theoretical foundations of close reading are well established, its practical impact on students' comprehension abilities warrants further empirical investigation.

Close reading is a powerful strategy for enhancing language comprehension, especially when dealing with

complex or challenging texts. Here are several ways close reading techniques can be applied to improve understanding:

1. Multiple Focused Readings

Close reading involves reading the same text multiple times, each with a different focus. The first reading is to understand what the text says (the literal meaning), the second examines how the text conveys its message (structure, language, tone), and the third explores deeper meanings and implications. This layered approach helps students move beyond surface understanding to deeper comprehension.

2. Chunking and Analyzing Text

Breaking the text into manageable sections allows students to focus on key details, vocabulary, and structures. By chunking the text, students can reread and analyze difficult passages, clarify confusing points, and draw connections within the text.

3. Questioning and Discussion

Close reading encourages students to ask rigorous, analytical questions such as "What does this quote mean?", "Why did the author use this word?", and "How does this event affect the overall meaning?". Discussing these questions with peers or in writing deepens understanding and promotes critical thinking.

4. Vocabulary Development

Close reading is particularly effective for vocabulary acquisition. By encountering new words in context and reflecting on their meaning and usage, students enhance their vocabulary skills and grasp the nuances of language. Teachers can highlight high-utility academic words and teach strategies for deducing meaning from context.

5. Text Structure and Author's Purpose

Analyzing how a text is organized and why the author made certain choices helps students understand not just what is said, but how and why it is said. This includes examining syntax, metaphors, transitions, and the use of evidence.

6. Graphic Organizers and Note-taking

Using graphic organizers during close reading helps students organize their thoughts, track main ideas, and synthesize information from the text. This visual support aids comprehension and retention.

7. Building Background Knowledge

Before close reading, ensuring students have the necessary background knowledge to understand the main ideas of the text is crucial. This scaffolding allows students to engage more deeply with the content.

8. Active and Reflective Reading

Close reading transforms students from passive readers into active analysts. They learn to slow down, annotate, and reflect on the text, which fosters independent reading skills and a "language sense" that applies across various contexts.

Summary Table: Close Reading Techniques and Their Benefits	
Technique	How It Improves Comprehension
Multiple readings	Deepens understanding on different levels
Chunking text	Makes complex texts manageable
Analytical questioning	Promotes critical thinking
Vocabulary focus	Expands and deepens language knowledge
Analyzing structure/purpose	Reveals how meaning is constructed
Graphic organizers	Supports organization and synthesis
Building background knowledge	Prepares students for deeper engagement
Active annotation/reflective reading	Encourages independent, thoughtful reading

By systematically applying these close reading techniques, students can uncover layers of meaning, expand their vocabulary, and develop stronger overall language comprehension skills[2].

Research Methodology. The purpose of this study is to examine the effectiveness of close reading as a strategy to enhance reading comprehension. Specifically, the study seeks to explore how structured close reading activities influence students' ability to interpret texts critically, identify implicit meanings, and construct evidence-based responses. By

analyzing both quantitative and qualitative data, the research aims to provide pedagogically relevant insights into the role of close reading in promoting deeper comprehension across educational settings.

This study employs a qualitative research design grounded in interpretivist paradigms, aiming to explore the nuanced processes through which close reading contributes to the enhancement of reading comprehension among university students. Qualitative methods are particularly suited to this investigation, as they allow for in-depth exploration of

participants' experiences, perceptions, and meaning-making strategies. Rather than seeking generalizable outcomes, the study is concerned with understanding the subjective and context-dependent nature of reading comprehension as it unfolds in authentic educational settings.

The choice of a qualitative design also aligns with the study's goal of examining not only whether comprehension improves through close reading, but how students engage with texts, what cognitive and emotional responses they exhibit, and how instructors perceive changes in students' analytical abilities. These insights, which are often obscured in purely quantitative designs, are essential for informing pedagogical practices and curricular innovation in higher education.

The primary method of data collection consisted of semi-structured interviews with student participants, conducted at two key points: prior to the intervention (pre-intervention interviews) and after the completion of the close reading sessions (post-intervention interviews). These interviews were designed to elicit students' perceptions of their reading practices, challenges in understanding complex texts, and the strategies they employed before and after exposure to close reading. The flexible structure of the interviews allowed for probing questions and participant-led elaboration, ensuring rich and context-sensitive responses. By grounding the analysis in students' own voices and classroom experiences, the study offers a contextualized and deeply interpretive account of how close reading fosters reading comprehension in higher education. [4]

Analysis and results. Interpretation of Findings

The findings of this study highlight that close reading is a highly effective pedagogical tool for fostering deeper engagement with texts and enhancing reading comprehension among university students. By encouraging students to read actively and critically, close reading strategies promoted a richer understanding of the material, enabling participants to engage with both the literal and inferential aspects of texts. As observed, students reported feeling a more personal connection to the texts, experiencing reading as an intellectual process rather than a passive task.

Effective close reading strategies, such as annotation, rereading, and questioning, were pivotal in achieving these outcomes. Annotation, for instance, allowed students to mark important textual elements, identify key arguments, and note personal responses or insights. This practice not only helped them track their thoughts but also deepened their ability to reflect on the material in a more organized manner. Similarly, the practice of rereading—particularly when paired with targeted questioning—enabled students to discover nuances and gain a clearer understanding of complex concepts or rhetorical strategies. As students became more proficient in these techniques, they reported a greater sense of agency in interpreting texts.

Questioning, in particular, emerged as a vital strategy for developing inferential and critical thinking skills. Students were prompted to ask themselves and their peers questions such as "What is the author's purpose here?" or "What is implied, but not directly stated?" These activities helped them not only comprehend the content more effectively but also evaluate and challenge the text, fostering higher-order thinking.

These strategies aligned with prior research on active reading techniques, reinforcing the idea that reading comprehension is not simply about decoding text, but also about engaging in a dialogue with the text. The active participation encouraged by close reading fosters the development of a more nuanced understanding of texts, which is essential in an academic context where critical thinking is paramount. The results of this study resonate strongly with

existing research on the importance of active reading strategies in improving comprehension. Prior studies have consistently shown that close reading improves not only comprehension but also critical thinking. According to expert's study, for instance, underscores that questioning and re-reading are among the most effective strategies for fostering deep comprehension, a finding supported by the current research [5].

Additionally, the findings from this study align with schema theory by Anderson, which posits that readers activate prior knowledge and background information to build new understandings while reading. The close reading process encourages students to continually integrate new insights with their pre-existing knowledge, leading to more sophisticated interpretations. Students' increased engagement and ability to make inferences are consistent with studies that highlight how close reading can facilitate the development of deeper cognitive and interpretive skills [4].

However, one key difference observed in this study is the extent to which confidence in academic identity improved. Many students expressed a sense of empowerment, viewing themselves as more capable and knowledgeable readers. This finding is consistent with research by Kucer, who notes that active reading strategies help students develop metacognitive awareness, boosting both their comprehension and self-efficacy. This study has underscored the profound impact that close reading can have on improving reading comprehension and enhancing critical thinking skills among university students. Through a detailed investigation into the effectiveness of close reading strategies—such as annotation, rereading, and questioning—it has been demonstrated that these techniques promote not only a deeper engagement with texts but also a greater capacity for critical analysis and inference. The results revealed significant improvements in students' comprehension scores and their ability to extract, interpret, and critically evaluate information from complex texts[6].

Conclusion. In light of these findings, it is clear that close reading should be integrated as a core practice within educational curricula, especially at the university level, where students are often tasked with engaging with challenging, multi-faceted texts. For educators and curriculum designers, the incorporation of close reading strategies offers a pathway to not only improve comprehension but to cultivate critical thinking and analytical skills that are essential in the academic and professional spheres.

Thus, we recommend that educational practices emphasize the development of active reading habits across all disciplines. Educators should incorporate structured close reading exercises—featuring regular annotation, rereading, and questioning—into their teaching routines to facilitate deeper learning. Furthermore, training in these strategies should be provided not only in literature courses but also in interdisciplinary contexts, where the ability to engage with complex materials is crucial.

In conclusion, the power of close reading lies in its ability to foster a holistic approach to comprehension, encouraging students to engage with texts actively and critically. As educational institutions continue to prioritize critical literacy and the development of higher-order thinking skills, close reading presents an essential tool in preparing students for the demands of academic and professional success. By embracing this approach, educators can ensure that students not only understand what they read but also think deeply and critically about the material, equipping them for lifelong learning and intellectual growth.

REFERENCES

1. <https://lex.uz/docs/5426740> Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan “On measures to raise to a qualitatively new level the activities on popularization of studying foreign languages in the Republic of Uzbekistan” 19.05.2021. № PR-5117
2. William Grabe, Reading in a Second Language: Moving from Theory to Practice (Cambridge Applied Linguistics), Cambridge University Press, 2012.
3. Arthur N. Applebee, Curriculum as Conversation: Transforming Traditions of Teaching and Learning, May 15, 1996 by University of Chicago Press.
4. Anderson, R. C., & Pearson, P. D. A schema-theoretic view of basic processes in reading comprehension. Handbook of reading research (pp. 255-291). New York:
5. Longman, Inc. 1984.
6. Gewertz, C., Common core's focus on “close reading” stirs worries. Education Week. June 30, 2012, from www.edweek.org/ew/articles/2012/02/08/20aspen-2.h31.html
7. Kucer, S. Dimensions of Literacy: A conceptual base for teaching reading and writing in school settings, 4th Edition London: Routledge, March 26, 2014

UDK:378.1

Mexriniso NAIMOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi

O'zMU dotsenti G'.Abdurahmonov taqrizi asosida

PROGRAMMATIC DIDACTIC FOUNDATIONS FOR TEACHING LABORATORY EXERCISES IN INORGANIC CHEMISTRY TO STUDENTS

Annotation

The use of modern technical equipment in laboratory training in inorganic chemistry also opens up wide opportunities for organizing and conducting chemical experiments. With the help of computer programs, it is possible to master the content of chemical experiments in a short time, as well as to become familiar with experiments through animations in the absence of chemical reagents and equipment. The inclusion and distribution of virtual video impressions on technical devices provides a number of new conveniences.

Key words: Inorganic chemistry, laboratory work, interactive, information technology, atom, molecule, chemical experiment, modeling, kinetics, hydrodynamics, chemical-technological processes.

ПРОГРАММНО-ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО НЕОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ СТУДЕНТАМ

Аннотация

Использование современного технического оборудования в лабораторном обучении по неорганической химии также открывает широкие возможности для организации и проведения химических экспериментов. С помощью компьютерных программ можно в короткие сроки освоить содержание химических экспериментов, а также ознакомиться с экспериментами посредством анимаций в условиях отсутствия химических реактивов и оборудования. Включение и распространение виртуальных видеороликов впечатлений на технических устройствах обеспечивает ряд новых удобств.

Ключевые слова: Неорганическая химия, лабораторные работы, интерактив, информационные технологии, атом, молекула, химический эксперимент, моделирование, кинетика, гидродинамика, химико-технологические процессы.

TALABALARDA NOORGANIK KIMYO FANIDA LABORATORIYA MASHG'ULOTINI O'QITISHNING DASTURIY DIDAKTIK ASOSLARI

Аннотация

Noorganik kimyo fanida laboratoriya mashg'ulotini zamonaviy texnik vositalardan foydalanish kimyoviy eksperimentni tashkil etish va bajarish borasida ham ko'p imkoniyatlarni ochib beradi. Kompyuter dasturlari yordamida kimyoviy tajribalarni mazmunini qisqa vaqt ichida o'zlashtirish, kimyoviy reaktiv va asboblarni yetishmagan sharoitda animatsiyalar orqali tajribalar bilan tanishish mumkin. Tajribalarni virtual videolavhalarini texnik vositalarga kiritish va tarqatish bir qancha yangi qulayliklar beradi.

Kalit so'zlari: Noorganik kimyo, laboratoriya mashg'ulotlari, interfaol, axborot texnologiyalar, atom, molekula, kimyoviy tajriba, modellashtirish, kinetika, suyuqlik dinamika, kimyoviy texnologik jarayonlar

Kirish. Noorganik kimyo fani talabalar uchun kimyo fanining asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, uning laboratoriya mashg'ulotlarini nazariy bilimlarni mustahkamlash bilan birga, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ushbu fanni o'qitishda interfaol, samarali va zamonaviy axborot texnologiyalarni foydalanish, talabalarda dars va darsdan tashqari faoliyatini yuqori darajada tashkil etish va o'zlashtirishni yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun, noorganik kimyo fani laboratoriya mashg'ulotlarini o'qitishning dasturiy didaktik taminotini takomillashtirish hozirgi kunning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Kimyoviy texnologik obyektlar va jarayonlarni kompyuterda modellashtirish zamonaviy kimyo va kimyo muhandisligining hal qiluvchi jihati hisoblanadi. Bu alohida atom, molekular, kimyoviy tajribalardan tortib butun sanoat korxonalarigacha bo'lgan kimyoviy tizimlarning xatti-harakatlarini taqlid qilish uchun hisoblash usullaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu muhandislarga an'anaviy eksperimental usullardan ko'ra samaraliroq va tejamkorroq jarayonlarni loyihalash, optimallashtirish va muammolarni bartaraf etish imkonini beradi. Ushbu soha bir nechta asosiy sohalarini o'z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Talabalarda noorganik kimyo fanning laboratoriya mashg'ulotini o'qitishda dasturiy didaktik taminotni takomillashtirish o'quv jarayonini samarali tashkil etishda muhim o'rin tutadi. Ushbu dasturlar yordamida talabalar nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llashda, xavfsizlikni ta'minlashda va o'zlashtirishni yaxshilashda yuqori natijalarga erishadilar [1]. O'qituvchilar esa o'z ish faoliyatlarini avtomatlashtirish, samarali boshqarish va talabalarni individual tarzda kuzatish imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Dasturiy taminot o'quv jarayonini zamonaviy, xavfsiz va interaktiv tarzda takomillashtiradi, bu esa ta'lim sifatining oshishiga olib keladi.

Hisoblash kimyosi, muqobil ravishda nazariy kimyo yoki molekulyar modellashtirish (amaliyotchilar o'rtasida ma'lum bir fraksiyalanishni aks ettiruvchi) deb nomlanadi. XX asrning boshlarida kvant mexanikasining rivojlanishi bilan qo'yilgan degan ma'noda biroq, bu juda yosh, chunki insoniyat tarixida hech qanday texnologiya so'nggi 35 yil ichida raqamli kompyuterlar tezligida rivojlanmagan. Raqamli kompyuter hisoblash yangi nazariy metodologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash uchun ushbu taraqqiyotdan foydalangan [2].

Hisoblash kimyosi nazariy kimyoning kichik sohasi sifatida tez rivojlanmoqda, bu yerda asosiy e'tibor kimyoviy bog'liq muammolarni hisob-kitoblar orqali hal qilishga qaratilgan [3.4].

Kvant kimyoviy hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan Gaussian dasturi bilan ishlash tamoyillari misollar bilan yetarlicha batafsil bayon etilgan. Bu dasturni endigina o'zlashtirishni boshlaganlar uchun foydali bo'ladi [5.6].

Kompyuter kimyosi bu kimyoning informatsion texnologiyalarsiz tasavvur qilish qiyin bo'lgan sohasi bo'lib, zamonaviy kimyoning ajralmas qismidir. Ushbu fan kvant-kimyoviy hisoblashlar bilan cheklanib qolmasdan, o'z ichiga empirik usullarda birikmalarning turli xil fizik-kimyoviy xarakteristikalar hisobi, moddalar reaksiya qobiliyatini baholash va biologik faolliklarini ifodalovchi matematik modellar tuzish hamda dinamik jarayonlarni modellash kabi izlanishlarni qamrab olmoqda. Dunyo olimlari tomonidan turli xil kimyoviy, spektral va boshqa muammolar modelashtirish dasturlari yordamida yechilmoqda. Mazkur muammolarni hal qilishda zamonaviy DFT usullarini o'z ichiga olgan Gaussian, ORCA, Firefly/GAMESS, Hyperchem kabi dasturlar keng qo'llanilmoqda [7].

Kimyoda molekula fazoviy tuzilishini vizuallashtirish, molekula geometrik tuzilishining statistik xarakteristikalar va dinamikasini hisoblashning klassik mexanikaga asoslangan usullari, molekulyar mexanika, molekulyar dinamika, Broun dinamikasi, Monte-Karlo usuli, kvant-kimyoviy hisoblashlarning yarimempirik usullari, kvant-kimyoviy hisoblashlarning noempirik (abinitio) usullari, "Modda. tuzilishi – xossa" orasidagi o'zaro bog'liqliklar (QSAR) haqidagi nazariy bilimlar va ChemOffice, HyperChem va GAUSSIAN universal dasturlar majmualarida bajariladigan amaliy mashg'ulotlarga qaratilgan [8].

Bo'lajak kimyo fani o'qituvchilar, magistrlar va ilmiy tadqiqotchilar ushbu dasturlardan kimyoviy moddalarni aralashtirish va reaksiyalar jarayonini aniq modelashtirish, moddaning spektrini aniqlash, molekulalar va orbitallarning modellarini tasavvur qilish, kvant kimyosi va molekulyar modelashtirishning turli xil usullarini, kimyoviy tuzilmalarning grafik konstruksiyasini ishlab chiqish usullari keltirilgan [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Molekulyar modelashtirishda alohida molekulalarning xatti-harakatlari va ularning o'zaro ta'siriga e'tibor qaratiladi. Molekulyar mexanika, molekulyar dinamika va zichlik funktsional nazariyasi kiradi. Bu reaksiya mexanizmlarini tushunish, yangi moddalarning va materiallarning xususiyatlarini bashorat qilish va ularni loyihalash uchun juda muhimdir.

Kimyoviy jarayonni modelashtirishda kompyuter dasturiy ta'minot paketlaridan foydalangan holda butun kimyoviy jarayonlarning harakatini taqlid qiladi. Bu elementlar va moddalarning massa va energiya balanslarini, reaksiya kinetikasini, suyuqlik dinamikasini va issiqlik uzatishni tavsiflovchi tenglamalar tizimini yechishni o'z ichiga oladi. U quyidagilar uchun ishlatiladi; optimal ish sharoitlarini, uskunalar o'lchamlarini va jarayonni boshqarish strategiyalarini aniqlash, qiyinchiliklarni aniqlash, o'zgarishlarning ta'sirini bashorat qilish va mavjud zavodlardagi muammolarni tashxislash, potentsial xavflarni baholash va xavfsizlik tartib-qoidalarini ishlab chiqish, kimyo va kimyoviy texnologik jarayonlarni modelashtirish kimyoviy reaktorlarning harakati, oqim shakllari, aralashtirish,

harorat gradiyentlari va reaksiya kinetikasi kabi omillarga e'tibor qaratiladi. Bu samarali va xavfsiz reaktorlarni loyihalash uchun zarurdir.

Turli darajadagi modelashtirishni birlashtiradi, molekulyar darajadagi tafsilotlarni makroskopik jarayon harakati bilan bog'laydi. Bu murakkab tizimlarni yanada kengroq tushunish imkonini beradi.

Modelni ishlab chiqishda mos model turini tanlash, tegishli parametrlarni aniqlash va eksperimental ma'lumotlarga nisbatan modelni tasdiqlashni o'z ichiga oladi. Eksperimental ma'lumotlar yoki nazariy hisob-kitoblar asosida model parametrlarining qiymatlarini aniqlash. Modelning haqiqiy dunyo tizimini to'g'ri ifodalashini va dasturiy ta'minotni amalga oshirishning to'g'riligini ta'minlash.

Simulyatsiyalar, ayniqsa, yirik tizimlar yoki murakkab modellar uchun hisoblash intensiv bo'lishi mumkin. Ko'pincha yuqori samarali hisoblash talab qilinadi. Ishonchli eksperimental ma'lumotlar modelni ishlab chiqish va tasdiqlash uchun juda muhimdir. Ma'lumotlarni samarali boshqarish ham muhim ahamiyatga ega.

Kimyoviy reaksiya jarayonlarini simulyatsiya qilish, kimyo sanoati, kimyoviy korxonalarni optimallashtirish, yangi jarayonlarni loyihalash, xavfsizlikni tahlil qilish, atrof-muhitga ta'sirni baholash. Atrof-muhit muhofazasini muhandisligi, ifloslantiruvchi kimyoviy moddalarni tashish, qayta ishlash va ularni modelashtirish, qayta tiklash yo'l xaritalarini ishlab chiqish.

Kimyoviy texnologik obyektlar va jarayonlarni kompyuterda modelashtirish uchun turli xil dasturiy paketlar mavjud. Ular: kimyo sanoatida jarayonlarni simulyatsiya qilish uchun keng qo'llaniladi, suyuqlik dinamikasi, issiqlik uzatish va reaksiya kinetikasini o'z ichiga olgan multifizik simulyatsiyalar uchun kuchli vosita, jarayonlarni modelashtirish va optimallashtirish uchun moslashuvchan platforma, turli modelashtirish texnikasi uchun asboblarni qutlari bilan ko'p qirrali dasturlash muhiti, har xil kvant kimyosi dasturiy paketlari, molekulyar modelashtirish imkoniyatlari.

Tahlil va natijalar. Noorganik kimyo fani laboratoriya mashg'ulotlarini o'qitish samaradorligini oshirish uchun dasturiy didaktik taminotdan foydalanish, o'quv jarayonini raqamlashtirish va interaktiv usullarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. Ushbu tahlilda quyidagi asosiy masalalar noorganik kimyo fanining laboratoriya mashg'ulotlari ko'plab tajriba va amaliy ko'nikmalarni talab qiladi. Talabalar o'zlashtirish jarayonida ba'zi holatlarda tajriba o'tkazishdagi xatoliklar yoki noaniqliklar sababli bilimlarini to'liq rivojlantira olmaydilar. Shu sababli, dasturiy didaktik taminot orqali tajriba simulyatsiyalari yordamida talabalar laboratoriya mashg'ulotlarini xavfsiz, xatoliksiz va samarali tarzda o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi. Virtual laboratoriya (simulyatsiya dasturlari) talabaga kimyoviy jarayonlarni o'zaro ta'sirda kuzatish imkoniyatini taqdim etadi, bu esa nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llashda yordam beradi.

Xulosa. Kimyoviy jarayonlarni kompyuterda modelashtirish, tajribalarni tushunish va optimallashtirish uchun kuchli vosita hisoblanadi. Uning turli sohalarida keng qo'llanilishi yanada samarali, barqaror va xavfsiz kimyoviy texnologiyalarga olib keladi. Hisoblash usullari va dasturiy ta'minotdagi davom etayotgan yutuqlar ushbu sohaning imkoniyatlari va ilovalarini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR

1. Tursunov S., Nazarov I.. Ta'limda axborot texnologiyalari. Darslik. Toshkent: Adabiyot uchqunlari. 2019 yil.1-tom, 262-b.
2. Cramer C.J.Essentials of computational chemistry: theories and models.- John Wiley & Sons, 2013. 607 p.
3. Jensen F. Introduction to computational chemistry. - John Wiley & Sons, 2007. - 620 p.
4. Gilbert A. Introduction to Computational Quantum Chemistry: Theory //University Lecture. - 2007. -101 p.

5. Кларк Т.. Компьютерная химия. - М.: Мир, 1990.
6. Бутирская Э.В. Компьютерная химия: основы теории и работа с программами Гауссиан и ГауссВизв.-М:Салон пресс, 2011.224 с.
7. Eshimbetov A.G., Hayitboyev A.X., Maulyanov S.A., Toshev H.S.. Kompyuter kimyosi. O'zMU. 2015. 112 b
8. Muhamadiyev N.. Kimyoviy birikmalar tuzilishi va xossalarini matematik modellash. O'quv qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi - T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2016, 264 bet.
9. Sultonov M.M., Julboyev T.A., Xolboyev O.N., Bakaxonov A.A., Babayev B.N. Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash. O'quv qo'llanma / Ilm nuri print, 2024.-188 b.

УДК:159.9+37.015.3 Н-90

Эльмира НУРЫМБЕТОВА,

Доктор психологических наук DSc Нукусский государственный педагогический института

E-mail: elmira_79@bk.ru

Рецензент: профессор, доктор пед.наук НГПИ Г.Х.Жумаева

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ С ЭМОЦИОНАЛЬНЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ

Аннотация

В статье рассматриваются результаты эмпирического исследования, в котором главной задачей является выявление и взаимосвязь ценностных ориентаций с эмоциональным интеллектом студентов-психологов.

Ключевые слова: Развитие, подготовка, эмпатия, самомотивация, эмоциональный интеллект, ценностные ориентации, обучение, доброта, достижение.

PSIXOLOG-TALABALARNING QADRIYAT YO'NALGANLIGI VA EMOTSIONAL INTELLEKTI BILAN O'ZARO BOG'LIQLIGI

Аннотация

Maqolada empirik tadqiqot natijalari ko'rib chiqiladi, unda asosiy vazifa psixolog talabalarning qadriyat yo'nalganligi va emotsional intellekt o'rtasidagi bog'liklikni aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: Rivojlanish, tayyorgarlik, empatiya, o'zini-o'zi motivatsiya qilish, hissiy intellekt, qadriyat yo'nalishlari, o'qitish, mehribonlik, yutuq.

CORRELATION OF VALUE ORIENTATIONS WITH EMOTIONAL INTELLIGENCE OF PSYCHOLOGY-STUDENTS

Annotation

The article discusses the results of an empirical study in which the main task is to identify and correlate value orientations with emotional intelligence of psychology students.

Key words: Development, training, empathy, self-motivation, emotional intelligence, value orientations, learning, kindness, achievement.

Введение. В настоящем мире актуальная система высшего образования стремится создавать востребованные условия для подготовки и выпуска компетентных специалистов - будущих психологов, ориентированных на константное профессиональное развитие, самосовершенствование, что в дальнейшем обязательно обеспечит высокий уровень конкурентоспособности, профессиональной мобильности, производительности и, как следствие, самоактуализацию как психолога. На ряду с такими сложными и неоднозначными задачами, перед высшими образовательными учреждениями актуализируется новая сложная задача - подготовка профессиональных кадров, успешное решение которой может зависеть от различных факторов.

Методологическая база исследования. Данные многочисленных исследований: Е.Е. Дмитриевой, О.Г.Плахута, Т.И. Чирковой и т.д. ведущей целью современной подготовки психолога выступает формирование: профессионала нового типа, воспринимающего личность человека с учётом его индивидуально-психологических особенностей, мировоззренческих позиций и внутренних психических резервов; специалиста направленного на творческий, диалогический, эмпатический подходы к человеку, по активизации внутренних резервов личности, гармонизации индивидуальных возможностей. Кроме того, целью подготовки психологов также является

Таблица 1

своевременное обеспечение различных учреждений высококвалифицированными, конкурентноспособными специалистами, способными действенно организовывать и проводить на практике психологическое просвещение, психодиагностику, психопрофилактику, психокоррекцию населения в различных условиях, участвовать в научно-исследовательской деятельности [1,3,4].

Результаты и анализ исследования. Задачей эмпирического исследования является выявление и взаимосвязь ценностных ориентаций с эмоциональным интеллектом студентов-психологов. Её актуальность обусловлена повышением спроса на психологические услуги в различных сферах общественной деятельности, требований к практическим психологам и как следствием возрастающей проблемой совершенствования процесса подготовки конкурентноспособных, отвечающих современным требованиям практических психологов, изменениями образовательных стереотипов, традиционных форм и средств профессионализации личности предусматривающей интенсивное развитие у будущего психолога в условиях обучения в высшем образовательном учреждении профессионально-важных качеств как действенной предпосылки будущей эффективной профессиональной деятельности.

Между шкалами методик ценностными ориентациями Шварца и эмоциональным интеллектом Холла были обнаружены статистически значимые прямые взаимосвязи между следующими переменными [2].

Корреляция между ценностными ориентациями и эмоциональным интеллектом студентов-психологов (N = 253)

	Коэф- фициент	Транс- формация	Добро- та	Уни- версализм	Само- стоитель- ность	Сти- муляция	Гедонизм	Пост- материализм	Власть	Безопасность
Эмоциональная осведомленность	0.199	0.179	0.259	0.325	0.229	0.272	0.281	0.241	0.291	0.241
Управление своими эмоциями	0.137	0.135	0.153	0.224	0.173	0.145	0.234	0.140	0.245	0.146
Самомотивация	0.197	0.207	0.219	0.249	0.281	0.258	0.283	0.216	0.209	0.194
Эмпатия	0.228	0.269	0.327	0.292	0.214	0.319	0.379	0.311	0.287	0.262
Распознавание эмоций других людей	0.251	0.239	0.317	0.337	0.263	0.297	0.359	0.298	0.343	0.228

Примечание: Коэффициент корреляции (r): чем ближе к ± 1 , тем сильнее связь; 0 — отсутствие связи.

Эмоциональная осведомленность и Универсализм ($r = 0.325$, $p < 0.05$)

Именно взаимодействие этих двух аспектов — эмоциональной осведомленности и ценностей универсализма — может сделать работу психолога более продуктивной и результативной. Понимание собственных эмоций и эмоций клиентов, совмещенное с глубокой заботой о благополучии других людей, формирует основу для эффективного консультирования, поддержки и развития клиентов.

Среди возможных причин можно выделить следующее: индивиды с высокой эмоциональной осведомленностью способны четко понимать свои эмоции и реакцию на окружающий мир, что помогает им лучше понимать эмоции других людей. В свою очередь, это может становиться причиной высокого проявления универсализма, поскольку такие люди склонны воспринимать все человеческие переживания как значимые и важные, независимо от культурных или социальных различий. Универсализм связан с ценностями равенства, социальной справедливости и уважения к правам других, а индивиды, обладающие высокой эмоциональной осведомленностью, могут лучше распознавать и понимать эмоции и потребности других, что способствует более справедливому и сочувственному отношению к окружающим, что, в свою очередь, укрепляет ценности универсализма. Также индивиды с высокой эмоциональной осведомленностью могут быть более чувствительными к страданиям других и стремиться улучшить их благополучие. Это соответствует ценностям универсализма, который включает заботу о благополучии других людей, защиту прав человека и стремление к миру и гармонии.

Осведомленность о своих эмоциях часто сопровождается открытостью к различным взглядам и пониманием того, что каждый человек имеет право на свои чувства и переживания. Это качество может быть связано с высокими показателями универсализма, поскольку люди с такой осведомленностью склонны уважать и ценить различия между людьми, что способствует более инклюзивному отношению.

Эмпатия и Доброта ($r = 0.327$, $p < 0.05$)

Положительная связь между эмпатией и добротой может быть объяснена следующим образом: взаимосвязь эмоций, установление доверительных отношений, эффективное консультирование.

Важность эмпатии и доброты в работе психолога раскрывается через призму ценностей, связанных с гуманистическим подходом к психологии. Гуманистическая психология подчеркивает ценность каждого человека, его индивидуальность и потенциал для саморазвития. Эмпатия и доброта соответствуют этим ценностям, поскольку они способствуют созданию теплой, поддерживающей атмосферы, где клиент чувствует себя услышанным, понятым и принятым.

К потенциальным причинам такой взаимосвязи можем отнести следующие тенденции: Люди с высокой эмпатией способны воспринимать и глубоко понимать эмоции других людей, что позволяет им более чутко реагировать на потребности окружающих. Это стремление

поддерживать и помогать другим тесно связано с проявлением доброты, так как такие люди часто проявляют заботу и доброжелательность в своем поведении, стараясь облегчить эмоции и переживания других. Эмпатия способствует более глубокому осознанию страданий и нужд других людей, что часто приводит к желанию предложить помощь или поддержку. Это напрямую связано с проявлением доброты, потому что добрые люди обычно готовы поддержать других, стремясь создать атмосферу взаимопонимания и помощи. Люди с высокой эмпатией очень чувствительны к эмоциональному состоянию других и могут легко подмечать, когда кто-то нуждается в поддержке. Высокий уровень эмпатии может способствовать альтруистическому поведению, когда человек действует в интересах других, даже если это требует определенных усилий или жертв. Это поведение гармонично сочетается с добротой, которая включает стремление бескорыстно помогать и действовать на благо других. Эмпатия помогает лучше понимать эмоции и переживания других, что способствует улучшению социальных связей.

Эмпатия и Стимуляция ($r = 0.319$, $p < 0.05$)

Взаимосвязь между эмпатией и стимуляцией может быть интерпретирована как взаимодействие между способностью чувствовать и понимать эмоции клиента (эмпатия) и способностью помогать ему двигаться вперед и принимать активные шаги для изменения своей жизни (стимуляция). Психолог, который успешно комбинирует эти два аспекта, может быть более эффективным в своей работе и достигать лучших результатов с клиентами.

Выделим некоторые вероятные причины: индивидам с высокой эмпатией свойственна склонность к более глубокому восприятию эмоций других, что чаще всего побуждает их искать новые и разнообразные эмоциональные переживания, а такое стремление к новому опыту и эмоциональным переживаниям, в целом, соответствует ценности стимуляции, которая основывается на желании испытать новизну, приключения и динамичность в жизни. Эмпатия способствует более активному взаимодействию с другими людьми, поскольку эмпатичные люди часто стремятся понять и поддержать других. При этом указанное потенциально может привести к поиску новых социальных взаимодействий и переживаний, что гармонирует с ценностью стимуляции, которая включает интерес к разнообразию опыта и новым впечатлениям. Высоко эмпатичные индивиды могут быть более склонны к поиску эмоционально насыщенных и разнообразных ситуаций, что, в целом, соответствует реализации такой ценности, как стимуляция.

Эмпатия и Гедонизм ($r = 0.379$, $p < 0.05$)

Связь между эмпатией и гедонизмом может быть объяснена несколькими способами: Потребность в позитивном эмоциональном опыте, взаимодействие эмоций и мотивации, создание мотивационной среды. Такая взаимосвязь может быть объяснена несколькими возможными факторами, связанными с эмоциональной чувствительностью, стремлением к удовольствию и поиском гармонии в жизни: первое объяснение заключается в том, что, возможно, как уже упоминалось,

индивиды с высокой эмпатией склонны переживать эмоции других людей глубже, и возможно, приводит к появлению необходимости в поиске положительных, гармоничных и приятных впечатлений в межличностных отношениях, которая перерастает в стремление к эмоциональному удовольствию и удовлетворению потребностей других, а затем и в гедонизм, который включает стремление к наслаждению жизнью и поиску удовольствий.

Эмпатия и Достижения ($r = 0.311, p < 0.05$)

Связь между эмпатией и достижениями может быть объяснена также через мотивационный аспект. Эмпатичный подход позволяет психологу лучше понять мотивацию клиента и его цели. Поддержка и понимание со стороны психолога могут стать ключевыми факторами для успешного преодоления препятствий на пути к достижению целей. Клиент, чувствующий эмоциональную поддержку и понимание со стороны психолога, может быть более мотивированным к активным действиям для достижения желаемых результатов.

Положительная корреляция между этими шкалами может быть объяснена рядом факторов: Эмпатия может усилить стремление к успеху, так как индивиды могут видеть свою роль в поддержке других частью пути, который необходимо пройти для достижения социального успеха. Эмпатия помогает людям понимать эмоциональные и социальные потребности окружающих, что вполне может быть полезным навыком для карьерного роста и профессиональных достижений. Кроме того, высоко эмпатичные люди часто умеют устанавливать крепкие межличностные связи, что может способствовать их продвижению в карьере и достижению поставленных целей.

Распознавание эмоций других людей и Доброта ($r = 0.317, p < 0.05$)

Связь между способностью распознавать эмоции других людей и ценностью доброты может быть объяснена через несколько ключевых механизмов: эмпатия как основа успешного консультирования, поддержка через эмоциональное понимание, создание эмоционально благоприятной среды. Такой результат может быть связан с рядом тенденций: Люди, которые хорошо распознают эмоции других, могут более точно понимать, когда и как им нужно проявить доброту. Это знание помогает им реагировать в нужный момент, оказывать поддержку и проявлять внимание, что способствует позитивным и добрым отношениям.

Распознавание эмоций других людей и Универсализм ($r = 0.337, p < 0.05$)

Можно выделить следующие причины: Распознавание эмоций способствует развитию эмпатии, а эмпатичные люди склонны быть более инклюзивными и открытыми к пониманию потребностей других, независимо от их различий. Это стремление учитывать эмоции и переживания всех людей совпадает с ценностью универсализма, которая акцентирует внимание на уважении и поддержке людей в их разнообразии.

Связь между способностью распознавать эмоции других людей и ценностью универсализма может быть объяснена несколькими способами:

Эмпатия и универсализм как основа межкультурного взаимодействия, поддержка через эмоциональное понимание и уважение, создание эмоционально благоприятной среды в межкультурном контексте.

Распознавание эмоций других людей и Гедонизм ($r = 0.359, p < 0.05$)

Один из возможных научно-психологических механизмов, объясняющих взаимосвязь между способностью распознавать эмоции и гедонизмом, может быть связан с концепцией эмоционального контагиона. Эмоциональный контагион описывает процесс передачи эмоций от одного человека к другому через невербальные сигналы, мимику, жесты и т.д. Люди, обладающие высокой способностью распознавать эмоции других, могут лучше чувствовать и переживать эмоциональное состояние окружающих, что в свою очередь может вызывать у них сильные эмоциональные реакции.

Подобная положительная корреляция может объясняться рядом причин:

Распознавание эмоций других людей способствует улучшению межличностных отношений, что, в свою очередь, позволяет получать эмоциональное удовлетворение. Умение распознавать эмоции других помогает избегать конфликтов и поддерживать гармоничные отношения.

Таким образом, люди с высокой способностью распознавать эмоции могут получать больше удовольствия от своих социальных взаимодействий, что также связано с гедонизмом.

Люди с высокой способностью распознавать эмоции других могут использовать это умение для манипулирования ситуациями в своих интересах. Лидеры, обладающие высоким уровнем распознавания эмоций, могут использовать эти навыки для создания более гармоничных и эффективных отношений с подчиненными или коллегами.

Распознавание эмоций других людей и Власть ($r = 0.343, p < 0.05$)

Ценность власти в данном контексте может быть связана с желанием контролировать ситуации, принимать решения и оказывать влияние на окружающих.

Возможные объяснения для положительной корреляции между способностью распознавать эмоции других людей и ценностью власти:

эмоциональный интеллект и лидерство, влияние на окружающих через эмоциональную поддержку, контроль над ситуацией и эмоциональная регуляция. Понимание эмоций позволяет таким людям быть более чуткими к нуждам других, что способствует созданию доверительных и продуктивных отношений, необходимых для эффективного лидерства и влияния. В этом случае власть достигается через эмпатию и внимание к эмоциональным состояниям окружающих, что помогает укрепить лидерские позиции. Люди с развитым распознаванием эмоций могут использовать это умение для создания влияния в социальных или профессиональных контекстах.

Возможные объяснения для положительной корреляции между способностью распознавать эмоции других людей и ценностью власти:

эмоциональный интеллект и лидерство, влияние на окружающих через эмоциональную поддержку, контроль над ситуацией и эмоциональная регуляция.

Выводы. Также установлена взаимосвязь между ценностными ориентациями (например, ориентация на помощь другим и межличностные отношения) и эмпатийными характеристиками, такими как эмоциональная отзывчивость и когнитивное понимание чувств другого. Это подтверждает, что эмпатия является важным компонентом профессионально важных качеств психологов, что открывает перспективы для создания специализированных тренингов, направленных на ее развитие.

Актуальность исследования ещё раз подчеркивается важностью формирования

профессионально-личностных качеств как предикторов социальной успешности психологов. Эти качества напрямую влияют на эффективность, устойчивость и способность к адаптации специалистов в различных социальных контекстах, а также на их способность к профессиональной самореализации и взаимодействию в мультикультурных и межличностных группах.

Полученные результаты будут полезны для дальнейших исследований и практического применения в области психологии, управления персоналом, образования и психотерапии, помогая разработать эффективные программы для развития профессионально-важных качеств у студентов-психологов и улучшения их подготовки к профессиональной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дмитриева Е.Е. Подготовка будущего психолога к работе с проблемными детьми. // Материалы конференции «Актуальные проблемы психологии образования». Н.Новгород: НГЦ. - 2001. - С. 190-192.
2. Нурымбетова Э.Ж. Социально-психологические особенности развития профессионально-важных качеств студентов- психологов // Автореф. дисс. доктора псих. наук: 19.00.05, Ташкент, 2025. - 70 с.
3. Плахута О.Г. Технология исследования профессионально важных качеств практического психолога и инновации в образовании. // Инновационное развитие студентов, аспирантов и профессорско-преподавательского состава в высшей школе: миф или реальность? Материалы всероссийской научно-практической заочной конференции. М.: Изд-во СГУ. - 2012. - С. 176-181.
4. Чиркова Т.И. Подготовка психологов к работе в экстремальной ситуации средствами деловой игры. Учебное пособие. ННГАСУ. - 2006. - 149 с.

UDK: 373.013

Muxsinjon O'TABOYEV,
Alfraganus universiteti Turizm fakulteti dotsenti v.b
E-mail. Muhsinjonotaboyev@gmail.com

Prof. U.Xodjamqulov taqrizi asosida

POSSIBILITIES OF PEDAGOGICAL PREVENTION OF MORALITY STUDENTS

Annotation

This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the development of moral education skills among students, examines the pedagogical need for the development of moral education skills in the system of general secondary education, the problems of organizing pedagogical prevention of students' morals, the practical and legal system of education and upbringing development aimed at pedagogical prevention of students' morals, the problems of pedagogical prevention of school children's morals, the system of cooperation and the purpose of the organization of experimental work, tasks and content of the analysis and development of recommendations.

Key words: Morality, pedagogy, prevention, case quantum, deviant behavior, moral norm, demoralization of morality.

ВОЗМОЖНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКИ НРАВСТВЕННОСТИ УЧЕНИКИ

Аннотация

В этой статье проанализированы теоретико-методические основы развития умений нравственного воспитания у обучающихся, рассмотрены педагогическая необходимость развития умений нравственного воспитания в системе общего среднего образования, проблемы организации педагогической профилактики нравственности обучающихся, практико-правовая система развития образования и воспитания, направленная на педагогическую профилактику нравственности обучающихся, проблемы педагогической профилактики нравственности школьников, система сотрудничества и цель организации опытно-испытательных работ, задачи и содержание анализа и выработки рекомендаций.

Ключевые слова: Мораль, педагогика, профилактика, дефакт, девиантное поведение, моральная норма, деморализация нравственности.

O'QUVCHILAR AXLOQINI PEDAGOGIK PROFILAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'quvchilarda axloqiy tarbiya ko'nikmasini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil etilgan bo'lib, unda umumiy o'rta ta'lim tizimida axloqiy tarbiya ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik zarurati, o'quvchilar axloqini pedagogik profilaktikasini tashkil etish muammolari, o'quvchilar axloqini pedagogik profilaktika qilishga qaratilgan amaliy-huquqiy ta'lim va tarbiyani rivojlantirish tizimi, maktab o'quvchilari axloqini pedagogik profilaktika qilish bo'yicha hamkorlik tizimi va tajriba-sinov ishlarini tashkil etishning maqsadi, vazifalari va mazmuni tahlili hamda tavsiyalar ishlab chiqish.

Kalit so'zlar: Ahloq, pedagogika, profilaktika, delevant, deviant xulq, ahloqiy norma, ahloq demorkatsiyasi.

Kirish. Jahonda o'quvchi-yoshlarga huquqiy va axloqiy tarbiya berish imkoniyatlarini kengaytirish, axloqsizlik va jinoyatshilikni oldini olishga qaratilgan ta'limiy islohotlar, profilaktik loyihalarni kushaytirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Bu jarayonda o'quvshilarning huquqiy madaniyatini rivojlantirish, axloqiy-huquqiy bilimlarini shakllantirish ta'limiy va tarbiyaviy ishlarning mazmuni sifatida ye'tirof yetilmoqda hamda o'quvshilarning axloqiy xulq-atvoriga sinergetik-sotsiodinamik metodlar orqali yondashuv masalalari ta'lim jarayoniga tatbiq yetilmoqda. Ayniqsa, o'quvshilarda ijtimoiy-huquqiy bursh, mas'uliyat, majburiyat kabi sifatarni qaror toptirishda huquqiy tarbiyaning ijtimoiy ahamiyatiga doir bilim va ko'nikmalarni shakllantirish ijtimoiy-pedagogik zarurat yekanligini ko'rsatmoqda. Bu o'z navbatida, umumta'lim maktab o'quvshilari orasida axloq buzilishining oldini olishning pedagogik jihatlari, huquqiy ta'lim-tarbiya asosida uni keltirib shiqaruvshi sabablarni oshib berishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyati mavjudligini anglatadi.

Bugungi kunda o'quvchi-yoshlarni shaxs sifatida shakllanishi, aqliy rivojlanishi, tarbiyalanganlik darajasi jamiyat tomonidan belgilangan odob-axloq, xulq normalariga

mos bo'lishi ularning komil inson bo'lib yetishishlariga asos bo'ladi. Buning ushuni ularning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish bilan birga huquq va yerkinliklarini ta'minlash, kafolatlash, axloqiy sifatlarini pedagogik profilaktika qilish tizimli tashkil yetish asosida ularning ijtimoiy munosabatlarda faol bo'lishlariga yerishish mumkin bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Profilaktika" tushunchasi bizda ko'proq yuridik sohada qo'llaniladi. Yuridik fanda jinoyatning oshilishidan ko'ra uning oldini olish, ya'ni huquqbuzarliklar profilaktikasi samarali sanaladi. Sababi ayniqsa o'quvshilar orasida huquqbuzarliklar profilaktikasining real mexanizmini yaratish dolzarblik kasb yetadi. Dunyo tajribasida rivojlangan demokratik davlatlar misolida bu o'z isbotini topgan.

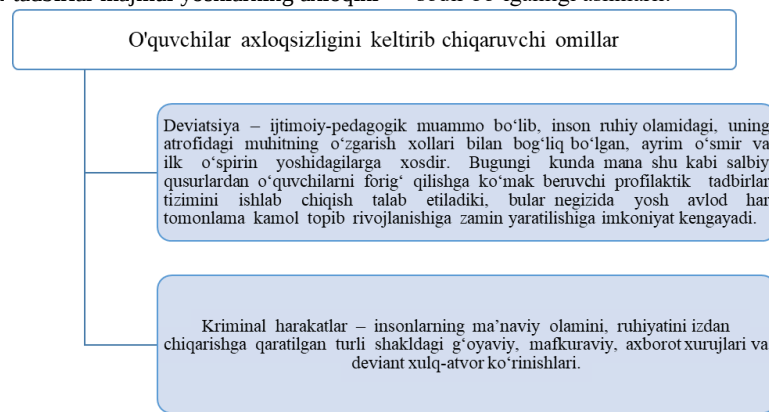
Mazkur tushunshaning mazmuni muayyan yuz berishi muqarrar salbiy holatning oldini olishga qaratilgan tadbirlar majmuini anglatadi. Xususan, O'zbekiston respublikasining "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va axloqsizlikning profilaktikasi to'g'risida"gi qonunining 3-moddasiga ko'ra: "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va axloqsizlikni ng profilaktikasi – voyaga yetmaganlarning nazoratsizligi, qarovsizligiga, ular tomonidan huquqbuzarliklar yoki boshqa g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar

sodir yetilishiga imkon beradigan sabablar va shart-sharoitlarni aniqlash hamda bartaraf yetishga qaratilgan, yakka tartibdagi profilaktika ishi bilan birgalikda amalga oshiriladigan ijtimoiy, huquqiy, tibbiy va boshqa shora-tadbirlar tizimi"[4] sifatida ye'tirof yetiladi. Zotan, o'quvshilar o'rtasida nazoratsizlik va axloqsizlikni ng profilaktikasi – ular tomonidan qonun bilan taqiqlangan ijtimoiy xavfli qilmishlar sodir yetilishini taqozo yetuvshi sabab va sharoitlarni keltirib shiqaruvshi, oziqlantiruvshi, jamiyatda ijtimoiy hodisa sifatida uning bo'lishini taqozo yetuvshi hodisa, voqea, jarayonlarni kamaytirish, zararsizlantirish, sheklash va bartaraf yetish bo'yisha davlat siyosatini belgilash va uni amalga oshirish hamda takomillashtirishga qaratilgan kompleks ijtimoiy huquqiy jarayondir.

Demak, huquqbuzarliklar profilaktikasi uning oldini olishga qaratilgan tadbirlar, shoralar, targ'ibotlardan iborat. Huquqbuzarlik tushunshasiga yaqin, agar oldi olinmasa keyingi bosqishda huquqbuzarlikka olib keluvshi axloqsizlik tushunshasi ham mavjudki, mazkur xatti-harakatning oldini olishga qaratilgan shora-tadbirlar majmui yoshlarning axloqini

profilaktika qilishni anglatadi. Demak, profilaktika tushunshasini tarbiyaviy ishlar metodikasiga kiritgan holda uning aniq shegaralarini belgilash, mazmuni, shakli va vositalarini aniqlashtirish bugungi kun pedagogikasi oldidagi muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Albatta, o'quvshilar tomonidan axloqsiz xatti-harakatlarni keltirib shiqarayotgan sabablarni aniqlash va ularni o'z vaqtida bartaraf yetish, bolalarning manfaatlari himoyasini ta'minlash, huquqbuzarlik va axloqsizlikka qarshi kurash masalalari huquq-tartibot organlari bilan birga fuqarolik jamiyati institutlari, nodavlat tashkilotlarning ham muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. Shunga qaramasdan, bu borada ba'zi bir kamshiliklar ko'zga tashlanadi. Joylarda xotin-qizlar qo'mitalari tomonidan voyaga yetmagan qizlar o'rtasida sog'liqni saqlash muassasalari va boshqa hamkor tashkilotlar bilan sog'lom turmush tarzi, balog'at yoshiga yetmasdan turmush qurishning zararli oqibatlarini to'g'risida ko'plab tadbirlar tashkil yetilayotgan bo'lsada, o'quvshilar orasida homilador bo'lish va tug'ruqlar kuzatilishi holatlari sodir bo'lganligi ashinarli.

1-rasm. O'quvshilar axloqsizligini keltirib shiqaruvshi omillar[7]

Tadqiqotshi olim I.M.Hakimovanning "Deviant xulq-atvor psixologiyasi"[10] qo'llanmasida shaxsda ushraydigan "xulq og'ishi" tushunshasi, uning turlari, namoyon bo'lishining sabab va sharoitlari psixologik tahlil nuqtai nazaridan ko'rib shiqilgan. Shunindek, ishki ishlar idoralari va xuquqni muhofaza qiluvshi organ xodimlarining turli toifadagi shaxslar bilan ishlashida muhim hisoblangan axloqsizlik va xuquqbuzarliklarni keltirib shiqaruvshi psixologik, ijtimoiy va biologik omillar hamda ularni yuzaga keltiruvshi motivlar bilan bog'liq masalalar yoritilgan. O'quvshilarda ushraydigan deviatshaning differensial va gender farqlari ularning psixologik qonuniyatlari oshib berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Nazariy tahlillardan shunday xulosa qidish mumkinki, ular quyida o'z aksini topgan:

Axloq tushunshasi jamiyatda o'rnatilgan va qonun asosida belgilagan tartib yoki umuman ijtimoiy yashash qoidalakiga rioya qilishni anglatadi. O'z xususiyatlariga ko'ra axloqsizlik nojo'ya harakat, intizomni buzish shaklida bo'ladi. Ko'p hollarda axloqsizlik tarbiyasizlik so'zi bilan hamohang bayon yetiladi. Bu ikki tushunsha butun-qism va mohiyat-hodisa munosabatiga ko'ra farqlanadi.

Tarbiyasida og'ish bo'lgan o'quvshilar xulqida deliktivent, deviant va nointizomiy ko'rinishlar xosdir. Shuningdek, axloqsizlikning yuzaga kelishiga sabab bo'luvshi og'ishgan xulq yoki deviant axloq ham bugungi kunda o'quvshilar orasida keng ushramoqda. Uning oldini olishga qaratilgan pedagogik tadqiqotlarda mazkur muammoning ilmiy yeshimlarini taklif qilishga yehtiyoj mavjud.

Tahlil va natijalar. Umumta'lim maktab o'quvshilarida o'quvshilarda axloqiy fazilatlarini qaror toptirishning pedagogik jihatlarini asoslashga qaratilgan mazkur ilmiy-tadqiqot ishining muhim bosqishi uni

amaliyotda sinab ko'rish ushun asos sifatida ishlab shiqilgan nazariya, takomillashtirilgan ta'lim mazmuni hamda uni o'qitishning samarali usullarini pedagogik amaliyotda sinab ko'rishdan iboratdir.

Pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil yetish va o'tkazish jarayonida umumiy maqsadni amalga oshirish ushun quyidagi vazifalar belgilandi:

Umumta'lim maktab o'quvshilarida axloqiy fazilatlarini qaror toptirishning mavjud holatini o'rganish. Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvshilari va o'qituvshilari o'rtasida anketa so'rovlarini o'tkazish, suhbatlar, mulohazalar tashkil yetish, dars jarayonini kuzatish, o'qituvshilarning sinfdan tashqari ta'lim jarayonida muammo doirasida amalga oshirilayotgan faoliyati bo'yisha pedagogik kuzatishlar olib borish, ta'lim mazmunining mavjud holatiga nisbatan o'qituvshilar fikr-mulohazalarini o'rganish va tahlil yetish kabi holatlar mazkur vazifani samarali hal yetish ushun asos bo'lib xizmat qildi.

2. Fanlarni o'qitish jarayonida umumta'lim maktab o'quvshilari orasida axloqsizlikni oldini olish imkonini beruvshi shart-sharoitlarni aniqlash. Vazifani ijobiy hal yetish jarayonida umumta'lim maktab o'quvshilari orasida axloqsizlikni oldini olishga yordam beruvshi umumiy omillar aniqlandi, o'quv fanlari bo'yisha Davlat ta'lim standartlarida belgilangan o'quvshilar yegallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar hajmi, mazmuni aniqlandi.

3. Umumta'lim maktab o'quvshilarida axloqiy fazilatlarini qaror toptirishga qaratilgan pedagogik jarayonda ko'zga tashlanayotgan muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf yetish shora-tadbirlarini belgilash. Mazkur vazifaning amalga oshirilishi umumiy o'rta ta'lim maktablarning o'quvshilari, fan o'qituvshilari, sinf rahbarlari va maktab

psixologlarilari bilan bevosita muloqot, suhbat hamda o'zaro tajriba almashish asosida amalga oshirildi.

4. Umumta'lim maktab o'quvshilarida axloqiy fazilatlarini qaror toptirishga xizmat qiluvshi samarali ta'lim texnologiyalarini aniqlash. Shu maqsadga yo'naltirilgan faoliyat o'quv fanlarini o'qitish jarayonida pedagogik texnologiyalarga asoslangan dars ishlanmalarini yaratish, o'quvshilarning o'zlashtirish natijalarini tahlil yetish, ulardagi axloqiy tafakkur darajasini aniqlash, o'quvshilarning tarbiyaviy savodxonlik borasidagi mustaqil fikrlash ko'rsatkishlarini tahlil yetish asosida amalga oshirildi.

5. Dars va darsdan tashqari ta'lim jarayonida umumta'lim maktab o'quvshilarda axloqiy fazilatlarini qaror toptirishning pedagogik samaradorligini aniqlovshi baholash mezonlarini ishlab shiqish. Mezonlar tadqiqot ishida ilgari surilgan tarbiyaviy bilimlarning tarkibiy qismlariga muvofiq ishlab shiqildi va u darajalarga bo'lib o'rganildi.

Tajriba-sinov ishlari bir qator quyidagi jihatlariga ye'tibor qaratildi:

Tajriba-sinov ishlari maqsadining aniqligi.

Umumta'lim maktab o'quvshilarida axloqiy fazilatlarini qaror toptirishga qaratilgan pedagogik jarayonni tashkil yetish jarayonida haqqoniylik va xolislikning ta'minlanganligi.

1-jadval.

Tajriba-sinov ishlariga jalb yetilgan o'quvshilar soni[7]

№	Tajriba-sinov ob'ektlari sifatida belgilangan maktablar	respondent-o'quvchilar soni		
		Jami	Nazorat	Tajriba
1.	Farg'ona viloyati Buvayda tumani 26-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi	214	102	112
2.	Namangan viloyati Kosonsoy tumanidagi 43-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi	176	78	98
3.	Buxoro viloyati Buxoro shahridagi 5-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi	192	87	105
4.	Sirdaryo viloyati Boyovut tumanidagi 55-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi	183	79	104
5.	Jizzax viloyati Jizzax shahridagi 9-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi	175	80	95
Jami		940	426	514

Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda amalga oshirildi. Ularning har biri bo'yicha maqsad va vazifalar belgilandi.

Tajriba-sinov ishlarining birinchi bosqichi ta'kidlovchi tajriba-sinov ishlaridan iborat bo'lib, uning asosiy maqsadi umumiy ta'lim maktablarida huquqshunoslik va boshqa ijtimoiy-tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida umumta'lim maktab o'quvchilari orasida axloqsizlikni oldini olishning ta'lim amaliyotidagi holatini o'rganish va mavjud ziddiyatlarni aniqlashdan iborat. Maqsaddan kelib chiqqan holda, quyidagi vazifalar belgilandi va amalga oshirildi:

Mavzuga oid pedagogik, psixologik, falsafiy, tarixiy manbalar o'rganildi va tahlil qilindi;

umumta'lim maktab o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini qaror toptirishga qaratilgan pedagogik jarayonda fan o'qituvchilari, sinf rahbarlari va maktab psixologlarining kasbiy-pedagogik tayyorgarlik darajalarining holati aniqlandi;

anketa va test savollari yordamida o'quvchilarda axloqqa doir bilim, ko'nikma, malakalari tizimi o'rganildi;

umumiy o'rta ta'lim maktablarida axloqiy ta'lim-tarbiyani tashkil etish bo'yicha olib borilayotgan o'quv-tarbiyaviy ishlar jarayoni bilan tanishildi.

Tahlillardan ma'lum bo'ldiki, o'quvchilar axloqiy savodxonlik inson hayotidagi muhim zaruriyat ekanligini biladilar. Axloqiy madaniyat va uni rivojlantirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida oddiy, sayoz tushunchalarga ega bo'lsalar-da, ularni to'g'ri rivojlantirish jarayonlari va bu boradagi jarayonni yaxshi anglab etmaydilar.

Ta'kidlovchi tajriba-sinov ishlari natijalarini ilmiy-nazariy tahlil qilish jarayonida quyidagilarga asosiy e'tibor qaratildi:[7]

1. Maktab ta'limida o'qitiladigan barcha fanlardan DTS, o'quv dasturi, darsliklar va qo'llanmalarining yutuq va

Umumta'lim maktab o'quvshilari orasida axloqsizlikni oldini olishga qaratilgan pedagogik jarayonni izshil, uzviy, tizimli va maqsadga muvofiq tashkil yetilganligi.

Umumta'lim maktab o'quvshilari orasida axloqsizlikni oldini olishga oid ta'lim-tarbiya jarayoniga nisbatan fan o'qituvshilarining ijobiy, ijodiy va texnologik yondashuvlari.

Ushbu tamoyillar tajriba-sinov ishlarining samarali olib borilishi, ko'zlangan natijalarning ijobiy hal qilinishida muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Tajriba-sinov ishlari Farg'ona viloyati Buvayda tumani 26-umumiy o'rta ta'lim maktabi, Namangan viloyati Pop tumanidagi 43-umumiy o'rta ta'lim maktabi, Surxondaryo viloyati SHo'rshi tumanidagi 59-umumiy ta'lim maktabi, Buxoro viloyati Buxoro shahridagi 5-umumiy o'rta ta'lim maktabi va Jizzax viloyati Sharof rashidov tumanidagi 10-umumiy o'rta ta'lim maktablarida 2020-2023 yillar davomida reja asosida tashkil yetildi va o'tkazildi. Ularni tanlashda maktab pedagogik jamoasining xayrixohligiga ye'tibor qaratildi.

Mazkur maktablardan tajriba-sinov ishlariga jalb yetilgan o'quvshilar soni quyidagi ko'rsatkishlarni tashkil yetdi (1-jadval).

kamchiliklari o'quvchilarda axloqiy fazilatlarini qaror toptirishga nisbatan samaradorligi tahlil qilindi va aniqlandi.

2. O'qituvchilarning o'quvchilarning axloqsizliklarini oldini olish dars va darsdan tashqari vaqtlarda qanday ta'limiy-tarbiyaviy tadbir va loyihalar tashkil etish kerakligi to'g'risidagi anketa savol-javoblari tahlil qilindi.

3. Tajriba-sinov ishlari jarayonida yo'l qo'yilgan kamchiliklar aniqlandi va bartaraf etish choralari ishlab chiqildi.

Mazkur yondashuv asosida umumta'lim maktab o'quvchilarda axloqiy fazilatlarini qaror toptirishga qaratilgan pedagogik tizimning mavjud holati va uni takomillashtirish yo'nalishlari aniqlandi. O'quvchilarning tarbiyaviy ta'lim jarayonida muhim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarini talab darajasida rivojlantirish yo'lari to'g'risidagi ilmiy izlanishlar va amalga oshirilayotgan loyihalar o'rganildi. Muammo bo'yicha ilmiy-nazariy ma'lumotlar, o'quv-uslubiy materiallar jamlandi.

Xulosa va takliflar. Olingan natijalar umumlashtirildi, xulosalar chiqarildi va muammo doirasida doimiy monitoring o'rnatildi.[7]

O'qituvchilar bilan tadqiqot doirasida olib borilgan anketa so'rovlari shuni ko'rsatdiki, ular umumta'lim maktab o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini qaror toptirishga qaratilgan amaliy faoliyatga jalb qilish asosan, darsdan tashqari vaqtlarda samarali amalga oshirilishini ta'kidlashdi. Bu borada tarbiyaviy targ'ibot va loyihalarning ahamiyatini yuqori baholashdi. Bundan ko'rinadiki, ta'lim-tarbiya jarayonining amaliyot bilan bog'lanishiga muhim e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Xulosa sifatida umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari va o'qituvchilari o'rtasida anketa so'rovlarini

o'tkazish, suhbatlar, muloqotlar tashkil etish, dars jarayonini kuzatish, o'qituvchilarning sinfdan tashqari ta'lim jarayonida muammo doirasida amalga oshirilayotgan faoliyati bo'yicha pedagogik kuzatishlar olib borish, ta'lim mazmunining mavjud holatiga nisbatan o'qituvchilar fikr-mulohazalarini o'rganish va tahlil etish kabi holatlar mazkur vazifani samarali hal etish uchun asos bo'lib xizmat qilishini aytish mumkin.

Nazariy va empiric tahlillar doirasida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berish asosida axloqiy madaniyatini yuksaltirish maqsadida tarbiya fanlari

mutaxassislar tomonidan o'qitilishi lozim. Shu bilan birga oliy ta'limda "tarbiyachi-pedagog" mutaxassisligi bo'yicha pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash tizimini qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq;

o'quvchilar axloqiy fazilatlarini shakllantirishda oilaning rolini kuchaytirish va shu maqsadda oila institutining ta'lim hamda tarbiya muassasalari bilan o'zaro amaliy hamjihatligini mustahkamlash, ularning yaqin va samarali hamkorligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent: O'zbekiston. 2018, -B. 6-7.
2. Mirziyoyev SH. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. -B.104.
3. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2016.- B.9.
4. O'zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdgi "Voyaga etmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi Qonun - O'zbekiston Respublikas qonun hujjalari to'plami, 2010 y., 39-son, 3-modda.
5. Арипова М. Ёшларда ватан манфаатига йўналтирилган шахсий мақсадларга эгаллик ҳиссини тарбиюлаш // «Замонавий таълим» журнали. 2014. № 1. -Б. 29.
6. Ахмедшаева М.А., Нажимов М.К., Сайдуллаев Ш.А.Жамиуатда ҳуқуқий онг ва маданиятни шакллантириш масалалари. Рисола. -Ташкент: ТДЮУ, 2017. - 56 б.
7. Otaboyev M.M. Maktab o'quvchilari axloqini pedagogik profilaktika qilishning metodik imkoniyatlari. P.f.b.f.d. diss. - Toshkent, 2024. - 140 б.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка// Новая постиндустриальная волна на Западе. - М., 1999.
9. Stiglitz J.E. Globalization and Its Discontents. - New York: W.W. Norton & Co., 2002. - P. 248.
10. Hakimova I. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. -Toshkent.: Yosh psixolog. : 2011. -B. 178.

УДК:141.7+1(091)+001.8

Baxtiyor OCHILOV,
Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi
E-mail: baxtiyorochilov7777@gmail.com

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori D.Arapbayeva taqrizi asosida

ABDURAHMON IBN XALDUN ILMIY MEROSI O'RGANILISHINING METODOLOGIK TAHLILI

Аннотация

Maqolada Abdurahmon ibn Xaldunning ilmiy merosi va hayot yo'lini o'rganigan dunyo olimlarining ishlari tadqiq qilingan. Ta'kidlanishicha, mutafakkirning ilmiy faoliyatining ahamiyatli ekanligini siyosiy va falsafiy tadqiqotlarida qayd etilgan. Tadqiqotchilar tomonidan Abdurahmon ibn Xaldun g'oyalari, ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlarini G'arb va Sharq madaniyatlarining sintezi sifatida baholagan.

Kalit so'zlar: Ibn Xaldun, ilmiy meros, falsafiy qarash, musulmon, sivilizatsiya, umuminsoniy, an'anaviy Sharq ma'naviy qadriyatlari.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ АБДУРРАХМАНА ИБН ХАЛДУНА

Аннотация

В статье рассматриваются работы мировых ученых, изучавших научное наследие и жизненный путь Абдуррахмана ибн Халдуна. Подчеркивается, что значимость научной деятельности мыслителя нашла отражение в его политико-философских исследованиях. Исследователи оценивают идеи, социально-политические и философские взгляды Абдуррахмана ибн Халдуна как синтез западной и восточной культур.

Ключевые слова: Ибн Халдун, научное наследие, философские воззрения, мусульманин, цивилизация, общечеловеческий, традиционные восточные духовные ценности.

METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ABDURAHMAN IBN KHALDUN

Annotation

The article examines the works of world scientists who studied the scientific heritage and life path of Abdurahman ibn Khaldun. It is noted that the significance of the thinker's scientific activity is noted in his political and philosophical studies. The researchers assessed the ideas, socio-political and philosophical views of Abdurahman ibn Khaldun as a synthesis of Western and Eastern cultures.

Key word: Ibn Khaldun, scientific heritage, philosophical views, Muslim, civilization, universal, traditional Eastern spiritual values.

Kirish. O'rta asr musulmon sivilizatsiyasining yuksak tafakkur egasi, tarix, falsafa, satsiologiyaga oid qarashlari hozirgi kun zamonaviy ilim fanda o'z o'rniga ega. Ushbu maqolada Ibn Xaldunning "Kitob ul ibar" asarini va hayotiy faoliyatini o'rganigan ilmiy jamoatchilik faoliyatiga alohida e'tibor berdik. Xususan, mutafakkirning tarixiy yondashuvdagi xolislik tamoyili, jamiyatning rivojlanish bosqichlari va davlatlarning taraqqiyoti va inqirozli holatlarini dunyo tarixchi, satsiolog va faylasuflari: Ignatinko [1], U De Slen, Silvestr de Sasi, Iosif Xammer, A.Sheddadiy, N Nosif va M.Muxsina[2] boshqa olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Roje Garode so'zlariga ko'ra, "Ibn Xaldun bir vaqtning o'zida ham olim, ham rassom, ham harbiy, ham huquqshunos, ham faylasuf qirralarini o'zida jalb etgan XIV asr dahosidir" [3].

Natija va muhokama. Ibn Xaldun musulmon sivilizatsiyasining o'ziga xos falsafiy qarash vakillaridan biri bo'lib, hozirgi kunda ham ilmiy merosi o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Mutafakkirning jamiyat rivoji, davlatlarning payodo bo'lishi, rivoji va inqirozga yuz tutishi haqidagi ilmiy-falsafiy qarashlari bugungi kunda dunyo olimlarining diqqat nazarida qimmatli falsafiy meros bo'lib kelmoqda. Ibn Xaldun ijodining durdonasi bo'lgan "Kitob ul-ibar" ("Ibratli misollar kitobi") mutafakkirning boy merosi va hayot yo'li haqida ma'lumot bergan eng qimmatli manba sanaladi[4]. Ushbu asar o'z davrida o'rganilishi boshlanib, bugungi kun G'arb va

Sharq olimlari tomonidan ilmiy mersni o'rganib tarjima qilishga alohida e'tibor berishdi. Bu borada 14-asrning atoqli mutafakkiri Ibn Xaldunning ijodiy merosi o'z davrining falsafiy, g'oyaviy va ijtimoiy-siyosiy masalalarini rivojlantirish va hal etish nuqtai nazaridan katta qiziqish uyg'otadi.

Ibn Xaldun ilmiy merosining ko'plab xorijiy tadqiqotchilari uning insoniyat jamiyatini yanada rivojlantirish, xalqlarning ham umuminsoniy, ham an'anaviy Sharq ma'naviy qadriyatlari bilan yanada samarali aloqasi yo'lidagi ulkan roli va ahamiyatini qayd etgan. Shu bilan birga, musulmon xalqlari tarixidagi zamonaviy burilish pallasida insonning ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy shakllanishi va rivojlanishining omili sifatida uzoq o'tmishda ildiz otgan buyuk faylasuf va olimlarining ijtimoiy-falsafiy tafakkuri uning yuksak ma'naviyatining muhim va uzviy manbasidir. Bu jarayonda jamiyatda bag'rikenglik tuyg'usini shakllantirishga, erk va insonparvarlik g'alaba qozonadigan davlat va jamiyat poydevorini barpo etishga hissa qo'shuvchi mutafakkirlarning ijtimoiy-siyosiy g'oyalari o'zining bir-birini har tomonlama boyitib borishi bilan alohida o'rin tutdi.

Ibn Xaldun g'oyalarini birinchi sovet tadqiqotchilaridan biri tarixchi S. M. Batsieva bo'lib, uning asarlari mutafakkir ijodi va dunyoqarashi, musulmon Sharqi tarixidagi ahamiyati, tarixiy, falsafiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlari tahlili va boshqalarga bag'ishlangan.

Aytish joizki, aynan S.M.Batsieva "Muqaddima" parchalarini arab tilidan rus tiliga tarjima qilish orqali sovet kitobxonlarini Ibn Xaldun bilan ilk bor tanishtirgan[5]. Parchalarga berilgan juda keng "Muqaddima" nafaqat bu mashhur shaxs haqida butun musulmon va Yevropa olamida to'liq ma'lumot beradi, balki Ibn Xaldunni "buyuk musulmon tarixchisi va sotsiologi"[5] sifatida tavsiflaydi.

Ibn Xaldun haqidagi ba'zi ma'lumotlarni sovet tadqiqotchisi V.V.Bartold[6]ning asarlarida ham uchramiz. N.S.Kiraboev[7] asari ham Ibn Xaldun falsafiy qarashlarining alohida jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda mutafakkir ijodida davlat va sivilizatsiya tushunchasiga, musulmon Sharqida ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaning rivojiga, Ibn Xaldunning zamonaviy falsafa va falsafashunoslik rivojida ulkan rolga alohida e'tibor qaratilgan.

Sovet tadqiqotchisi A.A.Ignatenkonning "Ibn Xaldun" asari (Mutafakkirning falsafiy-ijtimoiy qarashlarini tahlil qilish va uning ijtimoiy falsafa rivojiga qo'shgan ulkan hissasi nuqtai nazaridan) alohida qiziqish uyg'otadi[1].

A. Ignatenko ushbu monografiyasida mutafakkirning tarjimai holini batafsil yoritib, uni Shimoliy Afrika davlatlari musulmonlarining siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan davlat va jamoat arbobi, ijtimoiy faylasuf va tarixchi, Ibn Rushd izdoshi va sharhlovchisi deb ataydi[1]. Uning "Jamiyat va aql" (O'rta asrlar arab-islom tafakkuridagi ratsional oqimlar) maqolasi ham diqqatga sazovordir, unda olim o'rta asrlar arab-islom ijtimoiy-siyosiy hayotini uchta ratsionalistik oqimga – spekulativ ratsionalizm, pragmatik oqim va uchinchi oqimga bo'lib, eng realistlik oqim deb hisoblaydi. Ibn Xaldun va uning oz sonli izdoshlari ijodida tushunilgan.

"Falsafiy entsiklopedik lug'at"da chop etilgan "Ibn Xaldun" maqolasida mualliflar Ibn Xaldun o'rni va ijodiy faoliyatiga baho berar ekanlar, ko'pgina zamonaviy G'arb faylasuflari va sotsiologlari uni ma'rifiy absoljyutizm g'oyalarini, mehnat nazariyasi, qadriyat, sinfiy bilimlar kurashini oldindan ko'ra olgan mutafakkir sifatida ko'rishlarini ta'kidlaydilar.

A.V.Smironov o'z tadqiqotida Ibn Xaldun falsafasining gumanistik yo'nalishini ko'rib chiqadi, uning sotsiologiya fanini yaratishdagi, umuman insoniyat jamiyati, xususan, musulmon jamiyati mohiyatini tahlil qilishdagi ulkan xizmatlari va rolini qayd etadi[8].

M.T.Stepanyants Ibn Xaldunga sotsiolog va faylasuf sifatida katta e'tibor berib, musulmon siyosiy falsafasi va sotsiologiyasi evolyutsiyasida qimmatli bo'lgan Ibn Xaldun falsafasining har bir asosiy elementini alohida ko'rib chiqdi[9]. U shu unsurlar qatoriga falsafa va dinning munosabati va o'zaro ta'siri, davlat tushunchasi, Ibn Xaldun ijtimoiy falsafasining xususiyatlari, yaratuvchi inson tushunchasi va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Ibn Xaldun ijodini o'rganishga ko'plab xorijiy va sovet tarixchilari o'z hissalarini qo'shganlar. Ayniqsa, N. A. Ivanovning "Ibn Xaldunning "Kitob al-ibar" Shimoliy Afrika mamlakatlar tarixiga oid manba sifatida" maqolasi diqqatga sazovordir, unda Ibn Xaldun risolalari chuqur tahlil qilangan[10].

Sovet va rus tadqiqotchilarining asarlari bilan bir qatorda yevropalik olimlar Silvestr de Sasi (1783-Jommerse)ning (1783-1781) asarlari ham diqqatga sazovordir. (1774-1856), Fridrix Shuls (1799-1829)[12] va boshqalar Ibn Xaldun ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlarini tahlil qilishga bag'ishlangan[2].

Sharq mutafakkirlarining tarixiy-falsafiy asarlari bilan tanishtirish, yuqorida tilga olingan yevropalik tadqiqotchilardan tashqari, Ibn Xaldun risolalarini S.Munk, J. F. Volter, N.Rizai, Yevropa tadqiqotchisi X.Rizoning "Ibn Xaldun – faylasuf va tarix faylasufi" kitobida

uning falsafiy g'oyasi hamda siyosiy realizmi ham atroflicha tahlil qilingan[2].

O'rta asr mutafakkiri haqida M.Rabiyning "Ibn Xaldun siyosiy nazariyasi" kitobida ham batafsil ma'lumot olish mumkin[11]. Unda tadqiqotchi jamiyatni siyosiy qayta qurish bilan bog'liq masalalarni o'rganadi. M.Rabiya Ibn Xaldun davlat hokimiyatining mavjudligini zarur deb hisoblaydi, degan fikr hukmronlik qiladi, chunki u davlatning tabiiy asosi va o'sha cheklovchi kuchning zarur quroli bo'lib, ularsiz inson va insoniyat jamiyati mavjud bo'lolmaydi.

Ibn Xaldun dunyoqarashini o'rganishga amerikalik tadqiqotchi N.Shmidtning "Ibn Xaldun: tarixchi, sotsiolog va faylasuf" asarini katta hissa qo'shish mumkin[12]. Muallif Ibn Xaldun dunyoqarashini G'arb va Sharq madaniyatlarining sintezi sifatida ko'rib chiqadi.

Yana bir mashhur amerikalik sharqshunos va "Kirish" asarining ingliz tiliga tarjimasi muallifi F.Rozental "Ibn Xaldun va uning davri" nomli maqolasida Ibn Xaldun tarjimai holi, davri, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, shuningdek, falsafiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlarining xususiyatlarini tahlil qilib, Ibn Xaldun jamiyatning ob'ektiv tarixiy rivojlanishi konsepsiyasini ilgari surgan so'zlovchisi, degan xulosaga keladi[13].

Yevropa tadqiqotchilarining Ibn Xaldunga oid so'nggi asarlari orasida fransuz olimi Abdusalom Sheddining Ibn Xaldun "Namunalar kitobi"ning fransuz nashriga bergan muqaddimasi va sharhini qayd etish mumkin[14].

Ibn Xaldun oila azolari va hayoti haqidagi to'laqonli ma'lumotlar o'ziga zamaondosh bo'lgan, yaqin do'sti Ibn al Xotib va g'arnotalik olim Ismoil Ibn Yusuf Ibn al-Axmar[2]larning ishonchli ma'nabalarini Ibn Xaldun hayot yo'li bilan yaqindan tanishishga imkon beradi. Ushbu ikkala zamondosh bo'lgan olimlarning asarlarida Ibn Xaldun hayot yo'li va merosi batafsil bayon etilgan bo'lib, ushbu zamondosh olimlarning asarlari bizgacha al-Makariyning merosidan yetib kelgan. Shu bilan birgalikda Ahmad Bobo at-Tinbuktining "Xushbuy hidning Andalusiya shohidan taralishi[2]" asari Ibn Xaldun hayoti va ilmiy-kaspiy faoliyatidan ma'lumotlar bergaligi jihatdan manbaning beqiyosligini ko'rsatadi.

Tadqiqotchilar to'g'ri ta'kidlaganidek, Ibn Xaldun arab-musulmon tarixiy-falsafiy tafakkuriga qo'shgan hissasi, avvalambor, u tarixiy jarayonni insoniyat jamiyati tuzilmalarining rivojlanish dinamikasi bilan bog'lagan holda jahon tarixining prinsipial yangi konsepsiyasini taklif qilganligidan iborat edi. Ibn Xaldun «payg'ambarlar va podshohlar tarixi»dan (at-Tabariy asos solgan paradigma) insonlar jamoalari tarixiga o'tib, bu jamoalar taraqqiyotidagi ayrim qonuniyatlarni aniqlashga va ularni odamlar tabiatida yashiringan ob'ektiv sabablar bilan izohlashga harakat qildi. Ibn Xaldun ijtimoiy hayotning "asoslari" va "tamoyillarini" tadqiq etish vazifasi unga "yangi fan" yaratilishini e'lon qilish imkonini berdi. U uni falsafaning (hikma) eng muhim sohasi deb belgilagan, ya'ni uni ratsional fan sifatida tasniflagan. Bunday fanning usuli tarixiy hisobotlarni (axbor) sog'lom fikr nuqtai nazaridan tanqidiy tahlil qilish va ulardagi ma'lumotlarning ishonchlilikini tekshirish edi. Natijada, Ibn Xaldun tarixiy jarayonning dinamik modelini qurishga keladi, unda insoniyat jamiyatlarining rivojlanishi notekis davom etadi va biologik va ijtimoiy-iqtisodiy xarakterdagi omillarning butun majmuasi bilan belgilanadi.

Siyosiy sikllarning eng mashhur nazariyasi bu Ibn Xaldun zamonaviy arab Mag'rib jamiyatlari tarixi asosida ishlab chiqqan nazariyasi bo'lib, u o'zining "Ibodatlari misollar kitobi prolegomenasi va arablar, forslar va berberiyalar va buyuk podshohlar hukmdorlari kunlari haqidagi hisobotlar

devoni" asarida bayon qilgan. Muqaddima yoki "[Tarixga kirish]"[14] sifatida.

Ibn Xaldun g'oyalari murojaat qilgan zamonaviy olimlar arabchi bo'lmay turib, ko'pincha F.Rozentalning ingliz tilidagi tarjimasidan foydalanadilar[14].

Sovet tarixchilarining tadqiqotlari bilan bir qatorda, mutafakkirning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy fikrlarini tahlil qilgan yevropa olimlari Silvestr de Sasi (1758-1838)[15]. Iosif Xammer (1774-1856) [16], Fridrix Shults (1799-1829) [17] kabi tadqiqotchilar "Muqaddima" asarini bir qancha qismini chop etib, Sharq mutafakkirlarining tarixi va falsafiy qarashlarini yevropa ahliga tanishtiradi. Bu yuqoridagi uch olimning tadqiqoti natijasida yevropa olimlari sharq xalqlarining tarixiy ruhiyatini tushinishga muvassar bo'ldi. Shu tariqa yevropa XIX asr darstlabgi o'n yillida Ibn Xaldunni kashf etdi va o'rta asr musulmon faylasuflari orasida eng ko'p o'rganilgan shaxslardan biriga aylandi. 1847 yil "Muqaddima" asrining ilk nashri paydo bo'ldi, keyinchalik tadqiqotchilarning e'tibori mutafakkir mersining asosi "Muqaddima"da keltirilgan "Asabiya"ga qaratildi.

Zamonaviy tadqiqotchi iroqlik Muhsin Mahdi izlanishlarida "Muqaddima"da Ibn Xaldun yaratishga intilgan "madaniylashgan jamiyat" haqidagi falsafiy qarashlari va metodologiyasini o'rgandi[19]. Ibn Xaldun falsafiy, ilohiy va huquqshunoslik konteksti o'rganib chiqib, Ibn Xaldunni o'z asarlarida musulmon arab ananalarining ichiga singib ketgan shaxs va madaniyatli ilimni yaratgan mutafakkir sifatida talqin qiladi. Ta'kidlanishicha, Ibn Xaldun faoliyatidagi muvofaqiyatsizliklar sababini aniqlash istagi mutafakkirni ijtimoiy-siyosiy faoliyatning obyektiv omillarini anglashga va madaniyatli ilimni yaratishga undagan[19, 78-bet]. Bundan ko'rinadiki, musulmon mamlakatlari doirasida bunday ilimni yaratishga intilgan birinchi olim Ibn Xaldun sanaladi.

So'nggi yillarda Ibn Xaldun nazarriy merosi kutilmaganda tarixiy, ijtimoiy va demografik makrojarayonlarni matematik modellashirish bilan

shug'ullanadigan bir qator tadqiqotchilar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qildi. Masalan, P.V.Turchin "Ibn Xaldun modeli"ni o'zgartirilgan shaklda umuman agrar jamiyatlarda qo'llash mumkinligini ko'rsatdi[7].

Ibn Xaldun tarixiy agrar jamiyatlarga nisbatan qo'llanilgan o'xshash konstruksiyalar asosida o'zgartirilgan modelidan fundamental muhim ko'rsatkichlar, birinchi navbatda, demografik ko'rsatkichlar bo'yicha birinчисiga yaqin bo'lgan zamonaviy Afro-Osiyo jamiyatlarining aksariyat qismini o'rganishda ham foydalanish mumkinligi xarakterlidir. Shunday qilib, xuddi shu P.V. Turchin matematik modellashirish usullaridan foydalangan holda Ibn Xaldun nazariyasini o'zgartirib, mamlakat hayotidagi demografik va iqtisodiy tendentsiyalarni tahlil qilish asosida zamonaviy Saudiya Arabistonining rivojlanishini bashorat qilishga urinib ko'rdi va Saudiya elitasining o'sishi va uning xarajatlari darajasi, hozirgi rivojlanish vektorini saqlab qolgan holda, Saudiya Arabistonda ham moliyaviy inqirozga olib kelishi kerak degan xulosaga keldi. Shu tariqa, o'rta asrlar arab-musulmon dunyosi merosini bunday aktualashtirish orqali Ibn Xaldun ilmiy tajribasi katta qiziqish uyg'otmaydi.

So'nggi yillarda G'arbda Ibn Xaldun va uning g'oyalari bag'ishlangan yiliga o'nga yaqin monografiya chop etilmoqda.

Xulosa. Tadqiqotchilar to'g'ri ta'kidlaganidek, Ibn Xaldun arab-musulmon tarixiy-falsafiy tafakkuriga qo'shgan hissasi, avvalambor, u tarixiy jarayonni insoniyat jamiyati tuzilmalarining rivojlanish dinamikasi bilan bog'lagan holda jahon tarixining prinsipial yangi konsepsiyasini taklif qilganligidan iborat edi. Ibn Xaldun «payg'ambarlar va podshohlar tarixi»dan (at-Tabariy asos solgan paradigma) insonlar jamoalari tarixiga o'tib, bu jamoalar taraqqiyotidagi ayrim qonuniyatlarni aniqlashga va ularni odamlar tabiatida yashiringan ob'ektiv sabablar bilan izohlashga harakat qildi.

ADABIYOTLAR

1. Игнатенко А. А. Социум и разум (рационалистические течения в арабо-исламской мысли средневековья)/Рационалистическая традиция и современность Ближний и Средний Восток М, 1990 -С 133-168
2. Каюмова А.Т. Ибн Халдуннинг илмий-фалсафии мероси. Бухоро, 2021. В-27.
3. Roje Garode. ibn Khaldun Biografic umverselle Pans, 1818.
4. Ибн-Халдун Введение (Фрагменты) /Перевод С.М.Бацисовой /Избранные произведе ния мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока I- XIV вв М, 1961 - С 559-628.
5. Бацисова С.М. «Мукаддима» Ибн Халдуна Избранные отрывки/Перев С. М.Бацисовой // Избранные произве дения мыслителей стран Ближнего и Среднею Востока М, 1961,
6. Бартольд В.В. Тимур и Тимуриды// Общие работы по истории Средней Азии/ сочинения. М.1963 Т6 -С 157-162
7. Кирабаев НС Ибн Халдун// Социальная философия мусульманского Востока/(Эпоха средневековья) М, 2017 -С 152-166
8. Смирнов А В Великий шейх суфизма Опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби М,1993,
9. Степанянц М Т Ибн Халдун //Восточная философия Вводный курс Избранные тексты 2 е издание, исправленное и дополненное М, 2001 - С 482-490
10. Иванов Н А «Китаб-аль-Ибар» Ибн Халдуна как источник по истории стран Северной Африки в XIV веке// Арабский сборник М, 1959 - С 3-45,
11. Rabia M The Political Theory of Ibn Khaldun - Leiden, 1967 - С 15
12. Schmidt N Ibn Khaldun Historian, sociologist and philosopher N Y, 1930
13. Rosenthal F, Ibn Khaldun's life, Rosenthal F, The Muqaddimah, Vol I, p XXIX-LXVII3. B.
14. Cheddadi A. Reconnaissance dIbn Khaldun, Pans, 2002
15. Jilvcstre de Sacy ibn Khaldun Biografic umverselle Pans, 1818.
16. Hammar J Veber den Vervall des Islams nach den ersten 3 Jahrhunderten des hidschra-Wien, 1812.
17. Schulz FE Sur le grand ouvrage histon^ue et critigue d~Ibn Khaldun JA, 1825.
18. Махди Мухсин Фалсафаи таърихи Ибн Халдун. Тарчумаи Маджид Масъуди, Техрон, 1353

UDK: 796.01:341.24

Oybek OCHILOV,
O'zDJTSU dotsenti v.b
E-mail: oybek_ochilov@mail.ru

O'zDJTSU professori, p.f.d A.Shopulatov taqrizi asosida

XALQARO SPORT MUSOBAQALARINI TASHKIL QILISH VA O'TKAZISHNING HUQUQIY JIHATLARI

Аннотация

Maqolada xalqaro sport musobaqalarini tashkil etish va o'tkazish jarayonlarining huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Muallif xalqaro sport huquqi, milliy qonunchilik, shuningdek, xalqaro sport federatsiyalari tomonidan ishlab chiqilgan normativ hujjatlar asosida sport tadbirlarini tashkil qilishda yuzaga keladigan asosiy huquqiy masalalarga e'tibor qaratadi. Xususan, musobaqalarni litsenziyalash, sportchilarning huquqlari va majburiyatlari, dopingga qarshi kurash, intellektual mulk huquqlari, xavfsizlik choralari va nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik kabi masalalar yoritilgan. Maqola xalqaro sport musobaqalarining samarali va qonuniy tashkil etilishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan huquqiy mexanizmlarni chuqur tahlil qilib beradi va amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Sport, sport tomoshasi, xalqaro sport, musobaqa qoidalari, feyr-pley Olimpiya o'yinlari, Professional sport, havaskorlik sporti.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СПОРТИВНЫХ СОРЕВНОВАНИЙ

Аннотация

В статье анализируются правовые основы организации и проведения международных спортивных соревнований. Автор акцентирует внимание на основных правовых вопросах, возникающих при организации спортивных мероприятий, основываясь на международном спортивном праве, национальном законодательстве, а также нормативных документах, разработанных международными спортивными федерациями. В частности, освещаются такие вопросы, как лицензирование соревнований, права и обязанности спортсменов, борьба с допингом, права интеллектуальной собственности, меры безопасности, сотрудничество с неправительственными организациями. В статье дается глубокий анализ правовых механизмов, необходимых для обеспечения эффективной и законной организации международных спортивных соревнований, а также даются практические рекомендации.

Ключевые слова: Спорт, спортивный зритель, международный спорт, правила соревнований, честная игра, Олимпийские игры, профессиональный спорт, любительский спорт.

LEGAL ASPECTS OF ORGANIZING AND CONDUCTING INTERNATIONAL SPORTS COMPETITIONS

Annotation

The article analyzes the legal framework for the organization and holding of international sports competitions. The author focuses on the main legal issues that arise in the organization of sports events based on international sports law, national legislation, as well as regulatory documents developed by international sports federations. In particular, issues such as licensing of competitions, rights and obligations of athletes, the fight against doping, intellectual property rights, security measures and cooperation with non-governmental organizations are covered. The article provides an in-depth analysis of the legal mechanisms necessary to ensure the effective and legal organization of international sports competitions and includes practical recommendations.

Key words: Sport, sports spectacle, international sport, competition rules, fair play Olympic Games, Professional sport, amateur sport.

Kirish. Sport va sport tomoshasi jahon miqyosida katta ahamiyatga ega bo'lgan, keng tarqalgan faoliyat turlaridan sanalgani uchun zamonaviy jamiyatda ko'p qirrali ijtimoiy-madaniy hodisalar sifatida keng o'rganilmoqda. Ular nafaqat jismoniy faollikni, balki iqtisodiy, madaniy, psixologik va siyosiy jarayonlarni ham o'z ichiga olgan kompleks ijtimoiy institutlardir. Sport – bu insonning jismoniy imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan faoliyat bo'lib, unda raqobat, mehnat, maqsadlilik, irodaviy tayyorgarlik kabi psixologik va sotsiologik omillar muhim o'rin tutadi. Sport - bu inson salomatligini mustahkamlash, jismoniy va ruhiy rivojlanishni ta'minlash, shuningdek ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyat turidir. U insonni har tomonlama rivojlantiradi, maqsadga intilish, intizom, jamoaviylik va raqobatbardoshlik kabi ijobiy sifatlarni shakllantiradi.

Xalqaro sport — bu bir nechta davlat sportchilari ishtirok etadigan, odatda xalqaro federatsiyalar tomonidan nazorat qilinadigan sport faoliyati bo'lib, u maxsus huquqiy va tashkiliy qoidalarga asoslanadi.

Sportning asosiy turlari:

Individual va jamoaviy sport

Yozgi va qishki sport turlari

Professional va havaskor sport

Paralimpiya sporti

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Professor I.I. Perverzin ta'riflaganidek, sport musobaqasi — bu pedagogik jihatdan tashkil etilgan, sportchilar jismoniy imkoniyatlarini namoyon qiladigan va tomoshabinlarning sport-ko'ngilochar ehtiyojlarini qondiradigan maxsus faoliyat shaklidir[1]. L.P.Matveyev fikricha, sportning asosiy mohiyati aynan musobaqaviylikda ifodalanadi, ya'ni sport hayotida

musobaqaning o'rni markaziy bo'lib, u sportchining motivatsiyasi, intilishi va natijasini belgilaydi [2]. G'arb olimlaridan P. Bura (Pierre Bourdieu) sport tomoshasini ijtimoiy maydon deb atab, u orqali jamiyatdagi ierarxiyalar va qadriyatlar aks etishini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, V. Andref sport tomoshasining iqtisodiy o'lchovini keltirib o'tadi: u sport musobaqalarini tahlil qilishda, ayniqsa professional sportda, reklama, translyatsiya huquqlari, brendlar va sovrin jamg'armalari orqali katta miqdorda daromad shakllanishini ko'rsatadi. Shu sababli sport tomoshasi nafaqat ijtimoiy, balki iqtisodiy kapital hosil qiluvchi vosita sifatida ham qaraladi. P. Virilio va Jean Baudrillard kabi postmodernist olimlar sport tomoshasini virtual va ramziy tajriba sifatida tahlil qilib, uni zamonaviy axborot jamiyatidagi «simulyakrlik» fenomeni bilan bog'laydi. Sport voqealari real hayotdagi hodisalardan ko'ra, ko'proq media orqali yaratilgan va qayta ishlab chiqilgan tajriba sifatida qabul qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, anketa so'rovnomasi, pedagogik testlash, pedagogik tajriba hamda tadqiqot natijalarini matematik-statistik tahlil qilish kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Sport tomoshasi — bu sport musobaqalarini bevosita sport majmualarida yoki ommaviy axborot vositalari orqali kuzatish faoliyatidir. U jamiyatda sportga bo'lgan qiziqishni oshiradi va sportning iqtisodiy jihatlari shakllantiradi (reklama, translyatsiya huquqlari va h.k.). Sport va sport tomoshasi o'zaro uzviy bog'langan hodisalar bo'lib, ular birgalikda sportni jismoniy va madaniy hodisa sifatida shakllantiradi. Ular orqali jamiyat ijtimoiy aloqalarni mustahkamlaydi, iqtisodiy daromadlar hosil qiladi va madaniy tajriba almashinuvi amalga oshadi. Ilmiy nuqtai nazardan qaraganda, sport va sport tomoshasi integral tizim bo'lib, ularni ajratib emas, balki o'zaro bir-birini to'ldiruvchi elementlar sifatida o'rganish maqsadga muvofiq.

Xalqaro darajada quyidagi turlardagi musobaqalar o'tkaziladi:

kompleks musobaqalar: Olimpiya o'yinlari, Paralimpiya o'yinlari, Jahon va qit'a o'yinlari, yoshlar va talabalar spartakiadalari;

alohida sport turlari bo'yicha musobaqalar: jahon va qit'a chempionatlari, birinchiliklar, kuboklar va boshqalar.

1990-yillarning boshiga qadar sportda ikki xil musobaqa tizimi mavjud edi:

Havaskor sport tizimi — asosan Olimpiya sporti doirasida bo'lib, professional ishtirok etishga olinmas edi.

Professional sport tizimi — asosan AQShda rivojlangan bo'lib, daromad va tijoratga yo'naltirilgan edi.

1980-yillardan boshlab sportda tijoratlashuv jarayoni tezlashdi. Bu jarayonning asosiy ilhomlantiruvchisi sifatida Adidas kompaniyasi rahbari X. Dassler sanaladi. Tijorat omillari professional sportda eng muhim mezonlarga aylandi. Professor V. Andref ta'kidlaganidek, 1980-yillardan boshlab yuqori darajadagi havaskor sport ham tovar sifatida qarala boshlandi. Sportchilar yutuq va rekordlari uchun daromad olishni boshladilar. Tijorat yo'nalishi sport tashkilotlarining ishiga ham ta'sir ko'rsatdi: ustavlar, reglamentlar, musobaqa taqvimlari, joy tanlovi, reklama va marketing strategiyalari o'zgardi. Sport tadbirlarini tashkil etish ko'plab mamlakatlarda daromadli biznesga aylandi. Professor S.I. Guskov yozadi: "Professional va Olimpiya sporti bir asrdan ortiq vaqt davomida mustaqil ravishda rivojlanib keldi. Ular alohida musobaqa tizimlari, tayyorgarlik metodikalari va boshqalarni shakllantirdilar. Ularning yaqinlashuvi sportning rivojlanishida muhim omildir"[3].

Professional sportdagi asosiy farqlar:

Maqsad — sport yutuqlari emas, mavjud mahoratni tijorat sharoitida ko'rsatish;

Sport tomoshabinlar uchun xizmat sifatida qaraladi; Ko'proq foyda keltiruvchi sport turlariga e'tibor qaratiladi;

Qoidalar tomoshaboplikni oshirishga yo'naltiriladi; Musobaqalar ko'plab qo'shimcha xizmatlar bilan o'tkaziladi (shoular, musiqa, cheerleaderlar);

Tayyorlov va musobaqalar muvozanati farqli; Musobaqa taqvimi — uzoq va zich (masalan, NHLda 2003/2004-yilda 1230 o'yin o'tkazilgan);

Sport yulduzlariga asoslangan elita shakllanadi (Yaromir Yagr 88 million dollarlik shartnoma imzolagan);

Sportchilar reytinglari va narx bilan baholanadi (draft tizimi qo'llaniladi).

Amerika modeli — eng keng tarqalgan professional sport tizimi bo'lib, NFL (futbol), MLB (beysbol), NBA (basketbol), NHL (hokkey) ligalarini o'z ichiga oladi. Bu ligalar tijorat asosida tashkil etilgan, jamoalar ligadan tushib qolmaydi, va ular musobaqa tizimini o'zlari belgilaydi. Masalan:

NHL: ikki bosqich — muntazam chempionat va pley-off. Jamoalar geografik asosda konferensiyalarga va divizionlarga ajratiladi.

NBA: o'xshash tizim, ammo o'yin soni kamroq va ko'proq pley-offga qiziqish uyg'otiladi.

MLB: eng zich taqvim, jamoalar World Series'da bellashadi.

NFL: faqat 16 ta o'yinli qisqa mavsum, lekin Superkubok eng ommabop tadbirdir [4].

Xalqaro sport musobaqalari global sport harakati, xalqlar o'rtasidagi do'stlik va hamkorlik, sog'lom raqobat tamoyillarini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Bunday musobaqalar — sportchilarning o'z mahoratini namoyon etish, milliy bayroq ostida g'alabaga erishish va o'z yurtini xalqaro miqyosda tanitish imkonidir. Shu bilan birga, bu musobaqalar jahon sport sanoati, iqtisodiyoti, turizm va diplomatiyasining ajralmas bo'lagidir. Xalqaro sport musobaqalarining muvaffaqiyatli tashkil etilishi va natijalarining adolatli bo'lishi, avvalo, qat'iy sport qoidalar va feyr-pley (Fair Play) tamoyillariga asoslanadi. Ushbu ikki omil — sportchilar, hakamlar, tomoshabinlar va tashkilotchilar o'rtasidagi huquqiy va axloqiy munosabatlarni tartibga soladi. Har bir sport turi bo'yicha alohida xalqaro federatsiyalar (masalan, FIFA — futbol, FIBA — basketbol, ITF — tennis) tomonidan maxsus qoidalar ishlab chiqilgan bo'lib, bu qoidalar sport turining o'ziga xos texnik, taktik va etik meyorlarini belgilaydi.

Sport turlari qoidalarining asosiy tarkibiy qismlari: Musobaqaning bosqichlari va formatlari (guruh, pley-off, turnir jadvali);

Ishtirokchilarning huquq va majburiyatlari;

O'yin texnikasi va ruxsat etilgan uslublar;

Baholash va hakamlik tizimi;

Shikoyat berish va apellyatsiya mexanizmi.

Feyr-pley — bu shunchaki axloqiy tushuncha emas, balki xalqaro sport huquqi va madaniyatining asosiy tamoyilidir. U sportchilar, jamoalar, hakamlar, tomoshabinlar va tashkilotchilar o'rtasidagi munosabatlarda adolat, halollik, hurmat va sport etikasini ta'minlaydi. Sport qoidalar va feyr-pley tamoyillari bir-birini to'ldiruvchi ikki asosdir. Qoidalar — tashkiliy va texnik asoslarni belgilasa, feyr-pley — ruhiy va madaniy mezonlarni ifodalaydi. Qoidalarsiz adolatli baholash bo'lmaydi, feyr-pleysiz esa sportda axloqiy barqarorlik yo'qoladi.

Xalqaro sport musobaqalari tashkilotchilarining vazifalari:

Musobaqalarni qoidalariga muvofiq tashkil etish;

Hakamlar faoliyati uchun shart-sharoit yaratish;

Sportchilarni feyr-pley ruhida tarbiyalash;

Noqonuniy harakatlarning oldini olish uchun monitoring va texnologiyalarni joriy qilish.

BMT va UNESCO ham sportda feyr-pley, tenglik va barqarorlikni targ'ib qiluvchi maxsus hujjatlar ishlab chiqqan. Xalqaro sport musobaqalarida qoidalar va feyr-pley tamoyillariga amal qilinishi sportning adolatli, halol va insoniy qadriyatlar asosida rivojlanishini ta'minlaydi. Sportning madaniyati va nufuzi, aynan ushbu tamoyillar asosida qaror topadi. Shu bois, barcha ishtirokchilar — sportchilar, hakamlar, tashkilotchilar va tomoshabinlar bu qadriyatlarga sodiq qolishlari zarur. Zero, sport — bu faqat g'alaba emas, balki halollikda yutish san'atidir.

Olimpiya o'yinlari — bu butun dunyo sportchilari va tomoshabinlarini birlashtiruvchi, yuksak sport mahorati, xalqaro do'stlik va insoniy qadriyatlar mujassam bo'lgan eng nufuzli global sport tadbiridir. Ular tarixiy ildizlarga ega bo'lib, nafaqat sport yutuqlarini, balki xalqlar o'rtasidagi hamjihatlik, madaniy aloqalar va tinchlik g'oyalarini ilgari suradi. Bugungi kunda Olimpiya o'yinlarining tashkil etilishi va yuritilishi murakkab tashkiliy-huquqiy tizimlar orqali amalga oshiriladi.

Bugungi kunga kelib Olimpiya o'yinlari quyidagi toifalarda o'tkaziladi:

Yozgi Olimpiya o'yinlari;

Qishki Olimpiya o'yinlari;

Paralimpiya o'yinlari (nogironligi bo'lgan sportchilar uchun);

Yoshlar Olimpiya o'yinlari.

Olimpiya o'yinlarining tartib va marosimlari: Olimpiya o'yinlari o'tkazilishi murakkab rejalashtirish va ko'p bosqichli tashkiliy faoliyatni talab qiladi. Bu jarayon asosan quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

Nomzod shaharlarning ariza topshirishi: Olimpiya o'yinlarini mezbonlik qilish istagidagi shaharlar Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi (XOQ)ga rasmiy ariza bilan murojaat qiladi. Arizada shaharning infrastrukturasini, sport inshootlari, transport tizimi, xavfsizlik kafolatlari va iqtisodiy imkoniyatlari ko'rsatiladi.

Tahlil va baholash jarayoni: XOQ tomonidan tuzilgan baholash komissiyasi nomzod shaharlarni texnik, ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy mezonlar asosida baholaydi. Tahlil natijalariga ko'ra, eng yuqori reyting olgan shahar XOQ sessiyasida ovoz berish yo'li bilan tanlanadi.

Rasmiy tayinlash va shartnoma tuzish: Tanlab olingan mezbon shahar va XOQ o'rtasida rasmiy shartnoma tuziladi. Ushbu hujjatda o'yinlarning tashkiliy, moliyaviy, huquqiy va logistik masalalari belgilab qo'yiladi.

Tayyorlov bosqichi: Mezbon shahar tashkilotchilari — LOCOG (Local Organizing Committee for the Olympic Games) nomi bilan yuritiluvchi qo'mita tashkil etadi. LOCOG sport inshootlarini barpo etish, infratuzilmani rivojlantirish, marketing, xavfsizlik va sportchilarni qabul qilish bo'yicha ishlarni olib boradi.

Olimpiya o'yinlarini boshqaruvchi asosiy tuzilmalar

Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi (XOQ). XOQ — Olimpiya harakatining boshqaruvchi organi bo'lib, Olimpiya xartiyasi asosida faoliyat yuritadi. XOQ:

O'yinlarning tartibini belgilaydi;

Mezbon shaharni tanlaydi;

Sport turlarini tanlash va yangilarini qo'shish bo'yicha qaror qabul qiladi;

Halollik va feyr-pley tamoyillariga rioya qilinishini nazorat qiladi.

Olimpiya o'yinlari tashkilot qo'mitasi (LOCOG). LOCOG bevosita mezbon shahar tomonidan tashkil etilib, quyidagi vazifalarni bajaradi:

Sport inshootlarini qurish va modernizatsiya qilish;

Transport va turizm infratuzilmasini tayyorlash;

Marosimlar, tadbirlar va volontyorlar faoliyatini tashkil etish;

Mahalliy va xalqaro homiyar bilan ishlash;

O'yinlarning logistika va xavfsizlik tizimlarini boshqarish.

Olimpiya o'yinlarining huquqiy asoslari:

Olimpiya xartiyasi: Olimpiya xartiyasi — Olimpiya harakatining konstitutsiyasi hisoblanadi. U o'yinlarni tashkil etish tartibi, ishtirokchi davlatlar, XOQ vakolatlari va sport etikasi bo'yicha normalarni o'z ichiga oladi.

XOQ va mezbon davlat o'rtasidagi shartnoma: Bu hujjatda Olimpiya o'yinlarini o'tkazishdagi barcha tashkiliy va huquqiy majburiyatlar belgilab qo'yiladi: vizaviy tartib, bojxona imtiyozlari, intellektual mulk huquqlari va sportchilar xavfsizligi.

O'yinlar davomida mezbon davlat o'zining milliy qonunchiligini xalqaro meyorlar bilan muvofiqlashtiradi, jumladan:

Chegara va immigratsiya nazorati;

Sog'liqni saqlash va epidemiyaga qarshi choralar;

Maxsus soliq va boj imtiyozlari;

Dopingga qarshi kurash choralarini qonuniylashtirish.

Olimpiya o'yinlari qat'iy rasmiy marosimlar asosida tashkil etiladi. Bu marosimlar sportning estetik, madaniy va mafkuraviy boyligini namoyon etadi.

Ochilish marosimi odatda san'at, musiqa, tarixiy lavhalar va texnologik yutuqlar uyg'unligida o'tkaziladi. Har bir davlat sportchilari o'z bayroqlari ostida parad marosimida ishtirok etadi. XOQ prezidenti Olimpiya o'yinlarini rasmiy ochiq deb e'lon qiladi. Olimpiya mash'alasi stadionga olib kirilib, olov yondiriladi — bu qadimiy Olimpiya an'analariga hurmat belgisi.

O'yinlar yakunlangach, yopilish marosimi bo'lib o'tadi. Unda g'olib sportchilar taqdirlanadi, Olimpiya bayrog'i tushiriladi va navbatdagi mezbon shaharga ramziy topshiriladi.

Xulosa va takliflar. Olimpiya o'yinlari sportning eng yuqori nuqtasini ifodalaydi. Ularning tashkil etilishi jarayoni murakkab va ko'plab bosqichlarni o'z ichiga oladi, shu bilan birga xalqaro sport tashkilotlari va tashkilotchilar tomonidan puxta rejalashtirilgan bo'lishi kerak. Olimpiya o'yinlari nafaqat sportning rivojlanishini ta'minlaydi, balki jahon madaniyatini va xalqaro hamkorlikni ham rivojlantiradi. O'yinlarni muvaffaqiyatli o'tkazish orqali xalqaro sport sohasida yuksak standartlarni belgilash va sport madaniyatini oshirish mumkin.

Olimpiya o'yinlari zamonaviy jamiyatning sport, madaniyat, huquq va iqtisodiy hayotini birlashtiruvchi yirik global hodisa sifatida e'tirof etiladi. Ularning muvaffaqiyatli o'tkazilishi aniq tashkiliy tizim, huquqiy asoslar, xalqaro hamkorlik va sport tamoyillariga sodiqlik orqali amalga oshiriladi. Har bir Olimpiya o'yini insoniyatning birligi, tinchlik va sog'lom turmush tarzi uchun muhim xabardir. Shu bois, Olimpiya o'yinlari xalqaro sport tizimining markaziy poydevorini tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Переверзин И.И. Физическая культура и спорт в СССР: Факты и цифры; Москва.Знание,1985.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Москва. Спорт,2021.
3. Гуськов С.И. Профессиональный спорт и российская действительность Физическая культура и спорт в Российской Федерации. - М.: Импульс- Принт, 2012
4. Asatova G.R., Xayotov A.X., Narimanov B.A. Xalqaro sport huquqi asoslari. O'quv qo'llanma. —T.: Ilmiy texnika axboroti — press nashriyoti, 2018. — 140 b.

UDK: 091.274.112

Suhrob PANJIYEV,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti v.b., PhD

E-mail: suhrob.panjiyev@mail.ru

Renaissance university dotsenti, DSc D.Uralov taqrizi asosida

HAQIQATNING PRAGMATIK MOHIYATI VA SHAKLLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada haqiqatning pragmatik yondashuvi falsafiy tahlil qilinadi. Pragmatizm haqiqat amaliy oqibatlar bilan o'lanadi, ya'ni bir fikr yoki e'tiqod foydali bo'lsa, u haqiqiy deb qaraladi. Maqolada haqiqatning amaliy asoslari, uning kundalik hayotdagi namoyon bo'lish shakllari va inson faoliyati bilan bog'liqligi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: haqiqat, pragmatizm, amaliy oqibat, foyda, falsafa, haqiqat nazariyalari.

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ФОРМЫ ИСТИНЫ

Аннотация

В статье рассматривается прагматический подход к истине с философской точки зрения. В прагматизме истина определяется через практические последствия: если идея полезна, она считается истинной. Анализируются практические основания истины, формы её проявления в повседневной жизни и связь с человеческой деятельностью.

Ключевые слова: истина, прагматизм, практическое последствие, польза, философия, теории истины.

THE PRAGMATIC ESSENCE AND FORMS OF TRUTH

Аннотация

This article examines the pragmatic approach to truth from a philosophical perspective. In pragmatism, truth is assessed by its practical consequences – if a belief or idea is useful, it is considered true. The article explores the practical foundations of truth, its manifestations in everyday life, and its connection to human action.

Keywords: truth, pragmatism, practical consequence, usefulness, William James, John Dewey, philosophy, theories of truth.

Kirish (Introduction). Haqiqatning pragmatik konsepsiyasining gnoseologik manbalari kogerent konsepsiya manbalariga yaqin. Birinchisi ham, ikkinchisi ham anglash jarayonidagi subyektning faol rolini gipertfatsiyasi natijasida yuzaga kelgan. Lekin ular bu faollikni muhokama qilishdagi aksentlar bilan farqlanadi. Kogerent nazariya tarafdorlari subyektning faolligini ahamiyatini, hissiyotga tayangan tajribalarning fikrlashga bog'liq bo'lishida va subyekt oldida konseptuallashtirilgan shaklda namoyon bo'lishida deb bilishadi. Bunday faollik ratsionallik xarakterga ega. Pragmatizm tarafdorlari anglashda amaliy faollikning rolini ta'kidlab o'tishadi, ularning fikricha, bu narsa haqiqatga erishish imkonini bermaydi. Ularning falsafasini muhim tomoni, uni empirizmga tortilishi bo'lib, u o'z navbatida ratsionallik muhohadaning alternativasi sifatida ko'riladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Haqiqatning pragmatik nazariyasining mohiyatini, uni gnoseologik ildizlarini to'g'ri xarakteristikasini polshalik mantiqchi va faylasuf K.Aydukevich berdi. Uning fikricha, haqiqatning barcha klassik bo'lmagan nazariyalari, shu jumladan pragmatik nazariya, haqiqat mohiyatini reallikka mos ravishda emas, "oxirgi kriteriy"ga mos ravishda ko'rib chiqadi. Bu ko'rsatma pragmatizmga quyidagicha amalga oshiriladi [1].

"Pragmatizm, deb yozadi K.Aydukevich, – ma'lum tasdiqning haqiqiyliqi, uni oxirgi kriteriy bilan mos kelishidan iborat. Lekin bu oxirgi kriteriy, pragmatizm tomonidan radikal shaklda ko'rib chiqilib, shu tasdiqning harakat uchun foydaliligidir. Bundan ushbu tasdiqni uning foydaliligi bilan tenglashtiradigan belgisi kelib chiqadi" [4]. Haqiqat konsepsiyasining foydaliligiga pragmatizm quyidagi "pragmatik argument" asosida keladi: "bizning ishonchimiz amaliy faoliyatimizga bog'liq bo'ladi" ishonchimiz bizning harakatlarimizga ta'sir ko'rsatadi, ularga yo'nalish beradi, belgilangan maqsadlarga erishish vositalarini ko'rsatadi. Agar

bu ta'sir harakatlarimizni samarali qilsa, maqsadga erishishga ko'maklashsa, u holda bizning ishonchimiz haqiqiydir". Pragmatizmga bag'ishlangan ba'zi falsafiy adabiyotlarda pragmatizm haqiqatning klassik konsepsiyasini inkor etmaydi, deb ta'kidlanadi. Bunday nuqtayi nazarni N.Resher B.Rasselga qarata aytgan tanqidlarida ta'kidlagan edi. Rassel pragmatizmni tan olmagan, uning fikricha u quyidagi absurd xulosaga olib keladi: boshqa odamlarning mavjudligi haqiqat, degan gap bilan boshqa odamlar mavjudligiga ishonish foydali, degan gaplarning ma'nosi bir xildir.

Bunga javoban Resher, Rassel bu vaziyatda ahamiyat bilan haqiqat kriteriysi o'rtasida farq keltirmaydi, deb ko'rsatadi. Resherning fikricha, pragmatizm, fikrlarni reallikka mos kelishi sifatida ifodalangan haqiqatning klassik tushunchasidan voz kechmaydi va foydalilikni haqiqat kriteriysi sifatida ko'rib chiqadi. Resherning fikrlari aniq asoslarga ega. Pragmatizmning tarafdorlari ba'zida, ularning falsafalari haqiqatning klassik konsepsiyasi bilan mos keladi, deb aytib o'tganlar. I.Xill U.Jems haqida shunday yozgan: "… u bir necha marta shuni ta'kidladiki, boshqa ko'pgina faylasuflar kabi, uning uchun ham haqiqat g'oyaning va obyektning muvofiqligidir" [5]. Bu vaziyat klassik konsepsiyaning ommalashgani, va pragmatiklarni "sog'lom ma'no" bilan ayrilishni hohlamaganliklari bilan tushuntiriladi. Agar biz haqiqatning pragmatik konsepsiyasini tarafdorlarning alohida mulohazalari asosida emas, pragmatizmni anglashning butun nazariyasi asosida ko'rib chiqadigan bo'lsak, u holda biz osongina uning klassik konsepsiyaga butunlay ziddigini aniqlashimiz mumkin. Pragmatizmga ko'ra, foydalilik na kriteriyga, na haqiqatni korrelyatoriga mansub. Boshqacha qilib aytganda, uning nuqtayi nazariga ko'ra, foydali bo'lgan bilimlar ham reallikka mos kelar ekan. Tashqi olamning realligi inson uchun mavhum, chunki inson o'z faoliyati bilangina bevosita bog'langan. Shuning uchun u o'rnatadi

oladigan yagona narsa, bu bilimlarni haqiqatga mos kelishi emas, bilimlarni amaliy foydaliligidir. Aynan foydalilik inson bilimlarining asosiy qiymatidir, u haqiqat deb nomlanishga to'liq haqli sanaladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Haqiqatning pragmatik mohiyati va shakllarini ochib berishga bag'ishlangan mazkur maqolada ilmiy-tadqiqotning ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida qo'llaniladigan analiz, sintez, analogik tahlil kabi metod va usullardan samarali foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Pragmatizm o'zining boshlang'ich mohiyati bilan sahnadan chiqib bo'lgan. Lekin bu, haqiqatning pragmatik konsepsiyasi faqat tarix mulki deb bo'lmaydi. Hozirgi kunda pragmatizmning davomi va rivoji sifatida ko'rish mumkin bo'lgan nazariyalar mavjud. Bunga avvalambor operatsionalizm – amerikalik fizik va fan metodologi P. Brijmen yaratgan falsafa kiradi. Operatsionalizm to'qnash keladigan aossiy falsafiy muammo, haqiqat muammosi emas, uning ahamiyatini muammosidir. Brijmen ahamiyatning klassik nazariyasini tanqid ostiga qo'yadi, unga ko'ra atamaga referent – buyum yoki uning xossalari mos keladi. Uning fikricha, tushunchalarning mazmuni buyumlarning xossalari bilan emas, bu tushunchalarni qo'llash bo'yicha bajariladigan operatsiyalar bilan aniqlanadi. Operatsion taxlilning asosiy g'oyasi, Brijmenga ko'ra, quyidagicha: “biz tushunchalarning ahamiyatini, bu tushunchalarni aniq vaziyatlarda qo'llanilishi bo'yicha foydalaniladigan operatsiyalarni aniqlab olmagunimizcha bila olmaymiz”. Bu talablardan ilmiy tushunchalarni qo'llanilishiga nisbatan operatsionalizm tomonidan qo'yilgan cheklanishlar kelib chiqadi. Tushunchalarga ega bo'lgan operatsiyalarni ko'rsatishga imkonimiz bo'lmagan taqdirda, ular mazmunsiz xarakterga ega va ilmiy tadqiqotlardan chiqarib tashlanishi lozim. Lekin operatsionalizm haqiqat haqidagi masalalarni chetlab o'ta olmaydi. Bunda haqiqatning muammosi mavjudlik muammosi yorlig'i ortiga yashiringan. Bu, operatsionalizm haqiqatning mustaqil muammosi yo'qdek qilib ko'rsatadi [6].

Haqiqat haqidagi masalalarni mavjudlik masalalariga olib borib taqash tendensiyasi nafaqat operatsionlazmda rivojlandi. U F.Ramsey nomi bilan bog'liq, u “R-haqiqat” degan gap R ga ekvivalent, “R-yolg'on” degan gap esa R emas, deb hisoblar edi. “Sezar o'ldirilganligi haqiqat” degan tasdiq, Ramseyga ko'ra, sezar o'ldirilgan, degan gap bilan bir xil ma'noga ega. Bunda haqiqat tushunchasi semantik ma'noda ortiqcha hisoblanadi va eliminatsiya qilinadi. Haqiqatga nisbatan bunday nuqtayi nazarga Stroson va Ayerlar ham ega.

Brijmen uchun, Ramseyga kabi, “R-haqiqat” degan gap R ga ekvivalent. Lekin Brijmen, Ramseydan farqli ravishda, mavjudlikning maxsus kriteriysini kiritadi. Bu kriteriyga ko'ra, amaliy yutuqqa olib keladigan narsalargina mavjud bo'la oladi. Brijmen quyidagilarni yozadi: “Aniq tushunchani samaradorligini qanday qilib bilish mumkin, degan savolga birgina javob mavjud. Bu tajriba javobi. Tushunchalar shuning uchun samaraliki, biz ular ustida operatsiyalar bajaramiz, ular esa ishlaydi. Biz tushunchani barcha mumkin bo'lgan vaziyatlarda qo'llaymiz, agar xato qilmasak, uning ishonchli ekanligini sezamiz va unga “mavjud” degan maqomni beramiz. Bunda haqiqatning Jemsovlik konsepsiyasi qalqib chiqmoqda – faqat bunda haqiqatning muammosi mavjudlik muammosi ko'rinishida namoyon bo'ladi [5].

Haqiqatning pragmatik konsepsiyasi ilm fanga nima olib kelgani haqida, fundamental fizik nazariyalarga nisbatan qo'llaniladigan Brijmenlik operatsionalizmdan kelib chiqadigan xulosalarga ko'ra aytish mumkin, masalan nisbiylikning umumiy nazariyasiga. Brijmenga ko'ra, nisbiylik nazariyasi fizik ma'noga ega emas, va demakki, haqiqat emas, chunki u nooperatsional tushunchalardan foydalanadi, misol

uchun nuqtali vaziyatlar, kovariant qonunlar, geometrlashtirilgan gravitatsion maydon va hokozo. Mazmundorlikning, haqiqatning operatsionalistik talablari nisbiylikning umumiy nazariyasidan voz kechishgagina olib kelmaydi. U ma'lum miqdorda butun fizikani birlashtiradi. Operatsionalizm abstrakt sistemalarni eliminatsiyasini talab qiladi, ular zamonaviy fizikada muhim rol o'ynaydi. Haqiqatning kogerent, pragmatik va boshqa nazariyalari klassik konsepsiyaning alternativarlari hisoblanadi. A.Tarskiyning haqiqatning semantik nazariyasi o'zgacha xarakterga ega, uning maqsadi klassik konsepsiyadan voz kechish emas, uni ratsionallashtirishdir [6].

Tarskiyning nazariyasi – bu falsafiy emas, mantiqiy nazariya. Lekin predmetning xususiyatiga ko'ra, bu nazariyaning ahamiyati mantiq chegarasidan chiqib ketgan. U yaratilganidan keyin, haqiqatning muammolarini yechish uchun qo'llash mumkin bo'lishiga taalluqli bo'lgan bir qator masalalar yuzaga keldi, ular anlash nazariyasi tomonidan qo'yildi. Biz Tarskiyning nazariyasi shu nuqtayi nazardan ko'rib chiqiladi [2].

Ko'rib chiqilayotgan nazariyaning asosiy maqsadi yolg'onchining paradoksini yengib o'tishga qaratilgan. Tarskiy nazarida u haqiqat haqidagi ta'limotga nisbatan mantiqan ziddir. Uning fikricha, klassik nazariyani har qanday rekonstruksiya ikkita talabga javob berishi kerak: moddiy adekvatlika va formal ziddiyatlarga. Moddiy adekvatlikning mohiyati shundaki, rekonstruksiya uchragan haqiqat tushunchasining istalgan formulirovkasi Arastu bergan ifodaga mos kelishi lozim. Moddiy adekvatlikni talablarini aniqroq ifoda etishga intilgan holda, Tarskiy haqiqatning ristotellik definitsiya-sini aniqlab oldi. Misol uchun, haqiqiylikiga shubha qilmaydigan gapimiz bo'lsin, masalan, “Qor oppoq”. Bu gap haqiqat deganda nimani nazarda tutamiz? Arastulik ifodaga ko'ra, bu gap qor oppoq bo'lsagina haqiqiydir.

Biror narsani tasdiqlaydigan gap bilan shu gapda berilgan narsani farqini keltirish uchun, Tarskiy mantiqan ishlab chiqqan quyidagi tajribani qo'lladi. Gapni ikkilamchi nuqtayi nazardan ham ko'rib chiqish mumkin: shaxsiy nom va uning mazmuni aspektida. Mantiqda gapga nisbatan bunday ikkilamchi yondashuv eslatma va atamalarni qo'llash orasidagi farqga mos keladi. Birinchidan, gaplar obyektlar haqida nimalarmidir so'zlaydi. Ikkinchidan, ular shaxsiy nom sifatida ko'rishga ekvivalent deb esga olinishlari mumkin. Bu farqni ta'kidlash uchun, gapni eslash haqida gapirilayotgan bo'lsa, u qo'shtirnoq ichiga olinadi. Gap gapdan foydalanish haqida borayotgan bo'lsa, u qo'shtirnoqsiz yoziladi. Yuqorida aytilganlarni inobatga olgan holda, haqiqatni Arastucha ifodalanishi aniq misollarga qo'llanilishi mumkin – “Qor oppoq” gapiga – quyidagicha yozilishi mumkin: “Qor oppoq” – haqiqat, agarda qor haqiqatan ham oppoq bo'lsa.

Avvaliga qaraganda, bunday ifodalanish tautologik bo'lib ko'rinadi. Haqiqatan esa bunday emas. Ifodaning chap va o'ng tomonlarida “Qor oppoq” degan gap ikkita turlicha funksiyalarda keladi. Chap tomonda u shaxsiy nom sifatida namoyon bo'ladi, o'ng tomonda esa mazmunining ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Aytib o'tilgan muolajalar umumlashtirilishi mumkin. Misol uchun, bizda R gap bo'lsin. Aniqliklarni inobatga olgan Tarskiy bajargan Arastu definitsiyasiga ko'ra quyidagicha yoziladi: “R” – haqiqat, agar va faqat agar R bo'lsa. Tarskiy fikricha, haqiqat tushunchasining istalgan ratsionallashtirilgan shakli aynan ana shunday ifodalanishi lozim. Faqat bunda biz, bizning ifodamiz haqiqatni klassik tushunchasiga mos keladi, ya'ni moddiy adekvat deb aytishimiz mumkin. Lekin bularning hammasi haqiqat tushunchasining qoniqarli ifodasini yetarlicha sharti bo'la olmaydi. Bunday talablarga javob bera oladigan klassik ifoda mantiqiy ziddiyatlarga olib kelishi mumkin [3].

Haqiqatan ham, agar R o'rniga shaxsiy yolg'onini ta'kidlaydigan gapni kiritdik, biz yolg'onchi paradoksiga

kelamiz. Qoniqarli ifoda bunday ziddiyatlardan ozod bo'lgan bo'lishi lozim. Yolg'onchi paradoksining sabablari ba'zi xususiyatlarga asoslangan, ular tabiiy tilga xos bo'lib, unda haqiqatning klassik tushunchasi joy olgan. Bu til insonning barcha bilimlarini: tashqi olam haqidagi bilimlari, bilimlar haqidagi bilimlari, bilimlarni tashqi olamga munosabatlari haqidagi bilimlarning ifodalanish vositasi sifatida shakllanadi va rivojlanadi. U o'z ichiga tashqi olam predmetlarini anglatadigan lingvistik obyektlarni, bu lingvistik obyektlarni nomlarini va semantik munosabatlar xarakteristikalarini, shu jumladan "haqiqat" atamasini olgan. Tabiiy tillarning lug'ati va sintaksisi o'z o'zidan referent qilinadigan gaplarni paydo bo'lish imkonini beradi, bu esa yolg'onchi paradoksiga olib keladi. Yolg'onchi paradoksini yengib o'tish uchun va haqiqat ifodasini mantiqiy jihatdan ziddiyatsiz qilish uchun, Tarskiy fikricha, tabiiydan shakllangan tilgano'tish kerak [4]. Oxirgisi o'z ichiga ma'lum lug'atni lug'atda keltirilgan so'zlardan "to'g'ri" gaplarni tuzish bo'yicha sintaksis qoidalarni olishi

lozim. Bunda u shunday tuzilgan bo'lishi kerakki, uning ichiga semantik munosabatlarni xarakterlovchi gaplarning nomlari va teminlari kirmasligi lozim. Boshqacha qilib aytganda, shakllangan til doirasida shu tilning semantikasini va uning haqiqiyiligini muhokama qilish kerak emas. Shakllangan tilning haqiqiyiligini muhokama qilish maqsadida maxsus metatil kerak bo'ladi. Bunga nisbatan shakllangan til obyektli til sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Xullas, haqiqatni talqin qilish muammosi va uning mezonlarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, haqiqat tayyor, mustahkamlangan bilim emas, balki uni faol izlash jarayonidir. Haqiqatning muhim xususiyati sifatida uning muammoliligi tanlanishi mumkin. Muammolilik xususiyati, mavjud bilimlarning qisqarishi, yetishmasligi, qashshoqligi, to'liq emasligini aks ettiradi va u haqiqatning rivojlanish dinamikasini eng yaxshi tavsiflovchi xususiyatdir.

ADABIYOTLAR

1. Алфимова Ж.П. Проблема универсалий в Львовско-Варшавской школе: диссертация кандидата философских наук. – Москва, 2014.
2. Куприян А.П. Философские вопросы формализации понятия истинности в логической семантике: по исследованиям А. Тарского: диссертация ... кандидата философских наук. – Москва, 1965.
3. Ламберов Л.Д. Семантические и онтологические аспекты дефляционных теорий истины : аналитический подход : диссертация ... кандидата философских наук. – Екатеринбург. 2010.
4. Никифоров А. П. Значение языковых выражений у К. Айдукевича // Эпистемология & философия науки. – 2007. – Т. XIV, № 4. – С. 241-242.
5. Никонов О.А. Онтология пространства и времени в теории относительности: диссертация кандидата философских наук. –Мурманск. 2001.
6. Храмов Ю. А., Бриджмен Перси Уильямс // Физики : Биографический справочник / Под ред. А. И. Ахиезера. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Наука, 1983. — 400 с.

UDK:740.123.1

Dildora RAXIMOVA,

Fan va texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

E-mail: dildor7575@mail.ru

Fan va texnologiyalar universiteti dotsenti, f.f.n. E.Kalkanov taqrizi asosida

GENDERNING IJTIMOIIY VA MADANIY JIHLATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada genderning ijtimoiy va madaniy jihatlari o'rganiladi. Genderning jamiyatdagi o'rni, uning ijtimoiy rollari, madaniyatdagi tasvirlanishi va turli madaniy tizimlarda gender me'yorlarining shakllanishi tahlil etiladi. Maqola orqali gender tengligi, uning jamiyatdagi ijtimoiy strukturaga ta'siri va zamonaviy madaniyatda genderning o'rni haqida muhokama olib boriladi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy rollar, madaniyat, gender tengligi, gender stereotiplari, madaniy tizimlar, jamiyat, feminist nazariya

SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS OF GENDER

Annotation

This article examines the social and cultural aspects of gender. It analyzes the role of gender in society, its social roles, its representation in culture, and the formation of gender norms in different cultural systems. The article discusses gender equality, its impact on the social structure of society, and the role of gender in modern culture.

Key words: Social roles, culture, gender equality, gender stereotypes, cultural systems, society, feminist theory.

СОЦИАЛЬНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ГЕНДЕРА

Аннотация

В статье рассматриваются социальные и культурные аспекты гендера. Анализируется роль гендера в обществе, его социальные роли, его репрезентация в культуре и формирование гендерных норм в различных культурных системах. В статье обсуждается гендерное равенство, его влияние на социальную структуру общества и роль гендера в современной культуре.

Ключевые слова: Социальные роли, культура, гендерное равенство, гендерные стереотипы, культурные системы, общество, феминистская теория.

Kirish. Gender masalalari XXI asrda nafaqat ijtimoiy, balki madaniy, iqtisodiy va siyosiy sohalarida ham dolzarb mavzu bo'lib qoldi. Ushbu masala jamiyatda erkaklar va ayollar o'rtasidagi ijtimoiy rollar, ular uchun belgilangan meyorlar va kutishlarni, shuningdek, madaniy tizimlar va institutlardagi o'rinlarini o'rganish bilan chambarchas bog'liqdir. Gender faqat biologik farqlar bilan cheklanmaydi, balki u ijtimoiy va madaniy shakllangan normativlar, kutilmalar, stereotiplar va ro'l tasvirlarini o'z ichiga oladi. Genderning ijtimoiy va madaniy jihatlari odamlarning kundalik hayotidagi muhim omillardan biriga aylangan, chunki ularning jamiyatdagi o'rni, huquqlari va imkoniyatlari butunlay bu tushunchalarga bog'liq. Gender tengligi masalasi va ayollar huquqlarining himoyasi masalalari jahon miqyosida har doim ijtimoiy adolat va inson huquqlari uchun kurashda muhim o'rin tutgan. Misol uchun, 1948 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari to'g'risidagi umumjahon deklaratsiyasida barcha insonlarga, jumladan ayollarga, teng huquqlar berilishi kerakligi ta'kidlangan. Shuningdek, 1995 yilda Pekin konfransida gender tengligi va ayollarning huquqlari bilan bog'liq muhim qarorlar qabul qilingan va bu qadamlarga ko'plab davlatlar rioya qila boshladi. Shu bilan birga, zamonaviy jamiyatda gender rollari va genderga asoslangan meyorlar hali ham jamiyatning turli jabhalarida o'z aksini topadi.

Bugungi kunda gender masalalari jamiyatning barcha sohalarida, jumladan ta'lim, ish joylari, siyosat va madaniyatda sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ayollar va erkaklar o'rtasidagi tengsizliklar ko'plab ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Ayollarga nisbatan

gender diskriminatsiyasi, ishlash sharoitlari, maosh farqlari va siyosiy ishtirokning pastligi kabi masalalar bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda dolzarb bo'lib turibdi. Masalan, Jahon Iqtisodiy Forumi (2023) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'ylab ayollar va erkaklar o'rtasidagi maosh farqi hali ham mavjud bo'lib, 100 dollarga teng ish haqi uchun ayollar faqat 77 dollar olmoqda. Shuningdek, gender stereotiplari madaniyatda keng tarqalgan va har bir jamiyatda farq qiladi. Boshqa mamlakatlarda, masalan, Skandinaviya davlatlarida gender tengligi bo'yicha sezilarli ijobiy o'zgarishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, boshqa mintaqalarda, masalan, janubi-sharqiy Osiyo va Yaqin Sharqdagi ba'zi jamiyatlarda gender tengligi hali ham jiddiy muammo bo'lib qolmoqda. Genderga asoslangan nohaqlik va ayollarga nisbatan kamsitish masalalari madaniy normativlar va an'analarga ham bog'liq bo'lib, ba'zi jamiyatlarda erkaklar va ayollar o'rtasidagi rol taqsimoti ancha qat'iy belgilangan.

Shu o'rinda, genderning madaniy jihatlari jamiyatdagi rivojlanish va o'zgarishlar bilan bevosita bog'liqdir. Madaniyatdagi o'zgarishlar gender ro'llari va stereotiplarini yangi shakllarda aks ettirishi mumkin. Filmlar, adabiyot, musiqa va san'at kabi madaniy ifodalarda erkaklar va ayollar tasvirlari jamiyatdagi ijtimoiy strukturalarni va normalarni aks ettiradi. Bugungi kunda gender tengligi masalalari, jamiyatdagi normativlarni buzish va yangi gender rollarni shakllantirishni targ'ib qiluvchi madaniy ifodalar ko'plab san'at asarlarida va jurnallarda keng tarqalgan. Shu sababli, genderning ijtimoiy va madaniy jihatlari o'rganish, faqat ilmiy qiziqish bilan cheklanmaydi, balki ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirish va gender tengligini

ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Bu maqolada genderning ijtimoiy va madaniy jihatlarini, gender rollari, stereotiplari va madaniy normativlar tahlil qilinadi, shuningdek, gender tengligi yo'lida amalga oshirilayotgan islohotlar hamda madaniy o'zgarishlar ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Genderning ijtimoiy va madaniy jihatlarini haqidagi tadqiqotlar zamonaviy ijtimoiy fanlarning ajralmas qismi bo'lib, ko'plab ilmiy sohalarda keng qo'llanilmoqda. Tadqiqotlarning asosiy metodologik yondashuvlari feministik nazariya, ijtimoiy konstruktivizm va madaniyatshunoslikka asoslanadi. Ushbu metodologiyalar genderning qanday shakllanishi, jamiyatdagi o'rni va madaniyatdagi tasvirlanishini tushunishga yordam beradi. Feministik nazariya genderni ijtimoiy qurilgan tushuncha sifatida ko'radi va gender tengsizligini jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy strukturalar bilan bog'laydi. Bu nazariya, ayniqsa, ayollarni jamiyatda kamsitilishining va gender tengsizliklarining ildizlarini o'rganishga qaratilgan. Simone de Beauvoirning Ikkinchi Jins asari genderni ijtimoiy konstruksiyalar sifatida tahlil qilishga asos bo'lgan va feministik nazariyaning asosiy asarlaridan biri hisoblanadi. Beauvoir ayollarning erkaklar tomonidan shakllantirilgan "ikkinchi jins" sifatida tasvirlanishini ta'kidlagan. Uning fikriga ko'ra, gender ro'llari jamiyatda bir-biriga nisbatan qurilgan va ular tarixiy ravishda o'zgarmiqda [1]. Feministik nazariya bugungi kunda ko'plab tadqiqotlarda asosiy metodologiya sifatida ishlatiladi. Masalan, bell hooks o'zining Feminism is for Everybody asarida feministik nazariyaning jamiyatdagi gender adolatsizligi va tengsizlikka qarshi kurashdagi o'rni haqida gapiradi. Uning fikricha, feminism nafaqat ayollar uchun, balki erkaklar uchun ham zarur, chunki u ijtimoiy adolat va tenglikka erishishning muhim vositasidir [2].

Ijtimoiy konstruktivizm genderni insonlar orasidagi ijtimoiy munosabatlar natijasida yaratilgan va o'zgarib boradigan ijtimoiy kategoriya sifatida qaraydi. Ushbu yondashuv, genderni biologik faktorlardan ko'ra jamiyat tomonidan yaratilgan va doimiy ravishda qayta quriladigan bir tushuncha sifatida o'rganadi. Gender ro'llari va meyorlari ijtimoiy tajriba va muloqotlar orqali shakllanadi. Judith Butlerning Gender Trouble asari ijtimoiy konstruktivizmi o'rgangan eng mashhur ishlaridan biridir. Butler genderni "ijobiy va manfiy" ijtimoiy performanslar sifatida tahlil qiladi va uning shakllanishini til va madaniyat orqali qayta ishlab chiqadi. U genderni faqat biologik yoki tabiatga bog'liq emas, balki ijtimoiy va madaniy konstruksiyalar sifatida tushuntiradi [3]. Madaniyatshunoslik genderni madaniy ifodalarda qanday aks etishini o'rganadi. Madaniy tahlil metodologiyasi gender rolini va stereotiplari san'at, adabiyot, kino va boshqa madaniy ifodalarda qanday ko'rsatilishini tushunishga qaratilgan. Masalan, bell hooksning The Will to Change asarida u erkaklarning jamiyatdagi madaniy konstruksiyalar orqali qanday qilib o'zlarini gender stereotiplari doirasida ko'rishlari va bu ijtimoiy o'zgarishlarga qanday ta'sir qilishlari haqida bahs yuritadi. Hooks madaniyatdagi patriarxal tuzilmalar va gender ro'llari haqida gapirganda, bu o'zgarishlarning madaniy ifodalar orqali qanday amalga oshirilishi zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, genderning madaniy jihatlarini va tasvirlari film, televideniye, reklama va san'at asarlarida o'z aksini topadi. Laura Mulveyning Visual and Other Pleasures asarida u ayollarni filmda qanday qilib obyekt sifatida tasvirlanishini o'rganadi. Mulveyning "erkak qarash" konsepsiyasi ayollarni jinsiy obyekt sifatida ko'rsatuvchi madaniy meyorlarning mavjudligini ta'kidlaydi [4].

Genderning ijtimoiy va madaniy jihatlarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotchilar genderning jamiyatdagi o'rni, gender ro'llari, stereotiplari, normativlari va madaniy ifodalari haqida chuqurroq tushuncha hosil qilish

uchun turli metodologik yondashuvlardan foydalanadilar. Bu metodologiyalar genderni faqat biologik farqlar bilan emas, balki ijtimoiy va madaniy konstruksiyalar sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Feministik nazariya genderni jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy tuzilmalarda yuzaga keladigan tengsizliklar va diskriminatsiya sifatida ko'radi. Bu nazariyaning asosiy maqsadi genderning ijtimoiy konstruksiyalar sifatida shakllanishini, ularning patriarxal tuzilmalar orqali jamiyatga ta'sir qilishini o'rganishdan iborat. Feministik metodologiyada ayollarning jamiyatdagi "ikkinchi jins" sifatida tasvirlanishi, gender ro'llarining jamiyatdagi ijtimoiy va siyosiy tuzilmalar bilan qanday bog'lanishi o'rganiladi. Bu yondashuvda genderni faqat biologik farqlarga asoslanmasdan, balki ijtimoiy va madaniy kontekstlarda shakllangan kompleks kategoriya sifatida ko'rish kerakligi ta'kidlanadi.

Ijtimoiy konstruktivizm genderni biologik omillardan ko'ra, jamiyat tomonidan yaratilgan va doimiy ravishda qayta shakllanadigan ijtimoiy kategoriya sifatida qaraydi. Gender ro'llari va meyorlari jamiyatning madaniy, iqtisodiy va siyosiy tuzilmalarida shakllanadi va ijtimoiy tajriba, muloqot va interaktsiya orqali o'zgaradi. Ijtimoiy konstruktivizmga ko'ra, gender faqat biologik farqdan kelib chiqmaydi, balki u jamiyat tomonidan yaratiladigan va o'zgaradigan normativlar, meyorlar va qoidalar orqali shakllanadi. Judith Butlerning Gender Trouble asari genderni faqat biologik yoki tabiatga bog'liq emas, balki ijtimoiy va madaniy konstruksiyalar sifatida tushuntirishga katta hissa qo'shgan. Butler genderni "performans" sifatida ko'radi, ya'ni gender ro'llari va meyorlari jamiyat tomonidan tan olingan va ijtimoiy interaktsiyalar orqali amalga oshiriladigan holatdir.

Muhokama. Genderning ijtimoiy va madaniy jihatlarini o'rganish jarayonida asosiy ahamiyatga ega. Genderni tushunishning an'anaviy va yangilangan yondashuvlari jamiyatdagi turli ijtimoiy va madaniy strukturalarning qanday ishlashini ko'rsatadi. Biroq, bu sohadagi tadqiqotlar genderni faqat biologik farqlarga asoslangan an'anaviy tushunchalardan ko'ra kengroq va chuqurroq ko'rib chiqishga qaratilgan. Jamiyatda gender rollarining shakllanishi, ijtimoiy va madaniy normativlar bilan bog'liqligi, ularning o'zgaruvchanligi va ijtimoiy tizimlar orqali gender tengsizliklarining qanday mustahkamlanishi kabi masalalar muhim tadqiqot yo'nalishlari sifatida ajralib turadi. Bir nechta tadqiqotlarda genderni faqat biologik yoki tabiiy farq sifatida ko'rishning cheklovlari haqida gapiriladi. Masalan, Judith Butlerning Gender Trouble asarida gender faqat biologik yoki jinsiy farq bilan bog'lanmaganligini, balki ijtimoiy va madaniy konstruksiyalar sifatida shakllanishini ta'kidlaydi. U genderni faqat tabiiy holat sifatida qarashning jamiyatdagi kamsitish va tengsizliklarni mustahkamlashga olib kelishini ko'rsatadi. Butler genderni jamiyatda o'rnatilgan normativlar va qoidalar asosida shakllanadigan performans sifatida qaraydi, bu esa genderning o'zgaruvchan va ko'p qatlamli bo'lishini tushunishga yordam beradi.

Bundan tashqari, genderning ijtimoiy konstruktivistik yondashuvlari ham keng tarqalgan. Ijtimoiy konstruktivizm genderni faqat biologik farqlarga asoslamaydi, balki ularni ijtimoiy va madaniy tizimlarda shakllangan, davom etayotgan jarayon sifatida ko'radi. Bu yondashuv, shuningdek, genderni o'zgaruvchan, dinamik kategoriya sifatida tushunishga yordam beradi. Gender rollari jamiyatning o'zgarmas va doimiy shakllanishdagi tuzilmalaridan biri sifatida qaraladi, ularning shakllanishi madaniy va iqtisodiy tizimlar bilan chambarchas bog'liqdir. Feministik nazariyalari genderni patriarxal tizimlar va erkaklarning ijtimoiy qudrati bilan bog'liq ravishda tushuntiradi. Feministik tadqiqotchilar, masalan, Simone de Beauvoir va bell hooks, genderni ijtimoiy tengsizlik va kamsitishning sababi sifatida o'rganishadi. Beauvoir The Second Sex asarida ayollarning jamiyatdagi

ikkinchi jins sifatida tasvirlanishini tahlil qiladi va ularning ijtimoiy ro'llari qanday qilib patriarxal tizimlar tomonidan belgilanishini ko'rsatadi. Bell hooks esa feministik siyosatni faqat ayollar uchun emas, balki erkaklar va jamiyatning barcha qatlamlari uchun ijtimoiy adolatga erishish vositasi sifatida ko'radi. Bu yondashuvlar genderning ijtimoiy shakllanishini o'rganish, va patriarxal tizimlarning gender tengsizliklarini kuchaytirishdagi rolini tushunishda muhimdir. Bundan tashqari, genderning ijtimoiy tengsizliklar va patriarxal tuzilmalar orqali mustahkamlanishiga qarshi kurashish masalalari ham muhokama qilinadi. Jamiyatda erkaklar va ayollar o'rtasidagi tengsizliklar, gender ro'llari va meyorlari qanday qilib jamiyatda yengillik yoki qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkinligi, shuningdek, ularni qanday qilib o'zgartirish mumkinligi haqida ko'plab tadqiqotlar mavjud. Ijtimoiy adolat, gender tengligi va madaniy o'zgarishlar haqidagi tasavvurlar jamiyatda jinsiy kamsitishning oldini olish va genderning o'zgaruvchan rolini yaxshilashga qaratilgan amaliy tadqiqotlar va siyosatlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Natijalar. Genderning ijtimoiy va madaniy jihatlarini o'rganishdagi metodologik yondashuvlarning samaradorligini ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydi ki, genderni faqat biologik farqlar bilan bog'lashning o'zi cheklangan va gender ro'llari, ijtimoiy normativlar, madaniy ifodalar orqali shakllanishi va o'zgarishi hamda jamiyatda patriarxal tizimlar tomonidan mustahkamlanishi kabi omillarni hisobga olish zarur. Birinchidan, feminist yondashuvlar genderni ijtimoiy tizimlar orqali shakllangan ijtimoiy va siyosiy o'zgarish sifatida tahlil qilishda muvaffaqiyatli bo'ldi. Simone de Beauvoirning *The Second Sex* asaridagi fikrlar, ayollarning jamiyatdagi "ikkinchi jins" sifatida tasvirlanishini, va bu holatning patriarxal tizimlar orqali qanday mustahkamlanishini ko'rsatadi. Shuningdek, bell hooksning feminist siyosatni faqat ayollar uchun emas, balki butun jamiyat uchun ijtimoiy adolat vositasi sifatida ko'rsatishi genderni ijtimoiy adolatga erishishda kengroq yondashuvlarni taqdim etadi. Ikkinchidan, ijtimoiy konstruktivizmning qo'llanilishi genderni faqat biologik yoki jinsiy farqlar bilan bog'lashning cheklovlarini aniqlaydi. Genderni ijtimoiy va madaniy konstruksiyalar sifatida qarash, uning shakllanishining har xil ijtimoiy va madaniy tizimlar tomonidan qanday belgilanishini tushunishga imkon beradi. Butlarning genderni ijtimoiy performans sifatida tasvirlashi, genderning o'zgaruvchan, ko'p qatlamli va jamiyatning doimiy ravishda o'zgargan meyorlari va normativlari orqali shakllanishini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, madaniyatshunoslik metodologiyasi genderni turli madaniy ifodalarda, masalan, film, adabiyot,

san'at va reklama orqali qanday aks etishini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Bu metodologiya jamiyatdagi gender stereotiplarini qanday shakllantirishini va ularning ijtimoiy normalar orqali qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi. Bell hooksning *The Will to Change* asarida erkaklar va ayollar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning madaniyat orqali qanday tasvirlanishi va jamiyatdagi gender normativlariga ta'siri haqida gapiriladi. Shuningdek, genderga oid tengsizliklar, jinsiy orientatsiya va transgender identifikatsiyalarini ijtimoiy va madaniy nuqtai nazardan o'rganish, genderni faqat biologik yoki jinsiy farqlar bilan emas, balki ijtimoiy va madaniy meyorlar orqali shakllangan kategoriya sifatida tushunishga yordam beradi. Gender ro'llarining ijtimoiy kontekstdagi o'zgarishi va yangi gender identifikatsiyalarining jamiyatdagi normativlarga qarshi qanday kurashishini o'rganish jamiyatda gender tengsizliklariga qarshi kurashishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon yaratadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, genderni o'rganishda metodologiyalarning to'liq va ko'p qirrali yondashuvi jamiyatdagi ijtimoiy tengsizliklarni tushunishga va ularni bartaraf etishga yordam beradi. Feministik, ijtimoiy konstruktivistik va madaniyatshunoslik metodologiyalari o'zaro bir-birini to'ldiradi va genderning ijtimoiy, siyosiy va madaniy jihatlarini to'liqroq anglash imkonini beradi. Bu esa gender tengsizliklariga qarshi kurashish, adolatli jamiyat yaratish va ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilimlarni taqdim etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, genderning ijtimoiy va madaniy jihatlarini o'rganish jamiyatdagi tengsizliklarni tushunish va ularni bartaraf etishga qaratilgan muhim amaliyotlarni ishlab chiqishga imkon yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, gender faqat biologik farqlarga asoslanmaydi, balki u ijtimoiy va madaniy konstruksiyalar orqali shakllanadi. Feministik, ijtimoiy konstruktivistik va madaniyatshunoslik metodologiyalari genderni turli jihatlar bilan o'rganish uchun samarali yondashuvlar taqdim etadi. Feministik yondashuv genderning patriarxal tizimlar orqali qanday mustahkamlanishi, ayollarning "ikkinchi jins" sifatida tasvirlanishi va jamiyatdagi erkaklar va ayollar o'rtasidagi tengsizliklarni tahlil qilishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy konstruktivizm esa genderni faqat biologik farqlar orqali emas, balki jamiyatning madaniy va ijtimoiy normativlari orqali shakllanadigan va o'zgaradigan kategoriya sifatida ko'rsatadi. Madaniyatshunoslik metodologiyasi esa genderning madaniy ifodalarda, masalan, adabiyotda, filmda va reklamada qanday tasvirlanishini tahlil qilish orqali gender ro'llari va stereotiplari qanday shakllanishini va jamiyatga ta'sir qilishini aniqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Beauvoir, S. de (1949). *The Second Sex*. Vintage Books.
2. hooks, bell. (2000). *Feminism is for Everybody: Passionate Politics*. South End Press.
3. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
4. Mulvey, L. (2009). *Visual and Other Pleasures*. Palgrave Macmillan.
5. Foucault, Michel. *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*. Pantheon Books, 1978.
6. Rich, Adrienne. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. W.W. Norton & Company, 1986.
7. Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman*. 1792. Reprinted by Dover Publications, 1996.
8. Lorber, Judith. *Paradoxes of Gender*. Yale University Press, 1994. P. 25-45

UDK:37.0.371.377

Abduaziz RASHIDOV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti stajyor o'qituvchisi
E-mail: abduazizrashidov6972@gmail.com

SHDPI professori, p.f.d P.Jalolova taqrizi asoida

O'QUV MASHG'ULOTLARINI INNOVATSION TEXNOLOGIYA VA METODLAR ASOSIDA LOYIHALASHTIRISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'quv mashg'ulotlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlar asosida loyihalashning nazariy asoslari va amaliy yo'nalishlari yoritilgan. Bugungi kunda ta'lim jarayonining sifat va samaradorligini oshirishda interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, modul asosidagi yondashuvlar, kognitiv va ijodiy faoliyatni rivojlantiruvchi metodlarning ahamiyati muhim sanaladi. Maqolada o'qituvchining darsni loyihalashdagi roli, mashg'ulotning maqsadi, kutilayotgan natijalar, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlovchi strategiyalar haqida tahliliy fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsion texnologiyalar, o'quv mashg'uloti, metodika, loyihalash, interfaol metodlar, ta'lim sifati, dars samaradorligi, AKT, kompetensiyaviy yondashuv, kreativ fikrlash.

DESIGNING EDUCATIONAL SESSIONS BASED ON INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND METHODS

Annotation

This article explores the theoretical foundations and practical directions of designing educational sessions based on modern pedagogical technologies and innovative methods. Today, the use of interactive techniques, information and communication technologies, modular approaches, and methods that foster cognitive and creative activity plays a crucial role in enhancing the quality and effectiveness of the educational process. The article analyzes the teacher's role in planning a lesson, the objectives of the session, expected outcomes, and strategies that ensure active student participation.

Key words: Innovative technologies, educational session, methodology, instructional design, interactive methods, quality of education, lesson effectiveness, ICT, competency-based approach, creative thinking.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЙ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И МЕТОДОВ

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические основы и практические направления проектирования учебных занятий на основе современных педагогических технологий и инновационных методов. В настоящее время важную роль в повышении качества и эффективности образовательного процесса играют интерактивные методы, информационно-коммуникационные технологии, модульный подход, а также методы, развивающие познавательную и творческую активность учащихся. В статье анализируется роль преподавателя в планировании урока, цели занятий, ожидаемые результаты и стратегии, обеспечивающие активное участие учащихся.

Ключевые слова: Инновационные технологии, учебное занятие, методика, проектирование обучения, интерактивные методы, качество образования, эффективность урока, ИКТ, компетентностный подход, творческое мышление.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash masalasi dolzarb bo'lib, bu kadrlarning loyiha va yechimlar ishlab chiqish kompetensiyasini oshirish zarurati ortib bormoqda. Oliy ta'limda o'quv mashg'ulotlarining asosiy turlari: ma'ruzalar, seminarlar, laboratoriya ishlari, amaliy mashg'ulotlar, nazorat ishlari, konsultatsiyalar, amaliyotlarning barcha turlari, muddatli ishlarni bajarish (loyihalar). O'quv mashg'ulotlari turlari fanning dasturi bilan belgilanadi. Har bir mashg'ulotda o'qituvchining majburiy hujjati uni o'tkazish rejasi hisoblanadi. O'quv mashg'ulotini olib boruvchi professor-o'qituvchi tomonidan reja ishlab chiqiladi va belgilangan ta'lim shakllarida olib boriladi [3].

O'quv-uslubiy ishlarning ilg'or tajribalari bilan almashish, barcha turdagi o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish mazmuni, tashkil etilishi va usullarini doimiy ravishda takomillashtirish taqozo qilinadi. Mazkur jarayon innovatsion yondavuv asosida amalga oshiriladi [4].

Ta'lim tashkilotlarida ta'lim jarayonini loyihalash ikki bosqichda amalga oshirilishi lozim:

a) o'qituvchi faoliyati bosqichida (ta'lim jarayonining alohida qismlarini loyihalay olish);

b) ta'lim menejeri faoliyati bosqichida (ta'lim jarayonini yaxlit loyihalashni) amalga oshira olishi [5].

Ta'lim jarayonini loyihalay olishda nafaqat har bir tarkibiy qism, balki ular o'rtasidagi aloqalar ham modellashtira olinadi va loyihalash qonuniyatlari loyihalash tamoyillarining nazariy asoslarini yaratishga, pedagogik jarayon amaliyotida qo'llay olishga zamin hozirlaydi.

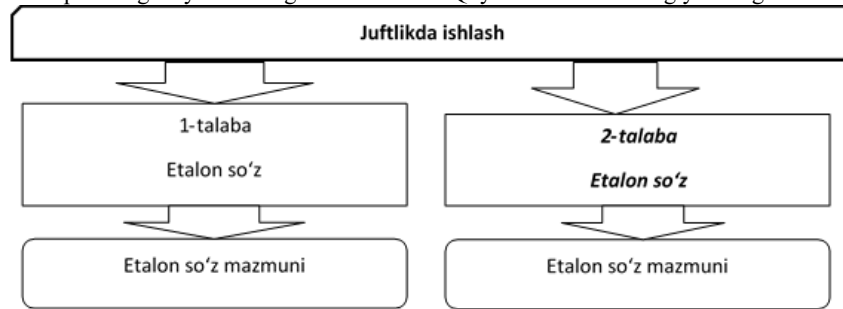
Asosiy qism. Staate texnologiyasi. Staate texnologiyasi (ing. «stutter» – to'xtalishlar) mazkur texnologiya ko'pincha ma'ruza shaklidagi o'quv mashg'ulotlarida qo'llashda samarali natijalar beradi.

Texnologiyaning mohiyati. Mazkur texnologiya o'quv mashg'uloti mazmuniga mos keluvchi rejalar asosida mavzu 4 yoki 5 qismga bo'linadi. Ma'ruza yoki nazariy o'quv mashg'ulotining necha qismga bo'linishiga qarab 10 yoki 15 daqiqasida (albatta o'quv mashg'ulotiga ajratilgan vaqt taqsimotiga qarab) to'xtalishlar sodir etiladi. To'xtalish vaqtida ajratilgan qismi bo'yicha berilgan nazariy ma'lumot mazmunidan etalon so'zlar ajratiladi va ajratilgan etalon so'zlarning mazmuni ochib berilishi kerak bo'ladi. Agar texnologiyani qo'llashda jarayonida talabalarni kichik guruhlariga bo'lib yoki juftlikda ishlashlari tashkil qilinsa,

talabalar orasida intellektual bellashuv muhiti yuzaga kelishi va talabalar kimo'zarga harakat qilishlari natijasida jarayon yanada qiziqarli bo'lishiga erishiladi. Bunda talabalarning yaxlit mavzu mazmunini puxta egallay olishlariga erishiladi.

E'tiborli jihati shundan iboratki, o'n ikki kun mobaynida o'rganilgan mavzuning mazmuni o'quvchilarning yodida to'liq saqlanadi.

Quyida Staate texnologiyasining tuzilmasi keltirilgan:

1.1.1-rasm. Staate texnologiyasi tuzilmasi

(talabalar juftlikda ishlashi bo'yicha)

Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi bilan insonning mehnat faoliyati o'zgaradi, bu ta'lim tizimini takomillashtirishga yangi yondashuvlarni topish muammosini dolzarblashtiradi. Inson texnologik yangiliklarni o'zlashtirish uchun tegishli qobiliyat, bilim, ko'nikmalarga ega bo'la olishi lozim. Zamonaviy kadrlar jamoada ishlay oladi, mustaqil qarorlar qabul qilishi hamda jamoa bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Shu munosabatda zamonaviy o'qitish metodlari bo'lajak o'qituvchilarning shaxsiy hamda jamoada ishlashlari bilan ajralib ko'rsatiladi. Interfaol ta'limning mohiyatiga ko'ra, o'quv jarayonini maxsus tashkil etish orqali barcha talabalar bilish jarayoniga jalb etiladi. O'quv materialini o'zlashtirish jarayonida talabalarning birgalikdagi faoliyati har kimning o'ziga xos individual hissasini qo'shishini, bilimlar, g'oyalar, faoliyat yo'llari almashishini anglatadi. Bundan tashqari, bu yaxshi niyat hamda o'zaro qo'llab-quvvatlash jarayonida sodir bo'ladi, bu nafaqat yangi bilimlarni o'zlashtirishga imkoniyat yaratadi, balki kognitiv jarayonni hamkorlik hamda hamkorlikning yuqori bosqichlariga aylantira oladi.

«Javob estafetasi» metodi mohiyati: «Javob estafetasi» metodi (fr. «estafette» – chopar, xabarchi) talabalarda tezkor fikrlay olish qobiliyatini oshirish, o'quv topshirig'ini mohiyatini to'la qonli anglash orqali «muammo-yechim» orasidagi mantiqiy bog'liqlikni tushuna olish asosida jamoada

ta'limiy yutuqqa ega bo'la olish imkoniyatini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Bunga ko'ra to'rt kishidan iborat bo'lgan jamoa mazmunan to'rt xil bo'lgan (to'rtta shakldagi) o'quv topshirig'ini ketma-ketlikda bajaradi.

Topshiriqni bajarishda pedagog tomonidan amalga oshiriladigan vazifalar:

1. Mavzu mazmunidan kelib chiqqan holda topshiriqlar shakllantiriladi.

2. To'rt kishidan iborat bo'lgan kichik sinflarga ajratiladi hamda kichik guruhlariga topshiriqlar beriladi.

3. Toshshiriq mohiyati hamda bajarish shartlari bilan talabalarni tanishtirib boriladi.

4. Topshiriqni qay darajada bajarilishini nazorat etish, talabalarning yutuq hamda kamchiliklarini belgilab borish.

Metodning mohiyati shundaki, jamoadagi har bir a'zo (talaba) faqatgina bitta topshiriqni bajara oladi hamda navbatdagi topshiriqni bajarish jarayonida estafetani o'z jamoadoshiga beradi. Bellashuv xarakteridagi ushbu metodlar ham avvaldan belgilab berilgan vaqt davomida foydalaniladi. Har bir a'zo tomonidan qanday ko'rinishdagi topshiriqning bajarishi jamoadoshlari bilan birgalikda aniqlanishi lozim. Masala tortishuvlarga sabab bo'ladigan bo'lsa, unda har bir a'zo uchun o'quv topshirig'ining shakli qur'a tashlash yo'li bilan belgilanadi.

1.1.2-rasm. “Javob estafetasi” metodining tuzilmasi

Muhokama va natijalar. Shahrisabz davlat pedagogika institutida “Bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-bilish faoliyatini innovatsion texnologiyalar va metodlar asosida loyihalash” mavzusiga bag'ishlangan laboratoriya mashg'uloti doirasida zamonaviy yondashuvlardan biri sifatida virtual laboratoriya vositalaridan foydalanildi. Mazkur innovatsion vosita an'anaviy o'quv jarayoniga integratsiyalash orqali talabalarda laboratoriya ishlarini bajarish bo'yicha zarur ko'nikmalarni shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Laboratoriya mashg'ulotini tashkil etishda pedagogik texnologiyalarning yana bir innovatsion elementi — “Javob estafetasi” metodi qo'llanildi. Ushbu metod talabalarning

ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilib, ular o'zaro tinglash, fikr bildirish, mulohaza yuritish va muloqot qilish malakalarini mustahkamlash imkoniga ega bo'ldilar. Har bir talabaning guruh natijasiga bo'lgan hissassi muhim sanalgani bois, o'quvchilar o'zaro hamkorlik, bilim almashinuvi va jamoaviy mas'uliyat tamoyillarini anglab yetdilar. Guruhli faoliyat jarayonida talabalar o'z fikrlarini erkin ifodalash, muammolarga alternativ yechim taklif qilish orqali mustaqil fikrlash, tanqidiy va tahliliy yondashuvni shakllantirdilar. Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash joizki, o'quv mashg'ulotlarini innovatsion texnologiyalar va metodlar asosida loyihalash, ayniqsa, virtual

vositalarni an'anaviy ta'lim bilan uyg'unlashtirish orqali tashkil etilgan o'quv jarayoni nafaqat o'zlashtirish darajasini oshiradi, balki talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda samarali yondashuv bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. O'quv mashg'ulotlarini innovatsion texnologiyalar va zamonaviy pedagogik metodlar asosida loyihalash, ta'lim jarayonini interaktiv va samarali tashkil etishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shahrisabz davlat pedagogika institutida olib borilgan tajriba shuni ko'rsatdiki, virtual laboratoriya vositalaridan foydalanish nafaqat amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va muammoni hal qilish salohiyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

“Javob estafetasi” metodining qo'llanilishi esa talabalar o'rtasida ijtimoiy faollikni, jamoaviy hamkorlikni va muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qildi. Talabalar o'zaro fikr almashish, bilimni transfer qilish va mas'uliyatni bo'lishish orqali o'zlarining kasbiy shakllanishida muhim bosqichni bosib o'tishdi. Umuman olganda, innovatsion texnologiyalarni o'quv mashg'ulotlariga integratsiyalash orqali ta'lim sifati oshadi, talabalarning motivatsiyasi kuchayadi va ularning kasbiy tayyorgarligi yanada puxta shakllanadi. Mazkur tajriba natijalari pedagogik faoliyatda yangicha yondashuvlarni keng joriy etish zarurligini ko'rsatmoqda.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrida qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi O'RQ-637-sonli Qonuni (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son)
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha xarakatlar strategiyasi to'g'risida» 07.02.2017 y., PF-4947, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son 448-modda.
3. Abduraimov Sh. S. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash sifatini ta'minlashda tarmoqlararo integratsiyaning pedagogik imkoniyatlarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2017. - 46 bet.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori «Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida» 27.07.2017 y., PQ-3151, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 30-son, 729-modda.
5. Plucker J.A. Assessment of Creativity / J.C. Kaufman, R.J. Sternberg // Creative Handbook of Creativity. – NY: Cambridge University Press, 2010. – P. 48-73.

UDK:15:371.044.4(045)

Muxlisa RUSTAMOVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti
E-mail:muxlisa_rustamova@gmail.com

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti professori Z.Botirov taqrizi asosida

THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF THE INFORMATION ENVIRONMENT ON THE FORMATION OF SOCIAL NORMS AMONG YOUTH

Annotation

This article is dedicated to studying the psychological aspects of how the information environment influences the formation of social norms among young people. The article analyzes how the information environment affects the cognitive, psychological, and social development of youth. It discusses how young people accept information technologies, social media, and mass media, and how they form their social norms based on this information. The article also emphasizes the role of the information environment in shaping the behavior, values, cultural views, and self-awareness of youth. Both positive and negative impacts are analyzed, demonstrating how the flow of information is linked to the personal development of young people and their place in society. The article focuses on ensuring the conscious use of information by youth, minimizing negative influences, and highlighting the role and importance of society in shaping their social norms.

Key words: Information environment, youth, social norms, psychology, information technologies.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Эта статья посвящена изучению психологических аспектов влияния информационной среды на формирование социальных норм среди молодежи. В статье анализируется, как информационная среда влияет на когнитивное, психологическое и социальное развитие молодежи. Обсуждается, как молодежь воспринимает информационные технологии, социальные сети и средства массовой информации, а также как на основе этой информации формируются их социальные нормы. В статье также подчеркивается роль информационной среды в формировании поведения, ценностей, культурных взглядов и самосознания молодежи. Анализируются как положительные, так и отрицательные воздействия, а также связь потока информации с личностным развитием молодежи и их местом в обществе. Статья направлена на обеспечение осознанного использования информации молодежью, уменьшение отрицательных воздействий и определение роли и значения общества в формировании их социальных норм.

Ключевые слова: Информационная среда, молодежь, социальные нормы, психология, информационные технологии

AXBOROT MUHITINING YOSHLAR IJTIMOIIY NORMALARI SHAKLLANISHIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalari shakllanishiga ta'sirining psixologik jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada axborot muhitining yoshlarning kognitiv, psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga qanday ta'sir qilishi tahlil qilinadi. Yoshlar axborot texnologiyalarini, ijtimoiy tarmoqlarni va ommaviy axborot vositalarini qanday qabul qilishlari va bu ma'lumotlar asosida o'z ijtimoiy normalarini qanday shakllantirishlari muhokama qilinadi. Maqolada, shuningdek, axborot muhitining yoshlarning xulq-atvori, qadriyatlarini, madaniy qarashlari va o'z-o'zini anglashidagi o'rni ta'kidlanadi. Ijobiy va salbiy ta'sirlar tahlil qilinib, axborot oqimining yoshlarning shaxsiy rivojlanishi va jamiyatdagi o'rni bilan qanday bog'liqligi ko'rsatiladi. Maqola yoshlarning axborotdan ongli foydalanishini ta'minlash, salbiy ta'sirlarni kamaytirish va ularning ijtimoiy normalarini shakllantirishda jamiyatning o'rni va ahamiyatini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Axborot muhiti, yoshlar, ijtimoiy normalar, psixologiya, axborot texnologiyalari.

Kirish. Zamonaviy axborot muhitining o'rni har bir sohada sezilarli darajada oshgan. Ayniqsa, yoshlar, texnologiyaning tezkor rivojlanishi va internetning keng tarqalishi bilan ajralib turadi. Bugungi kunda yoshlar uchun axborot muhitining ta'siri juda katta ahamiyatga ega. Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, televidenion dasturlar, onlayn platformalar va boshqa axborot manbalari yoshlar ongini shakllantirishda asosiy vositalardan biri bo'lib qolgan. Axborot muhitining yoshlar psixologiyasiga va ularning ijtimoiy normalari shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi, ular tomonidan qanday qabul qilinishi va amalga oshirilishi psixologik nuqtai nazardan o'rganilishi lozim.

Yoshlarning psixologik holatlari, qarashlari, axborotga nisbatan munosabati va xulq-atvorining shakllanishi axborot

muhitining ta'siriga bog'liq. Shu sababli, axborot muhitining ijtimoiy normalar shakllanishiga psixologik ta'sirini o'rganish muhimdir. Bu maqolada axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalari shakllanishiga psixologik jihatlarini, uning salbiy va ijobiy ta'sirlari hamda bu jarayonda yuzaga keladigan psixologik omillar tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Axborot muhitini keng ma'noda oladigan bo'lsak, bu so'z axborot manbalarining jami majmuasini anglatadi. Bunga ommaviy axborot vositalari, internet, ijtimoiy tarmoqlar, kitoblar, gazeta-jurnallar, radio va televideniye dasturlari, shuningdek, odamlarning kundalik hayotidagi axborot oqimlari kiradi. Bugungi kunda yoshlar bu axborot manbalarining faol iste'molchilari bo'lib, ularning shakllanayotgan ijtimoiy

normalariga ta'sir ko'rsatadi. Yoshlar ijtimoiy normalarni o'rganish va qabul qilishda axborotning ahamiyati ulkan, chunki ular ko'p hollarda internetda o'qigan yoki televidion dasturlarda ko'rgan narsalarini amalda qo'llaydilar.

Axborot muhitining yoshlar hayotiga ta'siri juda keng qamrovi. Yoshlar axborot manbalaridan o'z dunyoqarashlarini shakllantirish, o'z fikrlarini tasdiqlash yoki yangilash, boshqa odamlarning fikrlarini o'rganish va ular bilan aloqada bo'lish uchun foydalanadilar. Ijtimoiy tarmoqlarda aktiv foydalanuvchi bo'lgan yoshlar o'z atrofidagi voqealar, madaniyatlar va ijtimoiy qarashlarga doimo ochiq bo'lganliklari sababli, axborot oqimiga tezda moslashadilar.

Axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalari shakllanishiga ta'siri quyidagicha:

Kognitiv ta'sir: Yoshlar axborot muhitida doimo yangi ma'lumotlar bilan tanishib, o'z bilim doirasini kengaytirishadi. Internetda va boshqa axborot manbalarida tarqatilayotgan axborot yoshlarning kognitiv jarayonlariga bevosita ta'sir qiladi. Ularning qarashlari, dunyoqarashlari, xulq-atvorlari va ijtimoiy normalari axborot oqimi orqali shakllanadi. Yoshlar ijtimoiy tarmoqlarda va boshqa platformalarda ko'rgan yoki o'qiganlarini o'zlarining shaxsiy fikrlariga aylantiradi. Bu, o'z navbatida, ijtimoiy normalarni belgilashda ahamiyatli rol o'ynaydi.

Ta'sirchanlik va imitatsiya: Yoshlar, ayniqsa o'smirlar, o'z atrofidagi ijtimoiy guruhlarining fikriga juda sezgir bo'ladi. Ular internetda ko'rgan mashhur shaxslar, aktyorlar, bloggerlar va yulduzlarning xulq-atvorini taqlid qilishga moyil bo'lishadi. Ijtimoiy tarmoqlarda mashhur bo'lgan shaxslar tomonidan ko'rsatilgan xulq-atvor, kiyinish uslubi, so'zlash tarzlar yoshlarning shaxsiy xulq-atvoriga o'zgarishlar kiritadi. Ularning ijtimoiy normalarni shakllantirishda ta'sirchanlik va imitatsiya juda muhim rol o'ynaydi.

Madaniy ta'sir va qadriyatlar: Axborot muhitida yoshlar turli madaniyatlar, urf-odatlar va qadriyatlar haqida ma'lumot olishadi. Bu ularning dunyoqarashini shakllantiradi va shaxsiy qadriyatlar tizimini yaratadi. O'zaro ta'sirning kuchayishi, madaniyatlararo almashuv yoshlar uchun yangi normalarni kiritishga olib keladi. Masalan, turli ijtimoiy tarmoqlarda o'rganiladigan yangi qadriyatlar yoshlarning xulq-atvoriga ta'sir qiladi. Bu jarayonning ijobiy va salbiy tomonlari ham mavjud.

O'z-o'zini anglash: Yoshlar o'zlarini qanday ko'rishlari va boshqalar tomonidan qanday qabul qilinishlarini bilishlari axborot muhitidagi tasvirlar orqali shakllanadi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar, ular uchun o'z-o'zini anglash, o'zini ko'rsatish va ijtimoiy roldan qoniqish olish imkoniyatini taqdim etadi. Yoshlarning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchi, o'zini qadrlashi va atrofda qilayotgan fikriga nisbatan sezgirliги aynan axborot oqimlariga bog'liqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada yoshlar ongiga axborot muhitining salbiy ta'sirini o'rganish metodologiyasi sifatida psixologik, sotsiologik va pedagogik yondashuvlar qo'llanilgan. Axborot muhitining yoshlar psixologiyasiga va xulq-atvoriga ta'sirini o'rganish uchun psixologik ta'sirlarni, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilayotgan axborotlarning yoshlar ongida qanday aks etishini aniqlashga e'tibor qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Axborot muhitining salbiy ta'sirlari yoshlar ongiga bevosita ta'sir qilishi mumkin. Yoshlarning internetda, ijtimoiy tarmoqlarda yoki ommaviy axborot vositalarida uchraydigan salbiy axborotlar ularning psixologik holatiga, qadriyatlariga, xulq-atvoriga va ijtimoiy normalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu salbiy ta'sirlar yoshlarning o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytirishi, noto'g'ri qarorlar qabul qilishlariga olib kelishi mumkin. Tadqiqot metodologiyasida bu ta'sirlarni o'rganish uchun bir necha usullar va yondashuvlar qo'llanilishi mumkin.

Internetda ko'rishimiz mumkin bo'lgan salbiy tasvirlar (masalan, zo'ravonlik, irqchilik, jinsiy diskriminatsiya) yoshlarning psixologik holatiga va dunyoqarashiga katta ta'sir qiladi. Yoshlar internetda tarqatilayotgan salbiy tasvirlarni qabul qilishadi va bu ularning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Misol uchun, o'smir yoshdagi bola yoki qizlar, internetda zo'ravonlikni ko'rishlari natijasida bu xulq-atvorni o'zlarida ham ko'rsatishi mumkin. Tadqiqotlarda ko'rsatilganidek, internetda zo'ravonlikka doir materiallar ko'rish yoshlarni yanada agressiv qilishga olib kelishi mumkin.

Misol uchun, bir o'quvchi yosh ijtimoiy tarmoqda doimiy ravishda zo'ravonlikka doir videolarni tomosha qiladi. Ushbu videolar unga kuchli ta'sir qilishi, uni o'z muammolarini zo'rlik orqali hal qilishga undashi mumkin. Bu holat, nafaqat uning shaxsiy xulq-atvoriga, balki atrofidagi ijtimoiy normalarga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki u zo'ravonlikni oddiy va qabul qilinadigan xulq sifatida ko'rishi mumkin.

Stereotiplar va noto'g'ri axborotlar ham yoshlar psixologiyasiga katta ta'sir qiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda va internetda tarqatiladigan noto'g'ri yoki qisman to'g'ri bo'lgan axborotlar yoshlarni noto'g'ri qarorlar qabul qilishga undaydi. Yoshlar tez-tez o'zlariga ko'rsatilgan ideal tasvirlarni qabul qilishadi va bu tasvirlar ularning o'ziga bo'lgan ishonchiga zarar yetkazishi mumkin. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda ko'rsatiladigan mukammal hayot tarzlar va tashqi ko'rinish yoshlarni o'zini yomon his qilishga olib kelishi mumkin. Misol uchun, yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarda o'zlarini boshqalarga solishtirishi va boshqa odamlarning mukammal hayoti va tashqi ko'rinishiga qarab o'zlarini past baholashi mumkin. Bu holat, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytiradi va salbiy psixologik holatlarga olib keladi, masalan, depressiya, anksiyete yoki o'zini kamsitish.

Yoshlar ko'pincha internetda uchraydigan ma'lumotlarni to'g'ri filtrlash va tahlil qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. O'smirlar va yoshlar axborotni faqat qiziqarli yoki jozibali bo'lgan tomondan qabul qilishga moyil, bu esa noto'g'ri qarorlar qabul qilishga olib keladi. Afsuski, yoshlar turli xil axborot oqimlarini filtrlashda tajribaga ega emaslar va ular noto'g'ri yoki zararsiz axborotni foydali deb qabul qilishlari mumkin. Misol uchun, yoshlar internetda sog'liqni saqlash bo'yicha noto'g'ri maslahatlar va ma'lumotlarga duch kelishi mumkin. Misol uchun, dietologiya va fitness haqidagi noto'g'ri axborotlar, yoshlarning sog'lig'iga zarar yetkazishi mumkin. Bir o'smir internetda tezda vazn yo'qotish haqida bo'lgan reklamalarga duch kelib, xavfli dietalarni sinab ko'rishi mumkin. Bu o'z navbatida uning jismoniy va psixologik holatiga salbiy ta'sir qiladi.

Internetda yoki ijtimoiy tarmoqlarda yoshlar ko'pincha o'zlarini qanday ko'rsatishni o'rganadilar. Axborot muhitining tasvirlarini yaratishdagi salbiy ta'sirlar yoshlarning o'zlarini past baholashlariga, noto'g'ri fikrlar shakllantirishlariga olib keladi. Yoshlar o'zlarini boshqalar bilan solishtirib, ijtimoiy qabul qilish va mukammallikni ta'qib qilishadi, bu esa ularni o'zini kamsitishga olib kelishi mumkin. Misol uchun, ijtimoiy tarmoqlarda yulduzlar va mashhurlar tomonidan namoyish etilgan mukammal hayot tarzlar va tashqi ko'rinishlarni ko'rgan yosh o'smirlar o'zlarini ular bilan solishtiradilar va o'zlariga bo'lgan ishonchlarini yo'qotadilar. Ular idealga yetishga intilishadi, ammo bu faqat o'zini past baholash va o'ziga nisbatan salbiy fikrlarning shakllanishiga olib keladi.

Xulosa. Yoshlarning axborot muhitidan qanday foydalanishi, qanday ma'lumotlarni qabul qilishlari va filtrlashlari ularning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy normalarni shakllantirish va o'ziga bo'lgan ishonchiga ta'sir qiladi. Internetdagi salbiy tasvirlar, stereotiplar, noto'g'ri axborotlar va qiyinchiliklarga duch kelish yoshlarning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun,

yoshlarni axborotdan ongli ravishda foydalanishga o'rgatish va axborot oqimini filtrlashda yordam berish, ijtimoiy normalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalari shakllanishiga ta'siri juda katta. Yoshlar uchun axborot texnologiyalarining imkoniyatlari ularga dunyoqarashlarini kengaytirish, yangi bilimlarga ega bo'lish va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish imkonini beradi. Biroq, axborot muhitining salbiy ta'sirlarini kamaytirish, yoshlarni ongli ravishda axborotdan

foydalanishga o'rgatish zarur. Shuningdek, yoshlar o'zaro ijtimoiy munosabatlarda mas'uliyatli, ehtiyotkorlik bilan axborot olish va tarqatish prinsiplariga amal qilishni o'rganishlari lozim. Bu jarayonda oila, ta'lim tizimi, jamiyat va davlatning roli muhimdir. Axborot muhitining ijtimoiy normalar shakllanishiga ta'sirini to'g'ri boshqarish yoshlarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishini ijobiy tomonga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. - М., 2017.
2. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. – Москва.: Политиздат. 1994. -335 с.
3. Nishanova Z., Qurbonova Z., Abdiev S.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. TAFAKKUR BO'STONI, 2011. - 8 b.
4. Rotter J. Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1975. 43, 56–67.
5. Белинская Е.П. Современные исследования виртуальной коммуникации: проблемы, гипотезы, результаты / Е.П. Белинская, А.Е. Жичкина // Образование и информационная культура. - М., 2000. - С. 395- 428.
6. Болотова А.К., Жуков Ю.М. Психология коммуникаций [Текст] : моногр. А.К. Болотова, Ю.М. Жуков; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. - 495 с.
7. Жичкина А.Е. Взаимосвязь идентичности и поведения в Интернете пользователей юношеского возраста: дис. Канд. психол. наук: 19.00.05 / А.Е. Жичкина. - М., 2001. - 199 с.

UDK:159.923.2-053.9

Karomat SABIROVA,
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: ksobirova66@gmail.com

Ma'mun universiteti dotsenti, PhD K.Bekchanova taqrizi asosida

FEATURES OF ORGANIZING PSYCHOLOGICAL SERVICES IN GERONTOLOGY

Annotation

This article is devoted to the study of specific aspects of the organization of psychological service in the field of Gerontology. It contains an in-depth analysis of the psychology of old age and the concept of gerotranscendence, highlighting the possibilities of improving the quality of life of the elderly through the improvement of psychological assistance systems. The study explored the social and psychological importance of Gerontological service, as well as their effects on motivation, emotional stability, and personal development. The article shows the need to apply innovative approaches to gerontology.

Key words: Gerontology, Psychological Service, gerotranscendence, aging psychology, psychological support, social adaptation, motivation, emotional stability, elderly integration, Gerontological research, positive outlook.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ГЕРОНТОЛОГИИ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению специфики организации психологической службы в области геронтологии. В нем подробно анализируются психология старения и концепция геротрансценденции, а также освещаются возможности повышения качества жизни пожилых людей за счет улучшения систем психологической помощи. В исследовании изучалось социальное и психологическое значение геронтологических услуг, а также их влияние на мотивацию, эмоциональную стабильность и личностное развитие. В статье указывается на необходимость применения инновационных подходов в геронтологии.

Ключевые слова: Геронтология, психологическая служба, геротрансценция, психология старения, психологическая поддержка, социальная адаптация, мотивация, эмоциональная стабильность, интеграция пожилых людей, геронтологические исследования, позитивный взгляд.

GERONTOLOGIYADA PSIXOLOGIK XIZMATNI TASHKIL QILISHNING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqola gerontologiya sohasida psixologik xizmatni tashkil etishning o'ziga xos jihatlari o'rganishga bag'ishlangan. Unda qarilik psixologiyasi va gerotranssendensiya tushunchasi chuqur tahlil qilingan bo'lib, psixologik yordam tizimlarini takomillashtirish orqali keksalar hayot sifatini oshirish imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqotda gerontologik xizmatning ijtimoiy va psixologik ahamiyati, shuningdek, ularning motivatsiya, hissiy barqarorlik va shaxsiy rivojlanishga bo'lgan ta'siri o'rganilgan. Maqola gerontologiyada innovatsion yondashuvlarni qo'llash zaruriyatini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: Gerontologiya, psixologik xizmat, gerotranssendensiya, qarilik psixologiyasi, psixologik yordam, ijtimoiy moslashuv, motivatsiya, hissiy barqarorlik, keksalar integratsiyasi, gerontologik tadqiqotlar, ijobiy qarash.

Kirish. Gerontologiya, qarish va qariyalarni o'rganishga bag'ishlangan ko'p tarmoqli soha, biologik, ijtimoiy, madaniy va psixologik jihatlarni o'z ichiga olgan turli o'lchovlarni o'z ichiga oladi. Dunyo aholisi sezilarli demografik o'zgarishlarni boshdan kechirishda davom etar ekan, 65 va undan katta yoshdagi shaxslarning ulushi ortib borayotganligi sababli, ushbu demografikaga moslashtirilgan ruhiy salomatlik xizmatlarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Keksalar uchun psixologik xizmatlar nafaqat farovonlikni saqlash, balki hayot sifatini oshirish uchun ham juda muhimdir. Ushbu xizmatlar keksa yoshda paydo bo'ladigan turli xil ruhiy salomatlik muammolarini, shu jumladan depressiya, tashvish, kognitiv pasayish va surunkali kasallikning psixologik ta'sirini hal qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda M.Davletshin, V.Karimova, Z.Nishonova, A.Sabirova, G'.Shoumarov, E.Yusupov, Z.Ziyovuddinova, E.G'oziyevlar keksalik davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari, keksalikni kelib chiqishiga doir nazariyalarini, hamda keksalarlik davrining kognitiv jarayonlari masalalarini ilmiy-nazariy tadqiq etganlar.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan G.Abramova, M.Aleksandrova, B.Ananev, L.Ansiferova, Y.Belovol, M.Belskiy, S.Voronkina, I.Davidovskiy, T.Karsaevskaya, O.Krasnova, Y.Kamneva, Y.Kostenko, A.Liders, T.Suslova, N.Svetkova, K.Serdako, O.Strijiskaya va N.Xalina, M.Yermalayeva, I.Shapovalenko, N.Shaxmatovlar keksalik davridagi o'ziga xos o'zgarishlar, ruhiy buzilishlarni, intellektual qarish holatlarini o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borganlar.

Xorijiy olimlardan P.Baltis, D.Bromley, S.Buxler, I.Baylash, E.Erikson, I.Kemper, A.Kempinski, G.Leman, A.Luriya, X.Tohme, D.Zabeklar, S.Xoll, V.Shevchuklar tomonidan keksalarda xotira, idrok, mantiqiy tafakkur, ijtimoiy faollik masalalari tadqiq qilinib, keksalik davrining ijtimoiy-psixologik muammolarini o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu muammolarni hal qilish geriatriya aholisi uchun maxsus ishlab chiqilgan strategik tashabbuslarni talab qiladi. Yondashuvlardan biri ruhiy salomatlik xizmatlarini birlamchi sog'liqni saqlash sharoitlariga integratsiyalashuvdir, bu psixologik muammolarni erta aniqlash va aralashuvni osonlashtirishi

mumkin. Ushbu sozlamalardagi sog'liqni saqlash mutaxassislar, shu jumladan geriatrlar va birlamchi tibbiy yordam ko'rsatuvchilar, sog'liqning psixososyal o'lchovlarini tan olish va hal qilish uchun o'qitilishi kerak va shu bilan parvarishga yanada yaxlit yondashuvni rivojlantiradi.

Bundan tashqari, ijtimoiy jalb va qo'llab-quvvatlash oshirishga qaratilgan jamoa asoslangan dasturlar izolyatsiya tuyg'ularini yumshatish va katta kattalar orasida barqarorligini mustahkamlash mumkin. Guruh terapiyasi, tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash guruhlar va ko'ngilochar tadbirlar ijtimoiy o'zaro ta'sir va hissiy ifoda uchun muhim vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, telehealth xizmatlari psixologik yordamdan foydalanish imkoniyatini kengaytirishda, ayniqsa harakatchanlik muammosi bo'lganlar yoki chekka hududlarda yashovchilar uchun qimmatli vosita sifatida paydo bo'ldi. Mavjud terapevtik amaliyotlarni raqamli sohaga moslashtirish parvarishning uzluksizligini va ruhiy salomatlik xizmatlari bilan aloqani osonlashtirishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Keksalar uchun psixologik xizmatlarni tashkil etishning asosiy muammolaridan biri bu demografik ichidagi ruhiy salomatlik muammolari bilan bog'liq stigma. Ko'pgina kattalar psixologik yordam so'rashni zaiflik belgisi deb bilishlari yoki mavjud xizmatlar haqida ma'lumotsiz bo'lishlari mumkin. Ushbu stigma, avlodlarning ruhiy salomatlikka bo'lgan munosabati va hissiy kurashlarni muhokama qilishda noqulaylik ehtimoli bilan qo'shib, ko'pincha zarur ruhiy salomatlik manbalaridan kam foydalanishga olib keladi. Bundan tashqari, davolanishni istamaslik kognitiv buzilishlar, harakatchanlik cheklovlar va moliyaviy cheklovlar bilan kuchayishi mumkin, bu esa psixologik xizmatlarga kirishni yanada murakkablashtiradi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun gerontologiyada xizmat ko'rsatishni yaxshilaydigan maqsadli strategiyalarni amalga oshirish juda muhimdir. Sog'liqni saqlash xodimlari uchun geropsixiatrik ta'lim dasturlarini ishlab chiqish keksa populyatsiyalarda ruhiy salomatlik kasalliklarini tan olish va boshqarishni yaxshilashi mumkin. Birlamchi tibbiy yordam sharoitida psixologik xizmatlarni birlashtirish, shuningdek, kirish imkoniyatini oshirishi va oqsoqollarni parvarish qilishda yaxlit yondashuvni kuchaytirishi mumkin. Bundan tashqari, qariyalar bilan muloqot qilish uchun jamoatchilikni jalb qilish dasturlarini tayyorlash stigmaga kamaytirishga va ruhiy salomatlik manbalari to'g'risida xabardorlikni oshirishga yordam beradi.

Oila a'zolari va tarbiyachilarini ruhiy salomatlik haqidagi suhbatga jalb qilish ham juda muhimdir. Oilalarni ruhiy salomatlik muammolarini tan olish va yaqinlarini yordam so'rab qo'llab-quvvatlash uchun bilim bilan jihozlash uchun mo'ljallangan o'quv dasturlari stigmaga kamaytiradigan yanada qo'llab-quvvatlovchi tarmoq yaratishi mumkin. Oilalar ruhiy salomatlik zaiflik belgisi emas, balki qonuniy sog'liq muammosi ekanligini tushunganlarida, ular professional aralashuvni rag'batlantirish ehtimoli ko'proq.

Asosiy to'siqlardan biri moliyaviy cheklovdir. Ko'pgina keksa odamlar doimiy daromad bilan yashaydilar, bu ularning ruhiy salomatlik xizmatlarini ko'rsatish imkoniyatlarini cheklaydi. Tibbiy tordam va boshqa sug'urta dasturlarining tuzilishi ko'pincha ruhiy salomatlikni qamrab olishni istisno qiladi yoki yopiq terapiya seanslari soniga qat'iy cheklovlar qo'yadi. Ushbu moliyaviy yuk qondirilmagan psixologik ehtiyojlarga olib kelishi mumkin, bu demografikada keng tarqalgan depressiya yoki tashvish kabi sharoitlarni kuchaytiradi. Bundan tashqari, dori-darmonlar bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlarga bo'lishi mumkin, bu esa qariyalarga zarur psixologik yordam so'rashdan to'sqinlik qilishi mumkin. Binobarin, amaliyotchilar ruhiy salomatlik xizmatlari uchun sug'urta qoplamasini kengaytiradigan siyosat o'zgarishlarini targ'ib qilish kabi moliyaviy to'siqlarni yumshatish strategiyasini ko'rib chiqishlari kerak.

Transport masalalari ham katta qiyinchilik tug'diradi. Ko'pgina keksa odamlar, ayniqsa, jamoat transporti imkoniyatlari cheklangan qishloq joylarida yashovchilar ishonchli transport vositalaridan foydalana olmaydilar. Ushbu sayohat qila olmaslik nafaqat ruhiy salomatlik provayderlariga kirishni cheklaydi, balki ijtimoiy izolyatsiyaga ham hissa qo'shadi—bu turli xil psixologik kasalliklar uchun ma'lum xavf omili.

Integratsiya strategiyalari ko'p qirrali bo'lishi va sog'liqni saqlash sohasidagi turli mutaxassislar o'rtasida hamkorlikni o'z ichiga olishi kerak. Ushbu fanlararo yondashuv nafaqat psixologlar va psixiatrlarni, balki ijtimoiy ishchilar, hamshiralar va geriatrlarni ham o'z ichiga oladi. Tibbiy yordam ko'rsatuvchi provayderlar jamoaviy parvarish modelini rivojlantirish orqali jismoniy va ruhiy salomatlikni baholashni o'z ichiga olgan har tomonlama baholashni ta'minlashi mumkin. Ushbu integratsiya mutaxassislar o'rtasidagi aloqani yaxshilaydi, xizmat ko'rsatishni soddalashtiradi va natijada bemorlarning natijalarini yaxshilaydi (DeSalvo va boshq., 2020). Sog'liqni saqlash provayderlari qarilik bilan bog'liq muammolarning to'liq spektrini qamrab oladigan sog'liq uchun yaxlit yondashuvlarni ta'minlaydigan, geriatrik parvarish doirasida ruhiy salomatlik xizmatlarini kiritishni osonlashtiradigan siyosat va dasturlarni himoya qilishlari juda muhimdir.

Aksincha, gumanistik psixologiyaga asoslangan shaxsga yo'naltirilgan terapiya shaxsning subyektiv tajribasi va shaxsiy qadr-qimmatini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv Gerontologiyada ayniqsa dolzarbdir, chunki u avtonomiya va keksa yoshdagi odamlarning hayotiy rivoyatlariga hurmatni rag'batlantiradi. Tadqiqotchilar o'zlarining shaxsiy tarixlarini qadrlaydigan qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish orqali keksa mijozlar orasida hissiy chidamlilik va o'z-o'zini hurmat qilishni rivojlantirish uchun shaxsga yo'naltirilgan terapiya imkoniyatlarini ta'kidladilar (McLeod, 2014). Biroq, u ko'proq resurslarni talab qilishi mumkin va CBTGA qaraganda kamroq tuzilgan bo'lishi mumkin, bu esa ruhiy salomatlik xodimlari cheklangan sharoitlarda maqsadga muvofiqligi haqida savollar tug'diradi.

Psixosotsial yondashuvlar, ayniqsa, keksa bemorlarning psixologik yordamiga ijtimoiy omillarni qo'shganligi sababli tekshiruvga loyiqdir. Qarishning ekologik modeli ruhiy salomatlikka ta'sir qiluvchi individual, ijtimoiy va ekologik omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tan oladigan keng qamrovli asosni taqdim etadi. Ijtimoiy izolyatsiya, kognitiv pasayish va surunkali kasallik kabi zaifliklarni bartaraf etish orqali psixososyal aralashuvlar keksa odamlarning psixologik salomatligini yaxshilashda juda samarali bo'lishi mumkin. Ushbu doirani qo'llaydigan dasturlarga ko'pincha jamoatchilikni jalb qilish strategiyalari, mahorat darslari va qo'llab-quvvatlash guruhlar kiradi, ularning barchasi ijtimoiy bog'liqlik va psixologik salomatlikni yaxshilashda samaradorligini namoyish etdi (Holt-Lunstad va boshq., 2015).

Mavjud turli xil asoslarga qaramay, geriatrik populyatsiyalarda samarali psixologik xizmatlarni amalga oshirishda muammolar davom etmoqda. Keks kattalardagi ruhiy salomatlik bilan bog'liq Stigma, geografik va moliyaviy to'siqlar tufayli xizmatlardan cheklangan foydalanish bilan birga, ushbu aralashuvlarni qabul qilishga to'sqinlik qilishi mumkin. Bundan tashqari, ruhiy salomatlik provayderlari geriatrik psixologiya bo'yicha maxsus tayyorgarlikdan mahrum bo'lishi mumkin, bu taklif qilinadigan parvarish sifati va maqsadga muvofiqligiga ta'sir qilishi mumkin (Gonsales va boshq., 2019).

Telehealth platformalarini mavjud sog'liqni saqlash xizmatlari bilan birlashtirish orqali amaliyotchilar doimiy muloqotni davom ettirishlari, keksa bemorlarning noyob sharoitlariga moslashtirilgan o'z vaqtida aralashuvlar va

qo'llab-quvvatlashlari mumkin. Ushbu texnologik hamkorlik oxir-oqibat keksa odamlarning ruhiy salomatligini saqlash uchun juda muhim bo'lgan psixologik yordamning mavjudligini va davomiyligini oshiradi.

Namunali tashabbuslardan biri bu "kattalarda emotsional salomatlik dasturi" bo'lib, ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassislarni mahalliy katta markazlarga birlashtirgan jamiyatga yo'naltirilgan yondashuvdir. Ushbu dastur g'amxo'rlikning yaxlit modelini ta'kidlaydi, bu erda psixologlar va ijtimoiy ishchilar geriatrlar bilan yaxlit baholash va davolash rejalarini osonlashtirish uchun hamkorlik qiladilar. Keksalar kattalar yig'iladigan joylarda to'g'ridan-to'g'ri xizmatlarni taklif qilish orqali dastur transport to'siqlarini kamaytiradi va ruhiy salomatlikni davolashda ishtirok etishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu dasturning keksa ishtirokchilari depressiv simptomlarning past darajasini boshdan kechirishadi va an'anaviy ambulatoriya klinikalaridan foydalanadiganlarga nisbatan ruhiy salomatlik xizmatlaridan yuqori qoniqlik haqida xabar berishadi (Smit va boshq., 2021).

Xulosa. Gerontologiyada psixologik xizmatlarni tashkil etish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, keksa yoshdagi insonlarning ruhiy salomatligini saqlash va yaxshilash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra:

1. Samarali psixologik xizmat ko'rsatish uchun keksalarning individual ehtiyojlari, jismoniy va ruhiy holati, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini hisobga olish zarur.

2. Gerontologik xizmatlarni tashkil etishda stigma, moliyaviy va transport masalalari kabi to'siqlarni bartaraf etish lozim.

3. Ruhiy salomatlik xizmatlarini birlamchi tibbiy yordam tizimiga integratsiyalash, teletibbiyot imkoniyatlaridan foydalanish va jamoatchilikni jalb qilish dasturlarini rivojlantirish muhim.

Shunday qilib, keksalarning faol, mazmunli va baxtli hayot kechirishlari uchun davlat, jamiyat va oila o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish, innovatsion yondashuvlarni tatbiq qilish va psixologik yordam tizimini kuchaytirish muhimdir. Bu nafaqat keksalar, balki kelajak avlodlar uchun ham mustahkam poydevor yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Blazer, D. (2003). Depression in late life: Review and commentary. *The Journals of Gerontology Series A: Biological Sciences and Medical Sciences*, 58(3), M249-M265.
2. Cohen, G., & Janicki, M. (2016). Mental health in aging populations: A comprehensive approach. *Journal of Aging Studies*, 35, 121-133.
3. Choi, N. G., DiNitto, D. M., & Marti, C. N. (2022). Mental health service use among older adults: Trends and barriers. *The Gerontologist*, 62(2), 205-215.
4. DeSalvo, K. B., et al. (2020). Integrated care models for older adults: A systematic review. *Journal of the American Geriatrics Society*, 68(6), 1207-1214.
5. Holt-Lunstad, J., Smith, T. B., & Layton, J. B. (2015). Social relationships and mortality risk: A meta-analytic review. *PLoS Medicine*, 7(7), e1000316.
6. Huang, Y., Zhao, N., & Wang, D. (2021). Family-centered interventions for elderly mental health: A systematic review. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 36(1), 1-15.
7. McLeod, J. (2014). *Person-centered therapy with older adults: A contemporary application*. Sage Publications.
8. Wilson, R. S., et al. (2003). Depressive symptoms, cognitive decline, and risk of AD in older persons. *Neurology*, 60(11), 1777-1781.

UDK:[53.096: 538.915]: 378.4

Shahrizoda SAVUROVA,

O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi Nanotexnologiyalarni rivojlantirish markazi tayanch doktranti

E-mail:abdugulom-81@mail.ru

P.f.d I.Shernazarov taqrizi asosida

SPECIFIC ASPECTS OF QUANTUM HALL EFFECTS IN TEACHING THE FUNDAMENTALS OF NANOPHYSICS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation

This article examines the specific aspects of the quantum Hall effect in teaching the basics of nanophysics in higher education institutions.

Key words: Quantum Hall effect, tunnel effect, single-electron tunnel, charge, potential, barriers, crystal, periodic field, electron motion.

СПЕЦИФИКА КВАНТОВЫХ ЭФФЕКТОВ ХОЛЛА В ПРЕПОДАВАНИИ ОСНОВ НАНОФИЗИКИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности применения квантовых эффектов Холла при преподавании основ нанофизики в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Квантовый эффект Холла, туннельный эффект, одноэлектронное туннелирование, заряд, потенциал, барьеры, кристалл, периодическое поле, движение электронов.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA NANOFIZIKA ASOSLARINI O'QITISHDA XOLLNING KVANT EFFEKTLARINING O'ZIGA XOS JIHLATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Oliy ta'lim muassasalarida Nanofizika asoslari fanini o'qitishda Xollning kvant effektlarining o'ziga xos jihatlari ko'rib chiqilgan.

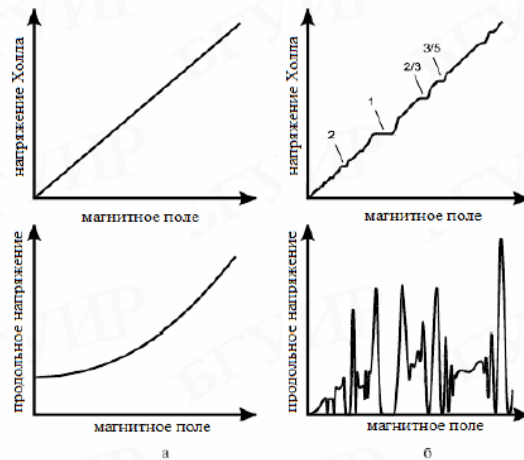
Kalit so'zlar: Kvant Xoll effekti, tunnel effekti, yagona elektronli tunnel, zaryad, potentsial, to'siqlar, kristal, davriy maydon, elektronlar harakati.

Kirish. Past haroratlarda ikki o'lchovli elektron gazni o'z ichiga olgan nanootkazgichlarda elektronlar harakatini kuzatsak ularning qarshiligi klassik qonunlar chegarasidan chetga chiqqanligini ko'ramiz. Yetarlicha kuchli maydonda kuchlanishning magnit maydoniga nisbatan bog'lanish grafigida bir qancha uzilishlar (platolar) paydo bo'ladi (1.b - rasm). Bu hodisa kvant Xoll effekti deb ataldi. Bu effekt birinchi marta Klaus fon Kliting va uning hamkasblari tomonidan 1980 yilda metall-oksidi-yarim o'tkazgichli tuzilishga ega kremniyli maydon tranzistorlarini o'rganayotganda kuzatilgan. Ular uzilishlarga to'g'ri keladigan hududlarda Xoll qarshiligi kvantlangan bo'lishi kerakligini va uning qiymati

$$R_H = \frac{h}{ie^2},$$

aniqlanishini ko'rsatib berdilar, bu yerda h Plank doimiysi va i butun songa teng kattalikdir. Bu effekt integral kvant Xoll effekti deb ataladi. Kvant Xoll effekti yordamida qarshilik kvanti h/e^2 yuqori aniqlik bilan o'lchangan va hozir bu qarshilik standart qarshilik hisoblanadi. Ikki yil o'tgach, integral kvant Xoll effektining kvantlanish darajasi $i = p/q$, aniqlandi, bu yerda p butun va q toq sonlardir. Bu hodisa kasr kvant Xoll effekti deb ataladi.

E

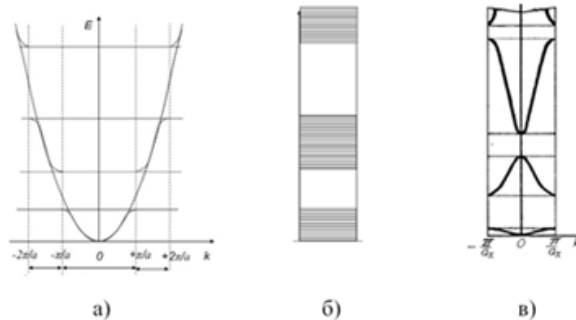
rasm Klassik (ω) va kvant (ν) Xoll effektlarining qiyosiy xususiyatlari

Kasr kvant Xoll effektining kvantlanish bilan bog'liq bo'lgan holati shundan iboratki, metall-oksid-yarim o'tkazgichli nanotuzilmalarda ma'lum kuchlanish va haroratlarda magnit qarshilik R yo'qolib ketadigan darajadagi kichik qiymatlarga kamayadi. Bu kvant Xoll effektining asosiy fizikaviy belgisi hisoblanadi.

Past o'lchamli tuzilmalarda zaryad tashuvchilarni tashish makroskopik tizimlardagi zaryad tashuvchilarning xatti-harakatlari bilan solishtirganda mutlaqo yangi bo'lgan ko'plab qiziqarli hodisalarni namoyish etadi. Ular nanostrukturalarning o'lchamlari elektronning fazaviy kogerentlik uzunligidan kichikroq bo'lganda o'zlarini aniq namoyon etadilar. O'zaro ta'sir qilmaydigan elektron to'lqinlarning fazalari bunday tuzilmalar orqali o'tish davomida doimiy saqlanib qolganligi sababli, turli fazali to'lqinlar bir-biriga duch kelganda interferensiya effektlarini kuzatish tabiiydir.

Yuqorida muhokama qilingan kvant o'lchamli effektlar o'zini namoyon qiladigan nanostrukturalar, odatda, kristal panjaraga ega bo'lgan qattiq holatdagi obyektlardir. Shuning uchun elektronlar harakatini vakuumda emas, balki kristalning davriy maydonida ko'rib chiqish kerak. Vakuumdagi elektron uchun uning energiyasi parabolik qonun bo'yicha to'lqin vektoriga bog'liq bo'ladi. Ammo, kristalning davriy maydonida, aniqrog'i Bryo'llen zonalarining chekkalarida bu bog'liqlik buziladi (2.a-rasm). Har bir Bryo'llen zonasida elektronlar uchun ko'plab ruxsat etilgan energiya sathlari mavjud bo'lib, zonalar chegaralarida taqiqlangan energiya sathlari mavjud bo'ladi. Shunday qilib, kristalda harakatlanuvchi elektronlar uchun ruxsat etilgan va taqiqlangan energiya sathlari mavjud (2.b-rasm), bu kristallarning elektr o'tkazuvchanlik xususiyatlarini belgilab beradi.

E

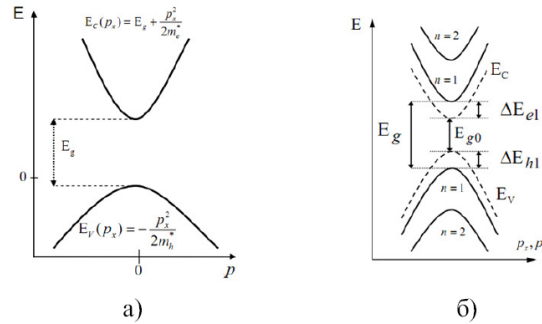

2-rasm. Kristalning davriy maydonidagi elektronlar uchun dispersiya qonuni $E(k)$ ruxsat etilgan va taqiqlangan energiya zonalarini (b), (tor) qisqartirilgan Bryo'llen zonasi uchun dispersiya qonuni (ν)

Barcha Bryo'llen zonalarini elektron sathlarga ega bo'lib, ular birinchi Bryo'llen zonasi holatiga fizik jihatdan ekvivalentdir, va kristalning energiya holatlarining spektrini bitta qisqartirilgan Bryo'llen zonasi deb ataladigan zona orqali ifodalash imkonini beradi. (2.v-rasm). Qisqartirilgan Bryo'llen

zonasida kristalning elektr va optik xususiyatlarini tahlil qilish uchun, asosan, ikkita yuqori ruxsat etilgan zonalar, ya'ni valentlik zonasi va o'tkazuvchanlik zonasi qo'llaniladi, chunki bu zonalarida erkin zaryad tashuvchilar joylashgan. 2.a-rasmda yuqoridagi o'tkazuvchanlik zonasidagi elektronlarga

bog'liqlik, pastki qismidagi valentlik zonasidagi teshiklarga bog'liqlik chiziqlari ko'rsatilgan. Elektronlarga minimal bog'liqlik, shuningdek, teshiklar uchun maksimal bog'liqlik (bu "to'g'ridan-to'g'ri bo'shliq" deb ataladigan yarimo'tkazgichlar uchun to'g'ri keladi) o'rinli bo'ladi. O'tkazuvchanlik zonasining pastki qismiga yaqin joyda dispersiya qonuni kvadratga yaqin bo'lishi mumkin, lekin ko'p hollarda ushbu bog'liqlik ancha murakkab tabiatga ega.

3-rasm "To'g'ridan-to'g'ri bo'shliq" yarimo'tkazgichdagi elektronlar va teshiklar uchun dispersiya munosabatlari: oddiy yarim o'tkazgich (a) va ikki o'lchovli yupqa plyonka (b)

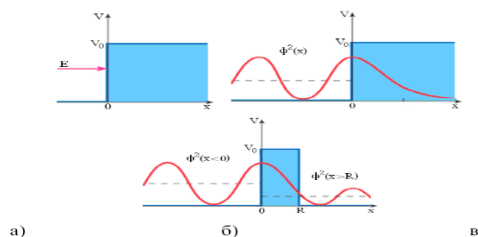
Bunda elektron va teshik tashuvchilar hech qanday fazoviy cheklolrsiz harakatlanadigan butun yarimo'tkazgich uchun amal qiladi. Bunday cheklolrs mavjud bo'lganda (masalan, yupqa plyonkada), paydo bo'ladigan kvant o'lchamli effektlar tufayli dispersiya munosabatlarining tabiati o'zgaradi. Bu tashuvchilarning plyonka yuzasiga perpendikulyar yo'nalishda harakat qilgan holatida (to'siqlar orqali) energiya sathlarning kvantlanishida o'zini namoyon qiladi (3.b-rasm).

Tunnel effekti kvant mexanik effekti bo'lib, uning mohiyati shundaki, mikrozarachaning potensial energiyasi to'siq balandligidan katta bo'lganida u potensial to'siqni yengib o'ta oladi. Shuni ta'kidlash kerakki, to'siq orqali bunday o'tish (tunnel) paytida elektronning umumiy energiyasi o'zgarishsiz qoladi. Tunnel effekti - bu kvant hodisa bo'lib u klassik mexanikada amal qilmaydi va uning qonunlariga mutlaqo zid. Agar energiyasi $E(k)$ bo'lgan

zarracha potensial to'siqqa kelib urilsa (4.a-rasm), u to'siqdan o'tishi yoki qaytishi mumkig bo'lgan ehtimoli $Y(x)$ to'liq funksiyasi orqali aniqlanadi (4.b-rasm). To'liq funksiyasining

kvadrati $Y^2(x)$ koordinata fazosida mikrozarachani topish ehtimoli zichligini aniqlaganligi sababli, bu zarracha to'siq chegarasini yorib o'tishi yoki qaytishi mumkinligini anglatadi. Agar to'siqning qalinligi chekli bo'lsa (4.v-rasm), unda zarracha bunday to'siqdan tunnel hodisasi asosida o'tishi mumkin. Tunnel o'tish ehtimoli qancha katta bo'lsa, zarracha massasi va potensial to'siqning qalinligi shunchalik kichik

bo'ladi, shuningdek, zarracha energiyasi E va potensial V_0 to'siqning balandligi o'rtasidagi farq shunchalik kichik bo'ladi.

4-rasm Tunnel effekting sxemasi (a), mikrozarachaning to'liq funksiyasi cheksiz qalinlikdagi to'siq uchun (b) va cheklangan qalinlikdagi to'siq uchun (v)

Tunnel effekti bir qator fizikaviy hodisalarda namoyon bo'ladi: yadrolarning alfa parchalanishi, tashqi elektr maydoni ta'sirida atomlarning tunnel ionlanishi, metallning yarim o'tkazgich bilan o'zaro aloqasida elektronlarning tunnellanish jarayonlari.

Ma'lumki, o'tkazgichdagi elektr toki panjara ionlariga nisbatan elektronlar harakatidan kelib chiqadi. Har bir elektron diskret birlik zaryadiga ega bo'lsa-da, ular tomonidan uzatiladigan umumiy zaryad kutilgandek keskin o'zgar olmaydi, lekin doimiy ravishda o'zgaradi, chunki bu zaryad barcha elektronlarning ionlarga nisbatan siljishlari yig'indisi bilan

belgilanadi. O'tkazgichlardagi erkin elektronlar ixtiyoriy kichik masofalarga siljishi mumkin. Shuning uchun ular tomonidan uzatiladigan umumiy zaryad elektronning birlik zaryadidan kamroq diskretlik bilan monoton ravishda o'zgaradi.

Yupqa dielektrik bilan ajratilgan ikkita o'tkazgichdan tashkil topgan kontaktli tizimda elektr zaryadi umumiy tarzda - o'tkazgich orqali uzluksiz doimiy ravishda va dielektrik orqali diskret ravishda uzatiladi. O'tkazgich va dielektrik o'rtasidagi oraliq elektr neytraldir. Kontaktlarga tashqi elektr potensial qo'llanilganda, o'tkazgichdagi zaryadning

miqdorining o'zgarishi boshlanadi. Bu dielektrik bilan uning chegarasida zaryadning to'planishiga olib keladi. Bu zaryad o'tkazgichning chegara hududida elektronlarning muvozanat holatiga nisbatan kichik uzluksiz siljishi tufayli yuzaga keladi.

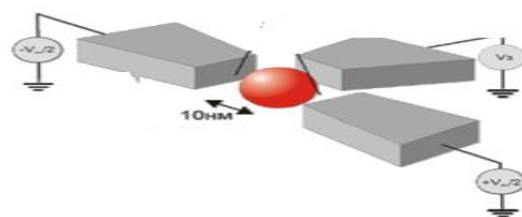
To'plangan umumiy zaryad $+e/2$ dan ("oldinga" yo'nalishda tunnel) yoki $-e/2$ dan kamroq ("teskari" yo'nalishda tunnel) bo'lganda, elektron dielektrik orqali tunnel o'tishga qodir bo'ladi, chunki faqat shu holatda. tizimning elektrostatik energiyasi kamayadi.

Yagona elektronli tunneldan foydalanadigan elektron qurilmalar tunnel o'tish joylari bilan bog'langan bir yoki bir nechta kvant nuqtalaridan - elektrodlardan iborat bo'ladi. Eng oddiy bitta elektronli qurilma bitta elektronli element bo'lib, u ikki to'siqli tizimdan tashkil topgan. Uning asosida murakkab bir elektronli tranzistorlar yaratilgan.

Bir elektronli tranzistor

1986 yilda sovet olimlari K.K. Lixarev va D.V. Averin Kulon blokadasini (to'sish) effektiga asoslangan bitta elektronli tranzistor modelini taklif qildilar. Ushbu effekt kontaktlardagi elektronlarning itarilishi tufayli elektronlarning kvant nuqtasi orqali (ikki tunnel kontakti o'rtasida bog'langan) o'tishini blokirovka qilish, shuningdek kvant nuqtaga birlashtirilgan Kulon potensial to'sig'idan iborat. Kolumb blokadasini elektronning kvant nuqtadan chiqib ketishiga, shuningdek, yangi elektronlarning unga kirishiga to'sinlik qiladi. Kolumb

blokadasini yengib o'tish uchun potensial to'siqning balandligini pasaytirish yoki elektronning energiyasini oshirish talab etiladi. Bir elektronli tranzistorning tuzilmasi va ishlash prinsipini batafsil ko'rib chiqaylik. Yarimo'tkazgich maydon tranzistori kabi, manba, tarmoq va to'siq deb ataladigan uchta elektrodga ega. Elektrodlar orasidagi maydonda (5-rasm) qo'shimcha metall yoki yarimo'tkazgich "nanoorol" mavjud- bu nanozarracha yoki nanometr o'lchamdagi klaster bo'lib, elektrodlardan dielektrik qatlamlar bilan ajratilgan va u orqali ma'lum sharoitlarda elektronlar harakati sodir bo'lishi mumkin. Agar tranzistorning manbai va tarmoq o'rtasiga kuchlanish qo'yilsa, oqim o'tishi sodir bo'lmaydi, chunki elektronlar to'silgan. Oqim paydo bo'lishi uchun elektrod potensialini oshirish talab etiladi. Elektrod potentsiali ma'lum bir chegara qiymatidan yuqoriga ko'tarilgandagina to'siq (blokada) buziladi, elektron to'siqdan o'ta oladi va oqim manba-tarmoq zanjiri bo'ylab oqib chiqib boshlaydi. Bunday holda, elektr toki zanjirda alohida ma'lum tarmoqlarga bo'linadi, bu yagona elektronlarning harakatlariga mos keladi. Shunday qilib, elektrod potentsialini oshirish orqali elektronlarning tunnel oqimini hosil qilish mumkin. Elektronlarning bunday tunnel oqimini o'lchamlari 10 nm bo'lgan kvant tuzilmalarda - tranzistorlarda amalga oshirish mumkin.

5-rasm. Bir elektronli tranzistor

Yagona elektronli tranzistorlarning afzalliklari ularning kichik o'lchamlari (bir necha atomlar hajmiga qadar) va u bilan bog'liq bo'lgan yuqori darajadagi integratsiyalashuv imkoniyati, shuningdek, juda kam quvvat sarflashidir. Bir elektronli tranzistorlar yordamida sxemalarda mantiqiy operatsiyalarni amalga oshirish uchun ikkita usul ishlab chiqilgan. Ulardan birida bir bit axborot bitta elektron orqali ifodalanadi yoki uzatiladi. Yagona elektronli qurilmalar

elektronlarni ketma-ket o'tkazish, ya'ni ma'lumotlarning har bir bitini ketma-ket tarzda boshqarish imkonini beruvchi qurilmalar sifatida qo'llaniladi. Boshqa usulda, bir bit ma'lumot klassik mikroelektronikada bo'lgani kabi, elektronlar dastasi orqali ifodalanadi va uzatiladi. Quvvat iste'moli va barqarorlik nuqtai nazaridan birinchi usul afzalroqdir.

ADABIYOTLAR

1. Komil Muqimov. Mitti bunyodkorlar yoxud nanotexnologiyalar nima?, "Kamalak" nashriyoti, Toshkent-2017.
2. Suzdalev, I.P. Nanotexnologiyalar: nanoklasterlar, nanostrukturalar va nanomateriallarning fizikasi va kimyosi. M.: KomKniga, 2006.- 592 b.
3. Gusev, A.I. Nanokristalli materiallar. M.: Fizmatlit, 2000. - 224 b.
4. Andriyevskiy R.A., Ragulya A.V.. Nanostrukturali materiallar. Kiyev: Akademiya, 2005, 185 b.
5. Poole C.Jr., Ouyens F.. Nanatexnologiyalar. Trans. Ingliz tilidan tarj. Yu. I. Golovina. M.: Texnosfera, 2006, 336 b.
6. Belyavskiy V.I.. Yarimo'tkazgich nanotexnologiyalarining fizik asoslari. Soros ta'lim jurnali, 1998 yil, № 10, bet. 92-98.
7. Ivanov, V.K. Metall klasterlarning elektron xususiyatlari. Soros ta'lim jurnali - 1999. - № 8. - S. 97.
8. Gusev, A.I. Nanomateriallar, nanostrukturalar, nanotexnologiyalar. A.I. Gusev. - M.: Fizmatlit, 2005. - 416 b.
9. Gleyter X.. Nanostrukturali materiallar: asosiy tushunchalar va mikrostruktura. Acta Materiya. 2000, № 48, 1-29 b.
10. Yeletskiy A.V.. Uglerod nanotubalari va ularning emissiya xossalari. UFN, 2002, 172, №4, 401-438 b.
11. Osipyan Yu.A., V.V. Fullerenlar zamonaviy texnologiya uchun yangi moddalardir. Metallurgiya, 1997 yil, №1, 2-6 b.
12. Binnig G., Rorer G.. Skanerli tunnel mikroskopi (fizika bo'yicha Nobel ma'ruzalari - 1986). UFN, 1988, T. 154, №. 2, p. 261-278 b.
13. Abdumalikovna, S. S. (2025). Some issues of the development of nanophysics, nanotechnologies and nanoproduction. Medicine, pedagogy and technology: theory and practice, 3(3), 97-106.

UDK:1.124.5

E'tibor SARIYEVA,
Urganch innovatsion universitet o'qituvchisi
E-mail: etiborsariyeva@gmail.com

Dots., Q.Olloyorov taqrizi asosida

“ARDA XIVA” – TALABALARNI MA’NAVIY-MA’RIFIY TARBIYALASHDA TARIX VA MA’NAVIYAT UYG’UNLIGI

Annotatsiya

Mazkur maqolada “Arda Xiva” turistik majmuasining pedagogik va tarbiyaviy salohiyati tahlil qilinadi. Talabalarning ma’naviy-ma’rifiy tarbiyasida tarixiy-madaniy muhitdan foydalanish imkoniyatlari ochib beriladi. Ayniqsa, Xiva shahri va uning yaqinidagi “Arda Xiva” majmuasi orqali yosh avlodda tarixiy xotira, milliy g’urur, estetik did va fuqarolik mas’uliyatini shakllantirish bo’yicha ilg’or tajriba va yondashuvlar tahlil etiladi.

Kalit so’zlar: Arda Xiva, ma’naviy tarbiya, madaniy meros, tarixiy muhit, talaba tarbiyasi, pedagogik model, turizm va ta’lim, Xiva, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira.

“ARDA KHIVA” – THE HARMONY OF HISTORY AND CULTURE IN THE SPIRITUAL AND EDUCATIONAL UPBRINGING OF STUDENTS

Annotation

This article analyzes the pedagogical and educational potential of the “Arda Khiva” tourist complex. The possibilities of using the historical and cultural environment for the spiritual and educational upbringing of students are explored. Special attention is given to the formation of historical memory, national pride, aesthetic taste, and civic responsibility among the youth through the “Arda Khiva” complex and the city of Khiva.

Key words: Arda Khiva, spiritual upbringing, cultural heritage, historical environment, student upbringing, pedagogical model, tourism and education, Khiva, national values, historical memory.

«АРДА ХИВА» – СОГЛАСОВАННОСТЬ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ В ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье анализируется педагогический и воспитательный потенциал туристического комплекса «Арда Хива». Открываются возможности использования историко-культурной среды для воспитания студентов. Особенно акцентируется внимание на формировании исторической памяти, национальной гордости, эстетического вкуса и гражданской ответственности у молодежи через призму города Хива и его ближайшего комплекса «Арда Хива».

Ключевые слова: Арда Хива, духовное воспитание, культурное наследие, историческая среда, воспитание студентов, педагогическая модель, туризм и образование, Хива, национальные ценности, историческая память.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot tezkorligi davrida yosh avlodni ma’naviy barkamol, vatanparvar, tarixiy xotiraga ega shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb masalalardan biri bo’lib qolmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba-yoshlar ongida milliy g’urur, tarixiy merosga hurmat, madaniy qadriyatlarga sadoqat kabi fazilatlarini shakllantirishda innovatsion yondashuvlar, xususan, madaniy turizm imkoniyatlaridan foydalanish muhim omil hisoblanadi.

O’zbekiston qadimiy tarix, boy madaniyat va betakror me’moriy yodgorliklarga boy yurt sifatida turizm sohasi orqali nafaqat iqtisodiy, balki tarbiyaviy salohiyatga ham ega. Shu jihatdan, tarixiy shaharlardan biri bo’lmish Xiva o’zining bir nechta ming yillik tarixiga ega va yoshlar uchun jonli tarixiy darslik bo’lib xizmat qilmoqda. Xivaning har bir ko’chasi, har bir minorasi va darvozasi orqasida ajdodlar ma’naviy merosi, ilmiy tafakkuri va bunyodkorlik salohiyati mujassam [10].

Metodologiya. Ushbu maqola “Arda Xiva” turistik majmuasining pedagogik imkoniyatlarini o’rganish orqali talabalar ma’naviy-ma’rifiy tarbiyasini shakllantirishda

turizmnining o’mini aniqlashga qaratilgan. Maqolada tarixiy, pedagogik va sotsiologik yondashuvlar uyg’un holda qo’llanildi. Shuningdek, madaniy turizmnining ta’limiy va tarbiyaviy jihatlarini integratsiyasiga asoslangan zamonaviy pedagogik nazariyalar asos qilib olindi.

“Arda Xiva” orqali talabalar ma’naviy-ma’rifiy tarbiyasini shakllantirish pedagogik modeli

1. Modelning maqsadi: “Arda Xiva” turistik majmuasining tarixiy, madaniy va ma’naviy salohiyatidan foydalanib, talabalar ongida milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, madaniy meros va vatanparvarlik tuyg’ularini shakllantirish.

2. Modelning prinsiplari:

Turizmni ta’lim, tarbiya va ijtimoiy faoliyat bilan uzviy bog’lash;

Talabalarning interaktiv ishtiroki asosida o’quv jarayonini tashkil qilish;

Sayohat orqali o’rganish, tajribaviy bilish;

Talabalarning o’z kechinmalari, xulosalari orqali tarbiyaviy natijalarga erishish;

3. Modelning tarkibiy qismlari:

Bosqich	Faoliyat mazmuni	Pedagogik vositalar
Motivatsion bosqich	Talabalarni Xiva tarixi va “Arda Xiva” majmuasi haqida ma’lumotlar berish	Ma’ruzalar, videoroliklar, muzey fotolari
Tayyorlov bosqichi	Sayohatga tayyorgarlik, marshrut tuzish, tarbiyaviy maqsadlar belgilash	Seminarlari, guruhli ishlar
Amalga oshirish bosqichi	“Arda Xiva” majmuasiga amaliy tashrif, joylarda kuzatuv va muhokama	Ekskursiyalar, muhokama mashg’ulotlari
Refleksiya bosqichi	Sayohat yakuni bo’yicha fikr almashish, baholash, ijodiy ishlanmalar	Ese yozish, foto-ko’rgazmalar, baholash

Natijalar. “Arda Xiva” dagi qadimiyligni eslatuvchi me’moriy obidalar, ko’chalar, hunarmandchilik do’konlari va rekreatsion zonalar talabalarda sharqona estetik did, tarixiy go’zallikka nisbatan sezgirlik va madaniy xotirani shakllantirishda katta rol o’ynadi. Talabalar ushbu tajribalarni ma’naviy o’zgarish sifatida qayd etdilar. Majmuadagi sayohatlar, tarixiy personajlar bilan teatrlashtirilgan sahnalar, hunarmandlik ustaxonalari, milliy urf-odatlar bilan tanishtirish orqali o’tkazilgan interaktiv mashg’ulotlar talabalar e’tiborini jalb qildi va tarbiyaviy ta’sir kuchaytirildi. Bu esa an’anaviy auditoriyadagi ma’ruzalar bilan solishtirganda yuqori samaradorlikni ko’rsatadi.

Sharq mutafakkirlari — Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug’bek, Alisher Navoiy kabi buyuk ajdodlarimizning ilmiy-falsafiy qarashlarini yoshlar qalbiga singdirish, ularning tafakkurida pozitiv dunyoqarashni shakllantirish uchun madaniy turizm imkoniyatlaridan foydalanish samarali metodlardan biridir. Ayniqsa, talaba-yoshlarni “Arda Xiva” majmuasiga olib borish, u yerdagi interaktiv ko’rgazmalar, tarixiy ekskursiyalar, teatrlashtirilgan sahna ko’rinishlari orqali yoshlar ajdodlar hayotini jonli tasavvur etishadi. Bu esa ularning tarixga, milliy qadriyatga nisbatan munosabatini ijobiy tomonga o’zgartiradi [4].

“Arda Xiva” majmuasi orqali madaniy turizmni yo’lga qo’yish, uni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish — ajdodlar merosini yosh avlod ongiga singdirish, ularning pozitiv dunyoqarashini shakllantirishda zamonaviy pedagogik yondashuv sifatida alohida o’rin egallaydi.

“Arda Xiva” turistik majmuasi orqali talabalar ma’naviy-ma’rifiy tarbiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik modelning quyidagi komponentlari aniqlashtirildi:

Maqsadli component: Tarixiy-madaniy muhitda shaxsiy axloqiy va fuqarolik kompetensiyalarni shakllantirish; Tizimli component: Tarixiylik, interaktivlik, uyg’unlik, milliylik;

Usullar component: Ekskursiya, teatrlashtirilgan rollar, amaliy mashg’ulotlar, munozaralar;

Natija component: Tarixiy ong, madaniy sezgir, ijtimoiy faol shaxsni shakllantirish.

Ushbu natijalar asosida, “Arda Xiva” majmuasi nafaqat sayyohlik maskani, balki innovatsion tarbiyaviy makon sifatida talabalar ma’naviy shakllanishida katta salohiyatga ega ekanligini ko’rsatish mumkin [4].

Munozara. Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, an’anaviy o’qitish usullari ko’pincha talabalarni faqat bilim olishga yo’naltiradi, biroq ularda o’zini o’rganish, tarixi va madaniyati bilan bog’liq chuqur hissiy aloqalar shakllanishiga unchalik yordam bermaydi. “Arda Xiva”da tashkil etilgan interaktiv mashg’ulotlar, teatrlashtirilgan o’yinlar, milliy san’at va hunarmandchilik bilan tanishtirish orqali talabalar ma’lumotlarni o’zlashtirish va o’z ichki dunyosini, estetik va ma’naviy tasavvurlarini rivojlantirish ko’nikmalariga ega bo’ladilar. Bu jarayonni takomillashtirish uchun pedagogik modellarni yangilash va innovatsion usullardan kengroq foydalanish zarur. Sayohatlarni tashkil qilish va tarixiy obidalar bilan tanishtirishda ijtimoiy faollikni rivojlantirishga katta e’tibor berish lozim.

“Arda Xiva” madaniy-turistik majmuasi negizida o’tkaziladigan teatrlashtirilgan tarixiy sahna ko’rinishlari, milliy musiqa va raqs ansambllari chiqishlari, xalq amaliy san’at ko’rgazmalari kabi faoliyat turlari talabalar emotsional-intellektual rivojiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi.

Teatrlashtirilgan tarixiy sahna ko’rinishlari orqali talabalar Xiva xonligi davridagi ijtimoiy hayot, sarkardalik, diplomatik aloqalar, ilm-fan va san’at rivoji haqida jonli taassurotga ega bo’ladilar. Milliy musiqa va raqs ansambllari chiqishlari orqali talabalar o’z xalqining milliy qadriyatlarini tomosha qiladilar, raqslar va kuylar orqali turli hududlarga xos an’anaviy madaniyat turlarini tahlil qiladilar. Xalq amaliy

san’ati ustaxonalari (masalan, xorazmcha do’ppi tikish, gilam to’qish, yog’och o’ymakorligi yoki sopol buyumlar yasash) orqali talabalar madaniy merosni faqat kuzatuvchi emas, balki ijodiy ishtirokchi sifatida idrok etadilar. Bu amaliy faoliyatlar ularning milliy hunarmandchilik haqida bilimi, qadriyatlarga bo’lgan e’tibori va ijodiy tafakkurini rivojlantiradi. Masalan, gilam to’qish ustaxonasida qatnashgan talabalar texnologik jarayonni o’rganish bilan birga ranglar uyg’unligi, naqshlar ma’nosi, milliy estetik qarashlar haqida chuqurroq tushunchaga ega bo’ladilar. “Arda Xiva” majmuasining joylashuvi, Xiva atrofidagi tabiiy manzaralar, G’ovik ko’li va uning tarixiy ahamiyati haqida o’rganish talabalar orasida ekologik madaniyatni shakllantiradi.

Mazkur maskanda o’tkaziladigan davra suhbatlari, seminarlar, treninglar, konferensiyalar, bayram tadbirlari, anjumanlar, ko’rgazmalar va boshqa shakldagi faoliyatlar orqali yoshlarda ajdodlar merosi, va zamonaviy g’oyalar uyg’unligidagi milliy g’oya shakllanadi va milliy qadriyatlarga, an’analariga mehr-muhabbat hissi oshadi [6].

“Arda Xiva”da tashkil etilgan interaktiv madaniy-ma’rifiy dasturlar talabalar faolligini oshiradi, ularni milliy qadriyatlar bilan bog’laydi hamda ma’naviy-ma’rifiy tarbiyaning samarali vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu esa turizm va ta’lim integratsiyasini amaliyotda samarali qo’llash imkonini beradi.

Xulosa va tavsiyalar.

Tadqiqotdan kelib chiqib, “Arda Xiva” turistik majmuasining talabalar ma’naviy va ma’rifiy tarbiyasiga bevosita ta’sir ko’rsata oladigan ajoyib maskan ekanligini ko’rish mumkin. Ushbu majmuada o’zining tarixiy va madaniy boyliklari, joylashuvi, tabiiy manzaralari bilan talabalar uchun katta tarbiyaviy imkoniyatlar yaratadi. “Arda Xiva”da tashkil etilgan sayohatlar, madaniy tadbirlar va interaktiv mashg’ulotlar talabalar orasida o’zlikni anglash, milliy qadriyatlarni hurmat qilish va estetik tasavvurlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, turistik majmuada orqali talabalar orasida ijtimoiy faollikni rivojlantirish, guruh ishlari orqali muloqot qilish va fikr almashish imkoniyatlari yaratiladi. “Arda Xiva”ning tabiiy muhitidan ham talabalar ma’naviy o’sishiga ijobiy ta’sir ko’rsatuvchi omil sifatida foydalanish mumkin. Ular tarixiy, madaniy va ekologik bilimlarini kengaytirish orqali, kelajakda jahon miqyosida muvaffaqiyatli va ma’naviy rivojlangan shaxslar bo’lishlariga ko’maklashish mumkin.

Tavsiyalar. “Arda Xiva” ni ta’lim jarayonlariga integratsiya qilishda innovatsion pedagogik usullarni qo’llash zarur. Interfaol va amaliy mashg’ulotlar, ekskursiyalar va tarixiy obidalar bilan bevosita aloqada bo’lish orqali talabalar o’zlikni anglash, milliy qadriyatlarni hurmat qilish va tarixga bo’lgan qiziqishini oshirish mumkin. Shu bilan birga, pedagogik jarayonlarga doimiy ravishda yangiliklar kiritish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kerak. Xususan, Xiva shahri va uning yaqinidagi “Arda Xiva” turistik majmuasida o’tkaziladigan ekskursiyalar ushbu yo’nalishda katta tarbiyaviy imkoniyatlarga ega.

Masalan, Ichan qal’a hududidagi Ko’hna Ark, Muhammad Aminxon madrasasi, Kalta Minor kabi obidalar nafaqat estetik jihatdan o’quvchilarga zavq bag’ishlaydi, balki ularning har biri o’z zamonasining ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyoti haqida chuqur bilimlar manbaidir. G’ovik ko’li hududidagi ekologik-tarixiy marshrutda ishtirok etishi, ularni nafaqat tarixiy jarayonlar, balki atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish borasida ham fikr yuritishga undaydi.

Majmuadagi ta’lim jarayonlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, shu jumladan, turizm, tarix, madaniyat, ekologiya va iqtisodiyotni o’z ichiga olgan kurslarni tashkil etish, talabalar uchun yangi ilmiy imkoniyatlar yaratadi.

“Arda Xiva” turistik majmuasi nafaqat sayyohlar uchun mo’ljallangan joy, balki talabalar ma’naviy-

ma'rifiy tarbiyasini kuchaytirish uchun zarur pedagogik vosita bo'lishi mumkin. Bu majmua orqali talabalarning o'z tarixini, madaniyatini, tabiiy boyliklarini yanada chuqurroq anglashlariga ko'maklashish mumkin. Yana bir bor ta'kidlash

joizki, bunday imkoniyatlar faqat tashriflar bilan cheklanmasdan, ta'lim jarayoniga joriy etilishi va uzluksiz rivojlanishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli farmoni. "2022–2026-yillarda yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi".
2. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O'zbekiston – xalqimizni buyuk kelajak sari boshlaydi", T.: "O'zbekiston", 2020.
3. Xorazm viloyati hokimligi rasmiy manbalari — www.khiva.uz (2024).
4. G'afurov B. "Turizming pedagogik imkoniyatlari", T.: Fan, 2019.
5. UNESCO. "Cultural tourism and youth: World Heritage and identity", Paris, 2017.
6. Qodirov A., "Ma'naviyat va madaniyat: tarbiya omili sifatida", Toshkent: Ma'naviyat, 2016.
7. Mo'minov F. Axborot xavfsizligi va ijtimoiy taraqqiyot. O'zbekiston matbuoti 2007. y №5.
8. Xadjayev I.A., Abdullayev Sh.D., Matyazova N.S.. Komil inson tarbiyasi: Ma'naviyat va ma'rifat uyg'unligi.
9. "Internetdagi tahdidlardan himoya" Muhammad Amin Yahyo, "Movoraunnahr" 2016 yil, To'ldirilgan qayta nashr.
10. G'ofurjon Shodiyev. Ma'naviyat va yoshlar.
11. Azamat Haydarov. Inson kamoloti va milliy-ma'naviy qadryatlar

UDK:37.01

Behzodjon SOBIROV,

*Vazirlik huzuridagi Oliy ta'lim tizimi kadrlarini qayta tayyorlash
va malakasini oshirish instituti mustaqil izlanuvchisi*

PhD G'. Otamurodov taqrizi asosida

OLIIY TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishda talabalarining nazariy bilim, amaliy ko'nikmalarini shakllantirish tuzilmasi, ularning ilmiy dunyoqarashlarini kengaytirish, zamonaviy axborot texnologiyalari asosida talabalarining nazariy bilim, amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga qo'yiladigan tizimli, ilmiylik va izchillik xossalarini mujassam etgan o'quv materiallarining o'zaro ta'siri, muvofiqlik, vizual o'qitish, ta'lim muammolarini ta'minlash, mustaqil ta'lim olish, o'quv materialini tarqatish, qiziqitirish, nazariyani amaliyot bilan bog'lash tamoyillari keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Talaba, amaliyot, material, vizual o'qitish, Oliy ta'lim, interfaol, ko'nikma, bilim, texnologiya, mustaqil ta'lim, internet, axborot, nazariya.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье подробно освещены структура формирования теоретических знаний и практических навыков студентов в развитии системы высшего образования, расширение их научного мировоззрения, взаимодействие учебных материалов, объединяющих системность, научность и последовательность на основе современных информационных технологий, соответствие и визуальное обучение, обеспечение образовательных задач, самостоятельное обучение, распространение учебных материалов, мотивация, а также принципы связи теории с практикой.

Ключевые слова: Студент, практика, материал, визуальная подготовка, военное образование, интерактив, умение, знания, технологии, самостоятельное обучение, интернет, информация, теория.

USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation

This article covers in detail the structure of formation of theoretical knowledge and practical skills of students in the development of the higher education system, expansion of their scientific worldview, interaction of educational materials that combine systematicity, scientific nature and consistency based on modern information technologies, compliance and visual learning, provision of educational tasks, independent learning, distribution of educational materials, motivation, as well as principles of connection of theory with practice.

Key words: Student, practice, material, visual training, military education, interactive, skill, knowledge, technology, independent learning, internet, information, theory.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-fevraldagi "2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida" PF-27-son Farmonida mamlakatimizda yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning ilmiy dunyo qarashlarini kengaytirish hamda ilmiy fikrlashlarini yuqori saviyada tashkil etishga alohida e'tibor qaratilgan. Oliy ta'lim tizimini rivojlantirish va ta'limning sifat bosqichi samaradorligi bu Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yilidagi uzluksiz ta'lim tizimining tobora takomillashib borayotgan mavjud bilimlar bilan yosh avlodni tanishtirish, ularning nazariy bilim, amaliy ko'nikma va kompetensiyalar hosil qilish, yosh avlodni Oliy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashni ko'rishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buyuk allomalarning ma'naviy ta'rixi va ular qoldirgan merosi, madaniyati, ma'naviyati asoslari, chuqur ildizlarini o'rganish va ulardan keyingi davrda pedagogik rivojlanish yo'nalishida foydalanishga bo'lgan qiziqishi asosida kelajak avlodni

tarbiyalashdagi o'z taraqqiyotini belgilovchi omillar yuzaga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sohalar bo'yicha tashkil etiladigan faoliyat samaradorligini quyidagi ko'rsatkich xossalari yordamida baholash mumkin:

maqsadni aniqlashtirish va unga erishish imkonini beradigan vazifalarni belgilash;

zarur ish sharoitlarini yaratish;

mehnat unumdorligini ta'minlash;

sarflanayotgan vaqtni tejash; samarali vositalardan foydalanish;

faoliyatni tashkil etishda metodlarni to'g'ri tanlash;

shaxsning faolligiga erishish; mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanish;

shaxs imkoniyatlarini muayyan nuqtaga yo'naltirish;

mehnat va dam olish o'rtasida o'zaro mutanosiblikni yuzaga keltirish va b.sh.

Oliy ta'lim samaradorligini oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirishda bir qator omillar muhim o'rin tutadi. Jumladan:

Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda ob'ektiv va sub'ektiv omillarning mavjudligi (ularning jarayonga ko'rsatadigan ta'siri inobatga olinishi lozimligi);

Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda moddiy shart-sharoitning yaratilganligi;

O'quv jarayonining o'quv-metodik ta'minoti - darsliklar, o'quv va metodik qo'llanmalar, tavsiyanomalar, yo'riqnomalar, ko'rgazmali qurollar, didaktik materiallar, ma'lumotnomalar, masalalar va misollar to'plami, laboratoriya ishlanmalari, shuningdek, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlanganligi kabi ob'ektiv hamda pedagoglarning kasbiy mahorat va yetarlicha ish tajribasiga egaliklari;

bilim darajalarining yuqoriligi;

o'z ustilarida doimiy izlanishlari;

ilg'or xorijiy tajribalar bilan izchil tanishib borishlari;

faoliyatga nisbatan ijodiy yondashishlari;

shaxsiy rivojlanish dasturiga egaliklari kabi sub'ektiv omillarning mavjud bo'lishi taqozo etiladi.

Zamonaviy sharoitda ta'lim vositalari sifatida axborot texnologiyalarining imkoniyatlaridan samarali foydalanishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Zero, axborotlashgan jamiyatda bu turdagi texnologiyalar ta'lim oluvchilarga o'quv axborotlarini muvaffaqiyatli yetkazib berishda o'ta samarali vositalardan biri sifatida baholanmoqda. Axborot texnologiyalari bir vaqtning o'zida o'quv materiallarini og'zaki, ko'rgazmali hamda amaliy tarzda yoritish imkoniyatiga ega. Masalan, multimediyali dasturlarda asosiy ma'lumotlar ovoz uzatish qurilmasi yordamida og'zaki tarzda bayon etilsa, tasvirlarni namoyish etish qurilmasi vositasida ko'rgazmali shaklda ifodalanadi. Ko'nikma va malakalarni hosil qilish, rivojlantirish taqozo etiladigan vaziyatlarda esa imitatsion trenejyorlar ta'lim oluvchida muayyan amaliy harakatlarni tashkil etish orqali ularga ega bo'lishlariga ko'maklashadi. Qolaversa, ta'lim oluvchi axborot texnologiyalari yordamida tashkil etiladigan mashg'ulotlarda o'zlashtirishga ulgurilmagan ma'lumotlar bilan qayta tanishib chiqishi mumkin bo'ladi. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalari Internet tarmog'i orqali o'rganilayotgan mavzuga doir yangi ma'lumotlarni izlash, muhimligi, zarurligi, amaliy ahamiyatiga ko'ra samaralash, qayta ishlash hamda ulardan maqsadli foydalanish imkoniyatini yaratishi bilan didaktik ahamiyat kasb etadi.

Axborot texnologiyalaridan ta'limiy maqsadlarda foydalanishning yana bir afzalligi - bu ular orqali o'quv ma'lumotlarini faqat auditoriya sharoitidagina emas, balki istalgan makonda olish mumkinligi bilan belgilanadi. Bu esa ta'lim oluvchiga mustaqil o'qib-o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Zamonaviy sharoitda oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalaridan nazariy bilimlarni berish (ma'ruza), o'quv topshiriqlarini berish (amaliy mashg'ulot, laboratoriya ishi), ijodiy topshiriqlarni bajarish (mustaqil ta'lim), ta'lim oluvchilarning bilimlarini baholash (nazorat) maqsadlarida foydalanilmoqda.

Oliy ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligiga erishish quyidagi tamoyillar asosida faoliyat yuritishni taqozo etadi:

Ta'lim jarayonini tashkil etishga nisbatan tizimli yondashuv.

O'quv faoliyatini olib borishga nisbatan ijodiy yondashuv.

Ta'lim jarayonining izchil, uzluksiz va maqsadga muvofiq tashkil etilishi.

Ta'lim jarayonining insonparvarlik, demokratik, dialektik va dinamik xususiyatlar kasb etishi.

Oliy ta'limni tashkil etishda talabalarining mustaqil faoliyat yuritishlariga imkon yaratish.

"Oliy ta'limda menejment" fani darslarida o'qituvchi va talabalar o'rtasida hamkorlikni qaror toptirish.

Oliy ta'limni tashkil etishda talabalarining yosh, psixologik va fiziologik xususiyatlari, hayotiy tajribalarini inobatga olish.

Ta'lim jarayonida elektron o'quv qo'llanmaning imkoniyatlaridan samarali foydalanish.

Tadqiqotni olib borish jarayonida ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirishda quyidagi holatlarning ustuvor o'rin tutishiga ishonch hosil qildik:

Har bir mashg'ulotning mohiyatidan kelib chiqqan holda original loyihani ishlab chiqish.

Dars jarayonini tashkil etishdan ko'zlangan asosiy va xususiy (juz'iy) maqsadlarning aniq belgilanishiga erishish.

Kutilayotgan natijani oldindan bashoratlash.

Maqsadning amalga oshirishini ta'minlovchi vazifalarning belgilanishi.

Mashg'ulotlar jarayonida o'qituvchi va talabalar egallashi lozim bo'lgan o'rin (pozitsiya)larni aniq belgilash.

Mashg'ulot mazmunini puxta yoritilishiga erishish.

Elektron o'quv qo'llanmaning mashg'ulot mazmuniga muvofiq va to'g'ri tanlanishiga erishish.

Talabalarining faoliyatini nazorat qilib borishga imkon beruvchi topshiriqlar tizimini shakllantirish.

Kutilgan natijaning kafolatlanganligini yakuniy baholash.

Bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalarining oliy o'quv muassasalarida Oliy ta'lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati quyidagilarda aks etadi:

- pedagog tomonidan berilayotgan nazariy ma'lumotlar (masalan, o'q otish qoidalari, avtomatni tozalash, moylash va saqlash, parchalanuvchi qo'l granatalarini ishlatish, nishonni mo'ljalga olish, o'q otish traektoriyasini belgilashga oid bilimlar)ning kompyuter yoki tasvir uzatish vositasi yordamida ko'rgazmali namoyish etilishi;

- Oliy bilimlarning kompyuter yoki tasvir uzatish vositasi yordamida og'zaki bayon (verbal) va tasviriy ravishda bir vaqtda uzatilishi;

- bo'lajak Oliy ta'lim o'qituvchilarida safda yurish, Oliy operatsiyalarni o'tkazish maqsadida maxsus xaritalarni tayyorlash, Oliy qurol-aslahalarni ishlatish, o'q otish, mudofaa istehkomlarini barpo etishga oid amaliy ko'nikma hosil qilish, mavjud ko'nikmalarning malakalarga aylanishini ta'minlashda imitatsion muhitni yaratish;

- qanday muhit (auditoriya yoki auditoriyadan tashqari)da bo'lishlaridan qat'iy nazar bo'lajak Oliy ta'lim o'qituvchilarining Oliy bilim asoslarini o'zlashtirishlari va mustaqil ta'lim olishlari uchun qulay sharoit yaratish;

- auditoriyalarni o'quv-meyoriy hujjatlar, yo'riqnomalar, ko'rsatmalar bilan jihozlash, talabalarini o'quv topshiriqlari (muammoli vaziyatlar, muayyan Oliy harakatlarni yuzaga keltirish, Oliy buyruqlarni bajarishga oid mashqlar, masala va test materiallari) bilan qurollantirish;

- ta'lim jarayonida talabalarining o'quv faolliklarini oshirish (savolarga javob berishda fikrlarini tasviriy vositalar yordamida asoslash, amaliy mashg'ulotlarida topshiriqni amaliy-imitatsion tarzda bajarish, mustaqil ta'lim topshiriqlarini kompyuter texnologiyasi yordamida taqdimot, elektron yo'riqnoma, jurnal, sxema, jadval hamda xarita ko'rinishida bajarilishiga erishish);

- Oliy ta'lim asoslariga oid o'quv materiallarining talabalar tomonidan o'zlashtirilishini nazorat qilib borish;

- talabalarining Oliy ta'lim asoslariga oid bilim, ko'nikma va malakalarini tashxislash va baholash;

- Oliy ta'lim fanlari bo'yicha o'quv semestrlarining yakuni to'g'risidagi hisobotlarni tayyorlash.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga tayangan holda aytish mumkinki, Oliy ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash orqali pedagog va bo'lajak Oliy

ta'lim o'qituvchilari quyidagi metodik ta'minotga ega bo'ladilar (1-rasm).

1-rasm. Oliy ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalarini

qo'llash orqali yaratiladigan metodik ta'minot
Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Tadqiqotni olib borish davrida "Oliy ta'limda menejment" fani bo'yicha quyidagi elektron resurslar yaratildi:

1. Oliy ta'limda menejmentining vazifasi, jangovar xususiyatlari, avtomat bilan ishlashning xavfsizlik qoidalarini yorituvchi elektron o'quv plakatlar.

2. Oliy ta'limda menejmentining asosiy mexanizmlari.

3. Oliy ta'limda menejmentining o'quv va o'quv-uslubiy materiallari.

4. Oliy ta'limda menejmentining ma'lumot beruvchi elektron o'quv majmualar.

5. Oliy ta'limda menejmentining elektron paltmormasi.

7. Amaliy masalalar, savollar hamda sinov topshiriqlarining elektron variantlari.

8. "Oliy ta'limda menejmentining" nomli elektron darslik va o'quv qo'llanma.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, ayni vaqtda axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish hamda keng ko'lamda qo'llash jahon taraqqiyotining global tendensiyasi hisoblanadi. Ta'lim va axborot texnologiyalari kun sayin rivojlanib, mamlakatda axborotlashtirish jarayoni tez sur'atlar bilan rivojlantirish davrida ta'lim sohasida axborot resurslarini tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu o'rinda, zamonaviy axborot texnologiyalari vositasida Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligiga erishish muayyan tamoyillarga muvofiq izchil va uzluksiz tashkil etiluvchi bosqichlarda ro'y beradi. Har bir bosqichda muayyan vazifalar hal qilinadi va ular umumiy maqsadga yo'naltiriladi.

ADABIYOTLAR

1. Байденко В.Б. Компетенции в профессиональном образовании (к освоению компетентностного подхода) // Высшее образование в России. - №11. - 2004. - С. 6.
2. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Компетентностный подход как фактор реализации инновационного образования // Ж. Образование и наука. Известия УрФО РАО. - Екатеринбург: 2011. - №87 (8). - С. 3-18.
3. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишининг илмий-назарий асослари / Монография. - Т.: Фан, 2007. - 160 б.
4. Кузьмина О.С. Подготовка педагогов к работе в условиях инклюзивного образования: Дис. ... канд. пед. наук. - Омск, 2015.
5. Кузьмин Н.В. Повышение квалификации на основе дистанционного обучения // Ж. Высшее образование в России. - М.: 2004. - № 5. - С. 166-167.
6. Наук Б.Г., Тесленко В.И. Формирование интеркультурной компетентности у будущего учителя в России и Германии // Современное естественнонаучное образование: достижения и инновации: материалы 6-й Всерос. науч.-метод. конф. / Отв. ред. Т.В.Голикова. - 2013. - С. 210-214.
7. Пермяков О.Е. Иерархическая модель социально-профессиональной компетентности и подходы к формированию требований к результатам подготовки студентов // Ж. Вестник Адыгейского государственного университета. - Майкоп: 2009. - №1. - С. 105-112

UDK:378.1

Elyorбек TASHLANOV,
Andijon davlat universiteti bosqich doktoranti
E-mail:elyorbektashlanov554@gmail.com

FarDU professori, PhD X.To 'xtaxo' jayev taqrizi asosida

"METHOD OF COMPREHENSIVE DEVELOPMENT OF PHYSICAL QUALITIES OF STUDENTS OF PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS, TAKING INTO ACCOUNT PROFESSIONAL COMPETENCES"

Annotation

The article discusses the low level of motivation of students of physical culture in HEIs, the determination of a number of general tasks by our state, among them, special opinions related to physical culture in heis.

Key words: Physical practice, pedagogical process, social activity, physical maturity, physical education, physical culture.

"МЕТОДИКА КОМПЛЕКСНОГО РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ С УЧЕТОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ"

Аннотация

В статье рассматривается низкий уровень мотивации студентов физической культуры в вузах, определение нашим государством ряда общих задач, среди них особые мнения, связанные с физической культурой в вузах.

Ключевые слова: Физическая практика, педагогический процесс, социальная активность, физическая зрелость, Физическое воспитание, Физическая культура.

"KASBIY KOMPETENSIYALARNI HISOBGA OLGAN HOLDA PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING JISMONIY FAZILATLARINI KOMPLEKS RIVOJLANTIRISH METODIKASI"

Аннотация

Maqolada hozirgi vaqtda OTMda jismoniy madaniyat talabalarning ushbu jarayonga bo'lgan motivatsiya darajasining pastligini, davlatimiz tomonidan bir qator umumiy vazifalarni belgilanishini, ular orasida OTMlarda jismoniy madaniyat bilan bog'liq alohida fikrlar to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy amaliyot, pedagogik jarayon, ijtimoiy faollik, jismonan yetuklik, jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat.

Kirish. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, OTMda ta'lim olish davrida harakatlar faolligi va yoshlarning jismoniy holati sezilarli darajada yomonlashadi. Sababi ta'lim olayotganlarning sog'lom turmush tarzining yo'qligi

Qayd etilganlarning barchasi jismoniy tarbiya tizimini qayta qurish va takomillashtirishni talab qilishini ko'rsatdi, chunki jismoniy tayyorgarlikning pasayishi va talabalarning kasallanishning ko'payishi haqida ma'lum faktlar mavjud

Rossiya Federatsiyasi sobiq sport vaziri V.A.Fetisovning so'zlariga ko'ra, yoshlarning faqat 10% ga yaqinini sog'lom deb hisoblash mumkin. Aholining 8-10 foizi jismoniy madaniyat va sport bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich 40-60% ga teng (V.A. Fetisov, 2003, 2006)

Maxsus tibbiy bo'limga kiritilgan talabalar soni ortib bormoqda (P.A. Vinogradov, 2000; N.A. Biryukov, 2009) 2015-yildagi ma'lumotlarga ko'ra, Ijevsk davlat qishloq xo'jalik akademiyasi 1-bosqich talabalarining 58% sog'lig'ida ozgarishlarga (nosog'lom) ega (L.N. Martyanova, 2015) Shunday qilib, jismoniy tarbiya va sport millat salomatligining kaliti bo'lib, sog'lig'i va jismoniy rivojlanishi yuqori bo'lgan Rossiya Federatsiyasi fuqarolari sonini ko'paytirish bo'yicha prezident siyosati talablarini bajarishga yordam beradi.

Sog'liq inson hayotini qo'llab-quvvatlash aortasi (N.K. Barsukova, 1994) Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti Nizomiga ko'ra: "Sog'liq – bu to'liq ijtimoiy-ma'naviy farovonlik holatidir".

Sog'liq - butun insoniyat hayotining ijtimoiy-biologik asosi sifatida davlat siyosati natijasidir, o'z fuqarolari uchun ruhiy talabni yaratib beradi ,bu o'zining organizmiga

munosabatda- taqdirini ro'yobga chiqarish uchun zaruriy asos sifatida qarash, zotini ko'paytirish, ijodiy mehnatni energetik ta'minlash, mukammal gen fondining kafolati, ijodkorlik va ma'naviyatni rivojlantirish uchun asos bo'lishi zarur.

N.A.Agadjanyanning ta'kidlashicha: "Sog'lik nimaligini tushunish uchun sog'lik haqidagi fanni yaratish zarur - inson salomatligi fiziologiyasini, maqsadli boshqarish va o'z vaqtida me'yordan chetga chiqishlarni tuzatish vositalarini ishlab chiqish" (V.N. Solovyov, 2005) X.A.Bekmansurov (2007) sog'lik pasportini yuritish zarurligi haqida ta'kidlab, chunki u oliy ta'lim muassasalari uchun ham zarur, ayniqsa pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun ham dolzarbdir, uni tadbir etish bilan o'qituvchilar va talabalar ta'lim muassasalarida uni yuritish va monitoringida katta yordam ko'rsatishlari mumkin. (X.A. Bekmansurov, 2007) An'anaviy ta'lim tizimi sog'lomlik madaniyatini shakllantirish bilan shug'ullanmaydi, uning rivojlanishini sekinlashtiradi, charchashga sabab bo'ladi, motivatsion sferasini(muhitini) deformatsiyalaydi(shaklini o'zgartiradi). So'nggi yondoshuv an'anaviy ta'lim tizimida innovatsiyalar sohasidagi qarorlarning qabul qilinishini ko'rsatib o'tdi, bu sifat jihatidan qayta ko'rib chiqilishi zarur , bu davlat darajasida ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan, jamiyat va shaxs, Rossiya oliy maktabining Yevropa ta'lim maydoniga kirib borilishi bilan bog'liq (A.P. Andreyev, 2002) Sovet davri yoshlarini tarbiyalashning ijobiy muvaffaqiyatlari ma'lum darajada yo'qotilgan. Ularning o'rnini umumiy erkinlik, bilim olishni ,ma'lum kasbni o'rganish va egallash istagining yo'qligi, xulq-atvor madaniyatining pastligi, o'ziga nisbatan nihoyatda past

talablar, kekxa avlodga hurmatsizlik ularni o'rmini egallagan (V. Baranov, 1987)

S.G. Nagovitsyn, A.N. Kalinichenko (2010) "2020-yilgacha jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish strategiyasi" dan chetlab, jismoniy bo'lmagan oliy ta'lim muassasalari talabalarining jismoniy madaniyatning zamonaviy tizimi jismoniy tarbiyani yosh avlodning umumiy madaniyati, sog'lom qiyofasi va kelajakdagi ishlab chiqarish, fan, madaniyat sohasidagi mutaxassislarning sport uslubi sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlamogda. (S.G. Nagovitsyn, A.N. Kalinichenko (2010),

So'nggi yillarda shaxsning sport madaniyati tushunchasi joriy etilishi OTMlarda jismoniy madaniyatni tashkil etishning mavjud shakllarini o'zgartirishga qaratilgan birinchi qadam bo'ldi. Shaxsning sport madaniyati-hodisa jamiyat tomonidan talab qilingan va sportjismoniy tarbiya texnologiyasida amalda qo'llanadigan hodisadir. L.I. Lubishevaning fikricha, ushbu tushuncha Rossiya OTMlarining ta'lim maydoniga qat'iy kirishi lozim(L.I. Lubisheva, 2000, 2001) "Jismoniy madaniyat talabalarining qadriyatlari shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan vositadir" (B.C. Grant, 1992)

Jismoniy shaxsning sport madaniyatini tarbiyalash o'quv jarayoni maktabda boshlanadi va keyinchalik OTMda davom etadi va so'ngra jismoniy shaxsning professional-kasbiy amaliy jismoniy madaniyatini tarbiyalash o'rta maxsus o'quv yurti va OTMlarda davom etadi. Professional yo'nalishga ega bo'lgan jismoniy madaniyatning xususiyatlari keyingi qismda keltirilgan.

1.2. OTMlarda kasbiy yo'nalishning turli profillarida "jismoniy madaniyat" fanini

o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari.

Hozirgi vaqtda kasbiy ta'lim muassasalarida shu bilan birga oliy ta'limda jismoniy madaniyat oldiga qo'yiladigan asosiy vazifalardan biri: jismoniy sifatlarini, harakat malakasini va organizmning psixofiziologik funksiyalarini preferensial (yuqori darajada) rivojlantirish va takomillashtirish, unga mehnat faoliyati jarayonida yuqori talablarqoyiladi (I.A. Vasselsova, 2006)

Ta'lim jarayoni subyektlarining sog'lig'ini past darajada bo'lishi ularning sifatli va yuqori kasbiy ta'lim olishiga qo'shinlik qiluvchi qo'shimcha salbiy tomonlarni keltirib chiqaradi va shu bilan birga kasbiy tayyorgarlikning yuqori darajasiga yetishishida ham Kasbiy ta'lim o'quv yurtlarining so'nggi yillardagi dasturlarida mustaqil bo'lim sifatida kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) berilgan (Yu.T. Jukovskiy, 1996)

Professional yo'nalishdagi jismoniy madaniyatga yondashuvlarni ko'rib chiqish lozim. Shunday qilib, V.M. Vidrin, L.I. Lubisheva, Y.M. Nikolayev tomonidan o'rganilgan jismoniy tarbiya va ta'limning nazariy tamoyillarini o'rganish kasbiy shaxsda nafaqat tana, balki ijtimoiy-madaniy jihatdan ham maqsadli shakllanish zarurligini ko'rsatadi (L.I. Lubisheva, 2001; V.M. Vydrin, 2003)

Mutaxassislar tomonidan OTM talabalarining jismoniy tarbiyasini faqat umumiy jismoniy madaniyatni shakllantirish vositasidan, bo'lg'usi mutaxassislarning shaxsiyatiga professional jismoniy madaniyatni shakllantirish vositasiga aylantirish muammosini dolzarbligini ta'kidladilar. (Kabachkov, 1996; N.V. Reshetnikov, 1998; I.A. Kavacheva, 2003)

Ba'zi mualliflar jismoniy tarbiya jarayonida kelajakda professional faoliyatga yuqori sifatli tayyorgarlik muammosi saqlanib qolganini ta'kidlaydilar (V.P. Jidkix, L.I., 2000; Lubisheva 2001; V.M. Naskalov, 2002; V.S. Yeykov, 2003; V.I. Ilinich, 2004 va boshqalar)

Yoshlarning jismoniy tarbiya muammosi ochib berilmoqda, uning hal etilmaganligi yosh avlodning

sog'lomlik darajasining pastligi, kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun jismoniy tayyorgarlikning yetarli emasligi, OTM talabalarining jismoniy madaniyat va sport bilan shug'ullanishga bo'lgan motivatsiyasi darajasining yuqori emasligi, bu esa kelgusida talaba shaxsining jismoniy madaniyat darajasining, keyinchalik professional jismoniy madaniyat darajasining tushib ketishi bilan ifodalanadi. (V.A. Grexovodov, 2007) Ishlab chiqarishning dinamik xususiyati, bilimlar hajmi yuqori texnologiyalar mutaxassislarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonida mehnat faoliyati xususiyatining sezilarli o'zgarishiga olib kelmoqda, insonning kasbiy kompetentligi va psixofiziologik tayyorgarligiga bo'lgan talablar ortib bormoqda. Bunday vaziyatda mutaxassislarni maqsadli, ko'p tarmoqli tayyorlashning ahamiyati oshib boradi, bu esa o'z navbatida kasbiy-qo'llanilgan jismoniy madaniyat (KQJT) holatida o'z aksini topadi (T.A. Popova, 2004; V.G. Kamaletdinov, 2008) V.V. Gorinevskiy ishlarida ishchining jismoniy madaniyati uning kasbiga nisbatan, ishdagi kasbiy farqlar va organizm talablari bilan inobatga olinib qo'llanilishi lozim (S.I. Kirichenko, 1998) Kasblar bo'yicha ta'lim bosqichida tanlangan ish faoliyati uchun yetarli darajada professional amaliy jismoniy tayyorgarlik ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Buning uchun umumiy jismoniy va texnik tayyorgarlik asosida tanlangan kasbga xos jismoniy qobiliyat vaharakat malaka va ko'nikmalarni sezilarli darajada oshirish zarur. Turli profilli OTMlarda professional yo'nalishga ega darslarni o'tkazish xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Qurilish oliy ta'lim muassasasida talabalarining kasbiy tayyorgarlikka yo'naltirilgan jismoniy tayyorgarligi o'quv jarayoniga quruvchi-muhandisining maxsus sifatleri, ishlab chiqarish sharoitlariga tez moslashish va kasbiy ishonchlik darajasini oshirishga imkon beradigan amaliy bilim, ko'nikma va qobiliyatlarning shakllanishini ta'minlashdan iborat. Muhandislarning kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarliklari bilan turli yillarda V.A. Kabachkov (1990), V.P. Jidkix (2000), O.V. Karavashkina (2003) shug'ullanishgan

A.A. Kondrashyevning ishlaridagi qurilish profili OTMlaridagi kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) ning tarkibi didaktik va rolli o'yinlar, harakatli va sport o'yinlaridan iborat. Kelajakdagi muhandislar uchun kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) dasturlarini rejalashtirish va tuzish asoslari shaxsning jismoniy madaniyatini shakllantirishga imkon beruvchi treningning o'yin shakli bilan belgilanadi. Oliy ta'lim muassasalarining talabalari uchun kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) metodologiyasini takomillashtirish bo'yicha istiqbolli yo'nalish shaxsiyatga yo'naltirilgan ta'limdir (A.A. Kondrashev, 2003)

L.F. Kolokatova arxitektura-qurilish profili talabalari uchun kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) ni 2 ta bosqichga ajratib oldi. 1-bosqichda 1-kursdan 3-kursgacha bo'lgan davrda umumiy jismoniy tarbiya (UJT) va asosiy ishchi kasbi uchun zarur bo'lgan psixofiziologik funksiyalarni rivojlantirish va takomillashtirish. 2-bosqichda - 4 -kursdan 5-kursgacha bo'lajak quruvchi muhandislar uchun va arxitektorlar uchun 4-6 kurslarda asosiy e'tibor muhandis shaxsining tashkiliy qobiliyatlari va sifatlarini shakllantirishga qaratilgan (L.F. Kolokatova, 2002)

Mashinasozlik mutaxassislari talabalari uchun kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) chidamlilik va tana hamda qo'l mushaklarining umumiy chidamliligi va mustahkamligiga e'tibor qaratishni talab qiladi. Ushbu mutaxassislik uchun V.S. Yeykov quyidagi sport turlarini tavsiya qilinadi: atletik gimnastika, sport o'yinlari, yengil atletika, suzish, umumiy jismoniy tayyorgarlik, chang'i sporti (V.S. Yeykov, 2003)

N.I. Kashin huquqni muhofaza qilish organlari (HMQO) OTMlarining kasbda qo'llaniladigan jismoniy

tayyorgarlik tarkibi va metodologiyasi bo'yicha takliflarni ilgari surdi. Huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlarining kasbiy tayyorgarlik tizimini joriy holati va rivojlanish tendensiyalari birinchi navbatda ta'limni yanada gumanitarlashtirish muammosini ilgari suradilar. HMQO OTMlarda o'qishning dastlabki davrida jismoniy tayyorgarlikning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: kadetlarni yangi turmush sharoitlariga moslashtirish jarayonini optimallashtirish; kuchlilik qobiliyati va chidamlilikka yo'naltirilgan rivojlantirish; qo'l yangi va to'siqlarni yengishda qo'llaniladigan harakat ko'nikmalarining shakllanishi. Tadbiriq etilayotgan mashg'ulotlar kompleksida yetakchi o'rinni sambo, dyudo, karate va boksga tegishli mashg'ulotlar oldingi orinlarni egallaydi (N.I. Kashin, 2003)

Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligining ta'lim muassasalari kadetlari kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) ni takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlarini D.A.Rukavishnikov tomonidan belgilab chiqilgan. U tana tizimlarining shakllanishi va rivojlanishining yosh xususiyatlarini, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik (KQJT)ni tashkil etishdagi individual farqlarini hisobga olib borishni taklif qildi; mustaqil o'z-o'zini jismoniy tarbiyalashni tashkil etish; kelgusidagi kasbiy faoliyati kontekstida jismoniy tayyorgarlikni amalga oshirish; Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligining ta'lim muassasalari kadetlarini kasbiy qo'llashni takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlarini tizimli monitoring qilish (D.A.Rukavishnikov, 2006 y.) Shuningdek, IIB xodimlarining kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarligini (KQJT) tashkil etilishini Paramonov A.V. tomonidan nazorat qilib kuzatgan (A.V. Paramonov, 2006)

N.L.Volkova majmua "poligon"- huquqni muhofaza qilish organlari mutaxassislari uchun kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlikda (KQJT) vaziyatli mashg'ulotlar dasturini ishlab chiqdi. Shuningdek, huquqni muhofaza qilish organlari mutaxassislari uchun sambo kurashi professional amaliy sport turi sifatida tanlandi (L.N.Volkova, 2005)

A.I. Panarin metallurgiya OTM talabalarini kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) o'rgangan. U tomonidan OTM talabalari uchun jismoniy tarbiya dasturi ishlab chiqilgan, o'quv-mashq jarayoninig kasbda qo'llaniladigan ta'limiy tayyorgarlik yo'nalishida, uning tarkibida mustaqil mashg'ulotlarni tashkil etish, metallurgiya muhandisi uchun professional ahamiyatga ega funksiyalar va sifatlar mavjud bo'lgan. (A.I. Panarin, 2006)

A.K.Pashchenkov pedagogika OTMlarining talabalari uchun kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) uchun qat'iy qo'llanilgan sport turlarini tanlab oldi. Bularga quyidagilar kiradi : turizm, sport orientatsiya, suzish, qo'l yangi. Shuningdek, sportning kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) ni boyitish va to'ldirish uchun: basketbol, voleybol, futbol, gimnastika, og'ir atletika sport turlari (A.K.Pashchenkov, 2004)

N.I.Golyakova tomonidan aerobika darslari yordamida bo'lajak pedagoglarning kasbda qo'llaniladigan jismoniy

tayyorgarlik (KQJT) ning ikkita yo'nalishini aniqladi. Birinchidan, pedagoglarning kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) talabalarning o'quv va kasbiy faoliyatga psixofiziologik tayyorgarligini ta'minlashi lozim, ikkinchidan, oquvchilarni jismoniy madaniyat - sog'lomlashtirish tayyorgarlik ishlarini olib borishga (N.I. Golyakova, 2003) S.V.Saxarov keskin kontinental iqlim sharoitida issiqlik elektr stansiyalarining issiqlik qalqoni operatorlari bilan KQJT ni o'qitish metodikasini tuzdi. KQJT o'qitish metodikasi o'quv yuklamalarining kattaligi murabbiylarning funksional holati yillik va mavsumiy dinamikasiga qat'iy mos kelishiga asoslanadi; jismoniy mashqlarni va organizmni chiniqtirish texnologiyalarini kompleks qo'llash (suvmuolajasi, sauna) (S.V. Saxarov, 2005)

Qutqaruvchilar va o't o'chiruvchilarning jismoniy sifatlarini kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) ning zamonaviy usulini A.I. Murovitskiy asoslab ko'rsatdi. Bokschiilarni tezkorlik-kuch o'qitish metodikasini ishlab chiqdi (A.I. Murovitskiy, 2004)

Feytullayev M.M. Agromuhandis mutaxassisliklari OTMlarida kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT)ni boks va girya sporti yordamida olib bordi. (M.M.Feitullayev, 2008)

Yengil atletika, yo'nalish bo'yicha yugurish ,basketbol orqali mashqlar to'plamlarini yodda tutib, bajarish vositalari orqali fuqaro aviatsiyasi akademiyasi operator profili talabalari o'rtasida operativ xotirani rivojlanishiga kasbda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik (KQJT) e'tibor qaratilgan (E.M. Slugachev, 2003)

Xulosa. Maqolada keltirilgan ma'lumotlar asosida quyidagicha xulosaga kelish mumkin: hozirgi davrda oliy ta'lim muassasalari talabalari orasida jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyatga bo'lgan e'tiborning yetarli emasligi ularning sog'lig'i, kasbiy tayyorgarligi hamda ijtimoiy faoliyatga tayyorlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli jismoniy tarbiya tizimini takomillashtirish, uni kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirish dolzarb masalaga aylangan.

Kasbiy yo'nalishga ega OTMlarda "jismoniy madaniyat" fanini o'qitish talabalarning nafaqat sog'lig'ini mustahkamlash, balki ularning kasbiy faoliyatiga mos jismoniy va psixofiziologik tayyorgarligini ta'minlashda ham muhim omil hisoblanadi. Tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, kasbiy faoliyat turiga qarab, jismoniy tayyorgarlik mazmuni va shakllari ham farq qiladi. Bu esa pedagogika oliy ta'lim muassasalari uchun ham, texnik va huquqni muhofaza qilish yo'nalishlari uchun ham o'ziga xos metodik

Xulosa qilib aytganda, talabalarning jismoniy fazilatlarini kasbiy kompetensiyalar asosida kompleks rivojlantirish nafaqat sog'lom turmush tarzini shakllantirishga, balki bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini yuksaltirishga ham xizmat qiladi. Bu borada yuqori samaraga erishish uchun o'quv jarayoniga yo'naltirilgan, motivatsiyaga asoslangan va kasbiy ehtiyojlarni hisobga olgan metodik yondashuvlar zarurdir.

ADABIYOTLAR

1. Karimov, A. (2019). Jismoniy tarbiya va sport: tamoyillar va metodlar. Andijon: Andijon davlat pedagogika instituti nashriyoti, 240 bet.
2. Tashkentov, S. (2018). Sport faoliyati va uning ijtimoiy ahamiyati. Tashkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 300 bet.
3. Ismailov, M. (2020). Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Tashkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 350 bet.
4. Sattorov, A. (2021). Jismoniy tarbiya mutaxassislarning kasbiy faoliyati. Samarqand: "Yangi avlod" nashriyoti, 180 bet.
5. Jumanov, N. (2019). Jismoniy tarbiya va sport psixologiyasi. Tashkent: "Ma'naviyat" nashriyoti, 210 bet.
6. Xolmuhamedov, R. (2017). Jismoniy tarbiya va sport sohasida pedagogik jarayon. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti nashriyoti, 250 bet.
7. Qodirov, O. (2021). Jismoniy tarbiya mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasi. Andijon: Andijon davlat pedagogika instituti nashriyoti, 220 bet.
8. Baxtiyorov, U. (2022). Sportni rivojlantirish va uning ijtimoiy ahamiyati. Tashkent: "Yoshlar" nashriyoti, 300 bet.
9. Rahimov, S. (2018). Jismoniy tarbiya va sport: jahon tajribasi. Tashkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 280 bet.

10. Muminov, D. (2020). Jismoniy tarbiya sohasida metodik tadqiqotlar. Nukus: "Sog'lom Avlod" nashriyoti, 240 bet.
11. Elektron manbalar:
12. www.sport.edu.uz. (2023). Jismoniy tarbiya va sportning ijtimoiy ahamiyati. <https://www.sport.edu.uz> (Kiritilgan: 15 may 2025).
13. O'zbekiston Respublikasi Jismoniy Tarbiya va Sport Vazirligi. (2022). Jismoniy tarbiya sohasidagi yangiliklar. <https://www.sport.uz> (Kiritilgan: 12 may 2025).
14. Yusupov, R. (2020). Jismoniy tarbiya mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasi. Uzbekistan Pedagogical Journal, 5(1), <https://www.pedagog.uz> (Kiritilgan: 10 may 2025).
15. Abduvaxidov, T. (2021). Jismoniy tarbiya sohasidagi zamonaviy yondoshuvlar. <https://www.sport.uz> (Kiritilgan: 12 may 2025).
16. Karimov, B. (2023). Jismoniy tarbiya mutaxassislari faoliyatining turlari va metodlari. Pedagogik Fanlar jurnali, 8(3), <https://www.pedfan.uz> (Kiritilgan: 14 may 2025).

UDK:378.1

Elyorбек TOIRJONOV,
Andijon davlat universiteti Sport va san'at fakulteti o'qituvchisi, doktorant
E-mail:elyorbektairjonov89@gmail.com

FarDU professori, PhD X.To'xtaxo'jayev taqrizi asosida

PHYSICAL EDUCATION AND HEALTHCARE ACTIVITIES OF STUDENTS

Annotation

The article does not contain reliable methods for determining the health of students of higher educational institutions, at the same time, the author contradicts the fact that the developed technology for the formation of physical culture and sports competence of a student's personality is effective, conclusions are given.

Key words: Physical culture and sports, competence, technology, self-development, health culture, personality formation.

ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И ОЗДОРОВЛЕНИЕ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье отсутствуют достоверные методы определения здоровья студентов высших учебных заведений, в то же время автор противоречит тому, что разработанная технология формирования физкультурно-спортивной компетентности личности студента эффективна, приведены выводы.

Ключевые слова: Физическая культура и спорт, компетентность, технология, саморазвитие, культура здоровья, формирование личности.

TALABALARINING JISMONIY TARBIYA VA SOG'LOMLASHTIRISH FAOLIYATI

Аннотация

Maqolada OTM talabalarining sog'lig'ini aniqlashning ishonchli uslublari yo'qligi, shu bilan birga, muallif talaba shaxsini o'z - o'zini rivojlantirishning jismoniy madaniyat va sport kompetensiyasini shakllantirish uchun ishlab chiqilgan texnologiya samarali ekanligi to'g'risida qarama-qarshi xulosalari berilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy madaniyat va sport, kompetensiya, texnologiya, o'z - o'zini rivojlantirish, salomatlik madaniyati, shaxsni shakllantirish.

Kirish. Mualliflar talabani shaxsiy salomatlik madaniyatini mustaqil rivojlantirishga katta ahamiyat beradi: axborot tizimining ochiqligi; mustaqil rivojlantirish tizimining barqaror xususiyatlarini faoliyatning o'ziga xos rivojlanish darajasining jihatlari bilan bog'lash; indevidning xulq-atvorini tashkil etish usuli sifatida psixofiziologik potentsialining xususiyatlari va aksentuasiyalari; rivojlanish, rejalashtirish, modellashtirish, dasturlash, prognozlash va boshqa bir qator talablarni tavsiflovchi uslub xususiyatlari, qiyinchiliklarni yengib o'tishga, irodani rivojlantirishga, omon qolishga qodir shaxsni shakllantirishga, shuningdek muvaffaqiyatga erishishga imkon beradigan talablarga va o'z ustidan g'alaba qozonishga olib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pedagogik tadqiqotlarda shaxs sog'lik madaniyatini rivojlantirish uchun D.A.Xodosova, S.I.Loginov V.N.Smirnov V.Tatyanina, A.A.Ozerov V.G.Tordovkin, M.I.Boroxin, V.P.Kochiyev, YE.P. Kudrin talabalarining shaxsiy o'zini o'zi takomillashtirishni shakllantirish modellari taklif etadilar. Ushbu modellarda "o'z-o'zini takomillashtirish" tushunchasi salomatlikni shakllantirish, rivojlantirish va saqlash maqsadida o'quv-mashq va raqobatbardosh faoliyat vositalari, vasitalari va natijalari to'plami sifatida belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Shuningdek, "o'z-o'zini takomillashtirish" tushunchasini aniqlashga kompleks yondashishga e'tibor qaratadi. Muallif ushbu tushunchani jismoniy, intellektual, axloqiy o'zini o'zi rivojlantirish, doimiy o'zini o'zi bilish asosida hissiy o'zini o'zi boshqarish, kasbiy va shaxsiy muammolarni mustaqil hal qilishni ta'minlaydigan tashqi resurslardan foydalanish uchun zarur bo'lgan bilimlar, faoliyat usullari, munosabatlar va shaxsiy fazilatlarini

birlashtirgan tarkibiy qismlar sifatida ma'lum bilimlarning umumiyliqi sifatida ko'rib chiqadi.

Tahlil va natijalar. Ko'rib chiqilgan tushunchalarni tahlil qilishdan tashqari, tadqiqotlarida psixikaning hissiy, aqliy, irodaviy, motor sohalarini rivojlantirish kompetensiyavakolatlarining shakllanishini, shaxsning jismoniy madaniyatining tashqi va ichki tarkibiy qismlarining o'zaro ta'sirini, OTM talabalarining sog'lig'ini aniqlashning ishonchli uslublari yo'qligi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, muallif talaba shaxsini o'z - o'zini rivojlantirishning jismoniy madaniyat va sport kompetensiyasini shakllantirish uchun ishlab chiqilgan texnologiya samarali ekanligi to'g'risida qarama-qarshi xulosa chiqaradi.

Ushbu qarama - qarshilikning mavjudligi, birinchi navbatda, OTMlarda kasbiy ta'lim dasturlarida, tadqiqotlarida ko'rsatilgandek, "kompetensiya" tushunchasining mohiyati va mazmunini aniqlashga yagona yondashuvlar mavjud emasligi bilan bog'liqligi, ularning shakllanish darajasini ishonchli aniqlashga imkon bermaydi. Kompetensiya ning xususiyatlariga shaxsning sifatini, shu jumladan faoliyat uchun zarur bo'lgan o'zaro bog'liq shaxsiy xususiyatlarning kombinatsiyasi kiritish taklif etiladi.

Bunday holda, faoliyat nazariyasiga ko'ra, shaxs tizimli "o'ta sezgir(xissiyotli)" sifatida qaraladi va bu sifatning tashuvchisi barcha tabiiy va orttirilgan xususiyatlarga ega bo'lgan juda sezgir, tanaga ega shaxsdir.

Shaxsning fazilatlarini va xususiyatlarining namoyon bo'lish mexanizmlari (masalan, iqtidor va iste'dodni tavsiflovchi) hali yetarlicha o'rganilmagan degan fikrni hisobga olgan holda, pedagogik diagnostikada bir qator omillarga e'tibor qaratishni taklif qiladi. Muallifning fikriga

ko'ra, quyidagilarni baholash zarur: faktlar, g'oyalar, tushunchalar, qonunlar, nazariyalarni bilish; faktlar, muammolar, tushunchalar, qoidalar, muntazamlik namunalari zakonomernostiyami, qonunlar, nazariyalarni o'zlashtirish qobiliyati; aniq harakatlarni qurish, modellashtirish, introspeksiya qilish va aniq faoliyatlarni bajarish vaqti; bilish, ochish, egalik qilish, qo'llash va tavsiflashda uslublari; u yoki bu faoliyatni amalga oshirish qobiliyati.

Ishonchli tashxis qo'yish uchun muallif germeneytik yondashuvga ishora qiladi, bu pedagoglarning maxsus tayyorgarligini, ularning reflekslarini (aks ettirilishini) tashkil qilishni, o'quvchilarning individual ta'lim yutuqlarini muvofiqlashtirish uchun pedagogik kengashlarni talab qiladi. Bunday holda, muallif kompetensiyalarni diagnostika qilishni tasvirolovchi tavsiflovnomalar, voqealar va xulq - atvor intervyulari, qadriyatni kutish uslublari va boshqa test sinovlari yordamida amalga oshirishni taklif qiladi. Shaxsiy sifatlarni rivojlantirish uchun shunga o'xshash diagnostika oraliqida u maqsadni belgilash, aks ettirish, g'oyalarni yaratish, ramziylik va prognozlashni ko'rsatadi, ular quyidagilar orqali amalga oshiriladi: talabning test ta'lim xususiyatlari; uning ta'lim yutuqlari natijalari; reflex-aks ettiruvchi yozuvlar, o'z-o'zini baholash sorovnoma-anketalari; pedagogik Kengashlarning natijalari, shuningdek evristik ta'lim bilan birga keladigan boshqa materiallar.

Adabiyotlarni tahlil qilish olimlarning ko'rib chiqilgan tushunchalarni aniqlashga bo'lgan turli xil qarashlaridan dalolat beradi, bu esa ta'lim faoliyati sifatining pasayishiga ta'sir qiladi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda mavjud qarama-qarshiliklarga qaramay, shaxslarning jismoniy va sport madaniyatiga katta e'tibor qaratilmoqda. "shaxsning jismoniy madaniyati" tushunchasi umumiy insoniyat umumiy madaniyatining ijtimoiy - deterministik sohasi sifatida qaraladi, bu ma'lum darajadagi maxsus ta'lim natijasida olingan va jismoniy tarbiya va sport faoliyatiga birlashtirilgan, turmush tarzi madaniyati, ma'naviyat va psixofizik salomatlik, jismoniy mukammallik, motivatsion - qadriyat yo'nalishlari va ijtimoiy-ma'naviy qadriyatlar bilan tavsiflangan sifat, tizimli, dinamik holatdir.

Tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, shaxsning sport madaniyati jismoniy madaniyat - sport faoliyatlari va texnologiyalarini idrok etish, ko'paytirish, yaratish va tarqatishga qaratilgan jismoniy madaniyat va sport faoliyati vositalari, usullari va natijalari tizimini o'z ichiga olgan integral shaxsiy ta'lim sifatida tushuniladi. Shaxsning sport madaniyati shaxsning madaniy va ma'rifiy salohiyatini, sport qadriyatlari va texnologiyalarini intorizatsiya jarayonida, shuningdek jismoniy madaniya va sport faoliyati tajribasini to'plash va uni shaxsiy ma'no bilan to'ldirish natijasida shakllanadi.

Muallifning fikriga ko'ra, sport madaniyati doirasida talabalar ongli va maqsadli ravishda sog'lig'ini mustahkamlaydilar, jismoniy va aqliy sifatlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadilar, muomilaning estetik, axloqiy madaniyatini shakllantiradilar. Asosiy talablar sifatida muallif sport va jismoniy madaniyatning intellektual asosini tashkil etuvchi tegishli shartlar va to'liq bilimlarsiz uning muvaffaqiyatli shakllanishi qiyin bo'lib tuyulishini ta'kidlaydi.

Sog'liqni saqlash muammolarini samarali hal qilish muammolari nafaqat "shaxs salomatlik madaniyati", "shaxsning sport madaniyati" va "shaxsning jismoniy madaniyati" tushunchalarni tushunishga turli xil yondashuvlarni o'z ichiga oladi, shuningdek, shaxsning fenomenologiyasining ma'lum bir murakkabligi va ko'p o'lchovlilik ham.

A.G.Asmolov o'z asarlarida insonning shaxsiyati, shaxsi sifatida va tashqi xususiyatlarining namoyon bo'lishini shunday ta'kidlaydi; shaxs va o'tmish tajribasi; shaxs va

motivatsiya; shaxs, maqsadlar va qadriyatlar; shaxs, til va nutq; shaxs va xarakter xususiyatlari; shaxs va ijtimoiy rollar; shaxs va xulq-atvor; shaxs va o'z-o'zini anglash; shaxs, iste'dod va ijodkorlik shaxsni o'rganish sohasiga tegishli hodisa sifatida kvalifikatsiya qilinishi mumkin emas. Muallifning fikriga ko'ra, shaxs hayotidagi har qanday faktning ta'siri metodologiyaning turli darajalari shaxsning namoyon bo'lish sohasini tavsiflovchi va shaxs psixologiyasining insonni o'rganish uchun ijtimoiy va tabiiy fanlarning boshqa sohalari bilan bog'liqligini ko'rsatadigan koordinatlar tizimi sifatida ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi.

-ijtimoiy shartli (ishontirish, dunyoqarash, ideallar, intilish, qiziqishlar va istaklar);

- o'quv jarayonida olingan bilim, ko'nikma, malaka va odatlar;

- aqliy jarayonlarning individual xususiyatlari (e'tibor, idrok, hissiyot, xotira, fikrlash, iroda, hissiyotlar);

- shaxsning biologik shartli substruksiyasi (temperament, yosh, jinsiy xususiyatlar).

Muallif ko'rib chiqqan konsepsiyalardan jismoniy tarbiya sohasida shaxsning sog'lik madaniyatini shakllantirish zarurati va ushbu muammoni hal qilishning asosiy asoslari sifatida shaxsiy fazilatlarini namoyon etish mexanizmlarini yetarli darajada o'rganilmaganligi o'rtasidagi qarama - qarshilik aniq namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, "sog'lik madaniyati" tushunchasiga bilan bog'liq ko'plab definitsiyalarda bitta nuqtai nazarining yo'qligi, shuningdek, turli xil munozarali xarakterga ega bo'lgan shaxsiy xususiyatlar bizning tadqiqotimizda "sog'liqni saqlash madaniyati" tushunchasini aniqlashga imkon berdi. "Sog'liqni saqlash madaniyati" tushunchasi bizning tadqiqotimizda jismoniy madaniyat va sog'lomlashtirish faoliyati vositasi va somatik salomatlikni shakllantirish, rivojlantirish va saqlash bo'yicha ushbu faoliyatning natijasi sifatida ko'rib chiqiladi.

Bu jismoniy tarbiya sohasidagi faoliyat, ta'kidlaganlaridek, kasbiy o'sishning ko'plab shakllari, uslublari, usullari va vositalarini qamrab oladi. Shu bilan birga, jismoniy tarbiya bo'yicha mutaxassislarini tayyorlash amaliyoti talabalarni sog'lomlashtirish faoliyatini rag'batlantirmaydi. Shu munosabat bilan, bizning tadqiqotlarimizda faoliyat yondashuvi "sog'liqni saqlash madaniyati" tushunchasi konsepsiyasini aniqlashda ham, talabalarining jismoniy tarbiyasi sohasida jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish dasturlarini loyihalashning kontseptual asosi sifatida ham taqdim etilgan.

Sog'lomlashtirish jismoniy tarbiya tizimida loyihalash orqali barcha ta'lim subyektlarining (o'qituvchilar, o'quvchilar va boshqalar) ma'naviy, hissiy, aqliy, shaxsiy va jismoniy salomatligini saqlash, mustahkamlash va rivojlantirish uchun maksimal mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratadigan tizimni tushunadi. Sport va sog'liqni saqlash texnologiyalarining asosiy tarkibiy qism komponentlari: akseologik - yoshlar tomonidan sog'liqning eng yuqori qadriyatini tushunish, sog'lom turmush tarzini olib borish zarurligiga ishonch; gnoseologik tarkibiy qism sog'liqni saqlash uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni egallash bilan bog'liq bo'lib, ular o'zlarining sog'lig'i masalalariga qiziqishi bilan bog'liq; jismoniy tarbiya- sog'lomlashtirish va sport faoliyati, kundalik rejimga rioya qilish, ovqatlanish sifati, ish va dam olishning ketma-ketligi asosiy rol oynaydi yomon odatlar va turli kasalliklarning oldini olishga yordam beradi; hissiy-irodali hissiy va irodali psixologik mexanizmlarning namoyon bo'lishini o'z ichiga oladi - sog'lom turmush tarzini olib borish va sog'liqni saqlash maqsadida sport bilan shug'ullanish istagini mustahkamlaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa shuni ko'rsatadiki, sog'lomlashtirish yo'nalishi bo'yicha jismoniy tarbiya rivojlanishini ko'rib chiqilgan ijtimoiy-huquqiy asoslari davlat

siyosati tizimida ustuvor yo'nalishlar mavjudligini, yanada loyihalash bo'yicha tadqiqotlar olib borilishini ko'rsatadi. samarali jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish dasturlarini

ADABIYOTLAR

1. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы метасистемного подхода. — Москва: № /Смысл, 1999. УДК 159.923(075.8) ББК 88.4я73 А905
2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. — Народное образование, №2, 2003. 58-64 УДК 371.333
3. Платонов К.К. Структура и развитие личности. — Москва: Наука, 1986. - 256 с.
4. Виленский М.Я. Физическая культура: воспитание, образование, обучение. — Москва: Академия, 2004-240 с.
5. Лубышева Л.И. Культурологические основы физической культуры. — Москва: Советский спорт, 2002. 252 страницы
6. Сонькин В.Д. Физическое воспитание и здоровье студента. — Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2015.-416 с.
7. Bondin V.I., Marchenko M.V. Kompetentnostnyy podxod v obrazovanii: metodologiya i praktika. — Moskva: Pedagogika, 2008.288 с.
8. Kudrin Ye.P., Kochiev V.P., Smirnov V.N. Zdorovy obraz zhizni i fizicheskaya kul'tura. — Rostov n/D: Feniks, 2014. 320 с.
9. Налимов В.В. Вероятностная модель языка. — Москва: Наука, 1989.
10. Громковский С.С. Современные подходы к физическому воспитанию студентов. — Екатеринбург: УрФУ, 2017.168 с.
11. Кабанов П.А., Кожевникова Н.П. Психолого-педагогические основы формирования ценностей здорового образа жизни. — Москва: Академический проект, 2011. 304 с.
12. Усманов М.К. Таълим jarayonida sog'lom turmush tarzini shakllantirish asoslari. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2019. 180 с.
13. Насибуллина Г.Н. Формирование здоровьесберегающей среды в образовательных учреждениях. — Казань: КФУ, 2013. 220 с.
14. Abdullaeva M.N. Jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish ishlarini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlar. — "Ilm sarchashmalari" ilmiy jurnali, №1, 2022. 8 (мақола)
15. Mirzaahmedov Sh. Jismoniy tarbiya va sportda kompetensiyaviy yondashuv. — Toshkent: "O'qituvchi", 2020.208 с.
16. Qodirov B. Sport psixologiyasi asoslari. — Andijon: ADU nashriyoti, 2018.192 с.
17. Sattarov N., Alimov A. Oliy ta'limda sog'lomlashtirish faoliyatini tashkil etish usullari. — "Zamonaviy ta'lim" jurnali, №3, 2021. 6 (мақола)
18. www.ziynet.uz — O'zbekiston Respublikasi ta'lim portali.
19. www.google.uz — Qidiruv tizimi orqali elektron manbalar.
20. www.biotexnolog.ru — Sog'liq, biologiya va jismoniy tarbiya sohalariga oid ma'lumotlar.

UDK: 378: 005. 321

Xayrullo TUYCHIYEV,

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti dotsenti, PhD

E-mail: samixon@inbox.ru

Nodira USMANOVA,

O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

O'zDJTSU dosenti A.Shermuxe'dov taqrizi asosida

TALABALARNING OLIY TA'LIMGA MOSLASHISHIDA KASBIY-PEDAGOGIK KOMPETENSIYALARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Talabalarning oliy ta'limga moslashishida kasbiy-pedagogik kompetensiyalarning ahamiyati yuzasidan fikr mulohazalarga ega bo'lasiz.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, pedagogik kompetensiya, kasbiy-pedagogik kompetensiya, moslashish, kasb, mutaxassislik, malaka, ko'nikma.

ЗНАЧЕНИЕ УЧЕБНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ВЫСШЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Аннотация

У вас появятся мнения о значении профессионально-педагогической компетентности в доступе студента к высшему образованию.

Ключевые слова: Компетентность, педагогическая компетентность, профессионально-педагогическая компетентность, подготовка, профессия, специальность, квалификация, мастерство.

THE IMPORTANCE OF EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL COMPETENCE IN PREPARING STUDENTS FOR HIGHER EDUCATION

Annotation

You will develop opinions about the importance of professional and pedagogical competence in a student's access to higher education.

Key words: Competence, pedagogical competence, professional pedagogical competence, training, profession, specialty, qualification, skill.

Kirish. Jahondagi rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quv jarayoni subyektlarining tayanch hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish tajribasidan bugungi kunda samarali foydalanilmoqda. Jumladan, AQSH, Germaniya, Angliya, Niderlandiya, Avstriya, Rossiya kabi davlatlarda talabalarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish sohasida samaradorlikka erishilmoqda. Bu esa, o'z navbatida Yevropa davlatlarida kompetensiyaviy yondashuv asosida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish, ularni ijtimoiy faoliyatga tayyorlash, olgan bilimlarini hayotiy vaziyatlarda sinab ko'rish, axborotlar bilan faol ishlash kompetensiyalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilib, 2030 yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida ustuvor yo'nalishlar sifatida o'z aksini topgan. Oliy ma'lumotga ega bo'lish jahon miqyosida muhim ehtiyoj bo'lib qaralmoqda, shu bilan birga oliy ta'lim muassasasidagi talabalarning ta'lim jarayoniga pedagogik moslashishi hamda talabalarning aqliy qobiliyati va tafakkurini rivojlantirish, moslashishning adaptiv mexanizmlarini yanada rivojlantirish eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Mazkur yo'nalishda, ayniqsa talabalarning oliy ta'lim muassasasiga pedagogik moslashishining adaptiv mexanizmi hamda talabalarning kasbiy-pedagogik kompetensiyasini rivojlantirish masalalariga keng e'tibor qaratilmoqda va dolzarb hisoblanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Talabalarning oliy ta'limga moslashishida kasbiy-pedagogik

kompetensiyalarning ahamiyatli ekanligini ushbu tadqiqotlardan ba'zilarini quyida ko'rib chiqamiz.

N.SH.Miftaxova, D.B.Bagautdinova, L.P.Shamsutdinova fikricha, tabiiy fanlar bo'yicha adaptasiya atamasi aniq ifodalangan ijtimoiy, psixologik va pedagogik ma'noni kasb etib, inson shaxsiyati va borliqni anglashda ijtimoiy-madaniy muhitlar hamda ular uchun zaruriy qadriyatlar, meyorlar, xulq-atvor ko'rinishlarini o'zlashtirish ko'nikmalari, bundan tashqari, ijtimoiy-madaniy muhitlarning inson va hamjamiyatlar maqsadlariga muvofiq o'zgarishini bilib oladi va moslashadi va ular bilan muomala qilishning yetarli usullarini tanlash va o'zaro ta'sir jarayonida ushbu usullarni amalga oshirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu yerda o'zini boshqaning o'rniga qo'yish qobiliyati alohida rol o'ynaydi.

Pedagogika fani va amaliyotida moslashish tushunchasi ham kasbiy, ham ijtimoiy o'rganilgan, biroq moslashishda kasbiy-pedagogik faoliyatning o'zni muammosiga yetarli e'tibor berilmagan. Moslashish yetakchi olimlar tomonidan quyidagicha taqdim etiladi: maqsadga erishishda makonning faol rivojlanishi shaxsning psixologik o'z-o'zini pivojlantirishiga bog'liqdir (V.Y.Kpyakvin, L.C.Pechenina, E.I.Finogenov, M.N.Vrajnova, N.N.Darenkova, V.A.Kruchinin va boshqalar);

- kasbiy muhim fazilatlarini bosqichma-bosqich shakllantirish jarayonida bo'lajak mutaxassisning hamda o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar umumiylihi muhim o'rin tutadi (V.A.Zaichenko);

- shaxsning ma'lum bir jarayonga faol moslashishi kasbiy faoliyat va kasbga kirishi uchun turli yo'llar bilan ochib beriladi: ba'zi hollarda, kasbiy faoliyatga tizimli paviyishda kirish, insonning kasbga kirishi va uning kasbiy muhit bilan o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirishda "kirish", "tabiatga moslashish" kasbiy faoliyat talablariga mos bo'lishi lozim.

Bo'lajak mutaxassisning kasbga moslashish jarayoni, yangi ijtimoiy muhit, mehnat sharoiti va muayyan mutaxassislik xususiyatlarini E.A.Lebedeva shunday ta'riflaydi:

- oliy ta'lim tuzilmasiga hamda o'quv jarayonining mazmuni va tarkibiy qismlariga, tanlangan kasbning o'ziga xos xususiyatlariga moslashish bilan belgilanadi.

O.Q.Haydarovanning ilmiy ishlarida talabalarining kasbiy pedagogik faoliyatga moslashuvini o'rganish jarayonida "kasbiy va pedagogik faoliyatga moslashish" tushunchasining mohiyatini kasbiy davrlardagi ijtimoiy, psixologik, ta'lim, mehnat, ishlab chiqarish faoliyati orqali insonning kasbiy faoliyat sohasiga muvaffaqiyatli kirishini ta'minlaydigan integrativ ko'p bosqichli jarayonligini ta'kidlangan [90].

Talabaning kasbga tayyorgarligini bosqichma-bosqich shakllantirish uning rivojlanish istiqbollarini ongli ravishda qurish, ma'lum bip kasbiy faoliyatda o'zini o'zi belgilash vazifasidir.

V.Y.Kryakvin izlanishlarida kasbiy o'z-o'zini aniqlash uchun tanlangan kasbga motivatsion va qiymat munosabatini pivojlanirishga qaratilgan yo'l haqida o'ylashdan boshlanadigan faoliyat shakli, deb tushuntiriladi. Kasbiy o'z-o'zini aniqlash jarayoni talabalarining universitetga qabul qilish bilan boshlanadi. Insonning umumiy ta'limdan professional ta'limga o'tishi ta'lim bir qator ichki va xulq-atvor o'zgarishlarini o'z ichiga oladigan hayotning va faoliyatning yangi sharoitlariga moslashish haqida yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mamlakatimizda zamonaviy ta'lim tendensiyalarini boshqarishning tashkiliy-pedagogik konseptual asoslari, kadrlar tayyorlashdagi ilmiy-pedagogik muammolar Sh.E.Qurbonov, E.Seytxalilov, S.Y.Ashurova va M.A.Davlatov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Zamonaviy o'qitish texnologiyalari nazariyasi va amaliyoti bo'yicha L.V.Golish, N.A.Muslimov, U.Nishonaliyev, N.Sayidaxmedov, O'Q.Tolipov va B.N.Farberman hamda ta'lim jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish muammolari bo'yicha A.A.Abduqodirov, U.SH.Begimqulov va F.M.Zakirovalar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar.

Talabalarining oliy ta'lim muassasasida ta'limga moslashishi muammolarining turli yondashuvlari bo'yicha L.N.Boronina, A.L.Andreyev, G.V.Bezyulyova, S.V.Vasilyeva, S.M.Vishnyakova, V.A.Kruchinin, E.O.Leonteva, YE.I.Muratova, YE.A.Osipov, YE.V.Osipchukova, A.V.Panixina, S.A.Runova, R.R.Xusainova, T.YE.Chikina, L.A.Yasyukova va boshqalar tomonidan atroflicha o'rganilgan.

Xorijiy mamlakatlarda ta'lim oluvchi shaxsning rivojlanishi xususiyatlari D.Bartram, A.Bandura, A.N.Leontev, A.Maslou, F.Barron, S.L.Rubinshteyn, R.Dyson, D.Harrison, S.Hoare, O.Lopez-Fernandez, A.Morales, C.Palmer va S.Sippellar tomonidan tadqiq qilingan.

G.P.Novikova ta'rifiga ko'ra kasbga doir moslashish – kasbi bo'yicha yangiliklarni o'rganish, ilg'or uslubiy va ijtimoiy yangilanish, soha bo'yicha innovatsion tub islohotlarning namoyon bo'lishi va unga shaxsning rioya etish ko'nikmalari tushuniladi.

M.Ochilov ilmiy ishlarida talabalarining moslashish jarayonida odatda quyidagi qiyinchiliklar ta'kidlanadi: kechagi o'quvchilarning maktab jamoasidan uni qo'llab-quvvatlash,

o'zaro yordam va ma'naviy qo'llab-quvvatlash bilan ketishi bilan bog'liq salbiy tajribalar, kasb tanlash motivatsiyasining noaniqligi, unga pedagogik va psixologik tayyorgarlikning yetarli emasligi; xulq-atvor va faoliyatda o'zini o'zi boshqarishni amalga oshira olmaslik, pedagoglarning kundalik nazorati odatining yo'qligi; yangi sharoitlarda maqbul ish va dam olishni izlash; kundalik turmush va o'z-o'ziga xizmat qilishni yo'lga qo'yish, ayniqsa, uyan yotoqxonaga ko'chib o'tishda; nihoyat, mustaqil ish ko'nikmalarining yo'qligi, eslatma olish, birlamchi manbalar, lug'atlar, kataloglar, ma'lumotnomalar bilan ishlashda qiyinchiliklarda kuzatiladi deya talqin qilingan.

Tahlil va natijalar. Talabalarining oliy ta'limga moslashishida kasbiy-pedagogik kompetensiyalarining ahamiyati mavzusida quyidagi umumlashma xulosalarni aytish mumkin:

"Kasbga" hamda "pedagogik faoliyatga moslashish" atamalarining mohiyati kasb tanlash va undan keyingi faoliyat tizimi, shuningdek mustaqil kasbga doir mehnat qilishda ijtimoiy, psixologik, o'quv va shu bilan bir vaqtda ishlab chiqarish faoliyati oprali insonlarning kasbga doir faoliyatlari sohasida o'zlarining muvaffaqiyatli xatti-xapakatlarini ta'minlaydigan ko'p bosqichli jarayon sifatida tahlil qilindi va ilmiy asoslandi.

"Moslashish" atamasiga ta'rif berishda: inson shaxsini ruhiyati orqali o'zi-o'zini yuqori cho'qqilarga ko'tarish maqsadida atrofda olamni o'rganish va boshqarish; ta'lim tizimidagi shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar va ularning umum jihatlarini tufayli kelajakdagi mutaxassisning kasbiy muhim fazilatlarini bosqichma-bosqich shakllantirish; yosh avlodni ish bilan tanishtirish jarayoni; shaxsning ma'lum bip kasbiy faoliyatga kirishi va faol moslashuvi.

Talabalarining kasbiy moslashuvi-bu ajralmas ko'p komponentli tizim bo'lib, uning xususiyatlari uning tarkibiy qismlari xususiyatlarining yig'indisiga kamaytirilmaydi. Biroq, ushbu tizimning tarkibiy qismlari nisbatan mustaqildir. Ularning o'zaro ta'siri, agar ulardan biri hukmronlik qilsa, turli xil natijalarga olib kelishi mumkin. Ushbu tizimning har bir komponenti, ierarxiya prinsipiga ko'ra, o'z tarkibiy qismlarini o'z ichiga olgan tizim sifatida qaralishi mumkin.

Shaxsning o'zi sevgan kasbi va mehnatining samaradorligi egallab turgan kasbi bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar, o'qituvchi murabbiy faoliyatini takomillashtirish texnologiyasi yutuqlari, zaruriy ma'lumotlarning taqqoslanishi belgilangan maqsadlarga erishish dapajasi va pedagogik muammolarni hal qilish bo'yicha aniq natijalarga asoslanadi.

Talabalarining OTMga moslashishlarida interaktiv rejimda qurilgan ma'ruzalar, seminarlar, amaliy mashg'ulotlar, shaxsiy va kasbiy o'sish bo'yicha treninglar, ishbilarmonlik o'yinlari; muzeylarga tashriflar, o'tgan yillar universiteti bitiruvchilari bilan uchrashuvlar, o'quv va ishlab chiqarish amaliyotlar yaxshi samara berishi amaliy hisobotlandi.

Talabalarining kasbiy va pedagogik faoliyatga moslashish funksiyalari aniqlandi: ijtimoiy, ta'limga oid hamda bilim oluvchilar orasidagi turli o'zgarishlarni tartibga solish, bu pedagogik faoliyat uslubini o'zgartirishga, o'qitish kommunikatsiyasini takomillashtirishga va o'quv jarayonining samaradorligini yanada oshirish; ta'lim ishtirokchilarining yuqori muloqot madaniyati va tarmoqdagi bilimlar sharoitida guruhviy hamda individual o'zaro aloqalarni tashkil etish, kasbiy va pedagogik faoliyatga kasbiy tayyorgarlik darajasini aniqlash va kasbiy muhitga kirish kabi jarayonlarning maqbul xolati talqin etildi.

O'zgaruvchan va pivojlanib borayotgan ta'lim muhitida ta'lim oluvchilarning kasbga tegishli hamda o'qituvchilik faoliyatida o'zigagina tegishli bo'lgan xulq-atvor, kasbiy tayyorgarlik, o'zlashtirilayotgan materialni

anglash hamda uni muvaffaqiyatli natijasiga ega bo'lishini muhim deb hisoblaymiz.

Xulosa va takliflar. Umuman, xulosa sifatida aytish mumkinki, talabalarning moslashish jarayoni aynan o'sha muhitdagi yangi mavqeiga ega bo'lishi uchun undan muhim xususiyatlarga ega bo'lishni talab etadi, ya'ni talaba o'zining shaxsiy sifatlaridagi kamchiliklarni berkitib, ularga urg'u bergan holda xulqidagi yangicha ko'rinishlarni namoyon etishni talab etadi. Bu jarayon talabalardan ko'proq kuch talab etibgina qolmay, balki odatiy faoliyatidagi ishlarni amalga oshirishda ham o'z faolligini ortiqcha sarflashga olib keladi. Buning uchun ham pedagog-murabbiydan talab etiladigan tajriba, moslashish uchun mo'ljallangan chora-tadbirlarni qo'llay bilishi, tashkiliy pedagogik yo'l-yo'riqlarni ko'zda tutgan holda tartib-qoida, xuquqiy intizomni talab qilish taqozo etiladi.

Kasbiy adaptasiyaning muvaffaqiyatli bo'lishida shaxsning o'z-o'zini tartibga solishi juda katta rol o'ynaydi.

Yosh mutaxassisning kasbiy adaptasiyasi - bu doimiy va uzluksiz ravishda ichki va tashqi qiyinchiliklar va to'siqlarni yengish jarayonidir. Bu yengib o'tish va yo'l qo'ymaslik uchun maxsus tayyorgarlik talab qilinadigan stress holatlarni vujudga keltiradi. Muvaffaqiyatli adaptasiya mutaxassis tomonidan doimiy ravishda mustaqil ta'lim olish va o'z-o'zini tarbiyalash jarayonlarisiz amalga oshishi mumkin emas.

Yuqorida ko'rib chiqilgan shaxsning ijtimoiy xususiyatlarning birligi uning faqat o'zigagina xosligida namoyon bo'ladi. Ushbu o'ziga xoslik o'zaro munosabatlarning yakka taptibdagi uslubini bildiradi va shaxsning xulq-atvorini belgilaydi, shuningdek adaptasiya jarayonining muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Demak, mutaxassisning kasbiy adaptasiyasi - uzluksiz, doimiy, surunkali tarzda kechuvchi jarayondir, shuning uchun ham, uning maxsus psixologik ta'minoti zarur.

ADABIYOTLAR

1. Kasb ta'limi o'qituvchilari tayyorlash va ularning malakasini oshirish muammolari. Monografiya.- T.: 2001.
2. Avliyaqulov N.X. Zamonaviy o'qitish texnologiyalari.-T.: 2001.
3. Golish L.V. Faol o'qitish usullari: mazmun, tanlash va amalga oshirish. Ekspress qo'llanma T.: TESIS, 2001.
4. Ismoilova Z.K. Pedagogikadan amaliy mashg'ulotlar. T.: «Fan», 2003. 23. 5. Ismailova Z.K. Tarbiyaviy ish metodikasi. T.: Fan, 2003.
5. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi falsafasi va davlat ta'lim standartlarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. T.: O'MKXTRI, 2003.
6. «Pedagogik va axborot texnologiyalari: yutuqlar va istiqbollari» Respublika ilmiy—amaliy konferensiyasi materiallari T.: 2003.
7. Ismailova Z.K., Mustafoeva D.A., Tuychiyev X.E. «Kasbiy psixologiya» fani bo'yicha elektron o'quv qo'llanma dasturi
8. Usmanova N. Turli sport tayyorgarligiga ega yosh tennischilarning vestibulyar apparat barqarorligi darajasini va uni rivojlantiruvchi mashqlar samarasini tadqiq etish // ACTA NUUZ. – 2024. – T. 1. – №. 1.1. – S. 175-179.
9. Usmanova N. The role of educational methods and developmental educational technologies in learning // Modern Science and Research. – 2023. – T. 2. – №. 12. – S. 1072-1080.

UDK: 37.091.3:371.13

Dilnoza TO'RAYEVA,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi
E-mail: dilnoza_ismoil2025@gmail.com

Pedagogika fanlari doktori, professor M. Shomirzayev taqrizi asosida

YANGI TA'LIM PARADIGMASI SHAROITIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish xususiyatlari amaliy jihatlar nuqtai nazaridan ochib berilgan. Kasbiy kompetentsiya boshlang'ich sinf o'qituvchilari kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, ularning ta'lim faoliyatida yaxshi natijalarga erishishga imkon berishlari aniqlandi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy-kontentli, texnologik va kasbiy-shaxsiy komponentlarini o'z ichiga olgan kasbiy kompetensiyasi ta'lim sifatini oshirish omillari ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Kasbiy kompetentsiya, boshlang'ich maktab, o'qituvchi, ta'lim jarayoni, o'quv, ta'lim faoliyati.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ

Аннотация

В статье раскрываются особенности формирования профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов с точки зрения практических аспектов. Установлено, что профессиональная компетентность учителя начальных классов положительно влияет на развитие творческих способностей младших школьников, позволяя им достигать высоких результатов в учебной деятельности. Установлено, что профессиональная компетентность будущего учителя начальных классов, включающая профессионально-содержательный, технологический и профессионально-личностный компоненты, является фактором повышения качества образования.

Ключевые слова: Профессиональная компетентность, начальная школа, учитель, образовательный процесс, обучение, образовательная деятельность.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN THE CONTEXT OF A NEW EDUCATIONAL PARADIGM

Annotation

The article reveals the features of the formation of professional competence of future primary school teachers from the point of view of practical aspects. It was found that professional competence has a positive effect on the development of creative abilities of primary school teachers of younger schoolchildren, allows them to achieve good results in their educational activities. It was found that the professional competence of a future primary school teacher, including professional-content, technological and professional-personal components, is a factor in improving the quality of education.

Key words: Professional competence, primary school, teacher, educational process, learning, educational activity.

Kirish. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish butun ta'lim tizimini isloh qilishning ajralmas qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi yangi ta'lim paradigmasi talablari asosida yetuk mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Bunday jarayonning dolzarbligi kelajakdagi o'qituvchining pedagogik faoliyatiga qo'yiladigan yangi talablar, umuman, kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi belgilash va o'z-o'zini rivojlantirish, insonparvarlik nuqtai nazaridan belgilangan tizimlar va texnologiyalarni loyihalash va joriy etish, kasbiy kompetensiyaning umumiy darajasi va bunday mutaxassislarning boshlang'ich maktab vazifalarini hal qilishga tayyorligidadir.

Zamonaviy ta'lim jamiyatning boshlang'ich sinf o'qituvchisi shaxsiga qo'yadigan yuksak talablariga javob berishi kerak. O'quvchilarni tarbiyalash maqsadlariga erishish ko'p jihatdan o'qituvchining shaxsiy salohiyatiga, umumiy va kasbiy madaniyatiga bog'liqligi aniq. Yangi ta'lim paradigmasiga o'tish, unda madaniyat, "madaniy shaxs" tarbiyasi hukmron omil bo'lib, oliy ta'lim maqsadlarini belgilaydi.

Bo'lajak boshlang'ich maktab o'qituvchisi moslashuvchanlik va noan'anaviy fikrlash, yangi ta'lim

paradigmasining tez o'zgarishlariga moslashish qobiliyatiga muhtoj va bu faqat yuqori darajadagi professional malaka, tasdiqlangan kasbiy qobiliyatlarning mavjudligi sharoitida mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Tadqiqotchilar S.D.Karakozova va K.G.Mitrofanov yangi ta'lim paradigmasi sharoitida talabalarning shaxsiy va kasbiy salohiyatini ochib berish uchun sharoit yaratish qobiliyatini ta'kidlaydi[1]. Ularning fikriga ko'ra, aynan texnologik jihatdan asoslangan yondashuv tufayli ijodiy fikrlashni rivojlantirish, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan kompetensiyalarni shakllantirish va oliy ta'lim sifatining zamonaviy talablariga javob beradigan barqaror ta'lim natijalariga erishish mumkin bo'ladi[1].

N.A.Muslimov, M.B.Urazova, Sh.Eshpulatovlarning so'zlariga ko'ra, "zamonaviy oliy ta'limning strategik maqsadi o'quv jarayonining butun tuzilishini har tomonlama raqamli o'zgartirishdir. Bu o'zgarish vaqtinchalik tendensiya sifatida emas, balki zamon talablariga samarali javob bera oladigan va mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashning yuqori darajasini ta'minlay oladigan ta'lim tizimini barqaror rivojlantirishning zarur sharti sifatida qaralmoqda"[2, 55-bet].

Amerikalik pedagog olim Jon Dyui fikricha, "zamonaviy ta'lim sharoitida tahsil oluvchilarning shaxsiy qiziqishlarini inobatga olgan holda, ta'lim jarayoniga tatbiq qilinishi va ta'lim subyektlarining o'quv jarayonidagi faoliyatini maqsadli yo'naltirishga mo'ljallanishi lozim"[3].

"O'quv jarayonidagi didaktik paradigma real hayotdan olingan vaziyatli muammo bo'lishi va ushbu muammoning yechimi jamoaviy tarzda yoki kichik guruhlarda fan yutuqlaridan foydalanib, mustaqil topilishi, muayyan natijani qo'lga kiritishga xizmat qilishi lozim. Bunda muammo va uning yechimi yaxlit holatda loyihalash faoliyatidan iborat bo'lishi zarur" [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish xususiyatlari amaliy jihatlar nuqtai nazaridan ochib berilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan. To'plangan ma'lumotlar asosida kuzatish va iqtisodiy tahlilni qiyoslash, tizimli yondashuv hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bo'lajak boshlang'ich maktab o'qituvchilari uchun kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirish ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonining bir qismidir. Bu o'zgarishlar oliy ta'limning yangi standartlarini yaratish, ta'lim dasturlari, mazmuni, formatlari, o'qitish usullari va yondashuvlarini yangilash va qayta ko'rib chiqishni nazarda tutadi. O'quv mashg'ulotlari o'quvchilarning maqsadli bilim, ko'nikma va ko'nikmalarni egallashiga, kasbiy kompetentsiyani shakllantirishga, shaxsiy madaniyatni tushinishga, ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga, yangi ta'lim paradigmasi muammolari talablariga tezkor javob berish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.

Ta'kidlash kerakki, "kasbiy kompetensiya" bilim, ko'nikma, tajriba va xulq-atvor modellari asoslanadi. Ijodiy fikrlash, o'quv jarayonini modellashtirish, g'oyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish, kelajakdagi kasbiy faoliyat jarayoniga yangi texnologiyalarni joriy etish qobiliyatiga ega bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish muammosi zamonaviy sharoitlarda dolzarbdur.

Ta'lim sifatini oshirish omillari bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy-kontentli, texnologik va kasbiy-shaxsiy komponentlarini o'z ichiga olgan kasbiy kompetentsiyasidir. Kasbiy-mazmun komponenti bo'lajak o'qituvchilardan o'zlari o'qitadigan fanlar, tegishli fan yo'nalishlari, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan fanning kvintessensiyasini ifodalovchi fan yo'nalishlari bo'yicha bilimga ega bo'lishni, inson shaxsi bilan bog'liq fanlar asoslari bo'yicha nazariy bilimlarga ega bo'lishni talab qiladi.

Texnologik komponent harakatda sinovdan o'tgan kasbiy bilimlarni, ya'ni ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Ushbu komponent pedagogik vaziyatni keng qamrovli diagnostika va tadqiqot tushunchasi va kelajak uchun prognozga asoslangan axborot va innovatsion texnologiyalar bilan ta'minlanadi. Kasbiy va shaxsiy komponent shaxsiy va ijodiy qobiliyatlarni o'z ichiga oladi [5].

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash tizimi yangi tendentsiyalar va innovatsion yondashuvlarni hisobga olgan holda zamonaviy sharoitda ta'lim izlovchilarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini, o'z taqdirini o'zi belgilashini va kasbiy faoliyatga subyektiv tayyorligini ta'minlashga qaratilgan:

an'anaviy ta'lim tizimidan innovatsion ta'lim tizimiga o'tish;

bo'lajak o'qituvchilar tayyorlashning madaniy yo'nalishini kuchaytirish;

o'quv jarayonini qurishning faol, interaktiv, rivojlantiruvchi va o'yin usullaridan foydalanish;

o'qituvchilarning an'anaviy ta'lim faoliyatidan kichik yoshdagi o'quvchilarni mustaqil bilim faoliyatiga jalb etadigan ta'lim faoliyatiga o'tishi;

bilim va faoliyat munosabatlarini o'zgartirish orqali ta'lim mazmunini yangilash;

o'quv faoliyatining maqsadlari va sifati mezonlarini kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishga va ta'lim ko'nikmalari majmuasini egallashga qayta yo'naltirish [6].

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish quyidagi jihatlariga asoslanadi:

aniq (o'qitilayotgan fan sohasida); tizimli (kichik maktab o'quvchilarining fan kompetentsiyalarini shakllantirish orqali);

psixologik-pedagogik (ta'lim faoliyatining pedagogik sohalari);

avtopsixologik (pedagogik faoliyat sohasini aks ettirish) [7].

Oliy ta'lim tizimida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish jarayonining samaradorligi uning barcha tarkibiy qismlarini to'liq amalga oshirishga bog'liq. Bo'lajak boshlang'ich maktab o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish Oliy ta'lim standartiga muvofiq amalga oshiriladi [8].

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyati ularning o'quvchilarining ta'lim ehtiyojlarini yaxshi bilishi kerak bo'lgan yuqori ixtisoslashtirilgan mutaxassislar sifatida tayyorlashga asoslanadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetentsiyasi lingvistik-kommunikativ, fan-metodik, axborot-raqamli, psixologik, hissiy-axloqiy, inklyuziv, sog'liqni saqlash, prognostik, tashkiliy, baholash-tahliliy, innovatsion, aks ettiruvchi kompetentsiyalar asosida shakllanadi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirishda keys-stadi usulidan foydalanish katta ahamiyatga ega. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish jarayonida keys-stadi usuli quyidagilarni tavsiflaydi:

shaxsiy yondashuv - o'qituvchilar va bo'lajak o'qituvchilar hamfikir bo'lishi, ular o'rtasida o'zaro tushunishni shakllantirishni o'z ichiga olgan ichki taranglikni bartaraf etishi kerak;

situatsion - trening uchun siz kasbiy kontekst va muammoga qarab material tanlashingiz kerak;

etarli ongliklikni, yetuklikni, maxsus yaratilgan to'siqlarni yengib o'tish qobiliyatini talab qiladigan vazifalarni bajarish orqali aqliy faoliyatni faollashtirish;

o'quvchining tashqi va ichki faoliyatida namoyon bo'ladigan ta'limning operativ asoslari;

kasbiy kompetentsiyani shakllantirish doirasida aqliy faoliyatning universal shakllarini rivojlantirish;

guruh ta'siri, chunki har bir talabaning shaxsiyati individual ravishda ochib berilishi kerak;

kasbga va mutaxassisliklarga yo'naltirish [6].

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining pedagogik tayyorgarligining zamonaviy standartlari amaliy ishlarning ulushini oshirishga intiladi, lekin bu odatda etarli emas. Samarali tashkil etilgan amaliyot tobora murakkab bosqichlilik xarakteriga ega.

Pedagogik amaliyot orqali bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish jarayoni o'quv jarayonining ajralmas elementi bo'lib, quyidagilarni ta'minlaydi:

bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy yo'nalishi va kasbiy faoliyatga qiziqishini shakllantirish;

maktab ta'lim jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kasbiy muhim shaxsiy fazilatlar, bilim, ko'nikma va malakalar;

individual faoliyatni va o'quvchilarning o'quv faoliyatini baholash uchun ko'nikma va ko'nikmalarni tegishli tarzda o'z-o'zini baholash [8].

Xulosa. Pedagogik amaliyot bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi va o'z navbatida nazariy va amaliy mashg'ulotlarning o'zaro hamkorligini ta'minlaydi hamda ongli va g'ayratli kasbiy rivojlanish uchun sharoit yaratadi[7].

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi uchun ta'lim muhitini loyihalash integratsiyani, izchillikni va uni tashkil etuvchi barcha funksional va

strukturaviy komponentlarning uzluksizligining bajarilishi kasbiy tayyorgarlikni kengaytirish va chuqurlashtirishning zaruriy sharti bo'lib, mutaxassislarning yangi va yuqori kasbiy malaka darajalariga doimiy rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasi ana shunday mutaxassisning ijodiy kasbiy faoliyati natijasi ekanligi aniqlandi. Kasbiy barkamol boshlang'ich sinf o'qituvchisi ta'lim va tarbiya vazifalarini muvaffaqiyatli hal etishi, kichik yoshdagi maktab o'quvchilarini jamiyat uchun kerakli fazilatlarga ega tayyorlashi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Каракозова С.Д., Митрофанов К.Г. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей начальной школы в условиях современного высшего образования. М.: ГУ-ВШЭ, 2018. 182 с.
2. Муслимов Н. А., Уразова М. Б., Эшпулатов Ш. Н. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси //Тошкент: Fan va texnologiya. – 2013. – Т. 160.
3. Дьюи, Дж. Школа и общество / Дж. Дьюи. – М.: Госиздат, 1924. – 168 с.
4. Толипов Ў.К., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг назарий ва амалий асослари. – Т.: "Fan va texnologiyalar" нашриёти, 2006.
5. Каракозов С.Д., Уваров А.Ю. Успешная информатизация – трансформация учебного процесса в цифровой образовательной среде // Проблемы современного образования. 2016.№ 2. С. 7–19.
6. Петрова Н.П., Бондарева Г.А. Цифровизация и цифровые технологии в образовании // Мир науки, культуры, образования. 2019. № 5 (78). С. 353–355.
7. Парфенова Т.А. Формирование проектной компетентности будущих педагогов начальной школы: автореф. дис... канд. пед. наук. Самара. 2019. 24 с.
8. Безлюдная Н. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей начальной школы в процессе использования метода кейс-стади. Трудности подготовки современного учителя. 2018. Вып. Семнадцатый С. 150-156.

UDK: 050/070:654.19(575.1)

Sevara URINBAYEVA,

Adliya vazirligi "Adolat" MHAM bo'limi boshlig'i, O'zDJTU mustaqil izlanuvchisi

E-mail:s.urinbaeva.85@gmail.com

O'zDJTU professori, f.f.d A.Karimov taqrizi asosida

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ETHICAL ISSUES IN COMMUNICATING INFORMATION IN PUBLIC RELATIONS

Annotation

The article discusses the mechanisms of using artificial intelligence in public relations, ethical issues, information exchange and dissemination in the process of digitization, the use of artificial intelligence technologies in PR services, and their role and place in establishing and developing public relations.

Key words: Public relations, artificial intelligence, chat-bot, ChatGPT, communication with the people, government agencies, training of specialists, content creation, information, internet, social networks.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ДОВЕДЕНИИ ИНФОРМАЦИИ В СВЯЗЯХ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ

Аннотация

В статье рассматриваются механизмы использования искусственного интеллекта в связях с общественностью, этические вопросы, обмен и распространение информации в процессе оцифровки, использование технологий искусственного интеллекта в PR-службах, их роль и место в установлении и развитии связей с общественностью.

Ключевые слова: Связи с общественностью, искусственный интеллект, чат-бот, ChatGPT, общение с людьми, государственные учреждения, подготовка специалистов, создание контента, информация, Интернет, социальные сети.

JAMOATCHILIK BILAN ALOQALARDA AXBOROTNI YETKAZISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH VA ETIKA MASALALARI

Annotatsiya

Maqolada jamoatchilik bilan aloqalarda axborotni yetkazishda sun'iy intellektidan foydalanish mexanizmlari, etika masalalari, raqamlashuv jarayonida axborot almashish va tarqatish, sun'iy intellekt texnologiyalaridan PR xizmatlarida foydalanish, ular orqali jamoatchilik bilan aloqalarni yo'lga qo'yish va rivojlantirishdagi roli va o'rni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Jamoatchilik bilan aloqalar, sun'iy intellekt, chat-bot, ChatGPT, xalq bilan muloqot, davlat organlari, mutaxassislarni tayyorlash, kontent yaratish, axborot, internet, ijtimoiy tarmoqlar.

Kirish. Sun'iy intellektsiz hozirgi davr texnologiyasini tasavvur qilish qiyin — u to'rtinchi sanoat inqilobining markazida. Bugungi zamonaviy duyoni sun'iy intellektsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Deyarli barcha sohalarga sun'iy intellekt kirib bormoqda. Zamonaviy sun'iy intellekt — bu turli funksiyalarni bajara oladigan algoritmlar va dasturiy tizimlardan tashkil topgan murakkab tizim bo'lib, u inson ongiga xos bo'lgan bir qator vazifalarni axborot bazasiga kiritilgan ma'lumotlar asosida bajara oladi. Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, mantiqan izchil xulosa chiqarish, muammolarga yechim taklif etish va samarali tavsiyalar berish kabi imkoniyatlarga ega bo'lgan "aqlli" texnologiya sifatida e'tirof etilmoqda. Bugungi kunda mutaxassislarni sun'iy intellektni to'rtinchi sanoat inqilobining markaziy ustuni, uning harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko'rishmoqda [1].

So'nggi yillarda sun'iy intellekt eng muhim va dolzarb mavzulardan biriga aylandi. AQSh va Xitoy kabi yetakchi davlatlar ushbu texnologiyaning salohiyatini erta anglab yetib, uni rivojlantirish yo'lida hukumat darajasida ham, xususiy sektor orqali ham katta sarmoyalar yo'naltirishmoqda.

Mana, masalan, joriy yilgi saylovlarda ham sun'iy intellekt keng foydalanildi. Prezidentimiz tomonidan mazkur masala ham e'tibordan chetda qolmadi. Mamlakatda sun'iy intellekt sohasini tizimli rivojlantirish maqsadida, Prezident tomonidan "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-

yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori qabul qilindi [2].

Shuningdek, undan foydalanishning huquqiy asoslarini yaratishga qaratilgan qonun ishlab chiqish lozimligi ta'kidlab o'tildi.

Hukumatning sun'iy intellektga tayyorlik indeksida (Government AI Readiness Index) O'zbekiston birinchi 50 talikdan o'rin oladigan davlatlar qatoriga kirishga erishishi belgilandi [3].

Bugun sun'iy intellekt butun dunyoda faol qo'llanilishda davom etmoqda. 2024-yilda ChatGPT'ning foydalanuvchilar soni sezilarli darajada oshdi. Similarweb ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yil sentabr oyida ChatGPT'ga 3.1 milliard tashrif buyurilgan bo'lib, bu o'tgan yilga nisbatan 112% o'sganini ko'rsatdi. Shuningdek, 2024-yil oktyabr oyida bu raqam 3.7 milliardga yetdi, bu esa yil davomida 115.9% o'sganini anglatadi [4].

Foydalanuvchilar soniga kelsak, 2024-yil dekabr oyida ChatGPT haftalik faol foydalanuvchilari soni 300 millionga yetdi. 2025-yil fevral oyida esa bu ko'rsatkich 400 millionga oshdi [5].

O'zbekistonda sun'iy intellektga asoslangan xizmatlar ham ommalashmoqda. 2022-yilda O'zbekiston Jahon bankining Davlatlarning texnologiyaga tayyorlik indeksida 43-o'rinni egallagani ham ijobiy tendensiyadan dalolat beradi. Davlat xizmatlarida raqamli ko'nikmalar va innovatsiyalar sub-indeksi bo'yicha mamlakat dunyoda 4-o'rinni egalladi [6].

Bugungi kunda O'zbekiston ham sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi davlatlar safidan o'rin olmoqda. Ayni paytda eng mashhur sun'iy intellekt tizimlaridan biri — bu ChatGPT bo'lib, u neyron tarmoqlarga asoslangan ilg'or texnologiya sifatida tanilgan. 2023-yil boshidan boshlab ushbu tizimdan o'zbekistonlik foydalanuvchilarga ham erkin foydalanish imkoniyati yaratildi [7]. Umuman olganda, SI — bu savollarga javob berish, matn yaratish, tasvir hosil qilish, ma'lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlash kabi murakkab vazifalarni mustaqil bajara oladigan aqlli kompyuter tizimidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Sun'iy intellekt PR mutaxassislariga nafaqat tezkorlik, balki aniqlik ham beradi. Ammo bu texnologiyalar insoniy hissiyotlarni to'liq tushunmaydi, shuning uchun ularni ehtiyotkorlik bilan qo'llash lozim”, deydi Avstraliyadagi Sunshine Coast universitetining Jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha katta o'qituvchisi, Oliy Ta'lim akademiasining katta ilmiy xodimi, “Strategik aloqa uchun sun'iy intellekt” (“Artificial Intelligence for Strategic Communication”) kitobi muallifi Karen E. Sutherland. Ushbu kitobda sun'iy intellekt vositalarining (ChatGPT, Jasper AI, Grammarly va boshqalar) strategik PR faoliyatida qanday ishlatilishi haqida so'z boradi. Ular orqali press relizlar yozish, auditoriyani tahlil qilish, krizis kommunikatsiyasini tezkor boshqarish usullari haqida ma'lumotlar berilgan [8].

“Sun'iy intellekt, strategik kommunikatorlar va faollik” (“Artificial Intelligence, Strategic Communicators and Activism”) kitobi hammualliflaridan biri, Avstraliyadagi Yangi Janubiy Uels Universitetining San'at va OAV maktabi o'qituvchisi Lukasz Swiatek esa “SI nafaqat vosita, balki ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirish uchun kuchli quroldir. PR mutaxassislari noto'g'ri axborotga qarshi kurashish va jamoatchilikka haqqoniy haqiqatni yetkazishda SI vositalaridan foydalansa bo'ladi [9]”, deb aytgan.

Bentley universiteti dotsentlari, “Strategik aloqa va AI: aqlli foydalanuvchi interfeyslari bilan jamoatchilik bilan aloqalar” (“Strategic Communication and AI: Public Relations with Intelligent User Interfaces”) kitobi mualliflari Simon Moore va Roland Hübscherlar “SI orqali auditoriyani segmentlash, tajriba asosida kontentni shaxsiylashtirish va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari yordamida PR ishlarini soddalashtirish mumkin [10]” ligini aytishgan. Shu bilan birga, SI har bir auditoriya guruhiga mos xabarlarini avtomatik ravishda yaratish imkonini berishini, ammo bu insonlarda bor xislatlarni ko'rsatib berolmasligini ta'kidlashgan. Diplomatiya akademiasining mutaxassislari Yevgeniy Pashensev va Vadim Kozyulin tomonidan yozilib, 2024-yilda nashr etilgan “Sun'iy intellekt va geosiyosat [11]” kitobida esa sun'iy intellektning xalqaro munosabatlar va xavfsizlikka ta'siri tahlil qilinadi. SI texnologiyalarining diplomatik amaliyotlarga, muzokaralarga va qaror qabul qilish jarayonlariga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanishning jamoatchilik bilan aloqalardagi roli va bu jarayonda yuzaga keladigan etik muammolar tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti jamoatchilik bilan aloqalarda axborot yetkazish jarayoni bo'lsa, tadqiqot predmeti esa sun'iy intellektidan foydalanishning kommunikatsion va etik jihatlarini ochib beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi SI vositalari orqali axborot yetkazish amaliyoti qanday tashkil etilayotganini o'rganish va bu jarayon qanday etik muammolarni keltirib chiqarayotganini aniqlash hisoblanadi. Tadqiqot olib borishda ilmiy bilishning tarixiy, tizimli, mantiqiy, statistik, qiyosiy-huquqiy usullaridan foydalanilgan. Tadqiqotda aralash uslublar (mixed methods) tanlandi, ya'ni sifatli va miqdoriy usullar birgalikda qo'llanildi. Bu yondashuv sun'iy intellekt asosidagi kommunikatsiya jarayonini har tomonlama o'rganish imkonini

beradi. Kontent-tahlilida turli axborot platformalarida, xususan, ijtimoiy tarmoqlar, tashkilotlarining veb-saytlari, chat-botlarda SI yordamida yaratilgan xabarlar tanlab olinib, mazkur xabarlar tili, mazmuni, ohangi va etik me'yorlarga mosligi bo'yicha tahlil qilindi. Yaratilgan axborot matnlari va kommunikatsiya namunalarining mazmuniy jihatlari, shu bilan birga, so'rovnomasida jamoatchilikning SI asosidagi axborotga nisbatan munosabati statistik tomonlama o'rganildi. Jamoatchilik orasida (PR mutaxassislari, jurnalistlar, ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari) onlayn so'rovnomasida o'tkazildi.

O'tkazilgan ushbu onlayn so'rovnomada qatnashgan 165 nafar respondent “Jamoatchilik bilan aloqalarda SI ko'magidan qanchalik foydalanasiz?” degan savol bo'yicha quyidagi javoblar olindi:

Jamoatchilik bilan aloqalarda SI ko'magidan foydalanuvchilar soni 32%i tashkil etishi ma'lum bo'ldi;

41% ishtirokchilar esa ba'zan foydalanishlarini;

30 %i esa deyarli umuman foydalanmasliklarini bildirishgan.

So'rovnamaning “PRda SI ko'magidan qanday maqsadlarda foydalanasiz?” degan savoliga esa 43% insonlar matnlar yaratishda foydalanishlarini, 27% i bo'lsa videokontentlar yaratishda, qolgan 30 % esa boshqa maqsadlarda foydalanishlarini bildirishgan.

Tahlil va natijalar. PR kontekstida sun'iy intellekt an'anaviy ravishda inson aralashuvini talab qiladigan, ommaviy axborot vositalari monitoringi, kontent yaratish va tahlil qilish kabi vazifalarni bajarishi mumkin. 2023-yilda OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan GPT-4 modeli dunyo miqyosida 1 milliarddan ortiq matnli savollarga inson darajasida javob bergani aniqlangan [12]. Sun'iy intellektga asoslangan vositalar orqali PR mutaxassislari yanada samarali ishlashlari natijasida ortiqcha vaqt va resurslarni sarflamasligi mumkin. Bu esa odatiy vazifalarni avtomatlashtirish imkonini beradi [13].

Sun'iy intellektning PR dunyosiga kirishi davlat tashkilotlarning raqamli asrga moslashishga bo'lgan ehtiyojining ortishi bilan izohlanadi, bu yerda ijtimoiy tarmoqlar, doimiy ulanish va ma'lumotlarning haddan tashqari yuklanishi odatiy holdir. Bu jarayonda an'anaviy PR usullari shunchaki yetarli emas. Murakkab ma'lumotlarni boshqarish, amaliy tushunchalarga ega bo'lish va xabarlar kerakli vaqtda kerakli odamlarga yetkazilishini ta'minlash uchun SI ni qo'llash orqali muloqot rivojlanadi. Ba'zilar sun'iy intellektning PR mutaxassislarining o'rnini bosa oladimi, degan savol tug'dirishi mumkin, ammo bu bahsli masala. Sun'iy intellekt ko'plab vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin bo'lsa-da, u inson ijodi, sezgi va hissiy intellektga bo'lgan ehtiyojini o'rnini bosa olmaydi. Raqamli kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish, jumladan sun'iy intellekt texnologiyalari PR xizmatlarida kontent yaratish va tahrirlash jarayonlarini tezlashtirish va soddalashtirishda katta yordam beradi. Bu esa davlat boshqaruvida fuqarolar bilan qayta aloqani to'g'ri yo'lga qo'yishda yuqori samaradorlikni ko'rsatadi. Buning uchun aholiga amalga oshirilayotgan islohotlarning maqsadi, vazifalari va natijalari haqida tezkor, xolis va to'liq axborot yetkazish, davlat organlari shaffofligini ta'minlaydi.

Ko'pgina afzalliklariga qaramay, sun'iy intellektning PRga integratsiyalashuvi o'ziga xos qiyinchiliklar va etika masalalari bilan birga keladi. Agar SI vositalariga to'g'ri ma'lumotlar kiritilmagan bo'lsa, ular stereotiplarni kuchaytirishi yoki jamoatchilik fikrini noto'g'ri shakllantirishi mumkin. Bundan tashqari, sun'iy intellekt kontent yaratishda yordam berishi mumkin bo'lsa-da, xabar almashishda, brendning qadriyatlariga mos kelishini ta'minlash uchun inson nazorati muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, Alga haddan tashqari ishonish kontentni shaxsiylikdan yiroq, hissiy jihatdan

sovuq qilib qo'yishi mumkin, chunki u insoniyatga xos fikrlarni va hissiyotlarni ifodalab bera olmaydi.

Mutaxassislar fikricha, sun'iy intellektning ijtimoiy va boshqa sohalarga joriy etishda shaxsga oid ma'lumotlarning daxlsizligini ta'minlash, ularni ishonchli saqlash va boshqarish eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki sun'iy intellektidan foydalanish bilan bog'liq axloqiy jihatlar bugungi kunda AQSH, Buyuk Britaniya, Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar hamda yetakchi xalqaro tashkilotlar diqqat markazida bo'lib turibdi. Xususan, inson huquqlari va shaxsiy hayot maxfiylikni saqlash, shuningdek, sun'iy intellektidan siyosiy maqsadlarda yoki manipulyativ kontent yaratishda foydalanish xavfi global miqyosda dolzarb muammoga aylanib bormoqda. Ba'zi olimlar esa, sun'iy intellektning kelajagi bevosita insoniyatni qanday maqsadlarda qo'llashga qaror qilishi bilan belgilanadi. Hozircha xavfsiz deb hisoblanayotgan texnologiyalar ham vaqt o'tishi bilan kuchli manipulyatsiya vositasiga aylanishi ehtimoldan holi emas. Bugungi kunda "deepfake" texnologiyasi yordamida yaratilayotgan sun'iy videolavhalar yoki mustaqil tarzda tasvir chizuvchi "Midjourney" kabi dasturlar bunga yaqqol misoldir. Aslida foydali maqsadlar uchun mo'ljallangan bu kabi vositalar ko'plab hollarda salbiy yo'nalishda — noto'g'ri ma'lumot tarqatish, yolg'on voqealarni haqiqat sifatida ko'rsatish kabi xavfli holatlarda qo'llanmoqda. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda mashhur siyosatchilar yoki taniqli shaxslarning "Midjourney" orqali yaratilgan kulgili yoki haqoratli tasvirlari virus kabi tezlikda tarqalmoqda. AQSH sobiq prezidenti Donald Trampning go'yoki politiya tomonidan qo'lga olinayotgani yoki Rim papasining noodatiy kiyimlarda aks etgan tasvirlari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Afsuski, bunday soxta kontent ko'plab odamlar tomonidan haqiqat deb qabul qilinmoqda, bu esa jamiyatda noto'g'ri tushunchalar, munozaralar va qarama-qarshiliklarga sabab bo'lmoqda. Eng xavotirli jihati — bu holat mashhur insonlarning obro'siga putur yetkazish bilan birga, ayrim hollarda sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'magirik vositasiga aylanishiga ham olib kelmoqda [14].

Ayrim davlatlar, jumladan Xitoy va Rossiya sun'iy intellekt hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan

furqatlarining shaxsiy huquq va erkinliklarini cheklash, shuningdek, siyosiy maqsadlarda foydalanayotgani haqida jiddiy e'tiroz va tanqidlar bildirilmoqda. Shu bois, sun'iy intellektidan foydalanish bo'yicha huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqishda mazkur jihatlar alohida e'tibor qaratish dolzarb ahamiyat kasb etadi [15].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Parlamentlararo Ittifoqning 150-Assambleyasidagi nutqida ham "Hozirgi kunda barcha jabhalarga keng kirib kelayotgan sun'iy intellekt sohasida tizimli hamkorlikni kuchaytirishni bugungi zamonning o'zi bizdan talab etmoqda.

Sun'iy intellektidan foydalanish etikasi bo'yicha qonun ishlab chiqilsa, ushbu innovatsion huquqiy asos dunyo miqyosida tez rivojlanayotgan ushbu sohani samarali tartibga solishda barcha davlatlar uchun o'ziga xos namuna bo'lar edi" [16], deya ta'kidlagan. Hozirgi kunda sun'iy intellekt ishtirokidagi munosabatlar qonunchiligimizda mustahkamlanmoqda [17].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda aytish joiz, sun'iy intellektning jadal rivojlanishi nafaqat texnologik yutuqlar, balki axloqiy me'yorlar, shaxsiy hayot daxlsizligi va axborot xavfsizligi borasida ham yangi savollar va muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu bois, ushbu sohani tartibga soluvchi aniq va samarali qonun-qoidalarni ishlab chiqish, axborot siyosati va PR yo'nalishlarida sun'iy intellektidan oqilona va mas'uliyat bilan foydalanish uchun mutaxassislarni tayyorlash, kontent yaratishda yoki qaror qabul qilishda har doim natijalarni tekshirish va professional tajriba hamda bilimga tayanib ish tutish muhimdir. PR sohasida SI etikasi bo'yicha aniq standartlar va reglamentlar joriy etilishi zarur. Shuningdek, har qanday SI vositasi orqali yetkaziladigan axborot inson nazorati ostida bo'lishi kerak. Buning uchun esa tegishli tashkilotlar tomonidan PR yo'nalishida faoliyat olib borayotgan mutaxassislarning sun'iy intellektidan samarali foydalanish bo'yicha bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, muntazam ravishda ularni oshirib borishga qaratilgan maxsus o'quv kurslari, amaliy mashg'ulotlar hamda seminar-treninglar tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. International scientific and technical conference
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, 14.10.2024 yildagi PQ-358-son PQ-358-сон 14.10.2024. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, 14.10.2024 yildagi PQ-358-son PQ-358-сон 14.10.2024. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida
4. https://www.similarweb.com/blog/insights/ai-news/chatgpt-topped-3-billion-visits-in-september/?utm_source=chatgpt.com
5. https://keywordseverywhere.com/blog/chatgpt-users-stats/?utm_source=chatgpt.com
6. https://gov.uz/en/digital/news/view/883?utm_source=chatgpt.com
7. <https://platform.openai.com/docs/supported-countries>
8. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-981-96-2575-8>
9. https://www.routledge.com/Artificial-Intelligence-Strategic-Communicators-and-Activism/Swiatkiewicz-Vujnovic-Galloway-Kruckeberg/p/book/9781032348308?srsltid=AfmBOoqbhssSfAF2-IT-cT2HgZFQ_oK0LwM6fp55R3tzmjqYHv02G0iv
10. <https://www.routledge.com/Strategic-Communication-and-AI-Public-Relations-with-Intelligent-User-Interfaces/Moore-Hubscher/p/book/9780367628963?srsltid=AfmBOorKkmvxvzJfgRgWn4SLsYJnHh5QZPS3yzTpEfus3ipfTSaYbI64>
11. https://www.dipacademy.ru/documents/8694/Doklad_Iskustvennyj_intellekt_i_geopolitika.pdf
12. <https://www.forbes.com/sites/johnkoetsier/2023/03/14/gpt-4-beats-90-of-lawyers-trying-to-pass-the-bar/>
13. <https://ronntorossian.medium.com/ai-in-public-relations-the-future-of-communication-and-strategy-ed3a6f5bd7d2#:~:text=By%20leveraging%20NLP%20algorithms%2C%20AI,brand%20maintains%20a%20favorable%20reputation>
14. Сун'ий интеллект: Имконият ва таҳдидлар – HURRIYAT
15. <https://xabar.uz/tehnologiya/suniy-intellekt-tortinchi-sanoat?ysclid=m4r3ia993t688225017>
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Parlamentlararo Ittifoqning 150-Assambleyasidagi nutqi - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Parlamentlararo Ittifoqning 150-Assambleyasidagi nutqi
17. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi -Sun'iy intellekt — texnologik rivojlanish asosi

UDK: 130.2

Davlatjon O'RINBOYEV,
Qo'qon davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: davlatjonurinbayev@gmail.com

PhD D.Iskandarova taqrizi asosida

G'ARB MAMLAKATLARINING STRATEGEMALAR NAZARIYASIGA DOIR FALSAFIY-TARIXIY YONDOSHUVLAR: SHARQ VA G'ARB STRATEGEMA NAZARIYALARI TAHLILI

Annotatsiya

Strategemalar nazariyasining g'arb mamlakatlariga xos jixatlari, ularning tarixiy takomilil bosqichi hamda jamiyat rivoji va muayyan millat va davlat kelajagi bilan bog'liq masalalarni o'zaro tavsiflari ifodalangan.

Kalit so'zlar: Strategema, G'arb strategemasi, Sharq strategemasi, Iqtisodiy strategema, Ichki barqarorlik va siyosiy muvozanatni saqlash, Siyosiy strategema, Kuch va diplomatiya muvozanati, 36 strategema.

ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ТЕОРИИ СТРАТЕГЕМ ЗАПАДНЫХ СТРАН: АНАЛИЗ ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ ТЕОРИЙ СТРАТЕГЕМ

Аннотация

Отражены особенности теории стратегем, характерные для западных стран, этапы их исторического развития, а также взаимосвязанные характеристики вопросов, касающихся развития общества и будущего конкретной нации и государства.

Ключевые слова: Стратегема, западная стратегема, восточная стратегема, экономическая стратегема, поддержание внутренней стабильности и политического баланса, политическая стратегема, баланс силы и дипломатии, 36 стратегем.

PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL APPROACHES OF WESTERN COUNTRIES TO THE THEORY OF STRATAGEMS: ANALYSIS OF EASTERN AND WESTERN STRATAGEM THEORIES

Annotation

This paper examines the characteristics of stratagem theory specific to Western countries, their historical stages of development, and the interrelated aspects of issues concerning societal progress and the future of particular nations and states.

Key words: Stratagem, Western stratagem, Eastern stratagem, Economic stratagem, Maintaining internal stability and political balance, Political stratagem, Balance of power and diplomacy, 36 stratagems.

Kirish. Ta'limotlarga ko'ra, rivojlanish – bu bir sifatdan ikkinchi bir sifatga yoki bir holatdan boshqa bir holatga o'tishda tabiat va jamiyatda sodir bo'ladigan o'zgarishlar hamda harakatlar turi. Falsafaning hukmron tasavvurlariga ko'ra materiya va ongning yaxlit holatda rivojlanishi spiralsimon cheksizdir. Zero, uning orqaga qaytishi va turg'unligi e'tirof etilsada, uning tamoyillari oddiylikdan murakkab shakllar tomon o'sib boradi. Ya'ni u rivojlanish ob'ektning o'zida mavjud bo'lgan harakatlarga asoslanadi. Biz buni jamiyat rivojiga daxldor bo'lgan “innovatsiya”lar, “konsepsiya”lar kabi g'oyalar orqali ta'minlaymiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Keyingi davrlarda G'arb strategemalar nazariyasida Nikolyo Makiavellining (1469–1527) siyosiy-falsafiy qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi. Uning eng mashhur asari – “Hukmdor” (Il Principe) asari bo'lib, unda hokimiyatni egallash, uni saqlab qolish va samarali boshqarish bo'yicha amaliy maslahatlar berilgan. Ushbu asarda Makiavelli an'anaviy axloqiy tamoyillar o'rniga, real siyosiy sharoitlar asosida harakat qilish zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu kitobdagi asosiy g'oyalarni quyidagicha keltirishimiz mumkin:

Reallikka asoslangan pragmatik siyosat yuritish g'oyasi: Makiavelli siyosatni axloqdan ajratib, uni amaliyotga asoslangan hodisa sifatida tahlil qiladi. Uning fikricha, davlat boshqaruvida axloqiy qadriyatlarga haddan tashqari bog'lanish hukmdorni zaiflashtiradi va uning hokimiyatini xavf ostiga qo'yadi. Shu sababli, hukmdor o'z manfaatlarini himoya qilish uchun ba'zan yolg'on, hiyla va kuch ishlatishga majbur

bo'ladi. Bu borada uning “Insonlar qanday bo'lishi kerakligi haqida emas, balki ular qanday ekanligi haqida o'ylash kerak” iborasini alohida ta'kidlash zarur.

Qo'rqitish va hurmat muvozanati saqlash g'oyasi: Makiavellining eng mashhur savollaridan biri: “Hukmdor yaxshi ko'rilgan bo'lishi kerakmi yoki undan qo'rqish kerakmi?” Unga ko'ra, ideal hukmdor har ikki tuyg'uni uyg'otishi lozim, lekin agar tanlov qilish zarur bo'lsa, odamlar beqaror va hiyonatkor bo'lgani sababli qo'rqitish yaxshiroq. Hukmdor shafqatsiz bo'lishi mumkin, lekin haddan oshmasligi kerak. Mutafakkir bu borada “Odamlar odatda yomon fe'l-atvorli bo'lib, manfaat yo'q joyda sodiq bo'lishmaydi. Shu bois hukmdor shunday kuchga ega bo'lishi kerakki, u o'z taxtini himoya qila olsin.” – deya alohida ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqsad vositalarni oqlaydi tamoyiliga amal qilish: Makiavelli ko'pincha “Maqsad vositalarni oqlaydi” degan tamoyil bilan bog'lanadi. Hukmdor o'z hokimiyatini saqlab qolish uchun aldov, hiyla, zo'ravonlik kabi vositalardan foydalanishi mumkin, agar bu davlat barqarorligi uchun xizmat qilsa. Shu bilan birga, u ochiq shafqatsizlik yoki haddan tashqari beparvolik hukmdor uchun halokatli bo'lishi mumkinligini ham tan oladi. Uning bu boradagi “Sizning dushmanlaringiz hamma narsani kechirishi mumkin, lekin kuchsizligingizni emas” fikrini alohida qayd etish lozimdir.

Qonun va kuchning muhimligi g'oyasi: Makiavelli qonun va tartib muhimligini tan oladi, lekin ularni qo'llab-quvvatlash uchun kuch va harbiy qudrat zarurligini ta'kidlaydi. Agar hukmdor faqat qonunlarga tayanib, kuch

ishlatish vositasini yo'qotsa, u taxtini yo'qotadi. Shu sababli, Makiavelli kuchli armiya va qat'iyatli siyosat yuritishni tavsiya qiladi. Uning fikriga ko'ra "Hukmdor o'z shaxsiy armiyasiga ega bo'lishi kerak, aks holda u zaif hisoblanadi".

Hiyla va manipulyatsiya san'atiga amal qilish g'oyasi: Makiavelli siyosiy raqiblarni engish uchun aldov va hiylalarni qo'llash muhimligini ta'kidlaydi. U sherni kuchi va tulkining aqlidan bir vaqtda foydalanish kerakligini aytadi. Diplomatiya, ittifoqlar va kelishuvlar vaqtinchalik bo'lishi mumkin, lekin hukmdor ulardan strategik manfaatlariga erishish uchun foydalana olishi kerak. Makiavelli nazarida "Agar hamma odamlar yaxshi bo'lsa, bu maslahatlar kerak bo'lmas edi. Lekin ular bunday emas, shuning uchun hukmdor ham hiyla ishlatishi kerak".

Xalqning qo'llab-quvvatlashini ta'minlash g'oyasi: Makiavelli o'z kuchini faqat elita yoki aristokratiya orqali saqlash noto'g'ri bo'lishi mumkinligini aytadi. Hukmdor xalqning kamida bir qismiga suyanagan holda boshqarishi kerak, chunki xalq isyon ko'tarsa, hokimiyat qulashi mumkin. Shu sababli, u xalqning e'tiborini boshqarish, ularni band qilish va manipulyatsiya qilishni tavsiya qiladi. Uning bu boradagi mashhur iborasi – "Hukmdor shunday harakat qilishi kerakki, xalq uning hokimiyatini o'z manfaatlariga deb bilsin".

Moslashuvchanlik va vaziyatga mos harakat qilish g'oyasi: Eng muhim strategiyalardan biri – moslashuvchanlikdir. Hukmdor o'ziga tegishli bo'lgan strategiyani doimiy ravishda o'zgartirib, mavjud vaziyatga moslashishi kerak. Qaysidir paytda shafqatsizlik, qaysidir paytda saxiylik, qachonlardir esa neytrallik siyosati muhim bo'lishi mumkin. Makiavelli fikricha, "Vaqt va sharoit hukmdorni qachon shafqatli, qachon shafqatsiz bo'lish kerakligini o'rgatishi lozim".

Makiavellining yuqoridagi g'oyalari axloqsizlik va zo'ravonlikka chorlovchi, avtoritarizmga olib keluvchi deb tanqid qilinligiga qaramasdan keying davr siyosatchilari uning g'oyalaridan foydalanganligini ko'rishimiz mumkin.

Jumladan, Tomas Gobbs (1588–1679) o'zining "Leviathan" (1651) asarida Makiavellining hokimiyat va kuch haqidagi fikrlarini rivojlantirib, kuchli va markazlashgan davlat zarurligini ilgari surgan. Shuningdek, Napoleon Bonapart (1769–1821) Makiavellining hokimiyatni saqlab qolish, dushmanlarni manipulyatsiya qilish va strategik tahlil qilish g'oyalarini qo'llagan bo'lsa, Otto fon Bismarkning (1815–1898) "Realpolitik" (realistik siyosat) uslubi Makiavellining tamoyillariga juda yaqin ekanligini ko'rsatadi. U siyosatda axloqiy tamoyillar o'rniga manfaat va kuchni birinchi o'ringa qo'ygan. Diplomatik hiylalar, vaqtincha ittifoqlar tuzish va raqiblarini bo'lib tashlash orqali Germaniyani birlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Bundan tashqari, Benito Mussolini (1883–1945) Makiavellining kuch va zo'ravonlik haqidagi g'oyalarini o'zining fashistik davlat qurilishiga moslashgan. Jorj Kennan (1904–2005) esa "chegaralash siyosati" (containment policy) orqali AQShning Sovet Ittifoqiga nisbatan strategiyasini ishlab chiqqan. U Makiavellining kuch va diplomatiya muvozanati haqidagi qarashlariga tayangan.

XX–XXI asrlarda strategemalar rivojlanib, yangi harbiy va iqtisodiy yondoshuvlar paydo bo'ldi. Sovuq urush davrida (1947–1991) AQSh va Sovet Ittifoqi o'rtasidagi raqobat turli strategik yondoshuvlarga sabab bo'lganligi tarixdan ma'lum.

Sovuq urush tugaganidan keyin esa Qo'shma Shtatlar dunyodagi yagona super kuchga aylandi. Amerika Qo'shma Shtatlarining o'zining kuchli mavqeiga asoslangan buyuk strategiyasi har doim Qo'shma Shtatlarda uyda va chet elda katta e'tiborni tortdi va xalqaro munosabatlar tadqiqoti va munozaralarining muhim qismiga aylandi. 2020 yilda AQShning "Foreign Affairs" jurnali AQShning buyuk strategiyasiga bag'ishlangan maqolalar to'plamini nashr etdi.

Maqolada Qo'shma Shtatlar qanday yirik strategiyani tanlashi kerakligi muhokama qilinmaydi, balki buyuk strategiyaning o'zi atrofidagi bahslar. Bir tomonning fikricha, Qo'shma Shtatlarning ichki siyosati va xalqaro muhitidagi yangi o'zgarishlar katta strategiyani ishlab chiqish yoki amalga oshirishni qimmatga solib qo'ydi va bu teskari ta'sir ko'rsatishi mumkin. va muayyan masalalarga asoslanadi. Boshqa tomonning ta'kidlashicha, buyuk strategiya tashqi siyosat uchun yo'l xaritasi sifatida bugungi kunda AQSh har qachongidan ham ko'proq katta strategiyaga muhtoj. Bu munozara AQShning buyuk strategiyasi atrofidagi akademik va siyosiy doiralarda uzoq davom etgan munozaralarning mikrokosmosidir. Ham xitoylik, ham amerikalik olimlar AQShning buyuk strategiyasini o'rganishga katta ahamiyat berishadi. Xitoy olimlari AQShning ma'lum bir davrdagi buyuk strategiyasining mazmuni, uning ortida qanday ta'sir ko'rsatuvchi omillar borligi, Xitoy va xalqaro vaziyatga ta'siri qanday va qanchalik katta ekanligiga ko'proq e'tibor berishadi. Amerikalik olimlarning o'z strategiyalarini tahlil qilishlari nafaqat strategik tushunchalar bo'yicha asosiy va nazariy tadqiqotlarni, balki turli davrlardagi strategik tanlov va strategik samaradorlik bo'yicha munozara va bahslarni ham o'z ichiga oladi. AQShning buyuk strategiyasini o'rganish uchun Amerika Qo'shma Shtatlarining o'zida tegishli tadqiqotlar va munozaralarga e'tibor qaratish kerak, bu nafaqat AQShning bosh strategiyasini yaxshiroq tushunishga yordam beradi, balki buyuk strategiyaning mohiyatini va mamlakatning tashqi siyosatini oqilona tushunishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. AQShning buyuk strategiyasi bo'yicha akademik tadqiqotlar va siyosiy munozaralar Qo'shma Shtatlarning turli tarixiy davrlarini qamrab oladi va katta strategiya tadqiqotining barcha jihatlarini o'z ichiga oladi. Qo'shma Shtatlar katta strategiyaga egami? Amerika Qo'shma Shtatlari katta strategiyani ishlab chiqishi va samarali amalga oshirishi mumkinmi? Katta strategiya hech qachon eskirganmi? Qo'shma Shtatlar hali ham katta strategiyaga muhtojmi? Qo'shma Shtatlarga qanday buyuk strategiya kerak? Ushbu masalalarga javoban tadqiqotchilar turlicha qarash va xulosalarni shakllantirdilar. Xulosa qilib aytganda, taxminan uchta tur mavjud:

Ulardan biri ratsional tanlov nazariyasidir. Unga ko'ra Qo'shma Shtatlar oqilona buyuk strategiyani faol ravishda amalga oshirishi kerak. Mashhur amerikalik diplomatik tarixchi Uolter Rassel Midning fikricha, Qo'shma Shtatlarning dunyodagi eng qudratli davlat sifatida yuksalishi muvaffaqiyatli tashqi siyosati bilan bog'liq hamda asrlar davomida ildiz otgan o'ziga xos mantiqqa ega. Amerika tarixida ko'plab mashhur siyosatchilar va strateglar bor, ular orasida Jon Quincy Adams, Alfred Thayer Mahan va Jorj F. Kennan, Genri Kissinger va boshqalar strategiya sohasidagi taniqli shaxslardir. Ba'zi olimlar Sovuq urush g'alabasini yoqlab, buni Qo'shma Shtatlarning "tug'ish" strategiyasining muvaffaqiyati bilan bog'lashdi, boshqalari esa AQShning sovuq urush tugaganidan keyin liberal gegemonlik strategiyasini tanqid qildi va shubha ostiga qo'ydi. Kissinjerning fikricha, mamlakat ichkarisida va xorijdagi yangi o'zgarishlar va chaqiriqlarga javoban Qo'shma Shtatlar strategik uzoqni ko'ra bilish va izchil uzoq muddatli strategiyani shakllantirish zaruriyatiga ega. Ba'zi odamlar Qo'shma Shtatlar strategik rejalashtirishni kuchaytirishi kerakligini targ'ib qiladi, chunki u o'zining buyuk strategiyasini oydinlashtirish orqali faqat aniq tashqi siyosatni shakllantirishi, siyosat maqsadlari va vositalari o'rtasidagi muvozanatga erishish va murakkab global muammolarga samarali javob berishi mumkin, deb hisoblaydi.

Ikkinchisi fantaziya anaxronizmidir. Bu nuqtayi nazarga ko'ra, buyuk strategiya imkonsiz, amalga oshirib bo'lmaydigan shunchaki xayoldir. Darhaqiqat, Qo'shma

Shtatlardagi ba'zi odamlar strategiya tushunchasi va katta strategiyani shubha ostiga olishadi. AQShning buyuk strategiyasiga salbiy munosabatning uchta asosiy sababi bor:

Birinchidan, AQShning tarixiy tajribasi va yangi davr muhiti. Amerika Qo'shma Shtatlarining o'tgan asrda tez sur'atlar bilan ko'tarilishi va dunyodagi eng qudratli davlatga aylanishi shunchaki strategik ta'sirlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin emas, balki geografiya va imkoniyatlar kabi boshqa omillar bilan ham bog'liq. Muvaffaqiyatli strategiya amalga oshirilgan taqdirda ham, Qo'shma Shtatlar uchun xarajat aniq. Sovuq urushning dastlabki kunlarida Jorj Kennan yoki Pol Nitse kabi odamlar butun Sovuq urush davri uchun "tug'ish" strategiyasi haqida aniq tasavvurga ega bo'lgan va uni oldindan rejalashtirgan deb aytish qiyin edi. O'sha paytdagi tarqoq tashqi siyosat faqat izchil strategiya bo'lib ko'rinishi mumkin. Bundan tashqari, Sovuq urushdan keyin AQShning buyuk strategiyasi qoniqarsiz bo'ldi. Bugungi dunyoda hokimiyatning o'tkazilishi va tarqalishi yanada tezlashmoqda, globallashtirish va proteksionizm yonma-yon mavjud bo'lib, iqlim o'zgarishi va yuqumli kasalliklar kabi global xavflar muhim bo'lib, Amerika Qo'shma Shtatlari mavhum katta strategiyalarga intilishdan voz kechishi kerak.

Ikkinchidan, AQShdagi ichki siyosiy tizim va siyosiy jarayon. Qo'shma Shtatlardagi hokimiyatlar bo'linishining siyosiy tizimi Kongress va ma'muriy tizim o'rtasida ziddiyatlarga olib keladi, bu izchil katta strategiyani yaratishga yordam bermaydi. So'nggi yillarda Qo'shma Shtatlarda ichki siyosiy qutblanish jiddiylashdi, radikal plyuralizm va populizm ko'zga tashlandi, bu esa katta strategik konsensusning shakllanishiga yordam bermaydi.

Uchinchidan, strategik maqsadlar, resurslar va vositalar o'rtasidagi munosabatlar. AQSh rahbarlari uchun raqobatbardosh qisqa muddatli va uzoq muddatli maqsadlar va bir-biriga mos keladigan ko'plab muammolar o'rtasida aniq

ustuvorliklarni belgilash qiyin. AQSh tashqi siyosatining haddan tashqari militarizatsiyasi AQShning turli strategik vositalari o'rtasidagi nomutanosiblikni ko'rsatadi. Qo'shma Shtatlardagi ichki siyosatdagi noaniqliklar kuchayib borayotgani va butun dunyoning rivojlanishi sharoitida katta strategiyani shubha ostiga qo'yimoqda.

Shu bilan birga, Prudensial moslashuvchanlik deb ataladigan qarash ham mavjud. Unga ko'ra, katta strategiya juda murakkab va prinsipial o'zgaruvchan muhitga moslashuvchan uchun yanada moslashuvchan bo'lishi kerak. Ushbu qarash nafaqat strategik tamoyillar mavjudligini tan oladi, balki tashqi siyosatdagi moslashuvchan o'zgarishlarni ham inkor etmaydi, u buyuk siyosatchilarning strategiyasiga tayanadi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda G'arb strategemalar nazariyasi asrlar davomida rivojlanib, harbiy, siyosiy, iqtisodiy va biznes strategiyalarni o'z ichiga oldi. XXI asrda esa yangi texnologiyalar va global o'zgarishlar natijasida strategiyalar yanada murakkab va ko'p qirrali bo'lib bormoqda.

Bu boradagi jahon xalqlariga, Sharq va G'arb mamlakatlariga doir falsafiy-tarixiy yondoshuvlarning har biri o'ziga xos ahamiyatga ega va turli sharoitlarda samarali ishlatilishi mumkin.

Barcha davrlarda har bir jamiyat rivoji va muayyan millat va davlat kelajagi bilan bog'liq masalalarga e'tibor doimo kuchli bo'lgan. Har bir zamonning donishmandlari va allomalari, etakchilari va davlat arboblari o'zlari yashayotgan jamiyatning taraqqiyot tamoyillarini aniqlashga, uning harakatlar strategiyasi va uni amalga oshirish yo'llarini belgilashga intilganlar. Shunday ekan xar bir davrda ham jamiyat va davlatni rivojiga uning farovonligiga xissa qo'shadigan strategemalarga zarurat ortib boraveradi.

ADABIYOTLAR

1. Макиавелли. Государь. Серия: Теории власти / Пер. с итал. под ред. А.К. Дживелегова, Н.С. Курочкина Академический Проект 2018. – 495 с.
2. Xantington S. The Clash of Civilizations? (Stolknoveniye sivilizatsiy?) // «Polis», 1994, №1, -s.33-48
3. В.С.Мясникова О китайском искусстве жит и выживат. Пер.с немецкого. Вступит.статья и коммент. – Москва: ЭКСМО. 2018. - 1040с.
4. Зенгер, Харро фон. Полное собрание 36 знаменитых китайских стратагем в одном томе. Стратагемы 1-36.

UDK:378.1

Nilufar XAYDAROVA,

Qori Niyoziy nomidagi tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: nilufarxaydarova908@gmail.com

USAT dotsenti v.b., PhD N.Ergasheva taqrizi asosida

GEYMIFIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TARBIYA FANI DARSLARINI DIZAYNLASH VA MODELLASHTIRISH IMKONIYATLARI

Annatatsiya

Ushbu maqolada tarbiya fani darslarini geymifikatsiya texnologiyalari asosida dizaynlash va modellashtirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi – an'anaviy tarbiya darslarida talaba faolligi va motivatsiyasining yetishmasligi bilan bog'liq. Muammoni hal qilish uchun amaliy-pedagogik kuzatuv, eksperimental tahlil va o'yin elementlari asosida dars namunalari loyihalash metodlaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, geymifikatsiya darslarning interaktivligini oshiradi, talabalarda ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy qadriyatlarni anglash va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Maqola muallifi geymifikatsiya asosida ishlab chiqilgan dars modellarini taklif etgan bo'lib, bu metodologiya amaliyotda qo'llanishga tayyor. Mazkur tadqiqot tarbiya fanini zamonaviylashtirishda ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Geymifikatsiya, tarbiya fani, dars dizayni, motivatsiya, ijtimoiy ko'nikmalar, o'yin mexanikasi, axloqiy qadriyatlar, interaktiv dars, jamoaviy ish, mas'uliyat, turnirlar, mukofotlar.

ВОЗМОЖНОСТИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ И МОДЕЛИРОВАНИЯ УРОКОВ ПО ВОСПИТАНИЮ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИЙ ГЕЙМИФИКАЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются возможности проектирования и моделирования уроков по дисциплине воспитания с использованием технологий геймификации. Актуальность исследования обусловлена низкой мотивацией студентов на традиционных занятиях. Для раскрытия проблемы применялись методы педагогического наблюдения, экспериментального анализа и проектирования уроков на основе игровых элементов. Результаты показали, что геймификация повышает вовлеченность студентов, формирует социальную ответственность, понимание нравственных ценностей и навыки командной работы. Автор предложил модели уроков, основанные на геймификации, готовые к внедрению в практику. Исследование имеет как теоретическую, так и прикладную ценность для обновления воспитательной работы.

Ключевые слова: Геймификация, воспитательная дисциплина, проектирование уроков, мотивация, социальные навыки, игровая механика, моральные ценности, интерактивный урок, командная работа, ответственность, турниры, награды.

OPPORTUNITIES FOR DESIGNING AND MODELING EDUCATIONAL LESSONS BASED ON GAMIFICATION TECHNOLOGIES

Annotation

This article examines the potential for designing and modeling lessons in the field of upbringing using gamification technologies. The relevance of the study lies in the lack of student motivation in traditional moral education. To explore this issue, the author used methods such as pedagogical observation, experimental analysis, and lesson planning based on game elements. The results show that gamification increases student engagement, fosters social responsibility, enhances understanding of moral values, and develops teamwork skills. The author presents ready-to-use gamified lesson models applicable to educational practice. This research contributes both scientifically and practically to the modernization of educational approaches in moral and value-based instruction.

Key words: Gamification, education subject, lesson design, motivation, social skills, game mechanics, moral values, interactive lesson, teamwork, responsibility, tournaments, rewards.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylanmoqda. Xususan, geymifikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, axloqiy qadriyatlarni singdirish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyati mavjud. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'lim-tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratib, shunday deganlar: "Eng katta boylik bu - aql-zakovat va ilm, eng katta meros bu - yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik bu - bilimsizlikdir. Taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu - ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir"[1]. Shuningdek, davlat rahbari ta'lim sifatini oshirish bo'yicha quyidagilarni ta'kidlaganlar:

"Maktabda o'qitish metodikasi o'zgarmasa, ta'lim sifati ham, mazmuni ham, muhit ham o'zgarmaydi"[1]. Ushbu fikrlar ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada tarbiya fani darslarini geymifikatsiya texnologiyalari asosida dizaynlash va modellashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Tadqiqotning maqsadi - geymifikatsiya elementlarini qo'llash orqali o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, axloqiy qadriyatlarni o'zlashtirish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishdir. Tadqiqot vazifalari sifatida geymifikatsiya texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlarini o'rganish, tarbiya fani uchun mos o'yin elementlarini tanlash va ularni darsga integratsiya qilish yo'llarini aniqlash, geymifikatsiya

asosida yaratilgan dars modellarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini tahlil qilish belgilandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda geymifikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ular o'quvchilarning motivatsiyasi, ishtiroki va o'quv natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi. Sailer va Homner (2019) o'z tadqiqotida o'yin elementlari – ballar, reytinglar va mukofotlarning o'quvchilar ishtirokiga ta'sirini tahlil qilib, ular dars jarayonini yanada faol va samarali qilishi mumkinligini ta'kidlaydilar[3]. Shuningdek, Hamari va Koivist (2015) o'z ishida geymifikatsiyaning o'quvchilarning o'rganish natijalariga va davomiy motivatsiyasiga qanday ta'sir qilishini chuqur o'rgangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, geymifikatsiya elementlari o'quvchilarning darsdagi faolligini va ijtimoiy o'zaro ta'sirini oshiradi[4]. Yana bir manbada (University of San Diego) geymifikatsiya vositalari yordamida o'qitish jarayonini loyihalashtirish bo'yicha metodik yondashuvlar taklif qilingan bo'lib, bunda ayniqsa tarbiya fanida o'yin mexanizmlarining qo'llanilishi ijobiy natijalar bergani qayd etilgan[5]. O'zbek olimlari orasida ham geymifikatsiya texnologiyalarini tarbiya jarayonida qo'llashga oid izlanishlar kuzatilmoqda. Jumladan, S. G'ulomova (2023) o'z maqolasida boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni axloqiy tarbiyalashda o'yin elementlaridan foydalanishning afzalliklarini yoritadi. Muallif ball tizimi, rangli reyting jadvallari va virtual mukofotlar orqali o'quvchilarda ijtimoiy faollik va mas'uliyat hissini shakllantirish mumkinligini ta'kidlaydi[6]. Shuningdek, D. Alimov (2022) tomonidan olib borilgan tadqiqotda tarbiya fanida raqamli vositalar asosida gamifikatsiyalashgan topshiriqlarning samaradorligi tahlil qilingan. Muallif bunday topshiriqlar o'quvchilarda qiziqishni oshirishi, bilimlarni mustahkamlashda ijobiy rol o'ynashini ilmiy asosda isbotlagan[7]. Ushbu tadqiqotlar mazkur maqola mavzusi bo'yicha olib borilayotgan izlanishlar asosini tashkil qiladi va muallifning ilmiy yondashuvini mustahkamlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda induktiv yondashuv asosida ilmiy izlanish olib borildi, ya'ni tarbiya fanida geymifikatsiya texnologiyalarini qo'llash holatlari o'rganilib, umumiy xulosalarga kelindi. Tadqiqot eksperiment va kuzatish metodlari orqali olib borilib, o'quvchilar bilan olib borilgan dars jarayonlarida geymifikatsiya elementlarining samaradorligi tahlil qilindi. Ushbu ilmiy ishda o'yin elementlaridan foydalangan holda

Geymifikatsiya elementlarining ta'lim jarayoniga ta'siri.

Geymifikatsiya Elementlari	Talabalarning Faolligi (O'zgarish %)	O'rganish Darajasi (O'zgarish %)	Ijtimoiy Ko'nikmalar va Axloqiy Qadriyatlar	Talabalar Fikri
Ball Tizimi	25% oshdi	15% yaxshilandi	Jamoaviy ishda va mas'uliyatda yaxshilanish	Darsga qiziqish oshdi
Mukofotlar	20% oshdi	10% yaxshilandi	Jamoaviy hamkorlik va o'zaro yordamni kuchaytiradi	Qiziqarli va motivatsion ta'sir qildi
Interaktiv Turnirlar	30% oshdi	20% yaxshilandi	Hamkorlik va rahbarlik ko'nikmalarini rivojlantiradi	Darsga faollikni oshirdi
Geymifikatsiya Elementlari	Talabalarning Faolligi (O'zgarish %)	O'rganish Darajasi (O'zgarish %)	Ijtimoiy Ko'nikmalar va Axloqiy Qadriyatlar	Talabalar Fikri
Ball Tizimi	25% oshdi	15% yaxshilandi	Jamoaviy ishda va mas'uliyatda yaxshilanish	Darsga qiziqish oshdi
Mukofotlar	20% oshdi	10% yaxshilandi	Jamoaviy hamkorlik va o'zaro yordamni kuchaytiradi	Qiziqarli va motivatsion ta'sir qildi

Darslarda geymifikatsiya elementlarining talabalarning motivatsiyasiga ta'siri o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ball tizimi, mukofotlar va turnirlar orqali talabalarning 78% qismining darsga qiziqishi oshdi. O'quvchilar, o'zlashtirish darajasida 15% yaxshilanishni ko'rsatdilar. Bu natijalar geymifikatsiya orqali o'qituvchilar o'quvchilarni yanada faollashtirishga erishganligini tasdiqlaydi. Geymifikatsiya elementlarining talabalarning faolligi bilan bog'liqligi o'rganildi. Tahlil natijasida, geymifikatsiya (mukofotlar va ball tizimi) talabalarning darsga bo'lgan faolligini 25% ga oshirishga yordam berdi. Bu natija, geymifikatsiya elementlarining talabalarning qatnashish darajasini sezilarli darajada oshirishi mumkinligini ko'rsatadi.

ta'lim jarayoniga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilindi. Shvetsov (2022) o'zining tadqiqotida geymifikatsiyaning motivatsiya va o'quvchilarning faolligini oshirishdagi o'rni haqida batafsil to'xtalgan. U geymifikatsiya elementlarining ta'lim jarayonida samarali qo'llanilishi o'quvchilarning qiziqishini oshirishga yordam berishini ta'kidlagan [8].

Tadqiqot dizayni sifatida amaliy-tajriba asosidagi yondashuv tanlandi. Darslarda ball tizimi, rag'batlantiruvchi mukofotlar, interaktiv turnirlar, o'yin ssenariylari asosida darslarni tashkil etish orqali o'quvchilarning motivatsiyasi va axloqiy faolligi baholandi. Shuningdek, yarim strukturaviy savolnoma yordamida talabalar va pedagoglar fikrlari o'rganildi. Tadqiqot ob'ekti sifatida pedagogik ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan 3-4 bosqich talabalar tanlab olindi. Ular bilan olib borilgan interaktiv darslar tahlili asosida geymifikatsiya elementlarining tarbiyaviy samarasi baholandi. Tadqiqotda guruhdagi barcha talabalar qamrab olindi, bunda qiziqmagan o'quvchilarni ham darsga jalb qilish va mavzuni yodda sodda saqlab qolish imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Geymifikatsiya yordamida ularning darsga qiziqishi oshdi va o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirishga yordam berildi. Tadqiqotda birlamchi manbalar sifatida amaliy kuzatuvlar, o'quvchi va o'qituvchilar fikrlari, savolnoma natijalari, dars ssenariylari ishlatildi. Ikkinchi manbalar sifatida esa ilmiy maqolalar, darsliklar va ilg'or xorijiy tajriba materiallaridan foydalanildi. Mazkur metodologiya asosida to'plangan natijalar ishonchlilik (reliability) va aniqlik (validity) tamoyillari asosida tahlil qilinib, muammo yechimiga olib keluvchi asosiy xulosalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot metodologiyasida belgilab olingan tahlil usullari yordamida yig'ilgan ma'lumotlarning tahlili amalga oshirildi. Bunda, tasviriy statistika, bog'lanish tahlili va sifat tahlil usullari qo'llanildi. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011) ning ta'kidlashicha, gamifikatsiya o'yin dizayn elementlaridan foydalangan holda ta'lim jarayonida o'quvchilarni rag'batlantirish va ularga faol ishtirok etish imkoniyatini yaratishda samarali vosita sifatida ishlatiladi. Gamifikatsiya orqali o'quvchilarning motivatsiyasi oshiriladi va ular o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi (Deterding et al., 2011)[9]. Gee, J. P. (2003) o'z asarida video o'yinlarining o'qish va yozishning rivojlanishiga qanday yordam berishini ko'rib chiqadi. Uning fikriga ko'ra, o'yinlar o'quvchilarga qiyinchiliklarni yengish va yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan motivatsiyani oshiradi [10].

Talabalar va o'qituvchilarning fikr-mulohazalari asosida o'tkazilgan tahlil orqali geymifikatsiyaning axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga ta'siri ko'rsatilgan. Talabalar o'zaro hamkorlikni yaxshilab, mavzularni osonroq yodda saqlashni ta'kidlashdi. Bu, o'z navbatida, darslarni interaktiv va samarali qilishda geymifikatsiyaning o'rni muhimligini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida geymifikatsiya texnologiyalarining tarbiya fanidagi qo'llanilishi talabalar uchun darsni yanada qiziqarli va samarali qilish imkoniyatini taqdim etdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, geymifikatsiya elementlari, ayniqsa, ball tizimi, rag'batlantiruvchi mukofotlar va interaktiv turnirlar darslarda talabalarning faolligini oshirdi. O'quvchilarning fikriga ko'ra, o'yin mexanikasi yordamida

ular o'rganilayotgan mavzularni osonroq va tezroq eslab qolishgan. Shuningdek, darsda qatnashishni istamagan talabalarning ham qiziqishini oshirishga muvaffaq bo'lingan. Bu, o'z navbatida, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy ko'nikmalarni o'zlashtirishni osonlashtirdi. Geymifikatsiya yordamida talabalar jamoaviy ish va mas'uliyatni o'zlashtirishda muvaffaqiyatlarga erishdilar. Darslarda o'yin va turnirlar o'tkazilganda, talabalarning bir-biri bilan muloqoti va o'zaro hamkorligi yanada mustahkamlandi. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy-ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qildi. Tadqiqotda ishtirok etgan o'qituvchilar tomonidan geymifikatsiyalangan darslar samaradorligini yuqori baholandi. Ularning fikricha, bu usul nafaqat axloqiy masalalarni o'rgatishda, balki o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirishda ham muhim rol o'ynadi. Bundan tashqari, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi va motivatsiyasi kuchayganligi, o'quv jarayonida qiziqarli va samarali o'yin elementlarining qo'llanilishi bilan bog'liq. Tadqiqot natijalariga ko'ra, geymifikatsiya yordamida o'quvchilarning o'rganish jarayonidagi qatnashuvlari va o'zlashtirish darajasi ancha yuqorilandi.

Muammolar va yechimlar. Tadqiqot davomida bir qancha muammolar ham yuzaga keldi. O'quvchilarning ba'zilar boshlang'ich bosqichda geymifikatsiya elementlarini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelganlar. Biroq, bu muammo vaqt o'tishi bilan hal qilindi. Ularni o'yin mexanikasi va darsdagi interaktiv elementlar orqali qiziqitirib, qiyinchiliklarni bartaraf etish mumkin bo'ldi. Shuningdek, darsda ba'zi o'quvchilar, o'z fikrlarini ochiq ifodalashda yoki

jamoaviy ishlashda ko'proq yordamga muhtoj bo'lishdi. Bu masalani hal qilish uchun guruhlar o'rtasidagi ishlarni boshqarish va o'quvchilarning o'zaro aloqalarini rag'batlantirish uchun maxsus vazifalar va mukofotlar kiritildi. Tadqiqotda shuningdek, texnologik muammolar ham yuzaga keldi. Masalan, ba'zi maktablarda kompyuterlar yoki boshqa texnologik qurilmalar yetarli bo'lmaganligi sababli, geymifikatsiya usullarini to'liq amalga oshirish qiyinlashdi. Bu muammo tahlil qilinib, texnologik infratuzilmani yaxshilash va kerakli vositalarni taqdim etish orqali hal qilish imkoniyatlari ko'rib chiqildi.

Xulosa va tavsiyalar. Yuqoridagi natijalar va yechimlarni inobatga olgan holda, geymifikatsiya texnologiyalarining tarbiya fani darslarida qo'llanilishi samarali va foydalidir. Bu metodologiya nafaqat o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, balki axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotda olingan natijalar, geymifikatsiya texnologiyalarining o'quvchilarga ta'sirini yaxshilash va darslarni yanada interaktiv qilish uchun kengaytirilgan yondashuvlarni qo'llash zarurligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, o'qituvchilar va ta'lim muassasalari tomonidan geymifikatsiya texnologiyalarining samarali ishlatilishini ta'minlash uchun maxsus o'quv kurslari va treninglar o'tkazilishi lozim. Bundan tashqari, ta'lim jarayonida yangi texnologiyalarni qo'llashda yuzaga keladigan texnik va tashkilot bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun zarur infratuzilma va resurslar yaratish talab etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Shavkat Mirziyoyev. "Mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch — bu ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir." — Daryo.uz, 2023-yil 9-dekabr
2. Shavkat Mirziyoyev. "Maktabda o'qitish metodikasi o'zgarmasa, ta'lim sifati ham, mazmuni ham, muhit ham o'zgarmaydi." — Daryo.uz, 2020-yil 30-oktabr
3. Sailer, M., & Homner, L. (2019). The Gamification of Learning: A Meta-analysis. *Smart Learning Environments*, 6(1). DOI: 10.1186/s40561-019-0098-x
4. Hamari, J., & Koivisto, J. (2015). Why do people use gamification services? *International Journal of Information Management*, 35(4), 419–431. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2015.01.006
5. University of San Diego. (n.d.). Gamification in Education. Retrieved from: <https://pce.sandiego.edu/gamification-in-education>
6. G'ulomova S. (2023). Boshlang'ich ta'limda geymifikatsiya texnologiyalarining axloqiy tarbiyada o'rni. // *Ilm va Taraqqiyot Jurnali*, №2 (45), 102–107.
7. Alimov D. (2022). Tarbiya fanida raqamli vositalar asosida geymifikatsiyalashgan topshiriqlarni qo'llash samaradorligi. // *Innovatsion Ta'lim Texnologiyalari*, №4 (19), 54–59.
8. Shvetsov, A. (2022). "Geymifikatsiya metodlari va ta'lim tizimiga ta'siri: Zamonaviy yondashuvlar", *Pedagogika va ta'lim texnologiyalari jurnalining to'liq tahlili*, 6(2), 45–52.
9. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: defining "gamification". In *Proceedings of the 2011 annual conference extended abstracts on Human factors in computing systems* (pp. 2425–2428).
10. Gee, J. P. (2003). What video games have to teach us about learning and literacy. *Computers in entertainment (CIE)*, 1(1), 20–20.

UDK: 81'276.6:355.

Xulkar XAMRAYEVA,
TIPU dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi
E-mail: naimov_na@mail.ru

TIPU dotsenti A.Burxanov taqrizi asosida

DISLEKSIYANI ERTA ANIQLASHNING PEDAGOGIK STRATEGIYALARI: XALQARO TAJRIBALAR TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada dunyoning turli mamlakatlarida disleksiya tashxisining xilma-xil usullari ko'rib chiqiladi. Tilning lingvistik xususiyatlari, ta'lim tizimlari va madaniy kontekstga bog'liq holda tashxis mezonlari va protseduralari sezilarli darajada farqlanishiga e'tibor qaratiladi. Yagona xalqaro standartlarning yo'qligi, turli tillar va madaniyatlar uchun instrumentlarni moslashtirishdagi qiyinchiliklar, shuningdek, global miqyosda disleksiya tashxisini takomillashtirish uchun fanlararo hamkorlik va texnologik innovatsiyalarni qo'llash istiqbollari muhokama qilinadi. Maqola sotsiomadaniy omillarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi va butun dunyo bo'ylab disleksiyasi bor shaxslarni aniqlash va qo'llab-quvvatlashni yaxshilash uchun xalqaro tajriba almashinuviga chaqiradi.

Kalit so'zlar: O'qish buzilishi, disleksiya, tashxis, diagnostik testlar, baholash usullari, bilingvizm va polilingvizm.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ РАННЕГО ВЫЯВЛЕНИЯ ДИСЛЕКСИИ: АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА

Аннотация

В статье рассматриваются различные методы диагностики дислексии в разных странах мира. Обращается внимание на то, что диагностические критерии и процедуры существенно различаются в зависимости от лингвистических особенностей языка, образовательных систем и культурного контекста. Будут обсуждаться вопросы отсутствия единых международных стандартов, трудности адаптации инструментов для разных языков и культур, а также перспективы междисциплинарного сотрудничества и использования технологических инноваций для улучшения диагностики дислексии в глобальном масштабе. В статье подчеркивается необходимость учета социокультурных факторов и содержится призыв к международному обмену опытом для улучшения выявления и поддержки лиц с дислексией во всем мире.

Ключевые слова: Нарушение чтения, дислексия, диагностика, диагностические тесты, методы оценки, двуязычие и многоязычие.

PEDAGOGICAL STRATEGIES FOR EARLY IDENTIFICATION OF DYSLLEXIA: AN ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCES

Annotation

The article reviews the diverse methods of diagnosing dyslexia in different countries of the world. Attention is drawn to the significant differences in diagnostic criteria and procedures depending on the linguistic characteristics of the language, educational systems and cultural context. The lack of uniform international standards, the difficulties in adapting instruments for different languages and cultures, as well as the prospects for the use of interdisciplinary cooperation and technological innovations to improve the diagnosis of dyslexia on a global scale are discussed. The article emphasizes the need to take into account sociocultural factors and calls for international exchange of experience to improve the identification and support of individuals with dyslexia worldwide.

Key words: Reading disorder, dyslexia, diagnosis, diagnostic tests, assessment methods, bilingualism and multilingualism.

Kirish. Disleksiyaning neyrobiologik tabiatga ega va ko'pincha irsiy o'tadigan buzilish sifatidagi fundamental tushunchasi uning kognitiv va lingvistik markerlarini aniqlashga qaratilgan ko'plab tadqiqotlar uchun asos yaratdi. Umumiy ta'rifga qaramay, disleksiyaning fenotipik namoyon bo'lishi tilning spesifik xususiyatlariga qarab o'zgarishi mumkin. Masalan, harflar va tovushlar o'rtasida bir ma'noli muvofiqlik mavjud bo'lgan shaffof orfografiyalı tillarda (masalan, fin yoki italiyan tillari), qiyinchiliklar asosan o'qish tezligi va ravonligida namoyon bo'lishi mumkin. Harflar va tovushlar o'rtasidagi munosabatlar murakkab va noaniq bo'lgan noishaffof orfografiyalı tillarda (masalan, ingliz yoki fransuz tillari), dekodlash va imlo xatolari ustunlik qilishi mumkin. Disleksiyaning ta'siri akademik muvaffaqiyat doirasidan ancha uzoqqa boradi. Ta'lim aspektida disleksiyasi bor bolalar va kattalar o'qish va yozishdan faol foydalanishni talab qiladigan o'quv dasturini o'zlashtirishda sezilarli

qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Bu turli fanlardan o'zlashtirishning pasayishiga, o'qishga qiziqishning yo'qolishiga, noqisslik hissining rivojlanishiga va oxir-oqibatda ta'lim imkoniyatlarining cheklanishiga olib kelishi mumkin. Aniqlanmagan va kompensatsiyalanmagan disleksiya oliy ma'lumot olish va kasbiy o'sish yo'lida jiddiy to'siq bo'lishi mumkin.

Metodologiya. Disleksiyasi bo'lgan bolalar uchun maxsus ta'lim strategiyalarining keng qamrovli ko'rinishi, disleksiyasi bo'lgan talabalar uchun akademik yutuqlar va ijobiy natijalarni qo'llab-quvvatlashda dalillarga asoslangan amaliyotlar, shaxsiylashtirilgan aralashuvlar va hamkorlikda qo'llab-quvvatlash tizimlarining ahamiyatini ta'kidlaydi. Strukturaviy savodxonlik dasturlari fonika, fonologik xabardorlik va dekodlash strategiyalarida tizimli, ketma-ket o'qitishni ta'minlaydi. Bu dasturlar buziladi til tushunchalarini

boshqariladigan komponentlarga va aniq o'qitish va boshqariladigan amaliyot orqali o'rganish iskalalariga.

Mavzuga oid adabiyotlar. Disleksiya va boshqa shunga o'xshash buzilishlar aql yoki tarbiya bilan bog'liq emas. Bunday tashxisga ega bo'lgan odamlar aniq fanlarda muvaffaqiyat qozonishlari, ijodkorlik va sportda yuqori natijalarga erishishlari mumkin. Mashhur disleksiklarga Nobel mukofoti sovrindori fizik Albert Eynshteyn, sanoatchi Genri Ford, rassom Pablo Pikasso, aktrisa Jennifer Eniston va kinorejissyor Stiven Spilberg kiradi.

Tahlil va natijalar. Yozuv tizimi disleksiyaning namoyon bo'lishiga va, demak, diagnostik yondashuvlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Alfavitli tillarda ko'pincha fonologik defitsitlarga e'tibor qaratilsa, ieroglifli yozuv tizimlarida vizual-fazoviy va morfologik aspektlarga ko'proq e'tibor beriladi. Bo'g'inli tizimlarda (kana, xangyl) tashxis bo'g'inlarni o'qish tezligi va bo'g'inlar yoki fonemalar darajasidagi fonetik xabardorlikka qaratilishi mumkin. Ba'zi mamlakatlarda (masalan, Germaniya, Fransiya) o'qish va yozishdagi xatolarning batafsil tahlili tashxisda muhim rol o'ynaydi, bu tilning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq qiyinchiliklarning spesifik namunalarini aniqlashga imkon beradi. Milliy ta'lim standartlari, maxsus ta'lim sohasidagi qonunchilik va resurslarning mavjudligi disleksiya bor o'quvchilarni tashxislash va qo'llab-quvvatlash protseduralariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Inklyuziv ta'lim tizimi rivojlangan mamlakatlarda tashxis ko'pincha ta'lim ehtiyojlarini aniqlash va individuallashtirilgan o'quv rejalarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Turli mamlakatlarda tashxisda turli mutaxassislar etakchi rol o'ynashi mumkin (masalan, Buyuk Britaniyada ta'lim psixologlari, Fransiya logopedlar). Ushbu mutaxassislarining mavjudligi ham farqlanadi. Aholining disleksiya haqida xabardorligi va o'qishdagi qiyinchiliklar haqidagi madaniy tasavvurlar disleksiya belgilari qanchalik erta tanilishiga va ota-onalar hamda pedagoglarning ularga qanday munosabatda bo'lishiga ta'sir qilishi mumkin. Xabardorlik darajasi past bo'lgan mintaqalarda tashxis kechikishi yoki umuman bo'lmashligi mumkin. Mahalliy tillarda standartlashtirilgan va validatsiya qilingan diagnostik instrumentlarning mavjudligi mamlakatlar va mintaqalar o'rtasida sezilarli darajada farqlanadi. Ko'pgina mamlakatlar, ayniqsa Lotin Amerikasi, Afrika va Markaziy Osiyoda bunday instrumentlarning yo'qligi yoki xorijiy testlarni moslashtirish zarurati muammosiga duch kelmoqda.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, disleksiya tashxisiga universal yondashuv mavjud emas va tillar va madaniy kontekstlardagi fundamental farqlar tufayli bo'lishi ham mumkin emas. Biroq, umumiy prinsiplar va eng yaxshi amaliyotlarni aniqlash butun dunyo bo'ylab tashxisni yaxshilashga yordam berishi mumkin.

Til xususiyatlarini hisobga olishning muhimligi: Diagnostik instrumentlarni ishlab chiqish va qo'llashda til va yozuv tizimining spesifik xususiyatlarini hisobga olish zarur. Alfavitli tillar uchun samarali bo'lgan testlar ieroglifli yoki bo'g'inli tizimlar uchun norelevant bo'lishi mumkin.

Madaniy moslashuv zarurati: Hatto mavjud testlarni moslashtirishda ham sinchkovlik bilan validatsiya qilish va tekshirilayotgan populyatsiyaning madaniy normalari va xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Ko'p darajali qo'llab-quvvatlash tizimlarining roli: RTI modeli yoki shunga o'xshash erta aniqlash va intervensiya tizimlari til kontekstidan qat'iy nazar, disleksiya xavfini o'z ichiga olgan o'qishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan o'quvchilarni o'z vaqtida aniqlash uchun samarali yondashuv bo'lishi mumkin.

Fanlararo hamkorlikning ahamiyati: Samarali tashxis va qo'llab-quvvatlash pedagoglar, psixologlar, logopedlar va boshqa mutaxassislar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni talab

qiladi. Bunday hamkorlik va axborot almashinuvi uchun sharoit yaratish zarur.

Jamoatchilikni, pedagoglarni va ota-onalarni disleksiya haqida xabardor qilish ushbu o'qish buzilishi bor odamlarning o'z vaqtida yordam so'rashi va ular uchun qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratishning asosiy omilidir. Ayniqsa disleksiya etarli darajada o'rganilmagan mintaqalarda, uning turli lingvistik va madaniy kontekstlarda namoyon bo'lishini yaxshiroq tushunish va adekvat diagnostik instrumentlarni ishlab chiqish uchun ko'proq tadqiqotlar o'tkazish zarur. Shunday qilib, disleksiya diagnostikasi mezonlarini global miqyosda uyg'unlashtirish murakkab vazifa bo'lishi mumkin bo'lsa-da, mamlakatlar va mintaqalar o'rtasida bilim, tajriba va eng yaxshi amaliyotlar almashinuvi butun dunyo bo'ylab disleksiya bor odamlarni aniqlash va qo'llab-quvvatlashning yanada samarali va madaniy jihatdan sezgir yondashuvlarini ishlab chiqishga yordam berishi mumkin.

Turli mamlakatlarda disleksiyaning tushunish va diagnostik yondashuvlarini ishlab chiqishda sezilarli yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, butun dunyo bo'ylab ushbu o'qish buzilishi bor odamlarni aniqlash va qo'llab-quvvatlashni yaxshilash uchun hal qilinishi kerak bo'lgan bir qator jiddiy muammolar mavjud. Shu bilan birga, fan va texnologiyalarning rivojlanishi diagnostik amaliyotlarni takomillashtirish uchun yangi istiqbollarni ochadi. Asosiy to'siqlardan biri disleksiya tashxisining universal qabul qilingan xalqaro standartlarining yo'qligidir. Mamlakatlar o'rtasidagi ta'riflar, diagnostik mezonlar va qo'llaniladigan instrumentlardagi farqlar tadqiqot ma'lumotlarini solishtirishni, tajriba almashishni va global strategiyalarni ishlab chiqishni qiyinlashtiradi. Bu, shuningdek, xalqaro ta'lim va kasbiy muhitda disleksiya bor odamlarning mobilligi uchun muammolar yaratishi mumkin.

Diagnostik testlarni bir tildan boshqa tilga moslashtirish jarayoni murakkab bo'lib, tarjimaning lingvistik aniqligining emas, balki madaniy xususiyatlarni hisobga olishni, shuningdek, yangi populyatsiyada keng ko'lamli validatsiya o'tkazishni talab qiladi. Original instrumentning psixometrik xususiyatlarini doimo saqlab qolishning iloji bo'lmaydi, bu esa uning yangi kontekstda ishonchiligi va validligini pasaytirishi mumkin. Noalfavit tillar uchun mutlaqo yangi instrumentlarni ishlab chiqish sezilarli resurslar va ilmiy sa'y-harakatlarni talab qiladi.

Disleksiya bor odamlarni tashxislash va qo'llab-quvvatlash bilan shug'ullanadigan mutaxassislarining (pedagoglar, psixologlar, logopedlar) tayyorgarlik darajasi va mazmuni turli mamlakatlarda sezilarli darajada farqlanadi. Mutaxassislarining etarli malakasi tashxisda xatolarga va samarasiz intervensiyalarga olib kelishi mumkin. Dunyoning ko'pgina mintaqalarida, ayniqsa past va o'rta daromadli mamlakatlarda, malakali mutaxassislar va zamonaviy diagnostik instrumentlarga erishish cheklangan. Bu kechki tashxisga yoki uning yo'qligiga olib keladi, bu esa disleksiya bor odamlarning ta'lim va hayotiy istiqbollari salbiy ta'sir qiladi. Ba'zi madaniyatlar va jamiyatlarda o'qishdagi qiyinchiliklar, jumladan disleksiya bilan bog'liq stigmatizatsiya haligacha saqlanib qolmoqda. Disleksiyaning neyrobiologik tabiati haqida etarlicha xabardorlikning yo'qligi muammoni noto'g'ri tushunishga va oila, maktab va jamiyat tomonidan adekvat qo'llab-quvvatlashning yo'qligiga olib kelishi mumkin. Zamonaviy dunyoda bilingval va polilingval bolalar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda disleksiya tashxisi qo'shimcha murakkablikni keltirib chiqaradi, chunki har bir tilni egallash darajasini va tillarning o'zaro ta'sirining o'qish va yozishdagi qiyinchiliklarning namoyon bo'lishiga potensial ta'sirini hisobga olish zarur.

Istiqbollari. Turli til guruhlarida disleksiyaning asosida yotgan neyron mexanizmlari haqidagi bilimlarni

chuqurlashtirish yanada ob'ektiv va kross-madaniy diagnostik instrumentlarni ishlab chiqish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan universal biomarkerlarni aniqlashga yordam berishi mumkin. Neyroimidjning usullaridan (MRT, EEG) foydalanish o'qish va yozish paytidagi miya faolligi haqida qimmatli ma'lumot berishi mumkin. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi disleksiyani skrining qilish va tashxislash uchun innovatsion va arzon instrumentlarni yaratish uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Kompyuter testlari, adaptiv platformalar va ilovalar o'qish, yozish va bog'liq kognitiv funksiyalarni yanada standartlashtirilgan va samarali baholashni ta'minlashi, shuningdek, turli til muhitlarida ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishni osonlashtirishi mumkin. Sun'iy intellekt xatolar namunalarni aniqlash va disleksiya xavfini prognoz qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Turli mamlakatlardan kelgan tadqiqotchilar, pedagoglar va mutaxassislar o'rtasida xalqaro hamkorlikni faollashtirish disleksiya tashxisi sohasida bilim, tajriba va eng yaxshi amaliyotlar almashinuviga yordam berishi mumkin. Qo'shma tadqiqot loyihalari kross-madaniy diagnostik instrumentlar va intervensiya yondashuvlarini ishlab chiqish va validatsiya qilishga qaratilishi mumkin.

Til va madaniy farqlarga qaramay, disleksiyaning ba'zi universal prinsiplari va asosiy indikatorlarini aniqlash

mumkin, bular diagnostika bo'yicha xalqaro tavsiyalar uchun asos bo'lishi mumkin. E'tibor o'qish va yozishning asosida yotgan fonologik ishlov berish, avtomatlashtirilgan nomlash tezligi va harf/grafemalarni vizual tanish kabi asosiy kognitiv jarayonlarga qaratilishi mumkin. Telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish uzoq va kam ta'minlangan hududlarda malakali mutaxassislar va diagnostik xizmatlarga erishishni kengaytirishi mumkin. Masofaviy platformalar skrining, diagnostik baholash va konsultatsiyalar o'tkazish uchun ishlatilishi mumkin. Xalqaro va milliy professional tashkilotlar disleksiya bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash standartlarini ishlab chiqish va diagnostika hamda intervensiya bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni tarqatishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, xalqaro miqyosda disleksiya tashxisi til va madaniy farqlar, yagona standartlarning yo'qligi va resurslarga tengsiz erishish bilan bog'liq bir qator jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Biroq, fan va texnologiyalarning rivojlanishi, shuningdek, xalqaro hamkorlikning kengayishi butun dunyo bo'ylab disleksiya bor odamlarni aniqlash va qo'llab-quvvatlashning yanada samarali, arzon va madaniy jihatdan sezgir yondashuvlarini ishlab chiqish uchun istiqbolli imkoniyatlar ochadi.

ADABIYOTLAR

1. Алтухова Т.А. Коррекция нарушений чтения у учащихся начальных классов школы для детей с тяжелыми нарушениями речи: дис. ...канд. пед. наук. – М., 1995.
2. Ахутин Т. В. Нейропсихологический подход к изучению трудностей письма и чтения // Ранняя диагностика, профилактика и коррекция нарушений письма и чтения: материалы ИИ междунар. конф. Рос. ассоциации дислексии. – М.: Изд-во Моск. сос.-гуманит. института, 2006. – С. 14–23.
3. Галперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий // Исследования мышления в советской психологии. – М., 1966. – С. 236–277.
4. Иншакова А.Г. Различные типы дислексии и их взаимосвязь с нарушениями речевого развития у младших школьников // Вестн. КГУ им. Н.А. Некрасова. – Т. 14. – Кострома, 2008. – № 2. – С. 190–196.
5. Каше Г.А. Предупреждение нарушений чтения и письма у детей с недостатками произношения // Недостатки речи у учащихся начальных классов массовой школы. – М.: Просвещение, 1966. – С. 105–129.
6. Корнев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей. – СПб.: МиМ, 1997. – 286 с.
7. Костромина С.Н., Нагаева Л.Г. Как преодолеть трудности в обучении чтению. Упражнения, задания, конспекты занятий. – М.: Ос-89, 2006. – 240 с.
8. Лалаева Р.И. Нарушения чтения и пути их коррекции у младших школьников: учеб. пособие. – СПб.: Лениздат; Изд-во Союз, 2002. – 224 с.
9. Спирова Л.Ф. Соотношение между недостатками произношения, чтения и письма // Вопросы логопедии (Недостатки речи, чтения и письма у учащихся младших классов) / под ред. Р.Е. Левиной. – М.: Изд-во АПН, 1959. – С. 75–134.
10. Левина Р.Е. Недостатки чтения и письма у детей. (Алексия и аграфия). – М.: Учпедгиз, 1940. – 72 с.

Miralisher XASANOV,
O'zbekiston Milliy universiteti Mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: miralisherkhasanov@gmail.com

O'zMU dotsenti v.b, PhD R.Omonov taqrizi asosida

FUNCTIONAL FOUNDATIONS OF PUBLIC ADMINISTRATION

Annotation

This article is based on research on such areas as state administration and its functional structure, foundations, political institutions and their significance for the development of the country, the full expression of the interests of all classes and social groups by state power, the formation of a broad administrative apparatus regulating various spheres of life, and scientific and theoretical studies on the set of norms and rules regulating political relations between state organizations and people in the management system.

Key words: State and society, state power, management, management functions, functions, public management, management bodies, power.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются такие направления исследований, как государственное управление и его функциональная структура, основы, политические институты и их значение для развития страны, полное выражение интересов всех классов и социальных групп органами государственной власти, формирование широкого административного аппарата. аппарат регулирования различных сфер жизни, роль государства в системе управления. Исследования по научно-теоретическим исследованиям основывались на комплексе норм и правил, регулирующих политические отношения между государственными организациями и людьми.

Ключевые слова: Государство и общество, государственная власть, управление, функции управления, функции, управление обществом, органы управления, власть.

DAVLAT BOSHQARUVINING FUNKSIONAL ASOSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada davlat boshqaruvi va uning funksional tuzilishi, asoslari, siyosiy institutlar hamda uning mamlakat taraqqiyoti uchun ahamiyati, davlat hokimiyatining barcha tabaqalar va ijtimoiy guruhlar manfaatlarini to'la ifodalashi, hayotning turli sohalarini tartibga soluvchi keng boshqaruv apparatini shakllantirishi kabi tadqiqot yo'nalishlari, boshqaruv tizimida davlatning tashkilotlar va insonlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar va qoidalar majmui bilan ilmiy-nazariy tadqiqotlar borasidagi izlanishlar asoslandi.

Kalit so'zlari: Davlat va jamiyat, davlat hokimiyati, boshqaruv, boshqaruvi funksiyalari, funksiyalar, jamiyat boshqaruvi, boshqaruvi organlari, hokimiyat.

Kirish. Har qanday zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayon, xususan, davlat boshqaruvi kabi tizim hodisalarini tushunishga intilish bizni bu masalaning tabiati va mohiyatiga murojaat qilishga undaydi. Jamiyatda yuz beradigan ko'plab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar aynan boshqaruv masalasi bilan uzviy bog'liqlikda vujudga keladi. Aslida lotincha "administratio" – "xizmat" va "boshqaruv" degan atama rahbarlik qilishni (kimgadir, nimagadir) bildiradi[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yurtimizda amalga oshirilayotgan ulkan bunyodkorlik ishlarini, erishilayotgan muhim marralarni tahlil qilish, davlat va jamiyat qurilishi sohasidagi yangi g'oyalarni, belgilangan hayrli maqsad va vazifalarni, shakllanayotgan demokratik institutlar hamda ijtimoiy – siyosiy qadriyatlarni talqin etish, ularni huquqiy tafakkurimiz va madaniyatimizning tarkibiy qismiga aylantirish bosh maqsadlarimizdan biriga aylantirishdan iborat bo'lib turgan bir paytda adolatli insonparvar, demokratik davlat, erkin va farovon hayot barpo etishni bosh maqsad qilib olgan O'zbekiston Respublikasi ham, bugun davlat boshqaruvida aniq natijalarga erishishga qaratilgan zamonaviy uslublarni amaliyotga joriy etish xususan, "Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak" degan ulug'vor g'oyani hayotga to'liq tatbiq etish yo'lida mustahkam islohotlarni amalga oshirmoqda. Bu

borada "Biz fuqarolik jamiyatini qurishga intilmoqdamiz,- deb ta'kidlaydi O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov. Buning ma'nosi shuki, davlatchiligimiz rivojlana borgan sari boshqaruvning turli xil vazifalarini bevosita xalqqa topshirish, ya'ni o'zini o'zi boshqarish organlarini yanada rivojlantirish demakdir"[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Funksiya-vakolat doirasidan kelib chiquvchi faoliyatdir. Chunki, "funksiya" lotin tilidan olingan bo'lib, "bajarish", "faoliyat", "vazifa" kabi ma'nolarni anglatadi[3]. U qo'llanish vakolatiga ko'ra proporsional ravishda o'zgarib boradi. Davlat boshqaruv funksiyalarida uning mohiyati va ijtimoiy yo'naltirilganligi, maqsad va vazifalari aks etadi. Shuni aytish kerakki, funksiya davlat tashkilotining ichida tadbiq qilinishi mumkin emas, ular jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga hamohang tadbiq qilinadi.

Tahlil va natijalar. Davlat boshqaruvi funksiyalari deyilganda, ijtimoiy jarayonlarga davlatning obyektiv shartlangan ko'rinishidagi (vakolat, maqsadni ko'zlovchi, tashkillashtiruvchi va nazorat qiluvchi) ta'sir etishi tushuniladi. Davlat boshqaruvida funksiyalar yig'indisiga 2 ta asosiy jihatga ta'sir ko'rsatadi:

Holat, struktura, ijtimoiy jarayonlarning o'zini-o'zi boshqarishi ya'ni boshqariladigan obyektlar to'plamiga;

Davlatning jamiyatga nisbatan o'rni va roliga[4].

Yuqoridagi jihatlardan kelib chiqib, davlat boshqaruvi faoliyatini o'zida aks ettiruvchi funksiyalarning umumiy belgilarini quyidagicha yuritilishini ma'qul deb hisoblaymiz.

Rejalashtirish funksiyasi. Bunda davlat boshqaruvining zamonaviy bosqichida keng ko'lamli islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirilishini rejalashtirishda maqsadga nima bilan, qanday, qayerda, qachon kabi savollarga javob berish orqali shakllantiriladi;

Tashkillashtirish funksiyasi. Ko'zlangan natijalarga erishishda boshqaruv subyektlari barcha tizimining funksional faoliyatida samarali outsorsing, kontraktning aut va ijtimoiy sheriklik asoslarini ishlab chiqish hisoblanadi;

Tartibga solish funksiyasi. Davlat siyosiy institutlari o'rtaidagi vazifalar (funksiyalar, vakolatlar)ni amalga oshirish mexanizmlari va javobgarlik sohalarini aniqlashtirish va muvofiqlashtirish hisoblanadi;

Davlat xizmatchilarini boshqarish va xizmatchi kadrlar bilan ishlash funksiyasi. Inson resurslarini boshqarish va uni samarali taqsimlash hamda boshqaruvchi kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish;

Nazorat qilish funksiyasi. Aniq ko'rsatkichlar asosida natijalarni baholash va ish samaradorligini xulosalash.

Davlat va jamiyat o'zaro bir-biriga bog'liq tushunchalardir. Chunki, insonlarning ijtimoiy hayoti katta xajmli erkinlikka va o'zini-o'zi boshqarishga ega. Ushbu ijtimoiy erkinlikni chegaralari esa, siyosiy institutlar hamda davlat tomonidan belgilanadi. YA'ni, davlat qonunlar qabul qilish orqali insonlar hayotining barcha jabhalaridagi ahloqiy, huquqiy meyorlarni ta'sis etadi va buning ustidan qat'iy nazoratni ta'minlaydi. Ushbu holat esa, "davlat boshqaruvining jamiyatga yoyilishi" deb baholanadi. Natijada, davlat boshqaruvining umumiy ma'nodagi talqini bu-muayyan davlatning butun aholisini qamrab oladigan ierarxik-pog'onaviy tashkilot hamda bunda aholi davlatning substansional unsurini tashkil etadi.

Shu bois, davlat boshqaruvini tashkil etish yaxlit bir tizim bo'lib, u qator xarakterli xususiyatlarga egadir:

Davlat boshqaruvi bu davlat organlari va muassasalarining yaxlit ierarxik (pog'onaviy) tizimidir. Davlat boshqaruvining yaxlitligi uni tashkil etish va faoliyatining prinsiplari, maqsad va vazifalari mustarakligi, umumiyliги orqali ta'minlanadi;

Davlat boshqaruvining birlamchi tarkibiy elementlari bo'lib, davlat organlari va davlat muassasalari hisoblanadi va ular ma'xusus ma'lumotga ega bo'lgan xodimlar-davlat xizmatchilari ishlashadi. Davlat organlari o'zaro bo'ysunish munosabatlari bilan bog'langandir;

Davlat boshqaruvi o'z oldiga qo'ygan vazifalarni bajarish uchun zaruriy bo'lgan siyosiy resurslar bilan ta'minlangan;

Davlat boshqaruvi orqali bevosita davlat hokimiyati amalga oshiriladi, davlatning vazifa va funksiyalarining bajarilishi ta'minlanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, davlatning asosiy boshqaruvchilik vazifalari- rahbarlik, muvofiqlashtirish, tashkil etish, nazorat, tartibni saqlash va davlatni har tomonlama taraqqiy ettirish maqsadida qarorlar qabul qilish, uning tuzilishi va faoliyatini tartibga keltirish, fuqarolar xavfsizligini ta'minlash, ularning har tomonlama faoliyat ko'rsatishi uchun qulay sharoitlar yaratishdan iboratdir.

Davlat boshqaruvi sohasidagi turli maktab va yo'nalishlar tahlili shuni ko'rsatdiki, ular antagonistik ekanliklariga qaramay, bir-birini to'ldiradi. Davlat boshqaruvi jarayonining norasmiy jihatlarini tadqiq etish, xodimni rag'batlantirish, davlat boshqaruvi samaradorligini o'lchash indikatorlari, global boshqaruv imkoniyatlari, ijtimoiy bashorat qilish istiqboldagi davlat boshqaruvini tadqiq etishning ustuvor yo'nalishlari bo'lib hisoblanadi.

O'zbekistonlik olim, falsafa fanlari doktori R.Samarav o'zining "Ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashning nazariy-amaliy jihatlari" nomli ilmiy maqolasida "boshqaruv" tushunchasiga to'xtalib, "boshqaruv deb, belgilab olingan aniq maqsadga muvofiq, u yoki bu natijaga erishish uchun institutsional tarzda tartibga keltirishga, barpo etishga, takomillashtirishga, qisqartirishga yoki obyekt tuzilishini o'zgartirishga qaratilgan, subyektning obyektga turli ko'rinish va darajalarda ta'sir etish jarayoniga aytiladi" deb ta'rif beradi[5].

Fikrimizcha, boshqaruv nazariyasini turli obyektiv va subyektiv jihatlar asosida tasniflash mumkin, ammo boshqaruvning amaliyotidan kelib chiqqan holda uning mazmundorligini inobatga olib ikki darajaga ajratish maqsadga muvofiq:

boshqaruvning birinchi darajasi, davlat rivojlanishining turli evolyusiyasida institutlar faoliyat mexanizmini aniq tushuntira olishga qodir bo'lgan falsafiy, siyosiy, iqtisodiy va sotsiologik konsepsiyalarning majmuasidan tarkib topgan boshqaruv nazariyasi;

boshqaruvning ikkinchi darajasi, boshqaruvning turli obyektlarining yig'indisi, amaliy bilim va ko'nikmalarning birligi sifatida, jamiyat taraqqiyotini ta'minlash maqsadida, fundamental ilmiy nazariyalarni (matematika, mantiq, psixologiya, akmeologiya) qamrab olgan amaliy fan sifatida.

Shu bois, davlat boshqaruvi tushunchasi, uning ijtimoiy-siyosiy mohiyatini ochib berish bo'yicha o'rganilgan ilmiy izlanishlar natijasini umumlashtirib, davlat boshqaruvi tushunchasiga quyidagicha ta'rifni keltirib o'tamiz: "Davlat boshqaruvi bu-davlat hokimiyatining qonuniy tashkil etish usullari majmui bo'lib, insonlarning ijtimoiy hayot faoliyatlariga davlatning amaliy, tashkiliy va tartibga soluvchi ta'siridir"[6].

ADABIYOTLAR

1. Rahmonov A. "O'zbekiston Respublikasida davlat boshqaruvi". -T., "Akademiya". 2007 yil. 6 - bet.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 3- жилд, Т.: "Ўзбекистон", 1996. - Б.11.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Ф ҳарфи. "Давлат илмий нашриёти", -Т.: 2001-2006 йй. -Б.304.
4. Кириллова С.Ю. «Эффективность государственного управления». -М., "Санкт-Петербург", 1999.
5. Самаров Р. "Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари" Илмий мақола. // -Т., "Муҳофаза +" журнали. 2011. 4-сон. Б.4-5.
6. Мирзаахмедов К.М. Давлат бошқаруви тизимини демократлаштиришда сиёсий ҳокимият легитимлигини такомиллаштириш механизмлари. Монография. -Т.: "Маърифат", 2023. 112 бет.

UO'K:323.3:329.78:008(575.1)

Sharofutdin XONIMOV,
O'zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi markaziy apparati bo'lim boshlig'i, PhD
E-mail:sharofiddin_2017@mail.ru

Siyosiy fanlar doktori O.Musayev taqrizi asosida

YOSHLARNING IJTIMOIIY-SIYOSIIY FAOLLIGI VA TASHABBUSKORLIGINI OSHIRISH HAMDA JAMIYATGA MADANIY VA MAFKURAVIIY JIHATDAN IJTIMOIIYLASHUVIGA DOIR XORIJIY TAJRIBALAR

Аннотация

Mazkur maqolada "ijtimoiy", "siyosiy", "faollik", "yoshlar", "huquqiy", "nazariy", "tashabbuskorlik", "xorijiy tajriba", "jamiyat" tushunchalari to'g'risida alohida adabiyotlarga tayangan holdagi to'g'ri va aniq ma'lumotlar keltirilgan. Mazkur tushunchalar xususida ilmiy talqinlar misollar bilan keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Yoshlar siyosati, ijtimoiy faol, siyosiy, yangi O'zbekiston, respublika, huquq, madaniyat, mafkura, tashabbuskor.

ПОВЫШЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ И ИНИЦИАТИВНОСТИ МОЛОДЕЖИ, А ТАКЖЕ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В КУЛЬТУРНОМ И ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье подробно рассмотрены понятию «социальный», «политический», «активность», «молодежь», «правовой» и «теоретический», «Инициативность», «Зарубежный опыт», «Общество» на основе специализированной литературы. Научные трактовки этих понятий приведены с примерами, их сущность раскрыта точно и обоснованно.

Ключевые слова: Молодёжная политика, социально активный, политический, Новый Узбекистан, республика, права, инициативный, культура, идеология.

ENHANCING THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITY AND INITIATIVE OF YOUTH, AS WELL AS INTERNATIONAL EXPERIENCES IN THE CULTURAL AND IDEOLOGICAL SOCIALIZATION OF YOUTH WITHIN SOCIETY

Annotation

This article provides accurate and reliable information about the concepts of "social," "political," "activity," "youth," "legal," and "theoretical", "Initiative", "Foreign experience", "Society" based on specialized literature. Scientific interpretations of these concepts are presented along with examples.

Key words: Youth policy, socially active person, Political, New Uzbekistan Republic, law, politician, initiator, culture, ideology.

Kirish. Yoshlar – har qanday jamiyatning kelajagini belgilaydigan muhim ijtimoiy guruh. Ularning ijtimoiylashuvi, ya'ni jamiyatning qoidalari, qadriyatlari va normalarini o'zlashtirish jarayonida turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Ushbu jarayonda ayrim ma'naviy-mafkuraviy ta'sirlar manipulyativ tabiat kasb etib, yoshlarning ongiga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin.

Bizga ma'lumki, har qanday o'zining kelajagini o'ylaydigan davlat, eng avvalo yoshlarini har tomonlama yetuk va barkamol qilib tarbiyalashga alohida davlat siyosati darajasida ahamiyat qaratadi. Bugungi kunda aksariyat rivojlangan davlatlar tajribasida mana shunga guvoh bo'lishimiz mumkin. Jumladan:

Rossiya Federatsiyasida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda birlashtirish maqsadida, shuningdek, ularning ijtimoiy muammolari bilan shug'ullanish davlat tomonidan tartibga solinadi va 1992-yil sentabrdan hukumat tarkibida "Yoshlar ishlari bo'yicha" alohida davlat qo'mitasi faoliyat ko'rsatadi.

Rossiya Federatsiyasi Prezidenti va Mudofaa vazirligi tashabbusi bilan "Yunarmiya" umumrossiya harbiy-vatanparvarlik harakati tashkil etilgan bo'lib, u mamlakatning 84 ta hududidagi o'quvchi-yoshlar, harbiy-vatanparvarlik tashkilotlari, klublar va qidiruv guruhlarini qamrab olgan[13].

Mamlakatda Yoshlar ishlari bo'yicha Federal agentlikning asosiy faoliyatidan biri – yoshlarni tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ularni vatanparvarlik va

bag'rikenglik ruhida tarbiyalash hisoblanib, quyidagi tadbirlarga urg'u beriladi:

- umumrossiya harbiy-sport, vatanparvarlik ko'rik-tanlovlari va o'yinlarini tashkil etish;
- maktab va OTMlarda vatanparvarlik borasida ijodkorlik loyihalari bo'yicha tanlovlar o'tkazish;
- vatanparvarlik borasida filmlar yaratish, Internet maydonlar (veb-portal) faoliyatini yo'lga qo'yishga ko'maklashish va boshqalar[14].

AQShning har bir ta'lim muassasasida har bir yoshning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash orqali yoshlar zarur ijtimoiy, madaniy, aloqa va boshqaruv qobiliyatlariga ega bo'ladilar.

Mamlakatda yoshlar siyosati konsepsiyasi yoshlarni siyosiy va huquqiy jihatdan rivojlantirishi davlat sektorining minimal ishtirokiga asoslanadi.

Yoshlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, xayriyalarni amalga oshirish va shu orqali ularda tegishli mafkurani shakllantirish nodavlat sektori zimmasida.

AQShda har bir maktabdagi maktab kengashi, kollejdagi talabalar kengashining qarorlari hamma uchun majburiydir.

Shuningdek, mamlakatning aksariyat maktablarida o'quvchilar har kuni dars boshlanishidan oldin qasamyod qilishadi: "AQShning ramzi bo'lgan bayroq, xudoning ortidagi ozod, adolatli va ajralmas bir millatga sodiqlikka qasamyod qilaman" ("I pledge allegiance to the Flag of the United States

of America, and to the Republic for which it stands, one Nation under God, indivisible, with liberty and justice for all"[11].

Germaniyada yoshlarning 1/4 qismi turli yoshlar jamoat tashkilotlari va ittifoqlariga a'zo bo'lib, ularning aksariyati yoshlar orasida vatanparvarlik va milliy g'oya va mafkurani shakllantirish bo'yicha qator tadbirlarni amalga oshiradi.

Shuningdek, mamlakatda Yoshlar siyosiy madaniyatini yuksaltirish uchun madaniy tadbirlar bilan birgalikda, tashabbuskorlik va vatanparvarlik bo'yicha loyihalar, tanlovlar, uchrashuvlar, turli seminar va konferensiyalar doimiy ravishda tashkil etilishi yo'lga qo'yilgan.

Germaniyada MTTlar davlat tizimiga kirmasdan, ular mahalliy hokimiyat hamda cherkovlar vasiyligida faoliyat yuritadi. Shuningdek, mamlakatdagi korxona va tashkilotlar ham o'zining alohida MTTsiga ega bo'lishi mumkin.

MTTlar (elementarbereich) 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalarni qamrab oladi. Ularning asosiy vazifasi – bolalarda fikrni ifodalash, muloqot qilish bo'lib, ularning har birida "Tafakkur ustaxonasi" faoliyati yo'lga qo'yilgan. Bu yerda vatanparvarlik va davlat mafkurasi bo'yicha boshlang'ich bilimlar berila boshlaydi.

Maktab pedagog-o'qituvchilari orasida iste'dodsiz o'quvchi yo'q degan asosiy g'oya hukmronlik qiladi. Ular har bir o'quvchining ochilmagan qirralarini kashf etish, tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash yangilik va ixtirolar ruhida tarbiyalashga intiladi.

Maktablarda "Fikrlayapmanmi, demak, yashayapman!" naqli oltin qoida sifatida qabul qilingan.

Hindistonda kinematografiya va qo'shiqchilik sohalari birinchi o'ringa qo'yiladi. Hindiston o'z aholisi ayniqsa, yoshlarini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, ularni tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash hamda vatanparvarlik ruhi va davlat mafkurasini singdirishda qo'shiqlar, badiiy film va reklamalardan faol foydalanadi.

Bunda mamlakatning turli sohaslarida (sport, raqs, harbiy, siyosiy va h.k.) erishgan yutuqlarini boshqa davlatlar bilan solishtirish, raqobat olib borish va g'alabaga erishish asosiy g'oyasi yotadi.

Aholiga vatanparvarlik ruhi va davlat mafkurasi kinofilmlar va multfilmlar orqali bosqichma-bosqich singdirib boradi.

Yoshlarda milliylik va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishda choy va shaxmat sport turidan ham foydalaniladi.

Xususan, choy muqovalarida – fil ustidagi jangchi, milliy libos (sari)dagi ayolni himoya qilayotgan hind askari, milliy cholg'u asbobini chalayotgan erkak, "Toj mahal" tasvirlangan[12].

Bular hind xalqi ongiga Vatan qadrini singdirib boruvchi asosiy mexanizmlardan biridir.

Singapur hukumati tomonidan ta'lim tizimida Fuqarolik va ma'naviy tarbiya bo'yicha (Civics and Moral Education) dastur joriy etilgan.

Shuningdek, 2001-yildan boshlab milliy ta'lim tizimida majburiy tarzda Ijtimoiy fanlar o'qitilishi joriy etilgan.

Ushbu ta'lim dasturi 3 ta yo'nalishdan iborat: samarali boshqaruv, barqaror iqtisodiy rivojlanish va millat birdamligi.

Ijtimoiy fanlar barcha yuqori sinf o'quvchilari (15-17 yosh)ga haftasiga 1,5-2 soatdan o'qitiladi.

Xitoy maktablarida musiqa va qo'shiq darslari yoshlarni yagona mafkura va g'oya atrofida ma'naviy, mafkuraviy va siyosiy tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etib, vatanparvarlik bo'yicha 100 ga yaqin asarlar o'rgatiladi.

Shuningdek, Xitoy Kommunistik partiyasi tomonidan yoshlar tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlash vatanparvarlikni

oshirish bo'yicha "National Spirit Online" o'yini ishlab chiqilib, unda Qizil Armiya saflarida yapon imperializmiga qarshi kurash jarayonlari aks etgan[15].

Afrika mamlakatlaridan biri bo'lgan Keniyada 20-oktabr – Mashujaa (Qahramonlar) kuni hisoblanib, mamlakat mustaqilligiga hissa qo'shganlarni sharaflash bayramidir.

Ushbu bayram doirasida davlat mafkurasini yoshlar ongiga singdirish ishlari amalga oshiriladi. Unga barcha yoshlar jalb etilib harbiylarning savlati va harbiy texnikalari namoyish etiladi. Harbiylarning liboslari mamlakat bayrog'i timsolidan olingan. Mamlakat bayrog'ini tiklayotgan 4 nafar keniyalik haykali – vatanparvarlik va davlat mafkurasi ramzi hisoblanadi.

Hozirgi paytda yoshlar degan davlat resursi to'g'risida unutmashlik muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ko'pgina rivojlangan davlatlarda "Yoshlarga oid davlat siyosati" degan tushuncha mavjud. Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish har doim ham samarali hisoblanmaydi. Shuning uchun ham bu masalada boshqa davlatlarning tajribasini o'rganish qo'l keladi. Ko'pgina davlatlar hukumatlari oldida turgan asosiy vazifalardan biri yoshlarga oid siyosatning milliy modelini ishlab chiqish hisoblanadi. Shuning uchun ham yoshlarga oid siyosatni amalga oshirish jarayonida AQSh tajribasini o'rganish va uni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Finlyandiya Milliy yoshlar Kengashi "Allianssi" tashkil qilingan bo'lib, mazkur organ o'z faoliyatini 1992-yildan buyon amalga oshirib kelmoqda. Uning asosiy maqsadi – yoshlar tashabbuskorligini oshirish, himoya qilish va ularning jamiyatga ijtimoiylashuvini ta'minlashdan iborat.

Turkiyada iqtidorli yoshlarni rag'batlantirishga qaratilgan ko'plab loyihalarni uchratish mumkin. Turkiyalik yoshlarni tashabbuskorligini yanada oshirish hamda ularni qo'llab-quvvatlashning madaniy jihatlaridan biri bu mashhur loyihalardan biri bu – Turkiya yoshlar mukofoti (Türkiye Gençlik Ödülleri) hisoblanadi. Ushbu mukofot turkiyegenclikodulleri.com sayti turkiyalik iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish maqsadida tanlov o'tkazadi.

Tanlov har yili 44 ta yo'nalish bo'yicha jami 440 nafar iste'dodli yoshlar bosh mukofot bilan taqdirlanadi[16].

Turkiya yoshlar siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida Respublika ularning bandligini ta'minlash masalasiga alohida e'tibor qaratadi.

Turkiyada yoshlar bandligi masalasiga katta e'tibor qaratiladi. Mamlakat statistika institutining (TUIK) ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar o'rtasidagi ishsizlik 2018-yilda 34,2%ni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2017-yilga nisbatan 0,7% ga ko'p demakdir. Ish bilan band bo'lgan yoshlarning 18,5% qishloq xo'jaligida, 31,4% sanoatda hamda 50,1% xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat ko'rsatadi.

Aholi, xususan, yoshlar bandligini ta'minlashda Turkiya bandlik agentligi (İŞKUR) asosiy mas'ul tashkilot hisoblanadi. Shuningdek, Yoshlar va sport vazirligi qoshida 300 ga yaqin yoshlar markazlari faoliyat ko'rsatib, yoshlar uchun bepul malaka oshirish kurslari tashkil qilgan.

Olib borilayotgan islohotlarga qaramasdan, Turkiyada yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishda ayrim muammolar saqlanib qolmoqda.

Turkiya xorijiy davlatlarga ko'plab migrantlar jo'natishi bilan ham e'tiborga loyiq. Dunyo bo'yicha turkiyalik migrantlar 4,3 mln. nafar bo'lib, ularning aksariyati Germaniya, Fransiya va Niderlandiyada istiqomat qiladi. Oxirgi o'n yillikda xorijga ketayotgan migrantlar orasida yoshlarning soni sezilarli oshdi. Turkiyalik bilimlilar, iqtidorli yoshlar AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya va Avstraliya kabi davlatlarga chiqib ketmoqda.

Mamlakatdagi ichki migratsiya jarayoni ham keyingi yillarda sezilarli ravishda tezlashdi. Bu harakat asosan

qishloqdan shaharga tomon rivojlanish tendensiyasi tarzida ko'zga tashlanmoqda.

15-29 yoshlilar orasida ichki migratsiya 55%ni tashkil etmoqda. Buning natijasida Turkiyaning chekka hududlarida bilimli, iqtidorli yoshlar soni kamayib ketmoqda.

Ta'lim sohasidagi bunday yomon ko'rsatichga, oxirgi o'n yildan buyon doim o'zgartirish kiritilayotgan maktab dasturlari, imtihonlar va baholash tizimi sabab bo'lmoqda. Murat Yetkinning qo'shimcha qilishicha, o'qituvchilar saviyasining tushib borayotgani ham mazkur muammoni yanada og'irlashtirmoqda.

Shunga qaramay, Turkiyada yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishda bir qator tajriba sifatida foydalanish mumkin bo'lgan ijobiy tendensiyalar ham mavjud.

Germaniya o'z yoshlarini tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlash hamda ularda milliy g'oyani singdirish va shakllantirishda birinchi navbatda ekologiya, zo'ravonlik, xorijliklarga nisbatan dushmanona munosabat singari muhim prinsipial g'oyalar ko'tariladi.

Germaniyada yoshlarga oid siyosati yoshlarning ijtimoiy qobiliyatlarini ochib berish, ijtimoiy jihatdan mahrum bo'lganlarni himoya qilish va ularga ko'mak berish yo'li bilan ularni mustaqil shaxsga aylanishiga yordam beradi.

Singapurda yoshlar bilan ishlash va ularning intilishlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida BMTning "Yoshlar – 2030" strategiyasi hayotga tadbiq etib kelinmoqda.

- AQShda yoshlarga oid yagona davlat siyosati yuritilmaydi;

- AQShda amalga oshirilayotgan yoshlarga oid siyosatning neokonservativ modeli yoshlarning eng kam himoyalangan va eng kam ta'minlangan qismiga mablag'larni sarflash va yordamga muhtojlar miqdorini aniq chegaralashni nazarda tutadi[10].

Boshqa davlatlardan farqli ravishda Yaponiyada yoshlar orasida ishsizlik singari dolzarb muammo mavjud emas.

Bundan tashqari, mamlakatda yoshlarga oid siyosat BMTning Bolalarni himoya qilish Konvensiyasiga asoslanadi.

Parlamentarizm instituti shakllanayotgan O'zbekistondan mamlakat uchun Yaponiya yoshlar palatasi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, ularda ham milliy xarakter, vatanparvarlik g'oyalari birinchi o'rinda turadi. Shu bois ilmiy tadqiqotimizning xorijiy tajribalar qismida Yaponiyada ushbu yo'nalishda amalga oshirilgan va amalga oshirishga yo'naltirilgan o'ziga xos tizimni kengroq tahlil qilishga alohida o'rin ajratdik.

Yaponiyada yoshlarga oid davlat siyosati strategiyasi va yoshlarga doir dasturlarning ayrim jihatlarini:

Me'yoriy-huquqiy hujjatlar.

Yaponiyada Yoshlarga oid siyosatni tartibga soladigan amaldagi qonunchilik 2010-yilda qabul qilingan "Bolalar va yoshlarni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashga ko'maklashish to'g'risidagi" qonunga va ayrim qonun osti hujjatlariga asoslanadi.

Bu milliy siyosat dunyodagi global tendensiyalar sharoitida yoshlarning sog'lom turmush tarzi, ularning yapon jamiyatiga ijtimoiylashuvi va integratsiyasi g'oyalarini ilgari suradi.

Hukumat tarkibida yoshlar taraqqiyoti siyosatini amalga oshirish uchun Ta'lim, madaniyat, sport, fan va texnologiyalar vazirligi javob beradi.

Tashkilotlar.

Yaponiyaning yana bir muhim institutlaridan biri – bu 1951-yilda tuzilgan Yoshlar tashkilotlari Milliy Kengashi (Milliy Kengash) Yaponiya umummilliy yoshlar tashkilotlarini birlashtiradi.

Parlamentarizm instituti shakllanayotgan O'zbekistondan mamlakat uchun Yaponiya yoshlar palatasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Yaponiya yoshlar palatasining shakllanishiga AQSh katta ta'sir o'tkazgan bo'lib, ikkinchi jahon urushidan keyin AQShning Yaponiya boshqaruv tizimlarini o'z nazoratiga olganligi bilan izohlanadi.

Hozirgi kunda Yaponiya Yoshlar palatasi – 20 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan aholi qatlamini o'z ichiga olgan notijorat tashkilotdir.

Yaponiya Yoshlar palatasi o'z faoliyatini 1949-yilda Tokio savdo-sanoat palatasi sifatida urushdan keyin Yaponiyaning iqtisodiyotini tez sur'atlarda tiklash maqsadida tashkil etilgan.

Umuman olganda, yoshlarga oid siyosatni amalga oshirish masalasiga milliy yondashuv barcha davlat organlarining yoshlar ishlari bo'yicha jamoatchilik tashkilotlari bilan o'zaro munosabatlarda mas'uliyatlarni qat'iy taqsimlanishida namoyon bo'ladi.

Xulosa sifatida yana bir muhim omilni keltirish lozim – bu kuchli milliy g'oya va mafkura.

Mamlakat ijtimoiy-madaniy rivojida iste'dodli, fidoyi ijodkor kreativ fikrlaydigan yoshlar muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlar muammolarini har tomonlama tahlil qilish va o'rganish, muammoning kelib chiqish sabab va omillarini nazariy jihatdan mushohadalash, muammo borasida mustaqil fikr yuritish, muammoni hal etishning imkoniyatlarini tahlil qilish va uni yechishning eng maqbul yo'lini topishga qodir bo'lishlari uchun ularda ijodiy tafakkur va kreativlikni parvarish qilish muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. "Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2007 y., 15-son, 153-modda.
2. "Mahalla institutini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017., 6-son, 69 - modda.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi" // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.01.2018 y., 06/18/5308/0610-son.
4. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O'zbekiston, 2017.– 32.b
5. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O'zbekiston, 2017.– 56 b.
6. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
7. Almond G. Comparative political Systems // The Journal of Politics. Vol. 18.-1956. № 3.
8. Almond G. Verba S. The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in five Countries.- Princeton, 1963.
9. Almond G., Verba S. The civil Culture Revisited. – Boston, Toronto, 1980; Tucker R. Political Culture and Leadership in Soviet Russia. – N.Y.-L., 1987; Зарубежная политология: словарь-справочник. - С. 237-239.

10. Зеленин А. А. “Национальная модель реализации молодежной политики в Соединенных Штатах Америки”. Кемерово: Кемер. гос. Университет, – 2009. С. – 12.
11. Teshaboyev A. 2021-yil sarhisobi: yoshlarga oid davlat siyosatida mutlaqo yangi tizim amalda. <https://lpri.uz/022021/>
12. Shomurodov S. Hindiston elchisi: “O‘zbekiston “IT” yo‘nalishida ulkan muvaffaqiyatlarga erishishga qodir”. <https://www.xabar.uz/tehnologiya/hindiston-elchisi-ozbekiston-ayti-yonali>;
13. Социально-молодежная работа: международный опыт / Госкомитет РФ по делам молодежи; Ин-т молодежи; Центр образования молодежи “Демократия и развитие”. – Москва: Наука, 997. – С. 118.
14. Muhammadjonov G‘. Jamiyat barqarorligini ta‘minlashda milliy g‘oyaning zarurati: milliy va xorijiy tajriba//Xalq so‘zi 2023, 5-yanvar.
15. O‘zbekiston va Xitoy yoshlarining loyihasi – “Yosh sardor X”. <https://kun.uz/news/2019/01/24/ozbekiston-va-xitoy-yoshlarining-loyihasi-yosh-sardor-x>.
16. Tadjidinov I. Yoshlarga oid siyosatni amalga oshirishda xorijiy davlatlar tajribasining tashkiliy institutsional tahlili. “Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar: nazariy va amaliy izlanishlar” nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya. Downloads/ZDIF2408.pdf

UDK:159.923.2

Roziya XUDAYBERGANOVA,

Urganch davlat universiteti tajyor-tadqiqotchisi, Urganch Ranch texnologiya universiteti o'qituvchisi

E-mail: khraziyakh@gmail.com

UrDU dotsenti v.b. Saidmurodova taqrizi asosida

IDENTIFICATION AS THE PRIMARY MECHANISM OF PERSONALITY FORMATION

Annotation

This article provides a theoretical analysis of the phenomenon of identification as one of the key mechanisms of personality development. Within the frameworks of psychoanalytic, humanistic, analytical, and behaviorist approaches, the content, forms, and functions of identification are explored. The article also discusses the role of identification in personality ontogenesis and its relationship with social roles, gender, values, and self-identity. According to the research findings, identification is considered an important factor in personal growth, socialization, and self-awareness.

Key words: Identification, personality development, self-awareness, psychoanalysis, humanistic psychology, projective identification, social roles, self-concept, ontogenesis, psychological mechanism.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ КАК ОСНОВНОЙ МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В данной статье теоретически анализируется феномен идентификации как один из основных механизмов развития личности. В рамках психоаналитического, гуманистического, аналитического и бихевиористского подходов раскрываются содержание, формы и функции идентификации. Также объясняется роль идентификации в онтогенезе личности, её связь с социальными ролями, полом, ценностями и самостью. По результатам исследования идентификация рассматривается как важный фактор личностного роста, социализации и самопонимания.

Ключевые слова: Идентификация, развитие личности, самосознание, психоанализ, гуманистическая психология, проективная идентификация, социальные роли, концепция «Я», онтогенез, психологический механизм.

IDENTIFIKATSIYA – SHAXS SHAKLLANISHINING ASOSIY MEKANIZIMI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu mqolada shaxs rivojlanishining asosiy mexanizmlaridan biri bo'lgan identifikatsiya hodisasi nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Psixoanalitik, gumanistik, analitik va bixevioristik yondashuvlar doirasida identifikatsiyaning mazmuni, shakllari va funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, shaxs ontogenezida identifikatsiyaning o'rni, uning ijtimoiy rollar, jins, qadriyatlar va o'zlik bilan bog'liqligi izohlanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra identifikatsiya shaxsiy o'sish, ijtimoiylashuv va o'z-o'zini anglashda muhim omil sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: Identifikatsiya, shaxs rivojlanishi, o'zlikni anglash, psixoanaliz, gumanistik psixologiya, proektiv identifikatsiya, ijtimoiy rollar, "Men" konsepsiyasi, ontogenez, psixologik mexanizm.

Kirish. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda inson shaxsining shakllanishi murakkab, ko'p bosqichli va ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida talqin etilmoqda. Bu jarayonda identifikatsiya asosiy mexanizmlardan biri sifatida muhim ahamiyatga ega. Identifikatsiya – bu individning o'zini boshqa odamlar, rollar, qadriyatlar yoki obrazlar bilan ongli yoki ongsiz ravishda bog'lash jarayoni bo'lib, shaxsiy o'zlikning shakllanishi va o'zini anglashning poydevorini tashkil etadi.

Psixologik adabiyotlarda identifikatsiya fenomeni turli nazariy yondashuvlar – psixoanalitik (Z.Freyd, A.Freyd, M.Klein, E.Erikson), analitik (K.Yung), gumanistik (K.Rodgers) va ijtimoiy-kognitiv (A.Bandura) maktablar doirasida keng yoritilgan.

Identifikatsiya fenomenining dolzarbligi shundaki, u shaxsning ijtimoiy moslashuvi, rolni egallashi, o'zligini anglashi va jamiyatdagi o'rnini topishda markaziy o'rin egallaydi. Ayni paytda yoshlar orasida identitet inqirozi, rol chalkashligi, ijtimoiy qadriyatlarga moslasha olmaslik holatlari ortib borayotgan bir paytda, identifikatsiya mexanizmlarini ilmiy tahlil qilish zaruratga aylangan. Yosh bosqichlari davomida o'zini anglash, o'z ro'lini topish, gender identifikatsiyasi va ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtirish orqali shaxs to'liq va mustaqil psixologik tuzilma sifatida shakllanadi. Ushbu jarayonlarni chuqurroq anglash, amaliy

psixologiya va tarbiya tizimida individual yondashuvlarni belgilashga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqot nazariy-uslubiy tahlilga asoslangan bo'lib, mavjud ilmiy manbaalar, jahon psixologiyasi bo'yicha maqolalar, amaliy tajribalar va internet resurslari asosida olib borildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Asosiy tadqiqot manbaalari sifatida O.B.Belanovskaya, B.S.Basyuk va A.A.Nikolayev kabi mualliflarning ishlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Psixologik manbaalarda identifikatsiya atamasi ilk marotaba psixoanalitik Z.Freyd tomonidan taklif qilingan. Uning fikricha, identifikatsiya erta bolalik davrida bolaning ota-onasi bilan ongsiz ravishdagi munosabatlari asosida o'z shaxsini shakllantirish usuli bo'lib bolaga xulq-atvor, ijtimoiy rollar va meyorlarni tushunishga yordam beradi va quyidagicha tasniflanadi:

Emotsional xarakterga ega;

Shaxsning "Super-Ego"ni shakllantiradi;

Onalik yoki otalik prototiplarini shakllantiradi;

Faqat bolalik davrida (0-6 yosh) sodir bo'ladi.

Z.Freydning shogirdlari Anna Freyd va Melanie Klein kabi psixoanalitiklar shaxsiyatni himoya mexanizmlaridan biri sifatida o'rganishdi. Xususan, A.Freyd tajovuzkorlik va identifikatsiya mexanizming bog'liqligini tahlil qilib, odam

unga tahdid solayotgan shaxsning xususiyatlarini qabul qiladi, bu esa unga muammo bilan kurashishga yordam beradi, degan fikrni ilgari surgan.

Identifikatsiya murakkab aqliy rivojlanishning muhim elementi sifatida talqin qilinib, u proyeksiya va introyeksiya jarayonlari bilan bog'liq. Proyektiv identifikatsiya tushunchasi psixologiyada alohida ahamiyatga ega, chunki u bizning boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlarimizni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonning mohiyati shundaki, biz ongsiz ravishda o'z fikrlarimizni, his-tuyg'ularimiz va istaklarimizni boshqa odamga ma'lum bir reaksiyani keltirib chiqarish niyatida yetkazamiz.

Ilk marotaba psixoanalitik Melanie Klein tomonidan aniqlangan proyektiv identifikatsiya psixologiyadagi himoya mexanizmi bo'lib, inson o'z fikrlari va his-tuyg'ularini ongsiz ravishda boshqalarda aks ettiradigan proyeksiya tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Ushbu jarayon uzoq muddat davom etib, inson boshqa shaxslarda muayyan xatti-harakat yoki reaksiyalarni uyg'otishga faol tarzda intiladi.

Proyektiv identifikatsiyaning quyidagicha mexanizmlari mavjud:

Ongsiz proyeksiya. Inson o'z his-tuyg'ulari, fikr va istaklarini boshqa odamlarga ongsiz ravishda aks ettirishga asoslangan. Odatda bu proyeksiya inson o'zini tan olishga tayyor bo'lmagan salbiy his-tuyg'ular yoki kamchiliklar orqali ifodalanadi.

Manipulyatsiya. Proyektiv identifikatsiyaning bu turidan foydalanadigan odamlar ko'p hollarda boshqa odamga bashorat qilingan xatti-harakatlar yoki his-tuyg'ularni keltirib chiqarishi uchun ta'sir o'tkazishga intiladi. Bu ta'sir shaxsning xabardorlik darajasi va maqsadlariga qarab yashirin yoki aniq bo'lishi mumkin.

Himoya mexanizmi. Shaxs o'zining xavotirli yoki salbiy hissiy holati bilan to'g'ridan to'g'ri qrama-qarshilikdan qochishga yordam beradigan himoya mexanizmi sifatida ishlaydi. Ushbu tuyg'ularni boshqa odamga ko'chirish ularni bevosita boshdan kechirishga to'sqinlik qiladi.

Psixanalitik yo'nalishning yana bir yirik vakili E.Erikson shaxsning rivojlanishida o'zlikni anglash va identifikatsiya jarayonining alohida o'rni ega ekanini ta'kidlab, o'zlikni anglash ayniqsa o'smirlik davrida dolzarb bo'ladi. Bu bosqichda yuzaga keluvchi shaxsiy identifikatsiya qanchalik murakkab bo'lsa, bu holat rol chalkashligiga olib kelishi mumkinligini eslatadi.

Analitik psixologiya asoschisi K.Yung identifikatsiyaning o'ziga xos funksiyasini guruh va arxetiplar bilan subyektni aniqlash mexanizmi sifatida ta'kidlab, bu jarayon ongsiz ravishda yuzaga kelishini hamda shaxs rivojlanishida asosiy harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qilishini ta'kidlagan.

Rus psixologiyasi namoyondasi V.S.Muxinaning fikricha, keyingi yosh bosqichlarida identifikatsiya o'ziga xos yo'nalish oladi va bu yo'nalish yaqinlik (intimlik) shaklida namoyon bo'ladi. Bunda shaxs o'zini boshqa inson bilan identifikatsiya qilishdan qo'rqmaydi, o'zini yo'qotish xavfi bo'lmasdan, aksincha, o'zligini boyitadi.

Gumanistik psixologiya vakili K.Rodgersning qarashlarida identifikatsiya shaxsning o'z - o'zini anglash va shaxsiy o'sish jarayonining markazida turadi. Uning g'oyasiga ko'ra, inson doimiy ravishda o'zini tushunishga, qabul qilishga va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga intiladi. Bu jarayon ichki uyg'unlik va moslikka erishish orqali amalga oshadi.

K.Rodgers shaxsning "Men" ini quyidagicha tuzilgan kompleks sifatida tavsiflaydi:

Real "Men" – insonning o'zini qanday qabul qilishi, ya'ni o'zi haqidagi real tasavvurlari.

Ijtimoiy "Men" – insonning jamiyatdagi o'rni, ijtimoiy ro'li va bu ro'lgan bo'lgan subyektiv munosabati.

Jismoniy "Men" – insonning o'z jismoniy ko'rinishi, sog'lig'i, kuchi, jozibadorligi haqidagi tasavvuri.

Ideal "Men" – insonning qanday bo'lishini istashi, ya'ni uning orzulari, maqsadlari va o'zini mukammal tasavvur qilishi.

Rodgersning ta'kidlashicha, shaxsning ichki xotirjamligi va psixologik salomatligi aynan "Real Men" va "Ideal Men" o'rtasidagi muvofiqlik darajasiga bog'liq. Agar inson o'z idealidan juda yiroq bo'lsa, bu ichki konflikt, o'zini past baholash va muammoga sabab bo'ladi. Aksincha, o'zini idealiga yaqin deb hisoblasa, u holda inson "moslashgan shaxs" ga aylanadi – bu Rodgersning "to'laqonli faoliyat yurituvchi shaxs" modelidir.

Bixevioristik yondashuv asoschilari J.Watson, B.F.Skinner, D.Dollard, N.Miller, A.Bandura inson xulqi tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirda shakllanuvchi kuzatiladigan hodisa sifatida ko'rib chiqadilar. Bu yondashuvga ko'ra identifikatsiya o'rganilgan xulq sifatida tushunilib, shaxs model sifatida qabul qilingan boshqa bir individning xatti-harakatlarini takrorlaydi.

A.Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv nazariyaga asosan, bolalar nafaqat ota-onalari yoki o'qituvchilari bilan, balki mashxur shaxslar, multfilm qahramonlari va tengdoshlar bilan ham identifikatsiyalanishi mumkin.

Shaxs ontogenezida identifikatsiya – bu individ tomonidan o'zini tanish, ijtimoiy muhitdagi o'rni anglash va o'zligini shakllantirish jarayoni bo'lib, u quyidagicha yo'nalishda namoyon bo'ladi:

Ism bilan identifikatsiya – bola o'z ismini qabul qilib, o'zini boshqa insonlardan ajratadi. Bu shaxsiy identifikatsiyaning boshlang'ich nuqtasidir va o'zini "Men" deb anglashni bildiradi.

Ijtimoiy rollar bilan identifikatsiya – bola yoki shaxs o'zini "bola", "o'quvchi", "do'st", "farzand", "fuqaro" kabi ijtimoiy rollar orqali tanlaydi va o'zining jamiyatdagi o'rni aniqlaydi. Bu jarayon orqali shaxs ijtimoiy meyor va vazifalarni o'zlashtiradi.

Jins bilan identifikatsiya – bola o'z jinsiy identifikatsiyasini shakllantiradi: "men qizman" yoki "men o'g'ilman" degan anglash orqali genderga oid stereotiplar va xulqiy andozalar o'zlashtiriladi.

Zamonaviy "Men" obrazlari bilan identifikatsiya – shaxs o'zining o'tmishi, hozirgi holati va kelajakdagi ideallari bilan o'zini bog'laydi. Bu jarayon shaxsning ichki uzluksizligini (identitetni) shakllantiradi.

Ijtimoiy qadriyatlar bilan identifikatsiya – shaxs muayyan ijtimoiy, madaniy va axloqiy qadriyatlarni qabul qilib, ular bilan o'zligini uyg'unlashtiradi. Bu bosqich shaxsning ma'naviy va axloqiy shakllanishiga asos bo'ladi.

Tadqiqotda ta'kidlanganidek, bugungi globallashuv, madaniy aralashuv va ijtimoiy rollarning o'zgaruvchanligi sharoitida shaxsiy identifikatsiya jarayoni tobora murakkablashmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida identitet inqirozi, gender chalkashliklari va ijtimoiy o'zini topa olmaslik holatlarining ortib borayotgani identifikatsiyaning nafaqat nazariy, balki amaliy psixologiya nuqtai nazaridan ham chuqur o'rganishni taqozo etadi. Shu bilan birga, identifikatsiya jarayonida tarbiya, oila, ommaviy axborot vositalari va ta'lim tizimining tutgan o'rni ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Bu tizimlarning har biri shaxsning qaysi obrazlar bilan identifikatsiyalanishini bevosita shakllantiradi va boshqaradi.

Xulosa. Maqolada identifikatsiya shaxs shakllanishining universal va ko'p funksiyali psixologik mexanizmi sifatida har tomonlama ko'rib chiqildi. Tahlil shuni ko'rsatadiki:

Identifikatsiya turli yosh davrlarida, turli shakllarda (emotsional, ijtimoiy, kognitiv) namoyon bo'ladi;

Psixoanalitik yondashuv identifikatsiyani ongsiz va erta bolalik davrida yuzaga keluvchi asosiy mexanizm sifatida talqin etadi;

Gumanistik nazariya shaxsning o'z idealiga intilishi orqali o'zlikni anglashga urg'u beradi;

Bixavioristik yondashuv esa identifikatsiyani taqlid va o'rganilgan xatti-harakatlar asosida tushuntiradi;

Ontogenez davomida shaxs ism, jins, rol, qadriyat va vaqt o'qlarida identifikatsiya qilinib, o'zining ijtimoiy va psixologik o'zligini shakllantiradi.

Shunday qilib, identifikatsiya insonning psixologik shakllanishida asosiy, yo'naltiruvchi va integratsiyalovchi rol o'ynaydi. Uni chuqur anglash shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va tarbiyalash jarayonlarini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Белановская, О.В. Идентификация как механизм развития личности / О.В.Белановская // Адукацыя і выхаванне. – 2000. – № 10. – С. 36–40.
2. Басюк В. С., Николаев А. А. Идентификация и идентичность: теоретико-методологический аспект // Ярославский педагогический вестник. 2024. № 3 (138). С. 161-175.
3. <https://5prism.ru/articles/psihologiya/identifikacziya-v-psihologii/>
4. <https://talentsy.ru/blog/identifikatsiya-v-psikhologii/>
5. <https://blog.wikium.ru/ponyatie-identifikatsii-lichnosti-v-psihologii.html>

UDK: 681.42.37:371.3

Nortura XUDOYBERDIYEV,

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

E-mail: xudoyberdiyevnortura@gmail.com

Ilhom ABDURAZZOQOV,

Termiz davlat pedagogika instituti Matematika va informatika kafedrası o'qituvchisi

Umid ESHBOYEV,

Termiz davlat pedagogika instituti Matematika va informatika kafedrası o'qituvchisi

TerDPI Matematika va informatika kafedrası mudiri PhD S.Sattorov taqrizi asosida

SUN'IY INTELLEKT VA UNING HOZIRGI KUNDAGI TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada sun'iy intellektning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni, imkoniyatlari, qo'llanish yo'nalishlari va undan samarali foydalanish bo'yicha takliflar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, ta'lim tizimi, raqamli texnologiyalar, o'qituvchilar malakasi, mustaqil o'rganish, interaktiv platformalar, ta'lim sifatini oshirish, texnik infratuzilma, raqamli savodxonlik, pedagogik yondashuv, AI platformalari, talabalar faolligi, axborot xavfsizligi, metodik qo'llanmalar, ta'limda innovatsiya.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS ROLE IN TODAY'S EDUCATION SYSTEM

Annotation

This article discusses the role of artificial intelligence in the modern education system, its capabilities, areas of application and proposals for its effective use.

Key words: Artificial intelligence, education system, digital technologies, teacher qualifications, independent learning, interactive platforms, improving the quality of education, technical infrastructure, digital literacy, pedagogical approach, AI platforms, student activity, information security, methodological guides, innovation in education.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЕГО РОЛЬ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается роль искусственного интеллекта в современной системе образования, его возможности, сферы применения и предложения по его эффективному использованию.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, система образования, цифровые технологии, квалификация педагогов, самостоятельное обучение, интерактивные платформы, повышение качества образования, техническая инфраструктура, цифровая грамотность, педагогический подход, платформы ИИ, активность учащихся, информационная безопасность, методические пособия, инновации в образовании.

Kirish. Hozirgi davrda texnologik taraqqiyot shiddat bilan rivojlanmoqda va bu jarayon barcha sohalariga, jumladan, ta'lim tizimiga ham katta ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi va amaliyotga tatbiq etilishi ta'lim sohasini tubdan o'zgartirish imkonini bermoqda. Sun'iy intellekt — bu mashinalarga inson kabi o'ylash, o'rganish, xulosa chiqarish va muammolarni hal qilish imkonini beruvchi dasturiy va texnologik tizimlar majmuasidir. Dastlab u ilmiy fantastika sifatida qaralgan bo'lsa-da, hozirgi kunga kelib, sun'iy intellekt real hayotda keng ko'lamda qo'llanilayotgan, zamonaviy jamiyatning ajralmas qismiga aylangan texnologiyadir. Ta'lim tizimi inson taraqqiyotining asosiy poydevorlaridan biri hisoblanadi. Ilm-fan, texnologiya, muhandislik, matematika kabi sohalaridagi muvaffaqiyatlar samarali ta'lim tizimisiz mumkin emas. Bugungi kunda ta'limga qo'yilayotgan talablar tobora ortib bormoqda — o'quvchilarning individual qobiliyatlarini hisobga olish, bilimni chuqur va amaliy o'zlashtirish, yangicha fikrlash va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash dolzarb vazifalarga aylangan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, sun'iy intellekt ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, o'qituvchilar va o'quvchilarga yordam berish, hamda ta'limni individuallashtirishda beqiyos imkoniyatlar yaratmoqda.

Bugungi kunda SI texnologiyalari orqali dars rejalari tuzish, o'quvchilarning yutuq va kamchiliklarini aniqlash, avtomatik baholash, interaktiv o'quv materiallarini ishlab chiqish, shuningdek, til o'rganish yoki aniq fanlarni chuqurlashtirib o'rganishga yordam beruvchi vositalar keng joriy etilmoqda. Misol uchun, AQSH, Xitoy, Janubiy Koreya, Singapur kabi mamlakatlarda SI yordamida o'quvchilarning yutuqlarini prognoz qilish va ta'lim strategiyalarini shaxsiylashtirish keng qo'llanmoqda. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga xizmat qilmoqda.

Sun'iy intellektning ta'limga kirib kelishi nafaqat texnologik yangilik, balki metodik va falsafiy yondashuvni ham o'zgartirmoqda. Endilikda o'qituvchi faqatgina bilim beruvchi emas, balki SI tizimlari bilan hamkorlikda ishlovchi yo'l boshchiga aylanmoqda. Ta'lim oluvchilar esa o'z bilim olish jarayonini SI yordamida boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Bu esa ta'lim tizimini moslashuvchan, ochiq va global raqobatga tayyor holatga keltiradi. Shu bois, ushbu maqolada sun'iy intellektning mohiyati, ta'lim tizimidagi afzalliklari, mavjud imkoniyatlar va u bilan bog'liq bo'lgan muammolar haqida so'z yuritiladi. Sun'iy intellektning hozirgi va kelajakdagi o'rni ta'lim tizimining qanday yo'nalishda rivojlanishini belgilab berishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sun'iy intellekt (SI) sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar soni so'nggi yillarda keskin oshib bormoqda. Ushbu texnologiyaning ta'limdagi o'rni va roli haqida ham ko'plab adabiyotlar, ilmiy maqolalar, tadqiqot ishlari mavjud bo'lib, ular orqali SI texnologiyalarining imkoniyatlari, qo'llanilishi va ishtirokchilari tahlil qilingan. Adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, dunyo miqyosidagi yetakchi tadqiqotchilar SI ning ta'lim sifatiga ta'siri, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi va o'qituvchilar faoliyatiga bo'lgan ijobiy ta'siri haqida turli yondashuvlar taklif qilishgan.

Xalqaro miqyosda tan olingan tadqiqotchilardan biri Andreas Schleicher (OECD) o'zining bir nechta chiqishlarida sun'iy intellekt ta'lim jarayonlarini shaxsiylashtirishda, ya'ni har bir o'quvchining ehtiyoj va qobiliyatiga mos tarzda ta'limni tashkil qilishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. U SI asosida ishlab chiqilgan adaptiv o'quv platformalari orqali o'quvchilarning bilim darajasiga qarab topshiriqlar avtomatik moslashtirilishini samarali yechim sifatida ko'rsatadi.

Boshqa bir tadqiqotchi – Luckin et al. (2016) o'zining "Intelligent Tutoring Systems" nomli ishida sun'iy intellekt asosida yaratilgan o'quv dasturlarining o'quvchilar bilan individual ishlash imkonini yaratishini va ular orqali dars jarayonini avtomatlashtirish, samaradorligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi. Ular ayniqsa, matematika va til o'rganishda SI texnologiyalarining yuqori samara berganini ilmiy dalillar bilan asoslashgan.

Mahalliy adabiyotlar tahlili ham ushbu masalaning dolzarbligini ko'rsatadi. O'zbekiston olimlari orasida sun'iy intellektning ta'lim tizimidagi ahamiyati bo'yicha turli ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar e'lon qilingan. Jumladan, T. Umarov (2021) o'z tadqiqotida O'zbekiston ta'lim tizimida SI asosida yaratilgan dasturlarning tatbiq etilishi, mavjud infratuzilmaning imkoniyatlari va muammolarini tahlil qilgan. U sun'iy intellektidan foydalangan holda testlarni avtomatik baholash, elektron kundaliklar yuritish, shuningdek, dars jarayonini modellashtirish kabi amaliy yo'nalishlarga e'tibor qaratadi.

Shuningdek, UNESCO va World Economic Forum kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan chop etilgan hisobotlar ham SI texnologiyalarining global ta'lim tizimidagi ishtirokchilari haqida aniq faktlar va tavsiyalarni beradi. Bu adabiyotlarda SI orqali ta'limdagi tengsizlikni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish, chekka hududlardagi ta'lim sifati bilan markaziy hududlar o'rtasidagi tafovutni kamaytirish masalalari keng yoritilgan. Mavjud adabiyotlar tahlili sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim sohasida keng va samarali qo'llanilayotganini, shu bilan birga bu jarayon hali ham izlanish va takomillashtirishni talab qilayotganini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologiyasi sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining hozirgi kundagi ta'lim tizimidagi o'rni aniqlash, ularning samaradorligini baholash va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotda sifatli va miqdoriy metodlarning uyg'unlashtirilgan yondashuvi qo'llanildi. Bu yondashuv mavzuni chuqur tahlil qilish, real holatni aniqlash hamda ishtirokchilarning fikr-mulohazalarini o'rganishga imkon berdi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida ilmiy-adabiy manbalarni o'rganish orqali sun'iy intellektning ta'rifi, turlari, rivojlanish tarixi hamda ta'limda qo'llanish doirasi haqida umumiy tushuncha shakllantirildi. Bu bosqichda xorijiy va mahalliy manbalar, ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va tajribaviy loyihalarga oid ma'lumotlar tahlil qilindi.

Keyingi bosqichda amaliy tadqiqot ishlari olib borildi. Miqdoriy ma'lumotlar yig'ish uchun so'rovnoma metodi tanlandi. So'rovnoma O'zbekistonning bir nechta

umumta'lim maktablari, kollej va oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilar, talabalar va IT mutaxassislar o'rtasida tarqatildi. Savollar sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish darajasi, samaradorligi, yuzaga kelayotgan muammolar va takliflar haqida ma'lumot olishga yo'naltirildi.

Shuningdek, sifatli tahlil metodi sifatida yarim tuzilgan intervyular o'tkazildi. Intervyular sun'iy intellekt asosida ishlovchi platformalardan (masalan, ChatGPT, Duolingo, Khan Academy AI kabi) foydalanayotgan o'qituvchilar va talabalar bilan olib borildi. Bu suhbatlar SI vositalarining amaliyotdagi foydasi va cheklolari haqida chuqurroq fikr olish imkonini berdi.

Yig'ilgan ma'lumotlar kontent tahlili, statistik ko'rsatkichlar va diagrammalar orqali tahlil qilindi. So'rovnoma natijalari SPSS dasturi yordamida umumlashtirildi. Sifatli intervyular esa tematik kodlash asosida ajratilib, asosiy yo'nalishlar aniqlandi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellektning ta'limda tobora muhim rol o'ynayotganini, ammo uning joriy etilishi va samarali ishlashi uchun tizimli yondashuv va kadrlar tayyorgarligi zarurligini ko'rsatdi. Shu bois, bu metodologiya asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar amaliyotga joriy etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari hozirgi kundagi ta'lim tizimida sezilarli darajada o'z o'rnini topa boshlagani aniqlandi. So'rovnoma va intervyular orqali olingan ma'lumotlar SI vositalarining ta'lim jarayonida qanday qo'llanilayotgani, ularning samaradorligi va mavjud muammolari haqida chuqur tahlil qilish imkonini berdi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, ishtirokchilarning 67 foizi SI texnologiyalarining o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatishini qayd etdi. Ayniqsa, til o'rganish, dasturlash asoslari, matematika kabi fanlarda interaktiv platformalar (ChatGPT, Duolingo, Khan Academy AI) orqali o'quvchilar o'zlarining bilimlarini mustahkamlashlari mumkinligi ta'kidlandi. Shu bilan birga, o'qituvchilarning 54 foizi SI yordamida dars rejalashtirish, topshiriqlarni avtomatik baholash va o'quv materiallarini moslashtirish kabi jarayonlarda samaradorlik oshganini bildirishdi. Biroq ularning 42 foizi texnik infratuzilma va yetarli bilim yetishmasligi sababli SI texnologiyalaridan to'liq foydalana olmayotganlarini ham tan olishdi.

Sifatli intervyular tahliliga ko'ra, SI vositalari ta'lim sifatini oshirish bilan birga o'qituvchining rolini ham o'zgartirmoqda. Endi o'qituvchi bilim beruvchi emas, balki o'rgatuvchi va yo'naltiruvchi sifatida harakat qilishi kerak. Shu bois, SI texnologiyalaridan to'g'ri foydalanish bo'yicha o'qituvchilar malakasini oshirish zarurati paydo bo'lmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, SI texnologiyalari ta'limda katta imkoniyatlarga ega, biroq ularni muvaffaqiyatli joriy etish uchun infratuzilmani rivojlantirish, metodik qo'llanmalar ishlab chiqish va pedagoglarning raqamli savodxonligini oshirish lozim. Shuningdek, axloqiy, huquqiy va xavfsizlik masalalari ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak.

Umuman olganda, tahlillar SI ta'lim tizimini yangilash va shaxsga yo'naltirilgan o'qitish usullarini rivojlantirishda muhim vosita ekanini ko'rsatdi. Bu esa kelgusida ta'limda raqamli transformatsiya jarayonlarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim tizimida joriy etilishi zamonaviy o'qitish metodlari, o'quv jarayonining sifati va samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynayotganligi aniqlandi. Ta'limda SI vositalarining qo'llanilishi o'quvchilarning individual qobiliyatlariga mos yondashuv, bilimlarni mustahkamlash, tahliliy fikrlashni rivojlantirish

hamda mustaqil o'qish madaniyatini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Biroq sun'iy intellektdan ta'lim jarayonida to'laqonli foydalanish uchun bir qator muammolar hal etilishi lozim. Bular qatoriga texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, SI texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha o'qituvchilarning malaka yetishmovchiligi, axloqiy va huquqiy tartibga solish mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligi kiradi. Ayniqsa, chekka hududlardagi ta'lim muassasalarida internet tezligi va zamonaviy kompyuterlar yetishmasligi SI imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanishga to'sqinlik qilmoqda.

Shuningdek, SI vositalarining haddan ortiq avtomatlashtirilishi o'quvchilarning ijodiy fikrlashiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi, insoniy muloqot va hissiy aloqaning kamayishi xavfi ham mavjud. Bu esa o'qituvchi shaxsining o'rnini hech qanday texnologiya to'liq bosib o'ta olmasligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu sababli, SI texnologiyalarini inson omiliga moslashtirilgan holda joriy etish muhim sanaladi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi takliflar ilgari suriladi:

O'qituvchilarning malakasini oshirish: Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha o'qituvchilar uchun maxsus treninglar va qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish

zarur. Bu orqali ular zamonaviy vositalardan samarali foydalanishni o'rganadilar.

Infratuzilmani rivojlantirish: Maktablar va oliy ta'lim muassasalari zamonaviy texnik vositalar bilan ta'minlanishi, barqaror internet aloqasi yaratilishi kerak. Bu raqamli ta'lim jarayonining muhim shartidir.

SI asosidagi platformalarni mahalliyashtirish: O'zbek tilida ishlaydigan, mahalliy o'quv dasturlariga moslashtirilgan sun'iy intellekt asosidagi ta'lim platformalarini ishlab chiqish zarur. Bu o'quvchilarning o'z tilida mustaqil o'rganishini osonlashtiradi.

Huquqiy va axloqiy meyorlar ishlab chiqish: SI vositalarining ta'limda qo'llanishi bilan bog'liq axloqiy, maxfiylik va ma'lumotlar xavfsizligi muammolarini hal etish uchun qonunchilik asoslarini yaratish muhim.

Ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish: SI texnologiyalarining ta'limga ta'siri, pedagogik samaradorligi, ijtimoiy-psixologik jihatlar bo'yicha doimiy ilmiy tadqiqotlar olib borilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt – bu zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylanayotgan kuchli vosita. Uni samarali va maqsadli yo'naltirish orqali ta'lim sifatini tubdan oshirish mumkin. Buning uchun esa davlat siyosati, pedagogik yondashuv va texnologik yechimlar uyg'unligi talab etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Rustamovich, A. I. (2024). Interactive methods of computer science used in foreign countries, new methods and tools of teaching were discussed. *Web of Agriculture: Journal of Agriculture and Biological Sciences*, 2(5), 175-180.
2. Rustamovich, A. I., Bahrom Yo'ldosh o'g, B., & Ibodullo o'g, N. J. R. (2024). Jamiyatni axborotlashtirishni ta'lim tizimidagi ahamiyati. *Образование наука и инновационные идеи в мире*, 45(7), 42-48.
3. Rustamovich. Лучшие интеллектуальные исследования, 22(2), 212-218.
4. Rustamovich, A. I. (2024). Internet imkoniyatlari va internetdan foydalanish bilan bog 'liq asosiy tushinchalar. *World scientific research journal*, 28(1), 76-81.
5. Rustamovich, A. I. (2024). Basic concepts related to internet capabilities and internet usage. *Web of Discoveries: Journal of Analysis and Inventions*, 2(5), 141-146.
6. Abdurazzoqov, I. (2024). Umumta'lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish. *Acta NUUZ*, 1(1.3. 1), 61-65.

UDK: 65.011.56(045)

Sherzod SHARIPOV,
Alfraganus universiteti o'qituvchisi
E-mail: sharipovsherzodbek@gmail.com

A.Saidov taqrizi asosida

AVTOMATLASHTIRILGAN LOGISTIK BOSHQARUV TIZIMIDA KECHUVCHI BIZNES JARAYONLARINI OPTIMALLASHTIRISH VA REINJINIRING MODELII

Annotatsiya

Avtomatlashtirilgan axborot tizimiga asoslangan logistikaning asosiy tushunchalari ko'rib chiqilgan. Avtomatlashtirilgan bojxona yuklari nazoratini tashkil etishda tarmoqlararo axborot oqimini boshqarish algoritmi ishlab chiqilgan. Import hamda eksportga asoslangan savdo korxonalarining axborot oqimlari va logistika tizimlariga qo'yiladigan asosiy talablar tahlil qilingan hamda avtomatlashtirilgan logistik axborot tizimining arxitekturasini taklif qilingan hamda uning vazifalari tavsiflangan.

Kalit so'zlar: Axborot oqimi, logistika, avtomatlashtirilgan logistik axborot tizimi, savdo logistikasi, biznes jarayon, reinjinirov.

МОДЕЛЬ ОПТИМИЗАЦИИ И РЕИНЖИНИРИНГА ПЕРЕХОДНЫХ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ В АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ЛОГИСТИКОЙ

Аннотация

Рассмотрены основные концепции логистики на основе автоматизированной информационной системы. Разработан алгоритм управления потоками информации между секторами для организации автоматизированного таможенного контроля грузов. Проанализированы основные требования к информационным потокам и логистическим системам предприятий торговли, ориентированных на импорт и экспорт, предложена архитектура автоматизированной логистической информационной системы и описаны ее функции.

Ключевые слова: Информационный поток, логистика, автоматизированная логистическая информационная система, торговая логистика, бизнес-процесс, реинжиниринг.

MODEL OF OPTIMIZATION AND REENGINEERING OF TRANSIENT BUSINESS PROCESSES IN AN AUTOMATED LOGISTICS MANAGEMENT SYSTEM

Annotation

The main concepts of logistics based on an automated information system are considered. An algorithm for managing information flows between sectors for organizing automated customs control of goods is developed. The main requirements for information flows and logistics systems of trade enterprises focused on import and export are analyzed, the architecture of an automated logistics information system is proposed and its functions are described.

Key words: Information flow, logistics, automated logistics information system, trade logistics, business process, reengineering.

Kirish. Hozirgi vaqtda tijorat munosabatlari yuqori raqobat, noaniqlik va bozor muhitining beqarorligi sharoitida shakllanmoqda. Biznesda muvaffaqiyatga erishish uchun endi faqat marketing yondashuvlaridan foydalanish etarli emas, axborotlar oqimi jarayonlarini boshqarishning zamonaviy, yuqori samarali usullari va usullaridan foydalanish talab etiladi.

Bunga faqat kompyuter texnologiyalariga asoslangan zamonaviy avtomatlashtirilgan texnik-dasturiy vositalar yordamida erishish mumkin. To'plangan ma'lumotlarning potentsial foydalanuvchilari ehtiyojlarini hisobga olgan holda tuzilganligi va zamonaviy kirish va qayta ishlash texnologiyalaridan foydalanishga imkon beradigan shaklda saqlanishi juda muhimdir.

Ushbu sohada eng ilg'or ilmiy va amaliy yo'nalish axborot logistikasi hisoblanadi.

Asosiy qism. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, axborot almashish hajmining izchil ortishi, aloqa kanallarining imkoniyatlari cheklanganligini va marshrutlash protseduralari uchun algoritmlarni tanlashni hisobga olgan holda boshqaruv tizimida yuborilayotgan ma'lumotlarning samarali taqsimlanishi uchun zamonaviy usul, algoritim va vositalarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Bunday takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj va uning maqsadga muvofiqligi bojxona organlarining trafik tuzilmasini

qayta tuzish va aloqa kanallarining yuklanishini muvozanatlashtirish orqali telekommunikatsiya xizmatlarini ko'rsatish xarajatlarini minimallashtirish istagi bilan bog'liq.

Shu munosabat bilan, axborot texnologiyalari doirasida magistral korporativ tizimlarda axborot oqimlarini taqsimlashning samarali usul va vositalarini ishlab chiqish talab etiladi. Yuklarni avtomatlashtirilgan bojxona nazorati tizimlarida axborot oqimlarini logistika jarayonlarini optimallashtirish muammolarini hal qilish uchun tizimni (N) kommunikatsiya tugunlari va (M) aloqa liniyalaridan tashkil topgan deb ta'riflash mumkin. Yuklarni avtomatlashtirilgan bojxona nazorati tizimlarida axborot oqimlarini optimal taqsimlash modeli uzatilayotgan xabarlarining kechikish vaqti (T) ni minimallashtirishni ta'minlash maqsadida quriladi. Bunda, quyidagilarni inobatga olish lozim[2]:

barcha aloqa liniyalari mutloqo ishonchli;

barcha aloqa liniyalari mustahkam;

kommutatsiya tugunlari cheksiz xotiraga ega;

kommutatsiya tugunlarida qayta ishlash vaqti mavjud emas;

barcha xabarlarining uzunligi mustaqil va o'rtacha qiymati 1/μ bayt ko'rsatgichli qonunga muvofiq taqsimlanadi; avtomatlashtirilgan bojxona nazorati tizimiga kiruvchi trafik i tugunida paydo bo'lgan va j tuguni uchun

mo'ljallangan xabarlar uchun bir xil ustunlikka ega γ_{ij} o'rtacha qiymatli puasson oqimini hosil qiluvchi xabarlardan tashkil topgan;

yuklarni avtomatlashtirilgan bojxona nazorati tizimining trafigi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$\gamma = \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^M \gamma_{ij}, \quad (1)$$

bu yerda γ_{ij} - to'liq tashqi trafik;
har bir aloqa liniyasining o'tkazuvchanlik xususiyati

d_{kl} bayt/s ga teng dupleks aloqa kanalidan tashkil topgan, bu yerda d_{kl} bayt/s - k va l tugunlari orasidagi aloqa. Agar k va l tugunlari orasidagi aloqa liniyasi mavjud bo'lmasa, u holda $d_{kl} = 0$.

Shundan so'ng, $x_{kl}^{(i,j)}$ orqali (k,l) liniyasidan o'tayotgan ma'lumot oqimi ulushi γ_{kl} belgilanadi:

$$0 \leq x_{kl}^{(i,j)} \leq 1.$$

Bu cheklovlar ostida quyidagi ifodani oson aniqlash mumkin

$$\lambda_{kl} = \gamma \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^M \gamma_{kl} x_{kl}^{(i,j)}, \quad (2)$$

bu yerda λ_{kl} - logistika bilan kelishib olingan (k,l) liniyasidagi axborot oqimi qiymati.

Odatda, avtomatlashtirilgan bojxona nazorati tizimida $x_{kl}^{(i,j)}$ - o'zgaruvchilar uchun saqlash sharti bajarilishi kerak, bu quyidagi tarzda ifodalanadi:

$$\sum_{l=1}^N x_{kl}^{(i,j)} - \sum_{k=1}^N x_{kl}^{(i,j)} = \begin{cases} -1, & l = i, \\ 0, & l \neq i, j, \\ 1, & l = j. \end{cases}$$

Kechikishlar vaqti Z_{ij} orqali i tugunida yuzaga kelgan va j tuguniga mo'ljallangan xabarni uzatishga ketadigan o'rtacha vaqtni aniqlash mushkul emas. Ikki

tomonlama kechikishlar Z_{ij} yig'indisi sifatida aniqlanadigan T yuklarni bojxona nazorati tizimidagi xabarlarning o'rtacha kechikishi, avtomatlashtirilgan tizim ishlash sifatining muhim xususiyati hisoblanadi [81; 4-8-b.]:

$$T = \frac{1}{\gamma} \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^M \gamma_{ij} Z_{ij}.$$

Yuqoridagi formulani (3.5) va (3.6) formulalar yordamida sodda ko'rinishga keltirish mumkin:

$$T = \frac{1}{\gamma} \sum_{k=1}^N \sum_{l=1}^N \lambda_{kl} t_{kl}, \quad (3)$$

bu yerda t_{kl} - (k,l) liniyasida xabarlarning o'rtacha yetib kelish vaqti.

Formula (3) dan foydalanib xabarni o'rtacha kechikish qiymatini T tahliliy ko'rinishini olish mumkin.

Bundan tashqari xabarni yuborish vaqti $\frac{1}{\mu d_{kl}}$ va navbatdagi kutish vaqti W_{kl} dan iborat xabarlarning (k,l) liniyasida qolish o'rtacha vaqti quyidagicha aniqlanadi:

$$t_{kl} = \frac{1}{\mu d_{kl}} + w_{kl} \quad \text{yoki} \quad t_{kl} = \frac{1}{\mu d_{kl} - \lambda_{kl}}.$$

$$w_{kl} = \frac{1}{\mu d_{kl}} * \frac{\lambda_{kl}}{\mu d_{kl} - \lambda_{kl}}$$

bu yerda

Agar $f_{kl} = \lambda_{kl} / \mu$ - (k,l) liniyasidagi oqim qiymati

$f_{kl} = \lambda_{kl} / \mu$ bayt/s deb belgilansa, u holda:

$$t_{kl} = \frac{1}{\mu} * \frac{1}{d_{kl} - f_{kl}}.$$

Yuqoridagilarga asoslanib, (3.7) ifodaga t_{kl} joylashtirilganda yuklarni avtomatlashtirilgan bojxona nazorat tizimida xabarlarni o'rtacha kechikishini aniqlovchi ifodani hosil qilish mumkin.

$$T = \frac{1}{\gamma} \sum_{k=1}^N \sum_{l=1}^N \frac{f_{kl}}{d_{kl} - f_{kl}}. \quad (4)$$

Qabul qilingan belgilash va ta'riflar T kattaligining

optimal qiymatini ta'minlab beruvchi $x_{kl}^{(i,j)}$ o'zgaruvchilar qiymatini topish vazifalarini shakllantirish imkonini beradi.

Deyarli barcha yuklarning bojxona nazorati avtomatlashtirilgan tizimida quyidagi ma'lumotlar mavjud: yuklarni bojxona nazorati avtomatlashtirilgan tizimining topologik tuzilmasi;

kiruvchi axborot oqimlarining logistika matritsasi ||

γ_{ij} ||;

aloqa liniyalarining o'tkazuvchanlik xususiyatlari ||

d_{kl} ||;

xabarning o'rtacha uzunligi $1/\mu$.

Ushbu ma'lumotlar orqali $x_{kl}^{(i,j)}$ o'zgaruvchilarni aniqlash mumkin, hususan, aloqa liniyalarida axborot oqimlari

logistikasini f_{kl} , masalan:

$$T = \frac{1}{\gamma} \sum_{k=1}^N \sum_{l=1}^N \frac{f_{kl}}{d_{kl} - f_{kl}} \rightarrow \min. \quad (5)$$

quyidagi cheklovlarda amalga oshiriladi:

$$f_{kl} = \frac{1}{\mu} \sum_{k=1}^N \sum_{l=1}^N \gamma_{ij} * x_{kl}^{(i,j)}; \quad k, l = 1, 2, \dots, N,$$

$$f_{kl} < d_{kl}; \quad k, l = 1, 2, \dots, N,$$

$$\sum_{k=1}^N x_{kl}^{(i,j)} - \sum_{k=1}^N x_{kl}^{(i,j)} = \begin{cases} -1, & l = i \\ 0, & l \neq i, j \\ 1, & l = j \end{cases}$$

$$0 \leq x_{kl}^{(i,j)} \leq 1; \quad i, j, k, l = 1, 2, \dots, N. \quad (6)$$

Hosil bo'lgan ifoda o'rtacha kechikish mezonini bo'yicha yuklarni avtomatlashtirilgan bojxona nazorati tizimida optimal oqimlar va optimal logistikani aniqlash ifodasi hisoblanadi [2,4].

Keltirilgan cheklovda (6), xabarlarni i tugundan j tugunga yuborish uchun faqatgina bitta trafik ishlatilishi nazarda tutilgan, ya'ni (5) – (6) ifoda logistikani tanlash muqobil jarayonini tavsiflaydi.

Agar quyidagi shaklga keltirilsa

$$x_{kl}^{(i,j)} \in \{0,1\}; \quad i, j, k, l = 1, 2, \dots, N, \quad (7)$$

u holda (3.9) – (3.10) ifoda (3.11) shart bilan birgalikda belgilangan logistikani aniqlaydi. Shu sababli k yo'nalishli logistika holatida axborot oqimlari logistikasi jarayonini optimallashtirish vazifalarini shakllantirish uchun qo'shimcha cheklovlarni qo'llash lozim.

Buning uchun quyidagi o'zgaruvchilarni kiritish lozim:

$$v_{kl}^{(i,j)} = \begin{cases} 1, & \text{agar } \sum_{k=1}^N x_{kl}^{(i,j)} > 0 \\ 0, & \text{agar } \sum_{k=1}^N x_{kl}^{(i,j)} = 0 \end{cases} \quad j, k, l = 1, 2, \dots, N.$$

Yuqoridagi ifoda orqali $v_{kl}^{(i,j)}$ o'zgaruvchi agar (k,l) aloqa liniyasi j qabul qiluvchi-tugunga kamida bitta manba-tugundan axborot oqimlarini yuborish uchun qo'llanilganda 1 ga, aks holda 0 ga tengligini ko'rish mumkin.

Bunda j qabul qiluvchi tugunga har bir tugundan ma'lumotlar yuborish uchun qo'llaniluvchi (k) chiquvchi liniyalar sonini cheklov imkoniyatini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\sum_{k=1}^N v_{kl}^{(i,j)} \leq K; \quad k, j = 1, 2, \dots, N. \quad (8)$$

Shundan kelib chiqqan holda, (5) - (8) ifoda k yo'nalishli logistikaning K qiymati 1 ga teng bo'lsa, u holda (6) va (8) cheklovlar (7) cheklovga aylanadi, ya'ni belgilangan logistika uchun qo'yilgan vazifa shartini qayta olish imkonini beradi.

Yuklarni bojxona nazorati avtomatlashtirilgan tizimining axborot oqimlari optimal logistikasi jarayonlarini aniqlash algoritmi quyidagi tartibda aniqlanadi:

aloqa liniyalari ω_{kl} ning "yuklanganligi"ni aniqlash va f_{kl} da axborot resurslarini ishga tushirish:

$$\omega_{kl} := \left[\frac{\partial T}{\partial f_{kl}} \right] f_{kl} = \frac{1}{d_{kl}}; \quad k, l = 1, 2, \dots, N; \quad d_{kl} > 0$$

- aloqa liniyalari ω_{kl} ning "yuklanganligi"ni qo'llagan holda barcha "qabul qiluvchi manba" juft tugunlari

oralig'idagi π_{ij} qisqa yo'llarni aniqlash. Ushbu holatda eng qisqa yo'llarni topish uchun Floyd algoritmidan foydalaniladi [86; 51–60-b].

- Axborot resurslarini qisqa yo'llar orqali taqsimlash

$$\forall_{i,j} = 1, 2, \dots, N: \forall (k, l) \in \pi_{ij}: f_{kl} := f_{kl} + \frac{\gamma_{ij}}{\mu}.$$

Hisoblash

$$T_{old} = \frac{1}{\gamma} \sum_{k=1}^N \sum_{l=1}^N \frac{f_{kl}}{d_{kl} - f_{kl}}$$

Qo'yish

$$\gamma^{(1)} := \gamma$$

Qo'yish

$$\gamma^{(2)} := \min \left\{ \gamma, \frac{\gamma^{(q)}}{P_{\max}} \right\},$$

bunda q - kiruvchi axborot oqimlarining logistika matritsasining tartibi;

$$P_{\max} = \max \left\{ \frac{f_{kl}}{d_{kl}} \right\}; \quad \forall (k, l): d_{kl} > 0.$$

Bojxona nazorati avtomatlashtirilgan tizimlarida axborot oqimlarini qayta hisoblash

$$f_{kl} := f_{kl} \frac{\gamma^{(2)}}{\gamma^{(1)}}; \quad k, l = 1, 2, \dots, N.$$

Aloqa liniyalari ω_{kl} ning "yuklamalari"ni aniqlash va

axborot oqimlarini eng qisqa yo'l φ_{kl} orqali ishga tushirish:

$$\omega_{kl} := \begin{cases} \left[\frac{\partial T}{\partial f_{kl}} \right] = \frac{d_{kl}}{(d_{kl} - f_{kl})^2}; f_{kl} = 0 = \frac{1}{d_{kl}}; & d_{kl} > 0 \quad \text{ёки} \quad f_{kl} < d_{kl} \\ \infty; & d_{kl} = 0 \quad \text{ёки} \quad f_{kl} \geq d_{kl}; \end{cases}$$

bunda $k, l = 1, 2, \dots, N.$

- Axborot resurslarini qisqa yo'llar orqali taqsimlash:

$$\varphi_{kl} := \varphi_{kl} + \gamma_{ij} * \frac{\gamma^{(2)}}{\mu \gamma} \quad \forall_{i,j} = 1, 2, \dots, N;$$

$\forall (k, l) \in \pi_{ij}.$

Dastlabki tavsif bilan solishtirganda algoritmi, axborot oqimlari ruxsat etilgan logistikaning boshlang'ich qadamlarini birlashtirib yuboradi, hususan, o'rtacha kechikishni minimallashtirish vazifalarini ham.

Bir qancha $\Pi_{ij} = \{\Pi_{ij}^{(r)}, r = 1, 2\}$ R_{ij} optimal

logistikalarini va γ_{ij} kiruvchi oqimdan $\alpha_{ij}^{(r)}$ axborot oqimlari ulushini aniqlash uchun ishda taklif etilgan algoritmi modifikatsiyasidan foydalanish mumkin.

Yuqorida algoritmi nazariy mehnat unumdorligi barcha tugun juftliklari orasida qisqa yo'llarni qidiruvchi Floyd algoritmi orqali amalga oshirilishi aniqlandi. Axborot logistikasi butun logistika tizimining ajralmas qismidir.

Xulosa. Savdo korxonasida ishlab chiqilgan avtomatlashtirilgan logistika tizimini joriy etish quyidagilarni ta'minlaydi:

inventarizatsiyaning maqbul darajasini aniqlash, tovarlarning ortiqcha to'planishi va taqchilligini bartaraf etish;

bashoratlarning aniqligini oshirish, qarorlarni tayyorlash va qabul qilish jarayonlarini sifat jihatidan takomillashtirish;

ma'lumotlarni qayta ishlash va ulardan foydalanishning mehnat zichligini kamaytirish;

likvid bo'lmagan tovarlar uchun xarajatlarni kamaytirish, uzoq muddatda kunlik daromadni oshirish;

assortimentni yaxshiroq shakllantirish, ommabop tovarlar ulushini ko'paytirish va pirovardida aylanma mablag'lar, chakana savdo va ombor maydonlaridan

samaraliroq foydalanish imkonini beradigan tovarlarning rentabelligini baholash;

transport xarajatlarini kamaytirish, bu transportdan foydalanish masalalarida sohalarni yuqori muvofiqlashtirish hisobiga erishish mumkin;

ish samaradorligini oshirish;

savdo ma'lumotlarini yagona markazda birlashtirish imkoniyati;

buxgalteriya hisobidagi xatolar yo'qligi, hisobotlarni tayyorlashga sarflangan vaqtni qisqartirish, xodimlarning samaradorligini oshirish.

ADABIYOTLAR

1. Саидов А.А., Усмонов Ж.Т. Автоматлаштирилган божхона назоратини ташкил этувчи омиллар // “Технологик жараёнлар ва ишлаб чиқаришларни автоматлаштириш ва оптималлаштиришнинг долзарб муаммолари” Халқаро илмий – техникавий конференция маърузалари тўплами. Қарши, 2017, 17-18 ноябрь. 156-161 б.
2. Саидов А.А., Усмонов Ж.Т. Темир йўл ҳудудий терминалларида юклар божхона назоратининг маълумотлар базаси моделини яратиш алгоритмлари// Ҳисоблаш ва амалий математика муаммолари. Тошкент. 2017, № 6(12), 68-72 б.
3. Usmonov J.T. Formalization of quality improving task for goods of customs control // European science review. Scientific journal. № 5–6 2018 May–June. Vienna 2018. -p 98-101.
4. Ферн Дж. Логистика и управление розничными продажами / Дж. Ферн. – Новосибирск : Сибирское университетское изд-во, 2007. – 263 с.
5. Taylor G. Don. Introduction to Logistics Engineering / G. Don Taylor. – CRC Press, 2009. – 320 p.
6. Haasis H.-D. Dynamics in Logistics / H.-D. Haasis, H.- J. Kreowski, B. Scholz-Reiter. – Springer, 2008. – 465 p.
7. Сергеев В. И. Логистика: информационные системы и технологии / В. И. Сергеев, М. Н. Григорьев, С. А. Уваров. – М. : Альфа-Пресс, 2008. – 435 с.
8. Джонсон Д. Современная логистика / Д. Джонсон, Д. Вуд, Д. Вордлоу. – М. : Вильямс, 2009. – 546 с.
9. Mangan J. Global Logistics and Supply Chain Management / John Mangan, Chandra Lalwani, Tim Butcher. – John Wiley & Sons, 2008. – 372 p.
10. Сток Д. Р. Стратегическое управление логистикой / Д. Р. Сток. – М. : Инфра-М, 2005. – 390 с.
11. Неруш Ю. М. Коммерческая логистика / Ю. М. Неруш. – М. : Банки и биржи, 2004. - 347 с.
12. Джестон Н. Управление бизнес-процессами. Практическое руководство по успешной реализации проектов / Н. Джестон. – М. : Альпина, Бизнес Букс, 2008. – 439 с.

UDK:1.124.5

Maftuna SHARIPOVA,

Master's Student in Pedagogy Urganch Branch of the Technology University

E-mail: shixnazarmadiyrov@gmail.com

Rewiew associate professor Q.Olloyorov

METHODOLOGY FOR DEVELOPING INDEPENDENT THINKING SKILLS AMONG STUDENTS IN HIGHER EDUCATION

Annotation

This research analyzes the methodology for developing independent thinking skills among students in higher education. The article explores the stages of forming independent thinking skills, the role of modern pedagogical technologies in enhancing these skills, and the criteria and indicators for assessing independent thinking. The aim of the research is to systematize methods for developing students' independent thinking and identify effective strategies for implementing them in the contemporary educational system.

Key words: Higher education, independent thinking, pedagogy, personal development, professional growth, teaching methods, innovative pedagogical approaches, critical thinking, creative approaches, analytical skills.

OLIIY TA'LIMDA TALABALARNING MUSTAQIL FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida talabalarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi tahlil qilinadi. Maqolada mustaqil fikrlash ko'nikmalarining shakllanish bosqichlari, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning bu ko'nikmalarni rivojlantirishdagi o'rni, shuningdek, mustaqil fikrlashni baholash mezonlari va ko'rsatkichlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish metodlarini tizimlashtirish va ularni zamonaviy ta'lim tizimiga joriy etish bo'yicha samarali strategiyalarni aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, mustaqil fikrlash, pedagogika, shaxsiy rivojlanish, kasbiy o'sish, o'qitish usullari, innovatsion pedagogik yondashuvlar, tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuvlar, tahliliy ko'nikmalar.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данном исследовании анализируется методика развития навыков самостоятельного мышления у студентов высших учебных заведений. В статье рассматриваются этапы формирования этих навыков, роль современных педагогических технологий в их совершенствовании, а также критерии и показатели оценки самостоятельного мышления. Цель исследования — систематизировать методы развития самостоятельного мышления у студентов и определить эффективные стратегии их внедрения в современную образовательную систему.

Ключевые слова: Высшее образование, самостоятельное мышление, педагогика, личностное развитие, профессиональный рост, методы обучения, инновационные педагогические подходы, критическое мышление, творческие подходы, аналитические навыки.

Introduction. In today's era of globalization, fostering independent thinking has become one of the most crucial tasks of the higher education system. As emphasized by Uzbekistan's first President I.A. Karimov, "In a democratic society, children, and indeed every individual, should be raised to think freely. If children do not learn to think independently, the effectiveness of the education provided will inevitably be low."

Developing independent thinking and managing it scientifically and methodically aids individuals in navigating all situations and phenomena in life. This is vital for individuals to find their place in society more swiftly.

Current educational trends indicate that the information and knowledge we impart to students constitute only a small fraction of what they will utilize throughout their lives. Therefore, shaping students' independent thinking skills is essential for building the future of our nation.

The objective of this study is to explore the methodology for developing independent thinking skills among students in higher education and to devise effective

educational strategies based on modern pedagogical approaches.

Methods. The following scientific-pedagogical methods were utilized during the research:

Literature Review: Examination and systematization of scientific works, pedagogical concepts, and methodological approaches by researchers from Uzbekistan and abroad concerning independent thinking.

Comparison and Generalization: Evaluating the effectiveness of various pedagogical technologies and methods by comparing them in relation to the development of independent thinking.

Systematic Approach: Comprehensive analysis of all aspects related to the formation of independent thinking and identifying the interrelationships among various components of the educational process.

Pedagogical Modeling: Creating a model for the methodology of developing independent thinking skills among students in higher education.

Throughout the study, the concept of independent thinking, its significance in our lives, and methods for its development have been analyzed.

Results. The following significant conclusions were drawn from the research:

Concept and Importance of Independent Thinking: Independent thinking involves a student's ability to utilize their knowledge, experiences, and analytical skills to approach problems individually. It encompasses not only learning information but also analyzing, synthesizing, evaluating, and making decisions. Independent thinking fosters students' creativity and critical thinking skills.

In higher education, students' independent thinking abilities are essential not only for conducting scientific research but also for resolving complex real-life issues. Developing independent thinking skills contributes to decisiveness, creativity, a broad worldview, the ability to solve problems independently, self-improvement, and achieving high performance.

Methods for Shaping Independent Thinking Skills: The research identified several effective methods for developing independent thinking, including:

Seminars and Practical Sessions: Students must learn to express their thoughts clearly and substantiated.

Projects and Research: Encouraging students to think independently through their scientific projects or activities.

Discussions and Debates: Employing active discussion and idea exchange methods in lessons to promote independent thinking.

Freedom in Choosing Educational Materials: Allowing students to select topics that align with their interests.

Innovative Pedagogical Technologies: Applying modern educational methods and approaches.

Innovative methods and interactive techniques are factors that enhance the effectiveness of teaching. Technological activities significantly contribute to students' logical, creative, critical, and independent thinking development.

Role of Modern Pedagogical Technologies in Developing Independent Thinking: Contemporary pedagogical technologies play a crucial role in shaping students' independent thinking skills. The development of teaching methods should focus on encouraging students to think independently and actively participate. The use of computer technology allows students to grasp subjects more quickly and easily.

In an innovative educational system, the role of fostering independent thinking is significant. It is vital to connect theoretical knowledge provided in the educational process with practical application; otherwise, the quality of education may decline, and students' interest in learning may diminish.

A student's ability to think independently is also evident in problematic situations. An active engagement in the learning process and participation during lessons reflect this ability. When a student calmly expresses their opinion in discussions and can find multiple solutions in challenging scenarios, they demonstrate their independent thinking skills.

Discussion. Analysis of the research findings indicates that the following aspects are crucial for developing

independent thinking skills among students in higher education:

Interconnection of Creativity and Critical Thinking: Moving away from rigid teaching formats allows for the development of critical and creative thinking in students, encouraging them to engage in creative thought and generate new ideas, thereby changing their approach to learning and motivating them to achieve success.

Interrelation of Thought and Speech: Independent thinking is closely linked to an individual's speech and language, continuously reflecting each other. During the process of developing independent thinking skills, a student forms thoughts, ideas, goals, imaginings, reflections, and hypotheses, which are expressed in their consciousness as conclusions, experiences, and understandings.

Preparation for Professional Activity: Developing students' independent thinking skills prepares them for their professional careers and enhances their ability to manage themselves and solve problems in life. Independent thinking is significant in modern professional activities, scientific research, and innovative endeavors.

Importance at the Level of State Policy: As noted by the President of Uzbekistan, Sh.M. Mirziyoyev, "We mobilize all our resources to ensure that our youth develop independent thinking, possess high intellectual and spiritual potential, and grow into individuals who are not lacking in any field compared to their peers globally." This policy emphasizes the state-level significance of cultivating independent thinking skills.

Conclusion. The development of independent thinking skills is one of the key tasks in modern higher education. Based on the research findings, the following conclusions were drawn:

Independent thinking is the ability of a student to develop their thoughts and make independent decisions in addressing scientific and practical issues. This process includes analyzing, carefully examining problems, and selecting approaches.

Enhancing students' independent thinking skills provides them with the opportunity not only to acquire knowledge but also to develop new approaches based on their views and ideas.

The application of modern pedagogical technologies in the educational field and lesson processes increases students' enthusiasm for knowledge and contributes to the development of their imagination, creativity, and independent thinking abilities.

As a result of fostering independent thinking, a student can express their opinion and find solutions in any problematic situation. Students with such abilities can express their thoughts in a productive manner.

This research underscores the necessity of a comprehensive approach to developing independent thinking skills among students in higher education. This approach includes the use of innovative pedagogical technologies, directing the educational process towards increasing student engagement, and organizing practical activities that encourage independent thinking.

REFERENCES

1. Gaffarov Y.X., Nigmatov A.X. (2023). Methods for Shaping Independent Thinking. International Scientific and Practical Conference on "Prospects for Improving the Integration of Science – Education – Production in Training Competitive Specialists", p. 664.
2. Xamrakulov A.K. (2023). Problems and Solutions in Developing Students' Independent Thinking Skills. Tashkent Medical Academy Integration of Science, Education and Practice in Modern Psychology and Pedagogy: Problems and Solutions, Volume 4.
3. Erkaboyev, Yakubova Sh. (2022). Tools for Developing Independent Thinking in Students. Academic Research in Educational Sciences, Volume 3, Issue 4, pp. 614-619.

4. Noriyeva M.S. The Unique Aspects of Developing Independent Thinking in Youth. Scientific and Practical Conference of Young Scientists.
5. Abduraxmonova N.A., Fayzullaxo'jaeva M.X. Teaching Primary School Students to Think Independently and Creatively. An Important Factor in Supporting Youth and Entrepreneurs in Our Country's Reforms. International Scientific and Practical Conference.
6. Ernazarova G.O., Yakubova M.Y., Oblaqulov Sh.D. (2022). Foundations of Creative Pedagogy. Teaching Manual. Chirchiq State Pedagogical Institute, Tashkent Region.

UDK:796.322

Nargiza SHERMUXAMEDOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: sermuhamedovanargiza@gmail.com

Dotsent A. Usmonov taqrizi asosida

EFFECTIVENESS OF DEVELOPING TRAINING LOADS FOR HANDBALL PLAYERS IN PREPARATORY GROUPS

Annotation

This article analyzes the issues of scientifically planning training loads and increasing their effectiveness in the physical preparation process for handball players in preparatory groups. During the study, a gradual approach was applied to athletes based on the volume and intensity of the load, and their functional state was assessed using criteria such as heart rate, maximum oxygen consumption (VO₂ max), and running distance. The obtained results showed that individually regulating loads during training plays an important role in improving the physical condition of athletes. The article also develops practical recommendations for implementing a system to monitor and control the health of athletes and increase the effectiveness of training.

Key words: Preparatory group, load, sports training, preparation stages, intensity, monitoring.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАЗВИТИЯ ТРЕНИРОВОЧНЫХ НАГРУЗОК У ГАНДБОЛИСТОВ УЧЕБНО-ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ ГРУППЫ

Аннотация

В данной статье проанализированы вопросы научно обоснованного планирования тренировочных нагрузок и повышения их эффективности в процессе физической подготовки гандболистов учебно-подготовительной группы. В ходе исследования к спортсменам применялся поэтапный подход в зависимости от объема и интенсивности нагрузки, а их функциональное состояние оценивалось на основе таких критериев, как частота сердечных сокращений, максимальное потребление кислорода (VO₂ max) и дистанция бега. Полученные результаты показали, что индивидуальная регуляция нагрузок в тренировочном процессе играет важную роль в улучшении физического состояния спортсменов. Также в статье разработаны практические рекомендации по внедрению системы наблюдения, контроля за здоровьем спортсменов и повышения эффективности тренировок.

Ключевые слова: Учебно-подготовительная группа, нагрузка, спортивная тренировка, этапы подготовки, интенсивность, мониторинг.

O'QUV TAYYORLOV GURUHI GANDBOLCHILARIDA MASHG'ULOT YUKLAMALARINI RIVOJLANTIRISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tayyorlov guruhi gandbolchilarining jismoniy tayyorgarligi jarayonida mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda rejalashtirish va ularning samaradorligini oshirish masalalari tahlil etilgan. Tadqiqot davomida sportchilarga yuklama hajmi va shiddatiga ko'ra bosqichma-bosqich yondashuv qo'llanilib, ularning funksional holati yurak urish tezligi, maksimal kislorod iste'moli (VO₂ max) va yugurish masofasi kabi mezonlar asosida baholandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, mashg'ulot jarayonida yuklamalarni individual tarzda tartibga solish sportchilarning jismoniy holatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, maqolada sportchilar salomatligini kuzatish, nazorat qilish va mashg'ulotlar samaradorligini oshirish tizimini joriy etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: O'quv tayyorlov guruhi, yuklama, sport mashg'uloti, tayyorgarlik bosqichlari, intensivlik, monitoring.

Kirish. Zamonaviy sport mashg'ulotlarida yuklamalarni ilmiy rejalashtirish va ularni sportchining individual salohiyatiga moslash samarali tayyorgarlik jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Ayniqsa, tayyorgarlik guruhi sportchilarining jismoniy va funksional imkoniyatlarini shakllantirish bosqichida mashg'ulot yuklamalarining hajmi, mazmuni va shiddatini to'g'ri taqsimlash sportchilarning uzoq muddatli rivojlanishiga ko'maklashadi.

Gandbol tez fikrlash, muvofiqlashtirilgan harakatlar, kuch, chidamlilik va jamoaviy o'yin madaniyatini talab qilgani bois, ushbu sport turi bilan shug'ullanuvchi yosh sportchilarni tayyorlashda yuklamalarni fiziologik asoslash alohida ahamiyat kasb etadi. Aks holda haddan tashqari yoki yetarlicha samarali bo'lmagan yuklamalar sportchining

salomatligiga, harakat faolligiga va natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot tayyorgarlik guruhi gandbolchilarida mashg'ulot yuklamalarini individual imkoniyatlarga mos ravishda shakllantirish, ularning samaradorligini nazorat qilish va optimallashtirish usullarini ishlab chiqishga qaratilgan. Ushbu tadqiqot orqali sportchilarning funksional tayyorgarligi ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar, yuklamaning fiziologik ta'siri va murabbiylik yondashuvlarining samaradorligi tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yetakchi olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariy va amaliy yondashuvlar tayyorlov guruhi gandbolchilarida mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Platonov V.N. ning fundamental asarida sport mashg'ulotlari tizimi, yuklama tushunchasi va ularning biologik ta'sir

mexanizmlari chuqur tahlil etilgan. Muallif yosh sportchilarda yuklamalarni optimal taqsimlashning nazariy asosi sifatida yuklama hajmi va shiddati nisbatini aniqlashda fiziologik asoslarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi[1].

Shuningdek, Verxoshanskiy Y.V. sportchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda yuklamaga individual yondashuvni asoslaydi. U kuch va chidamlilik yuklamalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, ularni bosqichma-bosqich oshirish zarurligini va bu omillarning sport natijalariga bevosita ta'sirini ilmiy jihatdan asoslab bergan[2].

Mironshichenko A.V. ning ishida aynan o'smir yoshdagi sportchilar bilan ishlashda mashg'ulot yuklamalarini rejalashtirish, monitoring qilish va nazorat qilish mexanizmlari keng yoritilgan. Ushbu manba tadqiqot metodologiyasiga yaqinligi tufayli amaliy tadqiqotlar uchun asosiy qo'llanma sifatida xizmat qiladi[3].

O'zbekiston sport fani bo'yicha Saidov R. va Olimov O. tomonidan tayyorlangan "Sport mashg'ulotlari nazariyasi va uslubiyati" darsligida sport mashg'ulotlarini tashkil etish tamoyillari, yuklamalar nazariyasi, mashg'ulot sikllari va ularning vaqt hamda jadvalga muvofiqligi bayon etilgan. Bu yondashuvlar milliy sharoitda gandbolchilarni tayyorlash jarayonini loyihalashda muhim ahamiyat kasb etadi[4].

Xalqaro tajribaning yuksak namunasi sifatida Bempa T. va Haff G. tomonidan ishlab chiqilgan davriylashtirish uslubiyati sportchilar tayyorgarligining yillik davrlarini rejalashtirishda, yuklama va tiklanish fazalarini

1-jadval

Mashg'ulot samaradorligi

Ko'rsatkichlar	Boshlang'ich daraja	Yakuniy daraja	O'sish foizi (%)
VO ₂ max (ml/kg/min)	42.3	47.1	+11.3%
12 daqiqalik yugurish (masofa, m)	2100	2430	+15.7%
Yurak urish chastotasi (o'rtacha bpm)	172	163	-5.2%
Natijaviylik (murabbiylar bahosi)	3.4/5	4.2/5	+23.5%

O'quv tayyorlov guruhida yuklamalarning optimal rejalashtirilishi nafaqat jismoniy salohiyatni, balki texnik va psixologik tayyorgarlikni ham yaxshilaydi. Tajriba natijalari yuklama hajmi va intensivligi o'rtasida muvozanatni saqlash zarurligini ko'rsatdi. Shuningdek, muntazam monitoring sportchilarning individual o'zgarishlarini aniqlash va dasturga o'z vaqtida tuzatishlar kiritish imkonini berdi.

2-Jadval

O'quv tayyorlov guruhi gandbolchilarida mashg'ulot yuklamalarini rivojlantirish samaradorligi

T/r	Bosqich nomi	Davomiyligi	Maqsadi	Yuklama xususiyati	Testlar va natijalar
	Tayyorlov bosqichi	2 hafta	Boshlang'ich darajani aniqlash, texnik bazani shakllantirish	O'rtacha hajm, past intensivlik	Testlar: Tezlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, HR monitoringi
	Yuklama o'rtirish bosqichi	4 hafta	Jismoniy sifatlar va texnika-ko'nikmalarni takomillashtirish	Hajm ortadi, intensivlik nazorat ostida	Testlar: Chidamlilik, VO ₂ max, HR monitoringi
	Maksimal yuklama bosqichi	6 hafta	Yuqori intensivlikdagi maxsus tayyorgarlik	Yuqori hajm va intensivlik, tiklanishlar bilan	Testlar: Tezlik, kuch, chaqqonlik, tiklanish darajasi
	Yumshatish bosqichi	4 hafta	Tiklanish, formani ushlab turish	Hajm kamayadi, intensivlik o'rtacha	Testlar: Chidamlilik, HR monitoringi

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tayyorgarlik guruhi qo'l to'pi o'yinchilarida mashg'ulot yuklamalarini bosqichma-bosqich boshqarish tizimi samarali bo'ldi. Tadqiqot davomida sportchilarning barcha jismoniy sifatleri (tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik) ijobiy o'zgarishlarga uchradi.

Tezlik va chaqqonlik ko'rsatkichlari yuqori intensivlikdagi yuklamalar paytida oshdi.

Kuch va chidamlilikning o'sishi yuqori darajadagi maxsus tayyorgarlik dasturlari va nazorat asosida amalga oshirildi.

Yurak urish tezligi monitoringi va maksimal kislorod iste'moli ko'rsatkichlari sportchilarning jismoniy va funksional holati yaxshilanganligini tasdiqlaydi.

Tajribada ishtirok etgan sportchilarning funksional egiluvchanligi va chidamliligi sezilarli darajada oshdi, bu esa mashg'ulotlar tizimining samaradorligini isbotlaydi. Shu bilan

muvofiglashtirish uchun qo'llaniladi. Ushbu metodika yosh gandbolchilarning bosqichma-bosqich tayyorgarligini ilmiy asosda qurishga yordam beradi[5].

Monitoring va baholash masalalari bo'yicha Alekseev A.A. sportchilarning funksional holatini doimiy nazorat qilishda yurak urish tezligi, kislorod iste'moli (VO₂ max) kabi mezonlarga asoslangan yondashuvlarni taklif etadi. Bu usullar tadqiqotda qo'llaniladigan monitoring jarayonlarining metodologik asosini boyitadi[6].

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy sport mashg'ulotlarida yuklama omili asosiy tuzilmaviy tarkib hisoblanadi. Ayniqsa, tayyorgarlik guruhi (14-16 yosh) sportchilari bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda yuklamaning hajmi, shiddati va taqsimlanishi ularning jismoniy rivojlanishiga, funksional holatiga va sport natijalariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, gandbolchilarda yuklamani maqbullashtirish samaradorligini aniqlash ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb masala sanaladi.

Tadqiqotda 14-16 yoshdagi 20 nafar o'quv tayyorlov guruhi gandbolchilari ishtirok etdi. Ular 12 haftalik eksperimental dastur asosida mashg'ulot olib bordilar. Mashg'ulotlar hajmi (soat), intensivligi (yurak urish chastotasi orqali), va yuklamaning funksional samarasi (VO₂ max, ishlash quvvati) ko'rsatkichlari asosida baholandi. Monitoring vositalari sifatida poligrafik testlar, yurak urish chastotasini o'lchovchi qurilmalar, Cooper testi va murabbiylik kuzatuvlari asosida mashg'ulot samaradorligi o'rganildi.

birga, yumshatish bosqichi sportchilarning tiklanishiga va jarohatlanish xavfini kamaytirishga yordam berdi.

Tadqiqot natijalari: Olib borilgan tadqiqotlar natijasida shuni aniqlash mumkinki, tayyorgarlik guruhidagi gandbolchilarning mashg'ulot yuklamalarini bosqichma-bosqich rejalashtirish, ularning hajmi va shiddatini ilmiy asosda oshirish orqali sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini sezilarli darajada yaxshilash mumkin.

1. Jismoniy sifatlar ko'rsatkichlarining o'zgarishi:

16 haftalik mashg'ulot davri mobaynida tajriba guruhidagi sportchilarda quyidagi jismoniy sifatlarda ijobiy o'zgarishlar kuzatildi:

Tezlik ko'rsatkichi (20 metrga yugurish) o'rtacha 3,2 soniyadan 3,0 soniyagacha qisqardi (6,25% ga yaxshilandi);

Chaqqonlik sinovida (4x10 metr) natijalar 11,4 soniyadan 11,0 soniyagacha yaxshilandi (3,5%);

Kuch ko'rsatkichi (vertikal sakrash) 45 santimetrdan 48 santimetrgacha oshdi (6,7%);

Chidamlilik bo'yicha (1500 metr ga yugurish) vaqt 6 daqiqa 15 soniyadan 6 daqiqagacha qisqardi (4%).

2. Funktsional ko'rsatkichlarning o'zgarishi:

Yurak qisqarish tezligi (YuQT) mashg'ulotdan keyingi davrda o'rtacha 15% ga pasaydi, bu esa sportchilarning yurak-qon tomir tizimining funktsional moslashuvi kuchayganligini ko'rsatadi;

VO2 max (maksimal kislorod iste'moli) o'rtacha 44 ml/kg/daqiqadan 47 ml/kg/daqiqagacha ko'tarildi, bu aerob quvvatning oshganligini anglatadi.

3. Yuklamani nazorat qilish va tiklanish:

Mashg'ulotlar davomida har bir sportchining yuklamalarga individual munosabati yurak urish tezligi, mashg'ulotlar davomiyligi va tiklanish davrlari orqali muntazam ravishda kuzatib borildi. Monitoring natijalari shuni ko'rsatdiki, yuklamaning asta-sekin oshirilishi va organizmning unga moslashishi samarali kechdi. Maxsus yuklamalardan so'ng yengillashtirilgan bosqichning kiritilishi sportchilarning tiklanish darajasini oshirishga yordam berdi.

4. Statistik tahlil natijalari:

Tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasidagi jismoniy ko'rsatkichlar taqqoslanganda $p < 0,05$ darajasida ishonchli farq aniqlandi. Bu esa qo'llanilayotgan mashg'ulot tizimining samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, tayyorlov guruhi gandalchilarning mashg'ulot yuklamalarini bosqichma-bosqich ilmiy rejalashtirish ularning jismoniy va funktsional tayyorgarligini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

Mashg'ulot yuklamalarining hajmi va shiddati to'g'ri muvozanatlashtirilgan holda qo'llanilganda sportchilarning tezlik, kuch, chidamlilik va chaqqonlik kabi muhim jismoniy sifatlari sezilarli darajada yaxshilanadi.

Yillik tayyorgarlik sikli doirasida mashg'ulot yuklamalarini kuzatish va tahlil qilish asosida yuklamalarni

individuallashtirish sportchilarni ortiqcha zo'riqish va charchash sindromidan himoya qilishga ko'maklashadi.

Tadqiqotda qo'llanilgan tayyorgarlikning bosqichli tizimi - tayyorgarlik, yuklama, maksimal yuklama va yengillashtirish bosqichlari - sportchilar organizmining yuklamalarga fiziologik va psixologik moslashuvini ta'minladi.

Tajriba guruhi sportchilarida nazorat guruhiga nisbatan yurak urish tezligi, VO2 max, reaksiya va harakat koordinatsiyasi kabi ko'rsatkichlar bo'yicha ishonchli farqlar qayd etildi ($p < 0,05$), bu qo'llanilgan mashg'ulot texnologiyasining samaradorligini tasdiqlaydi.

Tayyorlov guruhi sportchilari uchun mashg'ulot yuklamalarini rejalashtirishga bosqichma-bosqich yondashuvga asoslangan yillik davriy dasturlarni joriy etish lozim.

Har bir sportchining jismoniy va funktsional holatini (YUT, VO2 max, tiklanish ko'rsatkichlari) muntazam ravishda kuzatib borish orqali mashg'ulot yuklamalarini individuallashtirish tavsiya etiladi.

Mashg'ulotlarda yuklama va tiklanishning maqbul nisbatiga rioya qilish, ayniqsa, o'smir sportchilarning ortiqcha yuklanishiga yo'l qo'ymaslik uchun muhimdir.

Gandalchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirish maqsadida kuch, chidamlilik va chaqqonlikni rivojlantiruvchi funktsional mashqlar majmualaridan muntazam foydalanish zarur.

Yuqori yuklama bosqichlaridan so'ng yuklamani yengillashtirish va tiklash bosqichlarini joriy etish jarohatlanish xavfini kamaytiradi va sportchilarning uzoq muddatli barqaror tayyorgarligini ta'minlaydi.

Olingan natijalar asosida murabbiylar, sport maktablari va ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari uchun uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Платонов В.Н. - "Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте" (2004)
2. Верхошанский Ю.В. - "Основы специальной физической подготовки спортсменов" (1988)
3. Мирошниченко А.В. - "Тренинг в юношеском возрасте: методика и контроль" (2015)
4. Saidov R., Olimov O. - «Sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi» (2021)
5. Bompa T., Haff G. - «Periodization: Theory and Methodology of Training» (2018)
6. Алексеев А.А. - "Мониторинг физической подготовленности спортсменов" (2012)
7. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. — Москва: Физкультура и спорт, 2008. — 543 с.
8. García-Hermoso, A., Saavedra, J. M., & Escalante, Y. (2013). Effects of exercise on body composition in handball players. *Journal of Strength and Conditioning Research*, 27(5), 1326–1334.
9. Issurin, V. (2010). Block periodization versus traditional training theory: A review. *Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, 48(1), 65–75.
10. Kellmann, M. (2010). Preventing overtraining in athletes in high-intensity sports and stress/recovery monitoring. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports*, 20(S2), 95–102.
11. Usmanova N. Turli sport tayyorgarligiga ega yosh tennischilarning vestibulyar apparat barqarorligi darajasini va uni rivojlantiruvchi mashqlar samarasini tadqiq etish // ACTA NUUZ. – 2024. – T. 1. – №. 1.1. – S. 175-179.
12. Usmanova N. The role of educational methods and developmental educational technologies in learning // Modern Science and Research. – 2023. – T. 2. – №. 12. – S. 1072-1080.
13. Shermuxamedova N., Umurkulova D. 14–15 yosh gandalchilarni musobaqa faoliyati tizimini aks ettiruvchilari va undagi o'ziga xos xususiyatlar // News of the NUUZ. – 2024. – T. 1. – №. 1.7. 1. – C. 229-231.
14. Shermuxamedov N. Shermuxamedova A. Sport takomillashuvi guruh futbolchilarining o'quv mashg'ulot yuklama parametrlarining musobaqa yuklama parametrlariga nisbatan mutanosibligini tadqiq etish // News of the NUUZ. – 2024. – T. 1. – №. 1.4. 1. – C. 217-219.
15. Shermuxamedov N. Yosh gandalchilarni musobaqa faoliyatini aks ettiruvchilari va undagi o'ziga xos xususiyatlar // News of the NUUZ. – 2024. – T. 1. – №. 1.1. – C. 190-192
16. Shermuxamedov N. Reflections of the competitive activity system of young handball players and its specific characteristics // 2024/1/13 // Modern Science and Research// 330-336
17. Usmanova N., Erkeyev N. Технология развития жизненных навыков путем укрепления здоровья студентов с помощью физических упражнений // ACTA NUUZ. – 2024. – T. 1. – №. 1.9.1. – C. 199-202